

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСПЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»**

На правах рукопису

Онiпко Тетяна Володимирiвна

УДК 322.12 : 334.735 (477) «1920/1928»

**ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
(1921–1928 рр.)**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Нестуля Олексій Олексійович,
доктор історичних наук, професор**

Полтава – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1. Історіографічний аналіз проблеми.....	18
1.2. Джерельна база.....	90
1.3. Методологія і методи дослідження.....	106
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....	118
2.1. Державна політика відродження торговельної діяльності споживчої кооперації в перші роки непу.....	118
2.2. Споживча кооперація України в контексті нової торговельної політики в 1924–1925 рр.....	149
2.3. Торговельна галузь вітчизняної споживчої кооперації в останні роки непу.....	173
РОЗДІЛ 3. ЗАЛУЧЕННЯ ЗАГОТІВЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОБЛЕМ ТА ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ	200
3.1. Заготівельна діяльність споживчої кооперації в 1921– 1922 рр.....	200
3.2. Посилення регулюючого впливу держави на заготівельну галузь споживчої кооперації в середині 1920-х років.....	222
3.3. Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації в останні роки непу.....	244

3.4. Внесок організацій споживчої кооперації у розширення експорту України.....	273
РОЗДІЛ 4. ПРОМИСЛОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР В УМОВАХ НЕПУ	302
4.1. Налагодження промислової діяльності споживчої кооперації в першій половині 1920-х років.....	302
4.2. Діяльність промисловості споживчої кооперації під час розгортання індустріалізації (1926–1928 рр.).....	320
4.3. Політика держави щодо хлібопекарської галузі споживчої кооперації в умовах непу.....	339
РОЗДІЛ 5. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В ПЕРІОД НЕПУ	360
5.1. Роль кооперативного громадського харчування у подоланні голоду та його наслідків (1921–1923 рр.).....	360
5.2. Місце закладів громадського харчування споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення в 1924–1928 рр.....	377
ВИСНОВКИ.....	398
ДОДАТКИ.....	411
СПИСОК ПОСИЛАНЬ.....	421
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	514

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНК	Всеросійська надзвичайна комісія
Внуторг	місцевий відділ Наркомату внутрішньої торгівлі
ВРНГ	Вища рада народного господарства
Всенархарч	пайове товариство «Всеросійське народне харчування»
Вукопспілка (ВУКС)	Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств
ВУРПС	Всеукраїнська рада професійних спілок
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК	Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЦРПС	Всесоюзна центральна рада професійних спілок
Головкооперком	Головний кооперативний комітет при РНК УСРР
Губвнуторг	губернський відділ внутрішньої торгівлі
Губкоопернарада	губернська кооперативна нарада
Губпродком	губернський продовольчий комітет
Губробкооп	губернський робітничий кооператив
Губспілка	губернська спілка споживчих товариств
Губфінвідділ	губернський фінансовий відділ
ДПУ	Державне політичне управління
Електрохліб	пайове товариство, створене на Україні 1926 р. з метою механізації хлібопечення
ЄСТ	єдине споживче товариство
Комфракція ВУКС	Комуністична (більшовицька) фракція Вукопспілки
Кооператнарада	кооперативна нарада
Міжкооператфракція	фракція при Вукопспілці, яка займалася координацією діяльності всіх видів кооперації
Наркомпрод УСРР	Народний комісаріат продовольства УСРР
Наркомфін УСРР	Народний комісаріат фінансів УСРР
НКЗТ	Народний комісаріат зовнішньої торгівлі
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ

НКВТ	Народний комісаріат внутрішньої торгівлі
Окрвнуторг	окружний відділ Наркомату внутрішньої торгівлі
Окрспілка	окружна спілка споживчих товариств
Продкомгуб	Губернський комітет продовольства – відділення Наркомпроду УСРР
Райспілка	районна спілка споживчих товариств
РДАЕ (РГАЭ)	Російський державний архів економіки
РПО	Рада праці й оборони
Робкооп	робітничий кооператив
РСІ	робітничо-селянська інспекція
Соробкооп	Київський центральний робітничий кооператив
Союздонбасейн	спілка споживчих товариств Донецької губернії
ТСТ	транспортне споживче товариство
УЕР	Українська економічна рада
Укрмут (Укрборошно)	Український мукомольний трест, який здійснював заготівлю і переробку зерна
Укрнархарч	пайове товариство «Українське народне харчування»
УП НКВТ	Уповноважений Наркомату внутрішньої торгівлі
УРНГ	Українська рада народного господарства
Уцербкооп	Український центральний робітничий кооператив
Уцербсекція (УЦРС)	Всеукраїнська центральна секція робітничої кооперації при Вукопспілці
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
Центроспілка	Центральна спілка споживчих товариств РСФРР (СРСР)
ЦК Допомоги (Помгол) України	Центральна комісія допомоги голодуючим при РНК УСРР

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Світовий та вітчизняний досвід засвідчує, що кооперацію по праву можна назвати однією з найефективніших соціально-економічних систем у державі. Споживчій кооперації як господарсько-громадській організації належить помітна роль у вирішенні складних завдань, пов'язаних із задоволенням різноманітних потреб населення.

Реформування України у напрямку ринкових перетворень триває не один рік. З огляду на це стає зрозумілим, що становлення ринку – процес складний і неоднозначний. Світова фінансово-економічна криза, на жаль, лише поглибила його проблеми. Повільно і непросто триває пошук виходу із нинішнього важкого соціально-економічного становища. Соціально-економічні реалії сьогодення, характерними ознаками яких стали низький рівень доходів населення, спекуляція, фальсифікація товарів, відсутність доступу дрібних товаровиробників до ринків збуту і постачання та інші, вказують на існування невикористаного поля для застосування кооперативних засад господарської діяльності, необхідність їх якнайширшого використання. Відтак постає потреба осмислення і популяризації в суспільстві основоположних принципів кооперації, засвоєння наукових знань з питань попередньої кооперативної практики. Через це надзвичайно важливо узагальнити і творчо використати історичний досвід господарювання споживчої кооперації України в умовах ринку 1920-х років, коли протягом короткого часового проміжку їй вдалося задіяти свої потенційні можливості і стати конкурентоспроможною у гострій боротьбі за споживача.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена такими чинниками: 1) глибокими змінами в соціально-економічній структурі сучасного українського суспільства та необхідністю розробки науково обґрунтованої концепції оптимізації споживчої кооперації в умовах поглиблення ринкових процесів; 2) необхідністю відродження кооперації в аграрному секторі економіки України, в якому, як засвідчує практика двох останніх десятиріч, невпинно зростають кризові

явища, що викликають деградацію українського села і загрожують його існуванню; 3) потребою у підтримці державою ініціатив кооперативних організацій щодо соціальної перебудови села та розвитку сільських територій; 4) зростанням конкуренції на ринку товарів та послуг, а відтак ускладненням завдань щодо задоволення матеріальних потреб споживачів, які може вирішити споживча кооперація; 5) доцільністю залучення споживчої кооперації до вирішення продовольчої проблеми з метою випуску якісної продукції харчування; 6) посиленням соціальної місії та соціальної підтримки членів кооперації, включаючи забезпечення робочими місцями; 7) необхідністю зміцнення демократичних основ суспільства і формування громадянського суспільства шляхом залучення різних верств населення до членства у споживчій кооперації як добровільній громадсько-господарській організації; 8) розширенням міжнародного кооперативного співробітництва, інтеграцією у міжнародні економічні зв'язки та адаптацією до глобалізаційних процесів; 9) і, нарешті, важливістю використання досвіду 20-х років ХХ ст., оскільки вивчення здобутків споживчої кооперації в ринково-конкурентних умовах непу в історичній ретроспективі має перспективність із точки зору визначення її місця в сучасній структурі економіки України.

Актуальність теми дослідження обумовлена не лише сучасними потребами українського суспільства, але й теоретико-пізнавальними потребами української історичної науки. Загалом вітчизняний досвід перетворень у системі споживчої кооперації в ринкових умовах не узагальнений, а надбання пострадянських країн надзвичайно контрастні, оскільки пов'язані з національними особливостями кооперативного руху. Таким чином, об'єктивно виникає необхідність розробки науково-теоретичних засад і методологічних підходів трансформації споживчої кооперації в ринкових умовах, обґрунтування оптимізації кооперативного сектора економіки й активізації національного кооперативного руху.

Недостатнє розкриття в історичній науці вітчизняного досвіду споживчої кооперації щодо вирішення соціально-економічних проблем, зокрема, і в 1920-х

роках, спричинило необхідність вивчення цієї теми. Актуальність дисертації визначається цінністю історичного досвіду господарської діяльності споживчої кооперації в період непу та уроків тогочасної практики для сьогодення, в тому числі для формування сучасної соціально-економічної політики держави щодо вдосконалення ринку товарів і послуг, а також поліпшення їх якості й урізноманітнення асортименту.

В українській історичній науці на сьогодні бракує праць, які б розкривали досвід споживчої кооперації України щодо завоювання ринку в ході конкурентної боротьби з іншими виробниками товарів у період непу. Вивчення практики співпраці кооперативних організацій і радянської влади в роки нової економічної політики, на наше переконання, дасть можливість запровадити ряд заходів для сталого розвитку, раціональної взаємодії органів центральної та місцевої влади з кооперативним сектором економіки. Інтерес науковців і доцільність проведення історичних паралелей для осмислення як позитивного, так і негативного досвіду минулого, що передбачає врахування попередніх помилок і недопущення їхнього повторення у майбутньому, робить комплексний і об'єктивний аналіз господарської діяльності споживчої кооперації України у добу нової економічної політики актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи «Проблеми та перспективи розвитку кооперативного сектору національної економіки» (номер державної реєстрації 0111U000627), яка розробляється регіональним центром досліджень і сприяння розвитку кооперації, що діє на базі Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз історичного досвіду господарської діяльності споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.), виявити позитивні надбання і складнощі у співпраці радянської влади і кооперативних організацій у процесі вирішення тогочасних соціально-економічних проблем.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань:**

- визначити рівень наукової розробки проблеми та перспективи для подальших досліджень досвіду господарювання споживчої кооперації в конкурентній боротьбі за споживача з приватними і державними підприємствами в ринковій економіці 1920-х років;
- охарактеризувати основні групи джерел;
- обґрунтувати методологічну основу дослідження;
- на основі комплексного аналізу різних груп джерел і введення у науковий обіг нових або маловідомих документів дослідити внесок споживчої кооперації УСРР у вирішення соціально-економічних проблем у роки непу;
- проаналізувати особливості політики радянської держави щодо торговельної галузі споживчої кооперації у процесі її еволюції від товарообміну в перші роки непу до монопольного становища на внутрішньому ринку наприкінці 1920-х років;
- показати суть та результати політики більшовиків щодо регулювання торговельних взаємовідносин споживчої кооперації з державною промисловістю;
- охарактеризувати причини і наслідки впливу держави на ціноутворення торговельної галузі споживчої кооперації;
- висвітлити внесок торговельної галузі споживчої кооперації у забезпечення членів кооперативів продуктами харчування і товарами першої необхідності в роки непу;
- розглянути особливості заготівельної діяльності споживчих товариств та їх спілок щодо забезпечення внутрішнього ринку продуктами харчування та промисловості сировиною;
- виявити причини посилення регулюючого впливу держави на заготівельну галузь споживчої кооперації впродовж другої половини 1920-х років;
- з'ясувати позицію більшовиків щодо оптимізації експортних заготівель споживчої кооперації України у 20-і роки ХХ ст.;

- розкрити значення виробничого потенціалу споживчої кооперації в економіці України в контексті промислової політики радянської держави на різних етапах непу;
- дослідити хлібопекарську промисловість споживчої кооперації УСРР та її роль у завоюванні кооператорами хлібного ринку протягом 1920-х років;
- висвітлити досвід налагодження споживчою кооперацією України громадського харчування з метою подолання голоду та його наслідків упродовж 1921–1923 років;
- показати внесок закладів громадського харчування споживчої кооперації у продовольче забезпечення міського населення та працівників промислових новобудов в умовах запровадження госпрозрахунку (1924–1928 рр.);
- сформулювати відповідні практичні рекомендації щодо оптимізації господарської діяльності споживчої кооперації України для вдосконалення внутрішнього ринку, поліпшення обслуговування населення і посилення позицій у міжнародній торгівлі.

Об’єкт дисертаційного дослідження – споживча кооперація України в контексті соціально-економічної політики держави в 1920-і роки.

Предметом дослідження є господарська діяльність споживчої кооперації України в умовах нової економічної політики.

Вибір хронологічних меж дослідження (1921–1928 рр.) визначається такими обставинами: початок періоду пов’язаний із переходом від воєнного комунізму до непу, кінцева дата – останній рік існування непу і запровадження п’ятирічних планів. Саме в цих історичних хронологічних межах споживча кооперація України змогла задіяти свій господарський потенціал. Нижня межа пов’язана із відновленням елементів ринкового господарювання, що дало поштовх до розгортання діяльності всіх галузей споживчої кооперації. Верхньою межею є той період, коли радянська влада посилила одержавлення споживчої кооперації, підпорядкувавши виконання більшовицьких проектів створення планової економіки, що, без сумніву, призвело до обмеження її господарської ініціативи, перетворення на придатак державного сектора народного господарства.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка на початку 1920-х років складалася з 12 губерній, а з 1925 р. адміністративно поділялася на 41 округу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше в історичній науці представлено комплексне дослідження господарської діяльності споживчої кооперації УСРР у період непу. У роботі вона постає громадсько-господарською організацією, яка була змушена адаптуватися до нових умов життя, тобто була не лише суб'єктом історичних процесів вказаного періоду, а й об'єктом впливу різноманітних факторів, що з нових методологічних позицій та на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів, які залучені до наукового обігу дисертанткою, досліджується вперше.

Дослідниця зосередила увагу на комплексному підході до поняття «господарська діяльність споживчої кооперації». На відміну від попередніх історичних досліджень досвіду кооперативних організацій, які більшою мірою були присвячені їх торговельній діяльності, у дисертації вперше зроблена спроба провести узагальнюючий історико-економічний аналіз діяльності таких галузей споживчої кооперації, як торгівля, заготівлі, промислове виробництво, хлібопечення, громадське харчування та розкрити їх внесок у соціально-економічне життя республіки у 20-і роки минулого століття.

Авторкою значно поглиблено історіографічний аналіз висвітлення господарського досвіду споживчої кооперації в ринковому середовищі непу завдяки опрацюванню маловідомих та практично невідомих у наукових колах розробок вітчизняних та закордонних авторів, у тому числі російських дослідників кооперативного руху, а також представників української діаспори.

Дисертанткою не лише узагальнена теоретична база кооперації, яка визначала розвиток вітчизняної споживчої кооперації впродовж 1920-х років, але й представлено авторське бачення окремих положень праць відомих у той період теоретиків кооперації марксистського напрямку і класичної кооперативної школи.

Уперше у вітчизняній історіографії узагальнено обсяжний термінологічний апарат, пов'язаний із специфікою висвітлюваної проблеми, а також проведено уточнення змісту окремих понять. Зокрема, це стосується поняття «кооперативна торгівля». Звернута увага на той факт, що не варто ототожнювати поняття «кооперативна торгівля» і «торговельна діяльність споживчої кооперації», оскільки торгівлю здійснювали й інші види кооперації, у тому числі сільськогосподарська та кустарно-промислова. Те ж стосується понять «кооперативна промисловість» і «промисловість споживчої кооперації». У першому випадку поняття може включати промислові підприємства різних форм кооперації, у тому числі кустарно-промислової, ремісничої, сільськогосподарської чи інвалідної.

Авторкою здійснений поглиблений аналіз суперечливої політики радянської влади, яка, з одного боку, сприяла господарським ініціативам споживчої кооперації в УСРР щодо завоювання внутрішнього ринку, а з другого – обмежувала її діяльність і самостійність, перетворюючи у беззаперечного виконавця партійно-державних рішень. Відтак у дисертації більш повно, порівняно з попередніми вітчизняними дослідженнями історичного досвіду торгівлі, представлена еволюція торговельної галузі споживчої кооперації: від контрольованої більшовиками участі у державному товарообміні на початку непу до перетворення на монополіста оптового та роздрібного ринку наприкінці 1920-х років, що сталося завдяки втручанню тодішньої влади.

Дослідниця, частково поділяючи відомі раніше положення про те, що фінансова підтримка споживчій кооперації України з боку влади була одним із вирішальних чинників її торговельної діяльності, обґрунтовувала тезу, що основним джерелом фінансування кооперативних організацій були внутрішні ресурси системи, де помітне місце займали пайові внески.

На відміну від традиційних наукових висновків про те, що конкурентом кооперативного сектора економіки України був приватний виробник, у даній роботі більш глибоко аналізується історичний досвід боротьби за споживача організацій споживчої кооперації не лише з приватним, але і з державним

сектором виробництва товарів і продуктів харчування. Водночас дисертантка удосконалила висвітлення попередніми авторами питання щодо конкуренції підприємств різних форм власності в роки непу, вказавши на суперництво між споживчою, сільськогосподарською та кустарно-промисловою кооперацією.

Авторкою роботи вперше обґрунтовано висновок про утилітаризм радянської влади щодо спрямування коштів і потенціалу споживчої кооперації України на механізацію та реконструкцію кооперативних промислових, передусім хлібопекарських, підприємств і підготовку широкомасштабної індустріалізації країни.

Дисертанткою встановлено, що у роки непу і самими кооператорами, і дослідниками кооперативного руху громадське харчування відносили не до торговельної, а до виробничої галузі споживчої кооперації, відтак у дослідженні воно аналізується в контексті промислової діяльності кооперативних організацій.

У роботі істотно доповнено наукові уявлення про місце і значення кооперативних закладів харчування для порятунку не лише членів кооперації, але й некооперованої частини населення під час голоду 1921–1922 років. Уперше охарактеризовано участь закладів громадського харчування споживчої кооперації у справі підтримки безробітних, студентів, учнів, забезпеченні Червоної армії, лікарень, дитячих будинків тощо. Набуло подальшого розвитку висвітлення питання про залучення споживчої кооперації до організації громадського харчування робітників промислових новобудов у період розгортання індустріалізації країни.

Дисертанткою доведено, що практично без державної допомоги, передусім завдяки пайовим внескам членів кооперації та отриманим коштам від господарської діяльності, споживча кооперація УСРР упродовж 1920-х років змогла закласти потужну матеріально-технічну базу громадського харчування, яка використовувалася владою для вирішення продовольчих проблем як у роки непу, так і в подальші роки.

Обґрунтовано твердження про внутрішню самодостатність споживчої кооперації, що виражалась у всебічному розвитку її різноманітних галузей в роки непу, оскільки заготівлі забезпечували діяльність промислових підприємств, а ті, у свою чергу, сприяли поповненню товарних ресурсів кооперативних організацій. Водночас завдяки заготівельній галузі та переробним підприємствам кооператори змогли розвинути мережу закладів громадського харчування. Крім цього, експортні заготівлі, які здійснювала споживча кооперація, сприяли інтенсифікації сільського господарства та закупівлі за кордоном промислових товарів, яких бракувало на селі.

Значною мірою поглиблено висвітлення питання про залучення споживчої кооперації до експорту з України з метою отримання валютних надходжень для закупівлі промислового устаткування. Якщо в попередніх дослідженнях здебільшого акцентувалося на важливості кооперативних експортних хлібозаготівель, подекуди – на доцільності м'ясоекспорту і продуктів птахівництва, то в представленій дисертації з'ясовано внесок кооператорів у забезпечення країни валютними ресурсами шляхом реалізації за кордоном як вищезгаданої продукції, так і інших статей сільськогосподарського експорту, зокрема, городини, фруктів, лікарських рослин, промислової сировини, а також продукції переробних підприємств.

Новизною вирізняється висновок про те, що в період непу споживча кооперація завдяки господарській діяльності не лише вмiла заробляти кошти, але й використовувати їх на добротинність (включаючи добровільні заходи і директивні державні акції), у тому числі на культурно-просвітницькі цілі.

Дисертанткою вперше залучено низку маловивчених або практично не вивчених архівних документів, статистичних збірників і періодичних кооперативних видань 1920-х років.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів зводиться до того, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування при написанні узагальнених праць з історії України та історії народного

господарства, в науково-дослідницькій роботі при вивченні специфіки нової економічної політики, подальшій розробці обраної теми.

Введені в науковий обіг документи і матеріали, фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі у вищих навчальних закладах економічного спрямування при підготовці і викладанні лекційних курсів з історії України ХХ століття, спецкурсів з історії кооперативного руху, історії споживчої кооперації, історії торгівлі, історії міжнародних відносин, аграрної історії України тощо. Результати дослідження, які викладені в монографіях і статтях, у тому числі електронний варіант, використовуються в навчальному процесі та науковій діяльності викладачами і студентами Полтавського університету економіки і торгівлі, Львівської комерційної академії та Вінницького кооперативного інституту.

На нашу думку, осмислення результатів господарської діяльності споживчої кооперації України в ринковій економіці непу допоможе існуючій владі переконатись у потенціалі споживчої кооперації з тим, щоб ефективніше сприяти розкриттю можливостей кооперативного сектора господарювання. Матеріали дисертації можуть бути корисними для державних і громадських установ та організацій, особливо при формуванні принципів і напрямів соціально-економічної політики

Результати проведеного дослідження, включаючи пропозиції та рекомендації щодо оптимізації діяльності споживчої кооперації і гармонізації її відносин з органами центральної та місцевої влади, без сумніву, стануть у нагоді вітчизняним кооператорам, можуть бути предметом обговорення в засобах масової інформації з метою пропаганди ідеї кооперативної самоорганізації, посилення соціальної активності пайовиків шляхом участі в кооперативному русі. Концептуальні підходи, задіяні в роботі, становитимуть інтерес для істориків, економістів, управлінців, соціологів, політологів, дослідників проблем соціально-економічного минулого і майбутнього України.

Особистий внесок здобувачки полягає у постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Представлена дисертація є викладом власних

положень та обґрунтованих висновків авторки щодо внеску споживчої кооперації у вирішення загальнодержавних соціально-економічних проблем України в період непу, пов'язаних із забезпеченням населення товарами широкого вжитку та продуктами харчування. Наукові результати, викладені у дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації у наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноособовими.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри культурології та історії вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Окремі положення дослідження пройшли апробацію на 12 міжнародних, 4 всеукраїнських і 1 регіональній наукових конференціях: XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 21–22 лютого 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», присвяченій 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Прогресивні технології харчових виробництв та готельного господарства», присвяченій 35-річчю технологічного факультету Полтавського університету споживчої кооперації України (Полтава, 23–24 квітня 2009 р.); Міжнародній інтердисциплінарній конференції, присвяченій 165-річчю з часу заснування Уманського державного аграрного університету та 150-річчю його перебування в Умані (Умань, 21–23 травня 2009 р.); Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика» (Полтава, 15–16 квітня 2010 р.); Третій Міжнародній конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Луганськ, 21 квітня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Потребительская кооперация: теория, методология,

практика» (Казань, 22 квітня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього» (Вінниця, 27–28 травня 2010 р.); Международной научно-практической конференции «Кооперация : история и современность», посвященной 180-летию российской потребительской кооперации (Новосибирск, 12 апреля 2011 г.); III Міжнародній науковій конференції, присвяченій 70-й річниці героїчної оборони Одеси «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.); Международной научно-практической конференции «Потребительская кооперация: история, традиции, современность» (Гомель, 26–27 мая 2011 г.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади» (Полтава, 24 листопада 2009 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Людина в структурах повсякдення в історії України» (Луганськ, 26 листопада 2009 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири» (Київ, 12 жовтня 2010 р.); Другій Всеукраїнській науковій конференції «Людина у структурах повсякдення в історії України» (Луганськ, 24–25 листопада 2010 р.); Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, вересень 2009 р.).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковані у 2 монографіях (без співавторів), 41 фаховій статті в історичних наукових збірниках (без співавторів), 3 фахових статтях в економічних фахових збірниках, 1 фаховій статті у культурологічному збірнику і апробовані на 17 конференціях різних рівнів.

Структура дисертації обумовлена її змістом, окресленою метою і завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, 9 додатків на 10 сторінках, списку посилань, списку використаних джерел і літератури (711 найменувань на 73 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 586 сторінок, з них основний текст – 410 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз проблеми

З огляду на необхідність активізації реформування економіки у напрямку ринкових перетворень наразі увага вітчизняних учених прикута до подій, які розгорталися на теренах України в один із найважливіших та найсуперечливіших періодів її історії, а саме за доби непу. Нова економічна політика була предметом багатьох досліджень, її історіографія багата й різноманітна. Утім опубліковані праці з окремих аспектів діяльності споживчої кооперації 1920-х років мають різну наукову цінність. Праці, написані в радянський період, у силу догматичних методологічних традицій, що панували у вітчизняній науці того часу, важко назвати об'єктивними. Зазначимо, що в офіційних документах і наукових розробках призначення споживчої кооперації в досліджуваній період передусім зводилося до сприяння більшовикам у побудові соціалістичних засад економіки. Цілком не відкидаючи напрацювання радянського періоду щодо висвітлення ролі споживчої кооперації в період непу, водночас маємо визнати, що вони потребують глибокого критичного аналізу та переосмислення. Що ж стосується студій, написаних після здобуття Україною незалежності, то їх автори звертали основну увагу лише на окремі питання порушеної нами проблеми або ж здійснили спроби висвітлення досвіду господарювання споживчої кооперації в умовах непу у відриві від тогочасної соціально-політичної та соціально-економічної ситуації.

Проте і нині осмислення українськими і зарубіжними науковцями досвіду нової економічної політики та місця в ній різних видів кооперації триває. Помітно активізуються дослідження вітчизняних кооперативних наукових шкіл, спрямованих на створення ефективного ринково орієнтованого кооперативного сектора економіки. З огляду на це дослідження праць з історії вітчизняної кооперації у 1920-і роки вимагає виокремлення, а отже, і вивчення певних етапів при аналізі даної проблеми. Поетапний аналіз історіографічних джерел, на нашу

думку, дасть змогу впорядкувати їх у хронологічній послідовності та визначити ряд факторів, які вплинули на зміст радянської і сучасної історіографії.

Дослідження порушеної у дисертації проблеми умовно можна поділити на чотири якісно відмінні етапи: 1) 1920-і роки; 2) 1930-і – перша половина 1950-х років 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х років; 4) сучасний етап (90-і роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Загалом перші три етапи об'єднують причетність до радянської історіографії, яка керувалася інтересами марксистсько-ленінської ідеології з її класовим і партійним підходами до визначення місця споживчої кооперації в політичному та економічному житті соціалістичного суспільства. Останній етап історіографічного аналізу розвитку споживчої кооперації в роки непу акумулює наукові напрацювання незалежної України, які здебільшого позбулися ідеологічних нашарувань, а відтак є достовірнішими та об'єктивнішими.

Перший етап дослідження історії споживчої кооперації в період непу охоплює 1920-і роки, коли про запровадження та результати непу писали як її ініціатори – партійно-державні діячі, теоретики кооперації, так і виконавці й учасники – статистики, працівники кооперації, які переважно намагалися представити кооперацію як органічну складову соціалістичної моделі господарювання.

Слід зазначити, що еволюція непу відбилася на змісті досліджень, присвячених аналізу тогочасної господарської діяльності кооперативних організацій. Виконані нами відбір, узагальнення та аналіз наявної літератури дозволяє зробити висновок, що майже всі праці 20-х років ХХ ст., які висвітлювали перебіг непу та місця в ньому споживчої кооперації, зазнали впливу ряду чинників. Передусім авторам доводилося враховувати офіційну точку зору радянської влади, що значною мірою впливало на об'єктивність висновків. Дослідникам доводилося писати про неп у ході його проведення, тобто оцінювати і робити висновки з тих явищ, які ще тривали й постійно зазнавали змін, коректив, уточнень. При цьому належало враховувати зміну поглядів у соціально-політичному курсі керівництва країни в другій половині

1920-х років, коли був проголошений курс на індустріалізацію та колективізацію села, що автоматично викликало згорання непу. Політичні розбіжності серед партійно-державного керівництва щодо подальшої практики побудови соціалістичної економіки спричинили появу серйозної наукової полеміки серед його дослідників.

Розвиток кооперативної теорії в умовах непу проходив у постійних наукових та політичних баталіях. Загалом пошук нових кооперативних ідей у роки непу здійснювався у двох напрямках: перший полягав у вдосконаленні марксистського бачення проблеми і, в кінцевому результаті, завершувався формуванням теорії кооперативного соціалізму; другий являв собою повернення до класичної теорії кооперації. Перші роки більшовицького правління позначені відторгненням кооперативних ідей. Тоді спостерігалось послаблення інтересу до цієї теми, бо орієнтиром слугувало безгрошове суспільство. З поворотом до непу відбувається пожвавлення кооперативних розробок. Певний політичний плюралізм першої половини 1920-х років ще не заперечував існування різноманітних тверджень щодо ролі кооперації в умовах непу, тож можна говорити про наявність кількох точок зору, враховуючи погляди представників класичної школи кооперації, зокрема О.В. Чаянова. Однак домінуючою була марксистська позиція, представники якої дивилися на кооперацію як на тимчасову економічну організацію, що обслуговує дрібнобуржуазні прошарки населення. Кооперативна думка другої половини 1920-х років розвивалася під впливом ідейної боротьби в правлячій партії, що, без сумніву, наклало відбиток на погляди авторів.

Відомо, що класики марксизму ототожнювали організацію суспільного виробництва на кооперативній основі в умовах завоювання пролетаріатом влади з самим соціалізмом [1, с.347]. Однак, на нашу думку, між поглядами засновників марксизму і поглядами В.І. Леніна на роль кооперації в побудові соціалізму існують певні відмінності. Класики розглядали кооперативне виробництво як проміжну ланку на шляху переходу до безгрошового господарства, орієнтуючись на розвинені індустріальні країни [2, с.361]. Відновлення ринку, чого не

передбачали ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, можна вважати грандіозним експериментом більшовиків, до якого було залучено і споживчу кооперацію. Беремо на себе сміливість констатувати, що В.І. Ленін обережно підходив до термінів експерименту, який полягав у тому, щоб «досягнути через неп участі в кооперації поголовно всього населення», відводячи на це «цілу історичну епоху» або ж конкретніше – одне-два десятиріччя. Однак реальний перебіг більшовицького експерименту щодо кооперування населення в другій половині 1920-х років виявився набагато динамічнішим,

У перші місяці захоплення влади більшовиками осмисленню місця споживчої кооперації в нових реаліях, як нам видається, завадила ейфорія. Однак життєві реалії громадянської війни спонукали В.І. Леніна швидше виступити у ролі практика, ніж теоретика. Відтак у роки воєнного комунізму споживча кооперація стала розподільчим органом у підпорядкуванні держави, в очікуванні майбутнього більшовики не збиралися повертатися до товарно-грошових відносин. Цілком утопічною і такою, що суперечить кооперативній демократії, була ленінська ідея, висловлена у лютому 1920 р., коли йшлося про перетворення країни на один великий кооператив [3, с.146–147].

Початок 1920-х років характеризується поворотом теоретичної думки В.І. Леніна від утопії до відносно реалістичних оцінок, що, без сумніву, було викликано поворотом до непу. У статті «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.) В.І. Ленін відстоював тезу про те, що кооперація в умовах радянської влади – це вид «державного капіталізму». При цьому він акцентував на вигідності кооперації для радянської влади передусім «як форми торгівлі» порівняно з приватною торгівлею під час налагодження товарообігу в умовах продподатку [4, с.206–207]. Проте у перші місяці запровадження непу у В.І. Леніна не було чіткої позиції щодо співвідношення ринку і кооперації, бо тоді йшлося про так званий продуктообмін. Переважній частині керівництва країни нелегко давалося повернення до ринкових засад не лише на практиці, але й у теорії. Це спонукало В.І. Леніна діяти дуже обережно, відтак, з одного боку, споживча кооперація отримувала більше господарської свободи, але з другого – продовжувала виконувати розподільчі функції.

Отже, з перших кроків непу рамки господарювання споживчої кооперації були окреслені більшовицькою практикою натурального безгрошового обміну між містом і селом. Це вже була друга спроба правлячої партії після воєнного комунізму використати господарський потенціал споживчої кооперації для порятунку авторитету радянської влади і запобігання соціального незадоволення, адже державні продовольчі запаси були практично вичерпані. На невизначеність позиції В.І. Леніна щодо організації товарообігу та місця в ньому споживчої кооперації навесні 1921 р. вказував у своїх спогадах голова правління Центроспілки (1919–1920 рр.) А.М. Лежава. Зокрема, він писав, що за два тижні до X з'їзду РКП(б) вождь більшовиків запитав у нього: «А чи залишилось у Вас що-небудь від кооперації?». І далі А.М. Лежава зазначав, що під час розмови він декілька разів ужив слово «торгівля», намагаючись зрозуміти ставлення до цього слова більшовицького керманіча, однак той «ніяк не реагував на це вживане мною слово, і, коли я пішов, так і залишилося незрозумілим, чи уявляв Володимир Ілліч у цей момент спроектований товарообмін у вигляді торгівлі, чи дійсно думав про натуральний обмін у межах місцевого обігу» [5, с.130].

Навесні 1921 р. В.І. Ленін, усупереч кооперативним принципам, прагматично розвивав ідеї політизації кооперації. Ігноруючи те, що в умовах відновлення ринку споживча кооперація передусім має розвиватися самостійно в інтересах своїх членів, він зазначав, що кооперація має працювати на радянську державу: «Ми ставимо справу так, щоб всі товари йшли в кооперацію, щоб кооператори торгували для нас, для централізованої держави, для крупної фабрики, для пролетаріату, але не для себе. Це дуже велика і важлива умова» [6, с.296–297].

На нашу думку, не скільки гнучкість теоретичного мислення В.І. Леніна, скільки його вміння оперативного прилаштуватися та маневрувати в нових, часто непередбачуваних ситуаціях, змусили більшовицького лідера в жовтні 1921 р. засвідчити необхідність повернення до товарно-грошових відносин. Однак відразу ж його думка була спрямована у напрямку пошуку альтернативи приватній торгівлі. Кооперація, як форма торгівлі, для тодішнього режиму була вигіднішою і кориснішою від приватної торгівлі, бо могла полегшити об'єднання мільйонних дрібних товаровиробників під контролем держави [7, с.215–216]. У працях

жовтня-листопада 1921 р. більшовицьким лідером був зроблений висновок, що торгівля – та ланка в історичному ланцюгу подій, за яку потрібно всіма силами схопитися, всіляко залучаючи до цієї справи кооперацію [8, с.198, 203].

Ряд ленінський праць щодо співвідношення непу та різних секторів економіки, які з'явилися на початку 1922 р., переконують у тому, що більшовики, навіть проголосивши повернення до товарно-грошових відносин, не були налаштовані надати свободу для самостійної господарської діяльності ні приватним підприємствам, ні кооперативним організаціям. Показовим у цьому плані є лист В.І. Леніна до наркома юстиції Д.І. Курського від 20 лютого 1922 р., у якому він підкреслював, що більшовики допускають лише державний капіталізм [9, с.381–382]. При цьому чітко було вказано, що держава – це більшовики. І хоча заклик «обмежити, приборкати, контролювати... усякий капіталізм, який виходить за рамки державного капіталізму», стосувався передусім приватного сектора економіки, зрозуміло, що з поверненням товарно-грошових відносин дозволити споживчій кооперації повну свободу господарської ініціативи більшовики не були налаштовані.

Суперечливими, але водночас такими, що переконують у прагматичному підході більшовицького лідера до потенціалу кооперації, вважаємо ті праці, де йдеться про членство в споживчій кооперації. У листі до члена правління Центроспілки РСФРР В.А. Тихомирова від 1 березня 1922 р. В.І. Ленін наполягав на тому, що «не кооперацію потрібно прилаштовувати до непу, а неп до кооперації» [10, с.195], що загалом не підлягає запереченню. Однак в листі до правління Центроспілки РСФРР від 18 березня того ж року всупереч кооперативним принципам членства він писав: «Члени кооперації – всі. Це нам потрібно для майбутнього» [11, с.50]. Донині залишається дискусійним питання з приводу позиції В.І. Леніна щодо довготривалого збереження обов'язковості членства в кооперації. Тим паче, що у листі до голови правління Центроспілки РСФРР Л.М. Хінчука від 7 березня 1922 р. він підкреслював, що кооперація мала стати «дісно органом комерційним» [12, с.203]. Напевно, виходячи з тодішньої продовольчої ситуації, збереження обов'язковості членства в кооперації вважалося доцільним, хоча це суперечило принципу добровільності. Однак цілком

погодитись з ігноруванням В.І. Леніним необхідності відновлення добровільності членства в споживчій кооперації, а відтак надходження нових пайових внесків ми не можемо, бо така позиція суперечила б соціально-економічним реаліям непу і здоровому глузду лідера-прагматика.

На нашу думку, є ряд суперечливих моментів і в статті В.І. Леніна «Про кооперацію» (січень 1923 р.). Заявивши про те, що кооперація в умовах радянської влади змінила свою природу, автор прийшов до висновку про «лад цивілізованих кооператорів», який цілком співпадає із соціалізмом [13, с.355]. З цього приводу ми підтримуємо позицію Л.Є. Файна, що ідея про «лад цивілізованих кооператорів» містить елементи утопізму [14, с.562]. На утопічність ленінської концепції кооперації також указували М.М. Горінов і С.В. Цакунов [15, с.37–38]. Проте, на нашу думку, поняття «обов'язкове членство в кооперації» і «стрій цивілізованих кооператорів» не потрібно вважати синонімами. У першому випадку мовиться про директивну приписку населення до кооперативів, друге ж поняття значно ширше, бо включає не лише членство, а й розгалужену мережу кооперативів та підготовку фахівців кооперативної справи. Для себе правляча партія залишала прерогативу контролю за роботою кооперативних організацій з тим, щоб «поставити кооперацію політично» [13, с.369–370].

В історіографії статті «Про кооперацію» обійдені увагою два моменти. По-перше, коли В.І. Ленін диктував цю працю, більшою мірою мовилося про споживчу кооперацію. Не випадково у грудні 1922 р., тобто за місяць до написання статті, він кілька разів звертався до голови правління Центроспілки РСФРР Л.М. Хінчука з проханням надіслати дані про діяльність споживчої кооперації. Тоді ж він зробив запис: «Центроспілка, її особливе значення» [16, с.418–419]. Вочевидь, ідея про єдиний великий споживчий кооператив у межах усієї країни тоді ще не була знята з порядку денного. По-друге, з метою пошуку відповіді на ряд гострих питань В.І. Ленін опрацював солідний кооперативний багаж вітчизняних і закордонних учених, бо в марксистській ідеології не було місця ринку. Серед простудійованих ним були праці з кооперації не лише марксистського спрямування. У кремлівській бібліотеці більшовицького лідера зберігалось понад 250 книг з кооперативної проблематики, зокрема, праці

М.І. Тугана-Барановського, С.М. Прокоповича, О.В. Чаянова, І. Зассена, Ф. Штаудінгера та ін. [17]. Проте ми вважаємо, що у статті «Про кооперацію» В.І. Ленін швидше виступив як політик, аніж як теоретик, бо знаючи про демократичні засади діяльності споживчої кооперації, він свідомо, на угоду політичній доктрині, їх нівелював.

Практично до кінця 1980-х років у радянській історіографії статтю «Про кооперацію» вважали вершиною теоретичної думки В.І. Леніна щодо місця кооперативного сектора економіки в умовах непу. З огляду на це не можемо погодитися з наявністю у нього так званого «кооперативного плану», оскільки сукупність його праць з питань кооперації не можна вважати досконало розробленою програмою, яка дає відповіді на всі питання, пов'язані із визначенням ролі кооперації в період непу та переходу до соціалізму. Неточності і суперечності кооперативних положень В.І. Леніна дали ґрунт для різних їх тлумачень між партійною елітою і вченими-кооператорами. Спочатку, до середини 1920-х років, автори з позицій марксистської доктрини намагались усвідомити перспективи розвитку кооперації. Однак тоді ж були закладені й основи догматичного підходу до ленінської кооперативної спадщини, оскільки увійшла в практику позитивна оцінка будь-яких суджень. Положення більшовицького очільника щодо кооперації використовувались для обґрунтування партійних директив без їх критичного аналізу, питання про їх помилковість чи утопічність не стояло.

Як відомо, В.І. Ленін ніколи не користувався терміном «кооперативний план». У жовтні 1927 р. це поняття вперше було вжите на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Того ж року цей термін увійшов до заголовку однієї з праць марксистського теоретика В.М. Целларіуса [18]. А в 1934 р. праця М.І. Попова «Боротьба за ленінський кооперативний план» [19] стала еталоном того, як саме треба його висвітлювати. Відтоді указаний термін широко вживався у радянській літературі до початку 1990-х років. Одним з перших, хто відмовився від нього, як надуманого, був відомий дослідник історії кооперації Л.Є. Файн [14, с.14].

Серед більшовицьких теоретиків кооперації виокремлюються погляди М.І. Бухаріна, хоча ніколи він не протиставляв себе правлячій партії. На нашу думку, на межі 1980–1990-х років, коли відбулося переосмислення його поглядів на неп та кооперацію, це робилося дещо упереджено, щоб показати суттєву відмінність бухарінських поглядів від інших більшовицьких розробників теоретичних ідей. Однак у праці «Економіка перехідного періоду» (1920 р.) М.І. Бухарін постає як типовий марксистський теоретик, коли говорить, що вільна торгівля є спекуляція, а спекуляція є вільна торгівля. Навряд чи можна говорити про ліберальні погляди автора, коли він закликав, щоб для виснажених міст усе йшло «у загальний котел», тут примус є абсолютною необхідністю [20, с.197].

Не можемо погодитися з «бухарінським лібералізмом», коли у праці «Новий курс економічної політики» (1921 р.) автор підкреслював, що для відродження великої промисловості потрібно за будь-яку ціну і якими завгодно засобами збільшити кількість продуктів. М.І. Бухарін не приховував того факту, що джерелом додаткової кількості продуктів цілком може бути селянське господарство і зовнішня торгівля [21, с.243]. Без сумніву, це стосувалося й споживчої кооперації, яка мала з селянами-виробниками тісні контакти

Водночас у праці «Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз», що вийшла в 1925 р., простежується еволюція поглядів автора, яка, без сумніву, була віддзеркаленням дискусії середини 1920-х років з кооперативної проблематики в партії. На відміну від більшості марксистських теоретиків, він висловлювався за те, що селянська кооперація буде поступово вrostати в систему пролетарських господарських органів, хоча при цьому підкреслювалося, що саме так «ми йтимемо крупними кроками по шляху до соціалізму» [22, с.365–366]. На думку М.І. Бухаріна, процес організації селянського господарства, який починається з кооперативної торгівлі, перекинеться поступово через організацію переробки сільгосппродуктів на сільськогосподарське виробництво [22, с.367]. Його теза про те, що «куркульські гнізда» будуть вrostати в соціалізм на той час була новаторською і сміливою [22, с.375–376]. Ми вбачаємо вплив чаянівських ідей на цю точку зору.

Однак не варто затушовувати того, що М.І. Бухарін уже тоді свідчив, що процес розвитку через кооперацію до соціалізму буде супроводжуватися класовою боротьбою між різними групами селянства [22, с.373]. Ця теза буде підхоплена і ще більше загострена Й. Сталіним. Стосовно досліджуваної нами проблеми М.І. Бухарін акцентував на державній підтримці кооперації, яку розглядав як нову форму класової боротьби. Красномовними видаються його слова: «Якщо в процесі конкуренції на ринку державна промисловість, торгівля, кооперація витісняють поступово приватного підприємця – це є перемога в класовій боротьбі» [22, с.379]. Суперечливою є бухарінська теза про те, що в кінцевому результаті ринок відіме, оскільки державна промисловість і кооперація піднімуть під себе всі інші господарські форми і поступово розподіл продуктів стане державно-кооперативним [22, с.389]. Водночас є рація у його словах: «Кооперація повинна стати для селянина органом його господарського підйому. Тоді, при забезпеченні виборності і добровільності, кооперація стане найулюбленішою організацією селянства» [22, с.416]. Переконані, що саме в середині 1920-х років М.І. Бухарін розробив найраціональніші ідеї щодо необхідності підтримки різних форм кооперації.

Наступна його праця «Нотатки економіста» (1928 р.) у теоретичному плані поступається попереднім, оскільки вона пронизана ідеєю посилення класової боротьби на селі у контексті хлібозаготівель. М.І. Бухарін писав, що «хлібозаготівельна криза сигналізувала нам про великі небезпеки. Економіка обернулася тут і своїм класовим боком» [23, с.486]. Автор піддав критиці троцькістські ідеї нажиму на селян, хоча водночас не заперечував доцільності створення радгоспів і колгоспів [23, с.468–469]. Без сумніву, положення праці були кон'юнктурними, бо чітко збігалися з ідеями про значення хлібозаготівель і роль у них кооперації, які належали «великому вождю».

Як переконаний марксист, М.І. Бухарін підтримував курс на індустріалізацію та колективізацію країни, проте, як економіста, його турбувала сталінська політика відступу від непу. Коли у лютому 1929 р. М.І. Бухарін зважився вступити в ідейну полеміку з Й. Сталіним щодо методів і темпів колективізації, він зазнав поразки [24, с.322–323]. Прикметно, що завдяки підтримці М.І. Бухаріна

Й. Сталіну декількома роками раніше вдалося усунути троцькістів з їх ідеєю надіндустріалізації та надколективізації. А в кінці 1920-х років об'єктом цькування став сам М.І. Бухарін. З кінця 20-х років ХХ ст. М.І. Бухарін і його прибічники не мали можливості впливати на політику країни, їх погляди щодо економічної доцільності збереження непу почали засуджуватися.

Вважаємо, що система поглядів М.І. Бухаріна на неп та місце в ньому кооперації буде неповною, коли не згадати його праці 1930-х років, позначені тодішніми політичними реаліями в країні. З цього приводу вкажемо на статтю «Економіка радянської країни» (1934 р.). У вказаній праці автор підтримував «фронтальний соціалістичний наступ». Було вказано, що виник принципово новий ринок, який «перетворився на співвідношення організованих державних, напівдержавних і кооперативних одиниць, за якими стоїть єдина організуюча централізована воля» [25, с.510–511]. Не викликає сумніву, кого саме під «організуючою централізованою волею» розумів М.І. Бухарін.

Вплив марксистського світогляду на роль кооперації в умовах побудови соціалізму видно в роботах М.Л. Мещерякова [26], В.П. Мілютіна [27], О.М. Лозового [28], М.Х. Кантора [29], П. Кугача [30], П.М. Севрука та ін. [31]. У розробках зазначених авторів з'явилися статті, розділи і книги «Маркс і кооперація», «Ленін і кооперація», «Соціалізм і кооперація», тобто намагання обґрунтувати призначення кооперації як одного із засобів реалізації соціалістичної ідеології. Наприклад, М.Л. Мещеряков прямо писав: «Кооперація з органу торгівлі має перетворитися на органи розподілу, відкинувши всі свої старі віджилі принципи й проїнятися новими принципами комуністичного будівництва, а кооперативний працівник стати на бік комунізму. Іншого виходу в нього немає» [26, с.53].

Водночас з марксистським напрямом теоретичного обґрунтування непу та місця в ньому кооперації впродовж 1920-х років більшою чи меншою мірою заявляла про себе класична школа кооперації, представники якої намагалися відстоювати фундаментальні основи кооперації, однак прилаштовуючи їх до реалій нового життя. На початку 1920-х років перевидавалась класична

кооперативна література та розроблялись нові кооперативні теорії, що мотивувалося пошуком шляхів виходу зі складної соціально-економічної ситуації країни на початку 1920-х років. Протягом першої половини 20-х років ХХ ст. були опубліковані праці відомих дореволюційних учених-економістів, теоретиків і практиків кооперативного руху, включаючи доробок М.І. Тугана-Барановського [32], С.М. Прокоповича [33], В.Ф. Тотоміанца [34] та інших. Це був період, коли більшовики намагалися всіляко залучати до теоретичної та практичної роботи провідних спеціалістів-кооператорів, що давало можливість останнім бути не лише учасниками відродження кооперативного руху, але і його дослідниками й авторами наукових праць з історії та теорії кооперативного руху. У цьому аспекті цікаві праці найбільш відомих представників організаційно-виробничої школи аграрно-економічної думки О.В. Чаянова [35], М.П. Макарова [36], О.М. Челінцева [37], а також праці М.Д. Кондратьєва [38]. Наприклад, в особистій бібліотеці лідера більшовиків у Кремлі містилося 7 чаянівських книг [39, с.34].

Плідно поєднував організаторську і науково-дослідну роботу в галузі кооперації О.В. Чаянов. Однак соціально-економічні зміни в країні, ленінські оцінки суті кооперації при соціалізмі вносили уточнення в його позиції. Ученому доводилося йти на компроміси, прагнучи знайти точки дотику власних теоретичних поглядів з офіційною партійною концепцією розвитку кооперації, яка в другій половині 1920-х років набула догматичного й агресивного характеру. Хоча О.В.Чаянов не поділяв марксистських ідей, однак він схвально оцінив статтю В.І. Леніна «Про кооперацію», до того ж ряд його теоретичних положень збігаються з ленінськими ідеями. Так, у праці «Короткий курс кооперації» (1925 р.) він писав, що «кооперативна дорога є для нашого селянства єдиною і дійсно правильною дорогою [40, с.8] і що «майже всі сторони життя можна обслуговувати кооперативно» [40, с.74]. Загалом не відкидаючи сенсу наведених чаянівських тез, беремо на себе сміливість свідчити про їх певну кон'юнктурність.

Так званий чаянівський план «кооперативної колективізації» полягав у тому, що окремі галузі господарства еволюційним шляхом будуть відриватися від

індивідуальних селянських господарств і організовуватися у вищі форми великих суспільних підприємств. У праці «Організація селянського господарства» (1925 р.) він писав, що, почавшись з об'єднання дрібних виробників у сфері заготівлі, кооперація досить швидко переходить до організації кооперативного збуту сільськогосподарських продуктів. Досягнувши цього успіху, вона буде зацікавлена розвивати успіх у бік ще більшого захоплення виробничих галузей селянського господарства [41, с.440–441].

Наступна праця О.В. Чаянова «Основні ідеї і форми організації селянської кооперації» (1927 р.) стала важливим внеском у розвиток кооперативної думки, оскільки в ній обґрунтовувалася доцільність зв'язків між сільською кооперацією і трудовим сімейним господарством на селі [42, с.183]. Заслугує на увагу його позиція щодо оптимального розміру сільськогосподарського підприємства. Учений був переконаний, що в землеробстві «сама природа сільськогосподарського підприємства ставить межі його укрупненню» [42, с.188]. Чаянівська мудрість науковця полягала в тому, що він, провівши глибокі економічні розрахунки, не ідеалізував колгоспи, а відстоював думку про поєднання різних форм кооперації. Прикметно, що цей висновок учений зробив у рік проголошення партійного курсу на колективізацію села. Треба віддати належне вченому, коли він, попри гостру політичну боротьбу всередині партії, зважився констатувати, що, «за невеликим винятком, все, що ми маємо, являє собою швидше кооперативну ідеологію, ніж кооперативну теорію» [42, с.191].

У О.В. Чаянова були й дискусійні положення щодо кооперації. Не цілком переконливою вважаємо тезу про суттєву відмінність робітничої і сільської кооперації: «Селянська і міська кооперація можуть не тільки не ворогувати і проводити взаємні торгові операції, але навіть бути об'єднаними на з'їздах і в загальних організаціях ідейного або фінансового порядку, але інтереси, які вони захищають, настільки протилежні, що їх не можна об'єднати в одній організації, воля якої обов'язково буде ослаблена внутрішніми протиріччями протилежних інтересів, які об'єднані в одне ціле» [42, с.199].

Без сумніву, погляди О.В. Чаянова все більше суперечили тій політиці на селі, яка проводилася XV з'їздом ВКП(б). Концепція вченого щодо тривалої

перебудови села не могла влаштувати тих, хто вирішив за один-два роки здійснити колективізацію. Зрозуміло, що вся організаційно-виробнича школа в радянській економічній науці стала гальмом на шляху авторів прискореної перебудови села. Погляди О.В. Чаянова кваліфікувалися як неонародницькі, далекі від розуміння завдань соціалізму. Економічно обґрунтовані ідеї про роль кооперації в оптимізації сільських господарств, можливість поступового переходу однієї фази кооперації в іншу, доцільність паралельного існування різних форм кооперації, були розцінені як антимаарсистські. На жаль, більшість чаянівських ідей не була реалізована радянським керівництвом, вони все більше піддавалися критиці.

З переходом до непу подальшого розвитку набула кооперативна думка, представлена українськими вченими, переважна більшість яких мали дореволюційний стаж кооперативної практики. Її етапи розвитку проаналізував П. Мохор у праці «Од Балліна до Леніна» [43]. Особливої уваги заслуговують висновки П. Мохора про тісний зв'язок національно-визвольного і кооперативного руху в Україні. На середину 1920-х років припадає початок дискусій із питань природи кооперації у світлі висловлювань з цього питання В.І. Леніна, яка не обминула вітчизняних теоретиків. Захопившись вивченням проблеми українського національного відродження, П.Мохор дійшов висновку про необхідність політизації кооперативного руху. Дослідник не приховував того, що під час непу радянська влада створила для кооперації сприятливі умови для розвитку, водночас завоювавши в ній керівні позиції і «зробивши її, таким чином, цілком радянською» [43, с.81]. Відтак порушення одного з організаційних принципів кооперативного руху – нейтралітету в політичних і релігійних питаннях привело автора на позиції доцільності одержавлення кооперації всупереч її суспільно-громадському призначенню.

Важливе значення для вивчення історії та теорії кооперації в період непу мали дослідження П.Ф. Височанського. У «Короткій історії кооперативного руху на Україні» (1925 р.) [44] він наголошував на самотності такого явища в суспільстві, як одвічне прагнення людини до поліпшення свого матеріального

становища шляхом утворення господарсько-самодіяльної організації. У 1925 р. П.Ф. Височанський, вочевидь, під впливом ленінських ідей про кооперацію, висунув суперечливу і, на нашу думку, необґрунтовану тезу про перспективи трьох існуючих тоді видів торгівлі. Зокрема, учений писав: «З цих трьох форм – приватна є взагалі чужою для нашого радянського суспільства: її держава дозволяє як тимчасове і неминуче явище; державна торгівля не може проникнути в гущу трудового населення і тільки кооперативна форма постачання населення чи збуту продуктів його праці є найбільш придатною і доцільною» [44, с.46]. Цілком правильно наголосивши на необхідності господарської ініціативи членів кооперації, учений водночас стверджував, що «радянська кооперація і радянська влада мають одну мету – будівництво соціалізму» [44, с.52]. Швидше за все цей висновок П.Ф. Височанського був даниною часу.

Загалом дискусія середини 1920-х рр. з кооперативної тематики мала певні напрацювання з вивчення призначення споживчої кооперації в умовах ринку, хоча, без сумніву, пріоритет займала марксистська доктрина. Однак дискусія з питань кооперації дуже швидко стала об'єктом прискіпливої уваги з боку влади, відтак упродовж другої половини 1920-х років розвиток кооперативної думки штучно був урізаний сталінськими «теоретичними постулатами». У квітні 1926 р. Й. Сталін наголосив на тому, що країна вступила в другий етап непу, коли центр ваги змістився у бік індустрії [45, с.119]. Відповідно до цієї сталінської тези мала прилаштуватися і наукова думка. Крім цього, з 1928 р. відбувається помітне сповзання до догматизму і вихваляння колгоспів як найбільш доцільної форми кооперування селян. Розгляд теоретичних аспектів кооперації на рівні вищих партійних інстанцій повністю втратив науковий характер і перетворився на обґрунтування чергових директивних вказівок.

У лютому 1928 р. у директиві місцевим партійним осередкам Й. Сталін уперше звинуватив споживчу кооперацію у зриві заготівель хліба. Віднині кооперація мала розглядатися в контексті посилення класової боротьби [46, с.12–13]. Ще більш рішучим у висновках щодо загострення класової боротьби на селі Й. Сталін був у квітні 1928 р., коли виступав на зборах активу Московської

організації більшовиків. Тоді він прямо вказав на класовий підтекст хлібозаготівельної кризи та прорахунки кооперації [47, с.45]. У липні того ж року на пленумі ЦК ВКП(б) він заявив, що для збереження високих темпів індустріалізації керівництво країни буде продовжувати таку політику, коли селяни переплачують за промислові товари і недоотримують у цінах на сільгосппродукцію [48, с.159]. Механізмом ралізації цього «теоретичного положення» мала стати споживча кооперація.

Доробок М.К. Кантора [49], В.М. Целларіуса [50] та П. Гольбраса [51], який з'явився після сталінських «теоретичних дороговказів», мав апологетизувати партійні рішення кінця 1920-х років. У своїх працях партійні ідеологи вели боротьбу проти правого ухилу, а разом з ним і проти тих теоретиків кооперації, які наважились критикувати курс Й. Сталіна на колективізацію. Наприкінці 1920-х років учені почали свідчити про те, що торгова кооперація має здатність перетворюватися на виробничу кооперацію і в цьому полягає соціалістична спрямованість її розвитку.

Елементи творчих дискусій повністю витісняються ідеологічною боротьбою. Врешті одна частина авторів була усунена від наукової діяльності, інша пішла шляхом прилаштування й ухидництва. Серед останніх були й ті, хто в попередні роки зробив немало для розвитку кооперативної думки на Україні, проте обставини змушували їх свідчити на догоду ситуації, що склалася в правлячій партії та суспільстві. Підтвердженням того, що в кооперативному житті вверх узяли політичні, а не економічні чинники, є брошура відомого теоретика кооперації П. Височанського [52] з висновками про так звану «радянську кооперацію», які не випадково датуються ювілейним 1927 р.

Досвідчений теоретик і практик кооперативного руху В.М. Целларіус, який цілком поділяв більшовицьку доктрину, виклав думки щодо розвитку кооперації за доби непу в ряді праць, що врешті визначило їх зміст [53]. Попри партійно-класову спрямованість у доробку вченого виділимо монографію «Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток)» [54], оскільки вона базується на статистичних показниках кооперативного руху в 1920-і роки. Вартою уваги є спроба автора розкрити причини окремих недоліків

торговельної діяльності кооперативних організацій. Цікавим видається порівняння становища української кооперації з дорадянською і всією кооперативною системою Союзу РСР у період непу. Разом з тим В.М. Целларіус значно перебільшував значення впливу радянських органів влади на розвиток кооперативних товариств та на показники їх господарської діяльності. Одним із чинників успішного господарювання споживчої кооперації в 1920-і роки учений вважав насиченість кооперативних організацій інструкторами-комуністами [54, с.11]. Заслугою дослідника стало вивчення досвіду налагодження міжнародних зв'язків споживчої кооперації УСРР [55]. До речі, В.М. Целларіус, репрезентуючи споживчу кооперацію на міжнародних кооперативних форумах, мав можливість порівнювати вітчизняну і закордонну кооперативну практику. Однак, стоячи на партійно-класових позиціях, зробити об'єктивні висновки він не зміг.

У 1927 р. вийшла друком монографія Є. Дешка «Кооперація на Україні», присвячена 10-річчю встановлення радянської влади. Автор не приховував того факту, що в роки воєнного комунізму кооперація була одержавлена, при цьому він повністю підтримував директивно-регулюючу практику більшовиків [56, с.12]. Дослідник слушно стверджував, що за часів непу споживча кооперація розширила мережу, активізувала участь членів у діяльності товариств, зміцнила матеріально-технічну базу. Автор намагався переконати читача, що «лише з 1922 року, тобто за п'ять років, вітчизняна кооперація наздогнала й багато в чому випередила українську дожовтневу кооперацію, що розвивалася більше 50 років» [56, с.95]. Якщо з тезою про активізацію кооперації в умовах ринку можна погодитись, то немає жодних підстав визнавати, що «швидкий розвиток нашої кооперації є наслідком переможного поступу революції» [56, с.96]. Кон'юнктурність процитованих слів відповідала реаліям 10-літнього ювілею жовтневих подій.

Тоді ж з'явилася праця С. Зарудного з красномовною назвою «Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927» [57]. На думку вченого, саме споживча кооперація в роки непу, ставши «засобом боротьби з

приватним капіталом у торгівлі», виконувала завдання радянської влади і більшовицької партії [57, с.33]. Цікавими є наведені у праці порівняльні дані господарських показників вітчизняної та європейської кооперації в 1920-і роки. Однак їх аналіз і зроблені при цьому висновки навряд чи відповідали дійсності, оскільки дослідник переслідував чітко визначену мету – показати переваги радянської кооперації.

Схожою за змістом та призначенням із вищеназваною працею є стаття провідного спеціаліста Вукопспілки А. Гречка «Десятиріччя споживчої кооперації на Україні», яка вийшла з нагоди ювілею революції [58]. Однак проведене автором праці узагальнення досвіду споживчої кооперації за доби непу, включаючи зміни в організаційній структурі, кадровому забезпеченні, господарській та культурно-просвітницькій діяльності, і нині можуть слугувати предметом неупередженого дослідження.

На завершальній стадії непу з'явилася монографія П. Пожарського «Соціальний склад української кооперації», де обґрунтовано доцільність кооперування різних верств населення [59]. Автор наголошував, що між диференціацією населення і диференціацією кооперації існує тісний зв'язок. Звідси і висновок про наявність соціально-різних кооперативів – селянських, дрібнобуржуазних і робітничих. Погоджуючись із тезою, що напрямок діяльності кооперативу визначається його соціальним складом, не поділяємо думки, що буржуазний кооператив утворюють сільські багатії, а так званий радянський кооператив – сільська біднота, бо така позиція обмежувала вступ до кооперації середняка і сільської інтелігенції. Ще більше заперечення викликає теза: «З ким складає середняк свій кооперативний блок, цілком залежить від такту та вміння місцевих кооперативних, партійних та радянських робітників» [59, с.66]. Однак, виходячи з кооперативних принципів, не вказівки держави, а передусім економічні інтереси мають об'єднувати людей у кооперативи.

Наукову цінність для дослідника мають виступи та аналітичні огляди практиків, зокрема, наркома торгівлі (продовольства) УСРР М.К. Владимірова [60] та його наступника на цій посаді М.О. Чернова [61], у яких ідеться про

проблеми організації різних форм торгівлі в республіці в умовах нової економічної політики. Аналізуючи вміщену в них інформацію, слід урахувати, що ці керівники не раз змінювали погляди на товарообмін, види й форми торгівлі, ринок, планові засади в господарстві, їх висновки здебільшого були кон'юнктурними і залежали від партійних вказівок. Однак при об'єктивному аналізі доробку радянських очільників окреслюються окремі положення щодо успішного господарювання споживчих товариств, які й понині не втратили актуальності. Підтвердженням цього є теза М.О. Чернова про те, що здобутки споживчої кооперації у боротьбі з приватним сектором торгівлі обумовлені не лише сприянням радянської влади, але водночас внутрішнім зміцненням кооперації [61, с.78].

Зберігають науковий інтерес праці, довідкові видання і статті керівників та провідних працівників споживчої кооперації СРСР Л.М. Хінчука [62], О.В. Меркулова [63], І.Ф. Гриценка [64], І.Є. Любимова [65] та ін. Головою правління Центроспілки СРСР протягом 1920–1926 гг. був Л.М. Хінчук (народився в Полтаві, в 1938 р. заарештований, помер в ув'язненні, помертньо реабілітований). Саме під час його керівництва системою споживчої кооперації СРСР відбувалося її відродження. Л.Х. Хінчукові вдалося зробити одну з перших спроб аналізу досвіду торговельної діяльності споживчої кооперації СРСР в умовах непу. Цілісна картина цього процесу, запропонована у його працях, допомагає краще зрозуміти соціально-економічну та політичну ситуацію, в якій доводилось діяти кооператорам, а також з'ясувати суть організаційно-практичної роботи Центроспілки СРСР. Однак у вказаних джерелах розвиток споживчої кооперації УСРР згадувався лише фрагментарно.

У 1927 р. вийшла колективна праця провідних фахівців Центроспілки СРСР із красномовною назвою «Споживча кооперація за 10 років радянської влади. Ювілейний збірник» [66]. Науковий інтерес містять статті С.П. Агеєва, І.Є. Любимова, О.В. Меркулова, А.М. Фішгендлера та О.М. Швецова. В них сконцентрований десятирічний досвід споживчої кооперації радянської Росії. Зрозуміло, що завдання авторів полягало у висвітленні лише досягнень

кооперації, писати про недоліки її діяльності, проблеми взаємовідносин із державними структурами було заборонено. Та й самі автори, обіймаючи керівні посади в системі споживчої кооперації, у той час навряд чи наважалися б на подібний крок.

Керівники ВУКС, як правило, обмежувалися аналізом господарської діяльності споживчої кооперації в роки непу на сторінках невеликих за обсягом брошур або ж періодичних кооперативних видань. Голови правління ВУКС М.К. Ветошкін (1923–1924 рр.) [67] та О.Б. Генкін (1925–1929 рр.) [68], виконуючи розпорядження партійних та державних органів, у своїх працях акцентували увагу на проблемі здешевлення кооперативного апарату і зниження цін, осмислювали специфіку взаємовідносин споживчої кооперації України з державною промисловістю тощо. Не зважаючи на здебільшого описовий характер і яскраво виражений ідеологічний ухил, їх доробок містить багато фактів і становить собою інтерес з точки зору причетності авторів до досліджуваних подій.

Окрему групу складають праці російських та українських економістів, які прямо чи опосередковано робили аналіз розвитку споживчої кооперації в умовах непу [69]. Особлива увага при цьому надавалася вивченню таких факторів впливу на торговельні операції споживчої кооперації, як місткість селянського ринку, торгове районування, фінансовий стан торговельних підприємств, кон'юнктура споживчого ринку, взаємозалежність грошового обігу і товарообігу, планування і регулювання товарообігу. Зазначена група праць не позбавлена недоліків, зокрема для більшості з них характерна відсутність повних даних про стан і результати діяльності приватної, кооперативної та державної торгівлі в роки непу.

Протягом 1920-х років економісти та практичні працівники кооперації, які відстежували розвиток торговельної справи, вивчали питання податкової, кредитної та цінової політики держави, які мали безпосереднє відношення до розвитку всіх видів торгівлі, у тому числі споживчої кооперації [70]. Проте у більшості з них був відсутній науковий підхід, господарські здобутки споживчої

кооперації в галузі торгівлі оцінювалися через призму «мудрої» політики більшовицької партії.

Роботи М.А. Агуфа [71], П.М. Кожаного [72] та І.П. Петрякова [73] присвячені вирішенню проблеми забезпечення споживчих потреб членів робітничої кооперації. Заслугою одного з дослідників історії робітничої споживчої кооперації М.С. Балабанова було те, що в умовах радянської дійсності активізацію діяльності цього виду кооперації він пов'язував з товарно-грошовими відносинами. Не викликає заперечення його теза: «Від цього володаря – ринку нікому не сховатися і не звернути ні в яке «натуральне» господарство, він втягує у свій вир кожне господарство, всіх примушуючи з собою рахуватися, й найбільше того, хто економічно нестійкий і матеріально незабезпечений» [74, с.5]. Непівська практика підтвердила правильність висновку М.С. Балабанова щодо поживлення діяльності споживчої кооперації.

Особливістю історіографії торговельної галузі споживчої кооперації в останні роки непу стало звернення дослідників до тих аспектів, які визначалися тодішньою соціально-економічною політикою держави. Слід зауважити, що такого спалаху інтересу до питань організації товарообігу у періодиці вже не спостерігалось в наступні етапи існування радянської держави. У них описана офіційна точка зору на місце і роль споживчої кооперації у забезпеченні членів кооперативів товарами першої необхідності та продуктами харчування. Окремі праці і статті присвячено питанню посилення боротьби кооператорів з приватною торгівлею [75]. Їх автори намагалися довести, що лише усупільнена торгівля мала існувати в радянській державі, приватній торгівлі там немає місця. Без сумніву, такий висновок базувався швидше на політичному, а не на економічному підґрунті. Особливості торговельної діяльності споживчої кооперації у зв'язку з розпочатою індустріалізацією з'ясовували Т.С. Охотников [76] та О.І. Коняєв [77], акцентуючи на необхідності максимального витіснення зі споживчого ринку приватної торгівлі. Необхідність посилення контролю з боку держави за торговельними операціями споживчої кооперації та покарань за допущені недоліки в

обслуговуванні членів кооперативів відображена в ряді публікацій, присвячених правовому аспекту діяльності системи [78].

Не була обійдена увагою дослідників і проблема підготовки кадрів торговельної справи. У періодичних кооперативних виданнях знаходимо ряд матеріалів різноманітного рівня (короткий звіт про роботу курсів, технікумів, інститутів, нотатки і оглядові статті про характер кооперативної освіти) щодо питання підготовки кадрів. Серед інших виокремлюються праці М.Д. Токаревського [79] та Л. Зимона [80].

З 1920-х років було розпочато, хоча лише у вигляді статей, дослідження причин та результатів відродження кооперативного промислового виробництва. Деякі вчені, зокрема М. Гончарко, не лише свідчили про відродження діяльності промислових підприємств споживчої кооперації, але й акцентували на труднощах перших кроків цієї справи з огляду на брак необхідних коштів та обмежену державну допомогу [81]. Особливості діяльності кооперативних промислових підприємств у порівнянні з приватними підприємствами показав М. Воробйов [82]. На думку автора, швидке відродження кооперативних промислових підприємств відбулося як у зв'язку з тим, що вони залучали кошти пайовиків, так і через те, що переважно це були невеликі підприємства, здатні швидко прилаштуватися до кон'юнктури ринку і випускати необхідну продукцію. Однак дослідженню бракувало відомостей про місце кооперативних промислових підприємств УСРР у загальносоюзній системі споживчої кооперації.

За твердженням М. Литвака, завдяки орендуванню у держави ряду підприємств споживча кооперація республіки протягом перших років непу змогла швидко налагодити виробництво товарів, яких тоді бракувало на ринку, а також переробку сільськогосподарської сировини [83]. Проте із цієї роботи не зрозуміло, чи держава надавала кооперативним організаціям переваги перед приватним сектором виробництва товарів щодо умов орендування та розмірів орендної плати. Спробу аналізу результатів діяльності кооперативної промисловості протягом 1920-х років зробив С. Векслерчик [84]. Розглянувши

причини згорання підприємств споживчої кооперації у період економічної кризи 1923 р., він прийшов до висновку про відсутність чіткої програми розвитку кооперативної промисловості в УСРР.

У середині 1920-х років на сторінках кооперативних видань відбувалася дискусія щодо доцільності розвитку кооперативної промисловості. Більшість авторів були схильні до подальшої підтримки промислового виробництва споживчої кооперації. Зокрема, про внесок промислових підприємств споживчої кооперації в забезпеченні ринка товарами першої необхідності писав В. Трабський [85]. На важливості випуску продукції кооперативною промисловістю з метою задоволення потреб пайовиків наголошував Є. Бурштейн [86]. Дослідник показав, що основна частина продукції промисловості споживчої кооперації припадала на харчову галузь. Поряд із великою державною промисловістю, зазначав він, мають розвиватися невеликі підприємства кооперативної форми власності, які на перших порах потребують підтримки з боку держави.

Дещо відмінну позицію займав Ф.І. Свищов, справедливо вказуючи на конкурентну боротьбу між державною промисловістю та виробничою галуззю споживчої кооперації в період непу [87]. За його твердженням, промислова діяльність кооперації мала бути збережена, але захоплення з боку кооператорів різноманітними виробництвами автор не підтримував, вважаючи, що передусім вони мають розвивати найбільш рентабельні галузі, зокрема борошномельну та олійну промисловість і хлібопечення.

Інформативно насиченими є статті, присвячені діяльності промислових підприємств певного призначення, які належали споживчої кооперації. Так, розвиток кооперативних млинів розглядали В. Урнов [88] і Є. Грінберг [89], вважаючи цю справу вигідною для кооперативних організацій. Автори наголошували на господарській доцільності функціонування кооперативних млинів та їх ролі в переробці зерна, оскільки від цього залежала ціна та якість випеченого хліба для членів кооперації. До того ж діяльність кооперативних

млинів стимулювала виробництво зерна селянами, а отже, сприяла збільшенню товарності ринку.

Протягом другої половини 1920-х років помітно зростає кількість наукових праць щодо посилення ролі підприємств переробної галузі як для задоволення потреб внутрішнього ринку, так і розширення експорту. Один із провідних спеціалістів споживчої кооперації М. Дулін вважав, що помітний внесок у задоволення потреб населення та новобудов м'ясною продукцією упродовж другої половини 1920-х років робив Полтавський м'ясокомбінат, створений за кошти споживчої кооперації [90]. Це підприємство, обладнане сучасним на той час устаткуванням, значною мірою сприяло здешевленню вартості м'ясної продукції та отриманню валютних надходжень від експорту.

Внесок споживчої кооперації у розвиток олійної промисловості України згадував В. Пишнев у контексті перспектив розвитку переробки насіння соняшника [91]. Учений звертав увагу на той факт, що кооперативні олійниці мали кращу базу для розвитку, ніж державні переробні підприємства, оскільки проводили власні заготівлі і тим самим наближалися як до споживачів, так і до виробників сировини. Отже, В. Пишнев був переконаний, що споживча кооперація має більше шансів для розгортання олійного виробництва і його експорту, ніж велика державна промисловість. На зростанні ролі консервної промисловості споживчої кооперації України в контексті розширення експортного ринку наголошував М. Горн [92].

Слід зазначити, що у 20-і роки ХХ ст. дослідники виробничої діяльності споживчої кооперації більше уваги приділили висвітленню розвитку хлібопекарської галузі. Без сумніву, безперервне забезпечення членів кооперативів хлібом було одним із першочергових завдань кооператорів. Історія становлення кооперативного хлібопечення окреслена в праці Г. Кремнева [93]. Він наголошував на тому, що на початку непу хлібопечення в основному перебувало в руках приватного капіталу, який мав на цьому великі прибутки. Однак у середині 1920-х років кооператори зуміли посісти помітні

позиції у справі хлібопечення. Цьому сприяла як господарська ініціатива кооператорів, так і фінансова допомога держави.

Про переваги механізації кооперативного хлібопечення над кустарним виробництвом писали І.А. Ліфшиць [94] та Д.І. Кудря [95]. Ці дослідники вказували на значення кооперативного хлібопечення для охоплення потреб населення у хлібній продукції та поліпшенні її якості й асортименту. М. Тимошенко наголошував на зв'язку між науковими основами хлібовипікання у споживчій кооперації та якістю хлібної продукції [96]. Він намагався обґрунтувати доцільність створення мережі лабораторій для проведення експертизи борошна та готової продукції. Такий висновок дослідника був не випадковим, адже хліб залишався найважливішим продуктом щоденного харчування населення.

Роль споживчої кооперації в налагодженні миловарної справи згадується у статті В.Д. Ковалю, присвяченій перспективам миловаріння в країні [97]. На думку автора, враховуючи недостатній рівень задоволення населення милом та іншою продукцією жиропереробної промисловості, кооперативне виробництво мила в УСРР мало бути збережене за умови зниження ціни на нього шляхом раціоналізації.

Перші розвідки про значення споживчої кооперації в організації харчування робітників у роки воєнного комунізму з'явилися в 1918 р. Зокрема, роль кооперативних чайних у забезпеченні харчуванням робітників у той період окреслена в брошурі Л. Арманд [98]. Уже тоді радянська влада, використовуючи продуктивний потенціал кооперації, намагалася задіяти його і тим самим запобігти голоду та соціальному незадоволенню робітничого класу.

У 1920-і роки ХХ ст. соціально-економічні результати діяльності закладів громадського харчування певною мірою були предметом дослідницького аналізу, оцінки та узагальнення. Подібний розгляд, на нашу думку, мав важливе значення в умовах економічної скрути, продовольчих труднощів, боротьби з голодом. Проте значно ширше питання про громадське харчування висвітлювалося в контексті боротьби правлячої партії за соціалістичне

переоблаштування побуту населення. Відтак роль громадського харчування розглядалася під політичним кутом зору. У працях І.П. Петракова [99], С. Цедербаума [100] та Є. Ігнатова [101] підкреслювалося, що робітнича кооперація – це шлях до нового побуту. Ряд статей, присвячених місцю громадського харчування в побудові соціалізму, підготував А. Халатов, досліджуючи роль жінки у становленні цієї галузі [102], проблему заготівель продуктів для їдалень [103], формування комуністичного побуту серед різних верств населення [104]. Доробок ученого, відзначаючись агітаційною спрямованістю, мав сприяти залученню до громадського харчування не лише максимальної кількості населення, але й нових коштів від пайовиків.

Окремі праці в періодичних виданнях 1920-х років містили порівняльні дані щодо охоплення населення громадськими закладами харчування – пайовим товариством «Нархарч» та системою споживчої кооперації УСРР [105]. Прикметно, що протягом другої половини 1920-х років автори все частіше почали звертати увагу не стільки на кількісні показники, скільки на якість обслуговування населення.

З пропагандистською метою наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років вийшли статистико-економічні огляди кооперативного харчування за роки радянської влади, підготовлені провідними фахівцями пайового товариства «Всенархарч» та Центроспілки СРСР [106]. Спеціальний збірник, присвячений висвітленню ролі громадського харчування у контексті реконструкції побуту, був опублікований у 1930 р. з передмовою колишнього голови правління ВУКС В.П. Затонського [107]. Співпрацю профспілок і робітничих кооперативів у налагодженні громадського харчування та полегшенні домашньої праці жінки в період побудови соціалістичної економіки та комуністичного побуту висвітлювали І.С. Плотников [108], Н. Островська [109] та І.А. Левітов [110]. Без сумніву, їх праці переслідували агітаційну мету. Характерною ознакою історіографії 1920-х років була систематична поява пропагандистських брошур, присвячених ролі споживчих товариств у створенні нового побуту життя [111].

Як правило, вони призначалися тим верствам суспільства, які мали стати опорою більшовиків у їх соціалістичному експерименті.

Тодішня історіографія заготівельної діяльності споживчої кооперації обмежена. Переважно це були брошури та статті, які, з одного боку, мали метою акцентувати увагу селян і кооператорів на державному значенні справи, а з іншого – дати практичні поради. Ряд тогочасних розробок торкалися проблеми хлібозаготівель та значення споживчих товариств у цій справі. Під впливом державної політики керівники та практичні працівники споживчої кооперації у своїх працях [112] говорили про необхідність державного регулювання процесу хлібозаготівель за допомогою встановлення фіксованих заготівельних цін. Наприклад, на думку Л. Пивоварова, виконання державного завдання щодо витіснення з хлібозаготівельного ринку приватного заготівельника кооператори вирішували завдяки спорудженню мережі елеваторів. Вважаємо, що роботи, які висвітлювали хлібозаготівельну діяльність кооперації в роки непу, важко назвати об'єктивними, оскільки їм, по-перше, бракує глибокого аналізу, а по-друге, вони апелюють до неуточнених, неповних, а в ряді випадків і завищених даних.

У формі практичних рекомендацій із роз'ясненням значення заготівель та збуту продуктів птахівництва для селян, поліпшення харчування міського населення та вивозу за кордон упродовж 1920-х років було підготовлено декілька брошур та статей. Особливе місце в них відводилось діяльності заготівельної організації «Кооптах», однак на глибокий аналіз здобутків цієї структури автори не спромоглися [113].

Є кілька праць щодо питання контрактації тих чи інших продуктів сільського господарства споживчою кооперацією на завершальній стадії непу. Серед них брошури К.Ф. Дудіна [114], Н. Капітановського [115] та К. Панченка [116], у яких побіжно мовиться про використання споживчими товариствами практики контрактації із селянами на ту чи іншу сільськогосподарську продукцію.

Початок дослідженню зовнішньоекономічної діяльності кооперації в період непу також був покладений у 20-і роки ХХ ст. Певним внеском в осмислення проблеми зовнішньоторговельних відносин споживчої кооперації, у тому числі УСРР, у роки непу стали соціально-економічні роботи М. Шрага [117], Н.М. Василевського [118], Е. Вар'яша [119] та Ю.М. Кабалкіна [120]. Однак зауважимо, що регламентуючий вплив держави на міжнародні зв'язки споживчої кооперації подавався як необхідний захід з боку радянської влади.

У статтях М. Дуліна [121] і Є. Грінберга [122] вказано на доцільність експортних заготівель з боку споживчої кооперації для підтримки селян-виробників та держави загалом. Водночас автори обґрунтовували доречність заходів більшовиків щодо визначення експортної номенклатури споживчої кооперації, забуваючи, що це пряме втручання офіційної влади у закордонну діяльність кооператорів. Розвідки Д. Каплана [123] та О. Кузьминського [124] більше нагадують соціально-економічні огляди з елементами інструкцій щодо заготівлі та експорту тих чи інших товарів.

Протягом 20-х років ХХ ст. дослідження непу та місця в ньому кооперації здійснювалися за межами радянської держави. Англійський економіст Дж. Кейнс у статті «Побіжний погляд на Росію» (1925 р.) одним із перших серед закордонних авторів зважився назвати економічну політику 1920-х років «експериментальною економічною технікою», а тих, хто її проводив, «безпринципними експериментаторами» [125, с.138]. Ця оригінальна розвідка вперше була надрукована в СРСР у останні місяці його існування (середина 1991 р.). Дослідник не заперечував того факту, що економіка радянської Росії в роки непу зазнавала прискорених змін, але при цьому підкреслював, що це покривалося за рахунок експлуатації селян. Автор не згадував споживчу кооперацію, проте нам зрозумілий хід його думок: уряд проявляв турботу щодо забезпечення робітників шляхом штучного знижування заготівельних цін на продукцію сільського господарства [125, с.142].

Серед відомих теоретиків і практиків кооперативного руху, які у 20-і роки ХХ ст. опинилися на чужині, були С.В. Бородаєвський і Б.М. Мартос. Перший

із них у 1925 р. видав у Празі підручник «Історія кооперації» [126]. С.В.Бородаєвський детально не розкривав питання про результати господарювання споживчої кооперації в роки непу, бо на той час для цього не було необхідних даних. Проте ряд його висловів перегукувався з кооперативними ідеями відомих теоретиків кооперації, які працювали тоді в радянській Росії. Ідеться про переробку сільськогосподарської сировини, передусім зерна. О.В. Чаянов пропонував більшовикам створювати так звані агрокомбінати та агроміста, а С.В. Бородаєвський підкреслював необхідність залучення споживчих товариств та споживчих спілок до спорудження елеваторів та організації збуту хлібосировини за кордон [127, с.358].

Для сучасних дослідників кооперативного руху зберігають інтерес праці Б.М. Мартоса. Особливе місце у його доробку займає фундаментальна монографія «Теорія кооперації» [128], яка кілька разів перевидавалася (1923 р. – Подєбради, 1925 р. – Прага, 1947 р. – Регенсбург-Берхтесгаден: Український технічно-господарський інститут). Роботи Б.М. Мартоса були альтернативою тій практиці, яку прагнули здійснити більшовики – зробити споживчу кооперацію інструментом виконання державних директив. Передусім ідеться про соціальні й демократичні основи кооперації. Спостерігаючи за спробою одержавлення споживчої кооперації, дослідник мав усі підстави для того, щоб укотре наголосити: дотримання кооперативних принципів і традицій є необхідною підставою для розвитку кооперативного руху. Партійно-державне керівництво УСРР не бажало рахуватися з ідеями вченого, адже для більшовиків передусім він був одним із активних учасників національних змагань 1917–1920 років, міністром фінансів УНР. На жаль, усе позитивне надбання української діаспори в розвитку кооперативного руху з політичних міркувань залишалося поза увагою тодішньої влади.

Отже, розвиток кооперативного руху, зокрема, споживчої кооперації в роки непу знайшов адекватне відображення в науковій літературі 20-х років ХХ ст. Протягом першого етапу історіографії досліджуваної проблеми про кооперативний рух писали переважно партійно-державні діячі, економісти,

теоретики кооперативного руху, фахівці-практики, статистики, журналісти й публіцисти. Лише окремі роботи з питання розвитку споживчої кооперації в період непу були підготовлені професійними істориками. На нашу думку, саме ця обставина істотно вплинула на зміст і форму викладу матеріалу. Праці з проблем кооперативного руху в умовах непу – це передусім публікації відповідної пропагандистської спрямованості, де питання господарювання кооперації викладалися з класових позицій, у контексті вихваляння так званого «ленінського кооперативного плану» та політики більшовиків. Переважна кількість праць з питань кооперації була розрахована на масового читача, позбавленого можливості критично сприймати закладені у брошурах ідеї та факти. Загалом упродовж 1920-х років споживча кооперація радянськими дослідниками розглядалася як необхідна умова побудови соціалістичної економіки, господарські здобутки кооператорів висвітлювалися під кутом зору доцільності регулювання з боку влади, одержавлення кооперативних структур.

Зрозуміло, що вивченням впливу ринкових відносин на господарську діяльність кооперативних організацій займалися недостатньо, обґрунтування соціальної ролі споживчої кооперації в умовах конкуренції на ринку було відсутнє. Пріоритетне значення надавали висвітленню проблеми забезпечення робітничого класу товарами та продуктами першої необхідності, підкреслювали необхідність витіснення споживчою кооперацією приватного торговця з оптової та роздрібною торгівлі, акцентували на значенні кооперативів у формуванні соціалістичного побуту тощо. Поза увагою дослідників залишалася розробка таких проблем, як порушення самостійності та добровільності в діяльності кооперації, дотримання демократичних засад у діяльності кооперативних організацій тощо. Оскільки авторами переважної частини праць були кооператори, то в їхньому доробку значне місце посідали питання, які стосувалися створення кооперативної мережі та її господарських показників. Більшості робіт притаманна слабка джерельна база, брак наукового аналізу досягнень і недоліків діяльності споживчої кооперації. Вони носили популярно-

пропагандистський характер. Разом з тим публікації 1920-х років заклали основи вивчення історичного досвіду споживчої кооперації УСРР у період непу.

Другий етап у дослідженні господарської діяльності вітчизняної споживчої кооперації в умовах непу – 1930-і – перша половина 1950-х років. Початок його позначений зміцненням тоталітарної системи. Різко посилювався ідеологічний тиск. Проблеми і недоліки нової економічної політики в ці роки практично не вивчалися. Далося взнаки те, що неп було згорнуто, а саму ідею ринкової економіки відкинуто більшовиками. Масова колективізація сільського господарства й індустріалізація призвели до різкого зменшення кількості робіт з історії споживчої кооперації. Цей період характеризується репресіями 1930-х років проти тих учених і практиків, які обстоювали перспективи ринкової економіки. З виданням «Історії ВКП (б). Короткий курс» (1938 р.) історики перетворилися на коментаторів творів класиків марксизму-ленінізму. Історія народного господарства УРСР за роки радянської влади, а відповідно і досягнення споживчої кооперації тлумачилися як безсумнівний результат мудрої політики сталінського керівництва [129].

Без сумніву, та обмежена кількість праць, що вийшла на початку 30-х років ХХ ст., підтверджує факт повного одержавлення споживчої кооперації, яка стала слухняним виконавцем партійно-урядових директив та п'ятирічних планів. З середини 30-х років до кінця 40-х років ХХ ст. дослідження досвіду господарювання споживчої кооперації в ринковій економіці непу майже повністю припинилися. Прикметно, що після виходу на початку 1935 р. двох номерів журналу «Кооперативне будівництво», де систематично друкувалися матеріали з досвіду кооперативної практики, часопис припинив своє існування. Грандіозність масштабів індустріалізації та доцільність ідеї колективізації селян-одноосібників – ось ті питання, які належало висвітлювати історикам. Досвід господарювання споживчої кооперації в ринкових умовах непу був підданий забуттю, бо й ринку, як такого, вже не було з кінця 1920-х років.

Лише в 1947 р. у зв'язку з підготовкою до чергового ювілею радянської влади вийшов збірник статей «Радянська торгівля за 30 років» (1947 р.), у

якому один із тогочасних радянських дослідників споживчої кооперації Я.А. Кістанов розглядав розвиток торгівлі в країні з точки зору боротьби з «постійними підступами приватного капіталу» [130]. На його думку, державна і кооперативна торгівля протягом 1920-х років засвідчили перевагу перед приватною торгівлею тощо. Разом з тим, необхідність відродження післявоєнної економіки та залучення коштів пайовиків до вирішення цієї проблеми викликали потребу у відновленні вивчення досвіду господарювання споживчої кооперації. На початку 1950-х років з'явилася праця Я.А. Кістанова «Споживча кооперація СРСР. Історичний нарис» [131]. Книга стала певним набутком у напрямку прирощення знань про історичний досвід споживчої кооперації СРСР, хоча, безперечно, була пронизана марксистсько-ленінськими догматами про керівну роль комуністичної партії в соціально-економічному житті країни. Хоча увага Я.А. Кістанова зосереджена на вивченні споживчої кооперації СРСР, однак загальні тенденції та процеси, проаналізовані у роботі, мали місце і в Україні. Зробивши цілком слушний висновок про те, що споживча кооперація стала центральною ланкою товарообороту між містом і селом, учений обійшов питання про її одержавлення.

Вивченням проблем непу та місця в ньому кооперації в першій половині 1950-х років активно займалася Е.Б. Генкіна. Їй належить монографія «Перехід радянської держави до нової економічної політики (1921–1922)» [132]. Авторка цієї праці зміну економічної політики більшовиків аналізувала, зрозуміло, з позицій марксистсько-ленінської методології. Відтак питання щодо визначення місця споживчої кооперації в ринкових умовах перших років непу вона пояснювала з класових позицій, а саме необхідністю витіснення приватного торговця. Розглядаючи процес переходу від товарообміну до торгівлі, Е.Б. Генкіна стверджувала, що помилковість ідеї товарообміну стала зрозумілою більшовикам лише восени 1921 р. [133, с.67]. На нашу думку, це не зовсім відповідає дійсності, адже вже в середині літа 1921 р. спочатку Раднарком РСФРР, а вслід і Раднарком УСРР дозволили робітничим кооперативам здійснювати як безготівкові, так і товарно-грошові розрахунки.

Співзвучними з положеннями праць Е.Б. Генкіної були висновки досліджень М.В. Гамаюнова, який висвітлював діяльність споживчої кооперації в роки непу в контексті реалізації ленінського кооперативного плану [134].

Від середини 1930-х і протягом 1940-х років питання діяльності промислових підприємств та становлення громадського харчування в системі споживчої кооперації СРСР, у тому числі України, дослідники практично не вивчали, адже пріоритетний розвиток, згідно з більшовицькими п'ятирічними планами, набув державний сектор виробництва товарів та надання послуг. Засвідчити, а тим більше розкрити процес узурпації та присвоєння державою власності виробничих галузей споживчої кооперації, у тому числі переробних харчових підприємств і закладів громадського харчування, учені не могли. Крім цього, у середині 30-х років ХХ ст. припинив діяльність журнал «Проблеми харчування».

Лише на початку 1950-х років знову почали говорити про місце і роль споживчої кооперації в організації громадського харчування за доби непу та в період широкомасштабної індустріалізації країни. Серед поодиноких робіт з проблеми громадського харчування в роки непу виокремимо книгу Ф.Я. Успенського, в якій автор пов'язував підвищення рівня обслуговування населення в кооперативних закладах громадського харчування з проведеною раціоналізацією та механізацією цієї справи, що в остаточному результаті дозволило збільшити пропускну спроможність їдалень [135].

Протягом 1930-х – першої половини 1950-х років в еміграції плеяда талановитих російських та українських дослідників кооперативного руху продовжувала відстежувати, наскільки це дозволяли дані, досвід діяльності споживчої кооперації в умовах непу. Проте їх студії не були знані в Україні. За свої прогресивні погляди з 1922 р. опинився в еміграції відомий економіст і дослідник історії народного господарства Росії Б.Д. Бруцкус. У його доробку помітне місце належить монографії «Соціалістичне господарство. Теоретичні думки щодо російського досвіду», що вийшла за кордоном на початку 1930-х років. У 1990 р. її повністю надрукував журнал «Питання економіки» [136].

Учений визначив принципі відмінності між капіталістичною і соціалістичною кооперацією: остання характеризувалася не економічними, а бюрократичними якостями. Якщо на Заході державні і кооперативні підприємства виражали два різні принципи (а значить, представляли різні господарські уклади), то при непі кооперація, якою керували, як і всіма громадськими організаціями, комуністи, стала однією з форм державних підприємств.

Відомим аналітиком радянської економіки у цей час був російський економіст-емігрант О.Д. Билимович (уродженець Житомира). У 1936 р. у Белграді була опублікована його книга «Марксизм (виклад і практика)», у якій він різко критикував діяльність більшовиків у галузі економіки [137]. Ще більш критичною щодо економічних експериментів радянської влади була фундаментальна праця О.Д. Билимовича «Ера п'ятирічних планів у господарстві СРСР» [138]. Ідея вченого про «змішані господарські системи» виявилась надзвичайно продуктивною для світової і пострадянської економічної теорії. Донині зберігає актуальність його теза про те, що у змішаній господарській системі залишається місце і для різних видів кооперації. Ґрунтовна монографія вченого «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» [139], що вийшла в 1955 р. у Німеччині, присвячена аналізу кооперативного руху від зародження в ХІХ ст. до середини ХХ ст. Ця книга – шедевр кооперативної думки російського і українського зарубіжжя – тривалий час не була відома дослідникам кооперації. У Російській Федерації її перевидали лише у 2005 р. У праці «Економічний лад звільненої Росії» (1960 р.) автор акцентував на тому, що радянська влада в роки непу «зберегла видимість кооперації в споживчих товариствах, однак перетворила їх в організації, які не мали нічого спільного із справжньою кооперацією» [140, с.11].

У 1940 р. у Канаді побачила світ розвідка М. Сціборського «Україна в цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства)» [141]. Автор свідчив про одержавлення більшовиками торговельної галузі споживчої кооперації. Він піддавав сумніву статистичні дані радянських установ у 1920–1930-і роки, а тому зазначав, що вони «ніяким чином не можуть

схарактеризувати дійсного стану й можливостей українського народного господарства в торговельному обороті» [141, с.37].

Певний матеріал про розвиток вітчизняної кооперації за доби непу містить видана за кордоном наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років «Енциклопедія українознавства» [142], передрук якої був зроблений в Україні лише в середині 1990-х років. Автори присвяченого кооперативному рухові матеріалу І. Витанович, В. Голубничий та інші не заперечували того факту, що під час непу, навіть «в умовах більшовицької окупації», споживча кооперація швидко розвивалася. Цікавою є думка, що «у багатьох відношеннях кооперація в умовах непу не відрізнялася від старої кооперації (виборні органи, добровільне членство, конкуренція на вільному ринку, підприємницька ініціатива), водночас вона була знаряддям в руках комуністичної партії та держави». Допомогу кооперації з боку радянської влади дослідники пояснювали суто прагматичними розрахунками: «Особливо кооперацію підтримувала держава, коли йшлося про конкуренцію з непманами в місті й куркулями на селі. Тому кооперація діставала кредити, замовлення чи постачання від державної промисловості на вигідніших умовах, ніж непмани й куркулі; держава також допомагала субсидіями тримати ціни кооперативної торгівлі на нижчому рівні, ніж у приватника» [142, с.1126]. Разом з тим, зробивши цілком правильний висновок про одержавлення споживчої кооперації та підтримку радянською владою монопольного становища кооперації на споживчому ринку, автори не звернули увагу на те, що з середини 1920-х років споживча кооперація стала фінансовоспроможною. Відтак державна кредитна підтримка кооперації у перші роки непу була повернена останньою сповна під час індустріалізації.

Знаним дослідником вітчизняного кооперативного руху серед тих, хто проживав у Канаді, був А. Качор. Автор не заперечував того, що за часів непу споживча кооперація «зуміла охопити своєю сіткою майже всю територію України» [143, с.17]. Підкреслювалося, що фінансові ресурси всеукраїнських кооперативних банків та частину кооперативного майна держава незаконно присвоїла. А. Качор зазначав, що торговельна галузь споживчої кооперації

багато втратила в результаті високих націнок (100 % і навіть більше) на товари промисловості, які їй доводилось закупляти для селян. З огляду на це вчений наголошував, що в торговельній системі радянської держави «криється теж джерело коштів», звідки вона черпала гроші на індустріалізацію та розбудову воєнного комплексу [143, с.94].

Цікавою і водночас дискусійною видається теза англійського економіста-марксиста Моріса Добба, що споживча кооперація належить до некапіталістичного типу господарства [144, с.384]. Учений поділяв висунуту ще на початку непу В.І. Леніним ідею про «уніфікацію» маломасштабного виробництва під покровительством держави. Як і лідер більшовиків, Моріс Добб вважав контроль за господарською діяльністю кооперативних організацій з боку радянської влади цілком виправданим.

Серед теоретичних розробок закордонних авторів варто назвати монографію А. Манінг Кларенс «Україна у двадцятому столітті», опубліковану в Нью-Йорку на початку 1950-х років [145]. Праця вийшла ще за життя Й. Сталіна і містила критику його економічної політики. У книзі наголошувалося на тому, що з приходом до влади цього партійного вождя демократичні елементи в економіці різко обмежилися, посилювався вплив центру, розпочалася, згідно з «московською моделлю», стандартизація всіх сфер життя. Відтак негативного впливу зазнали всі українські «інституції», включаючи кооперацію [145, с.88–89].

Загалом література 30-х – першої половини 50-х років ХХ ст. кількісно і якісно значно поступається літературі попереднього періоду. По суті, зовсім не вивчалася практика господарювання споживчої кооперації в умовах нової економічної політики, а якщо й згадувалася окремими радянськими дослідниками, то замовчувалося її значення як стимулятора розвитку селянського господарства. Жодного нового аспекту господарської діяльності кооператорів не було виявлено і розглянуто. В основу праць цього періоду були покладені догматичні ідеї «Короткого курсу історії ВКП(б)», їм властива вузька джерельна база і відсутність прогностичних міркувань щодо майбутнього кооперативного сектора економіки, в тому числі споживчої кооперації.

На другому етапі історіографії споживчої кооперації, як правило, учених цікавила торгівля, дослідження ж виробничої діяльності споживчої кооперації України практично не проводилися. Увага істориків та економістів була прикута до висвітлення процесу індустріалізації країни, зокрема до створення важкої промисловості, оскільки вона з подачі правлячої партії вважалася основою всього народного господарства в умовах побудови соціалізму. З огляду на це досвід діяльності промислових підприємств споживчої кооперації у роки непу не вивчався, хоча їх оперативність щодо випуску найбільш ходових дефіцитних товарів не підлягала сумніву. Проблема дослідження досвіду експортних заготівель споживчою кооперацією в період непу, як нам видається, була закрыта, по-перше, з огляду на державну монополію зовнішньої торгівлі, по-друге, у зв'язку з визнанням секретності статистичних даних щодо вивозу зернохліба, який в умовах гострої конкурентної боротьби на світовому ринку вважався стратегічною продукцією, по-третє, через систематичні продовольчі труднощі і проблему із заготівлями збіжжя.

Прикметно, що протягом 1930-х – першої половини 1950-х років вивчення теоретичних положень і практики кооперативного руху в СРСР та УСРР за кордоном не припинялося, хоча дослідникам певною мірою бракувало джерельної бази і статистичних даних, отримати які від радянських інстанцій тоді було не можливо. Водночас радянські вчені були позбавлені можливості не тільки контактувати, але й ознайомитися з працями закордонних авторів.

Третій етап дослідження досвіду господарської діяльності споживчої кооперації України припадає на другу половину 1950-х – початок 1990-х років. Це був час, коли критика культу особи Й. Сталіна позитивно вплинула на якість наукових праць. У межах третього етапу історіографії споживчої кооперації у роки нової економічної політики виділимо два періоди: перший – друга половина 1950-х – середина 1980-х років, другий – від середини 1980-х до початку 1990-х років. Такий підхід обумовлений радикальними змінами в політичному та соціально-економічному житті країни, які накреслилися

протягом другої половини 1980-х років і пов'язувалися з політикою перебудови і демократизацією радянського суспільства.

Упродовж другої половини 50-х – першої половини 80-х років ХХ ст. марксистсько-ленінська зашореність не дозволяла науковцям відмовитись від комуністичних догматів. Відтак велика група досліджень, як і в попередні періоди, була присвячена аналізу так званого «ленінського кооперативного плану» і його здійсненню [146]. Дослідники, не маючи сміливості порушити марксистські догмати, продовжували наголошувати на соціалістичному характері кооперації, яка нібито-то витікала з її соціально-класової природи. Радянська історична наука продовжувала осмислювати кооперативний рух у роки непу як об'єкт керівництва з боку правлячої партії. Свідченням цього є монографія І.Г. Булатова, що вийшла на початку 1960-х років. У ній автор намагався показати роль кооперації у боротьбі з приватним капіталом та зміцненні зв'язків робітничого класу з селянством [147]. Дана праця, обмежена марксистсько-ленінськими положеннями щодо ролі торгівлі в радянській економіці, не змогла дати нових висновків про місце споживчої кооперації в ринкових умовах непу.

Серед праць 1960-х років, які певною мірою торкалися проблем споживчої кооперації в роки непу, нас зацікавили праці Л.Ф. Морозова, які з ідеологічних позицій свого часу розглядали місце системи в радянській державі і привносили у дослідження проблеми частку власного бачення. Певний інтерес, безперечно, становить робота «Від кооперації буржуазної до кооперації соціалістичної» [148], в якій учений констатував, що споживча кооперація першою серед різних видів кооперації визнала керівну роль більшовицької партії і стала опорою радянської влади у боротьбі з приватним капіталом. Як нам здається, автор указаної студії не переймався обґрунтуванням зробленого висновку. Швидше за все це була данина тодішнім штампам, хоча у наступній своїй розвідці дослідник чітко акцентував на механізмі партійного впливу у споживчій кооперації в 1920-і роки [149]. Для сучасного історика праці Л.Ф. Морозова можуть бути предметом критичного аналізу методів одержавлення кооперації.

Попри класово-партійну спрямованість вказані студії привертають увагу тим, що автор у числі перших зважився навести окремі факти про репресії, які торкнулися споживчої кооперації у 20-і роки ХХ ст.

Спробою узагальнити теоретичну і практичну роботу більшовицької партії щодо керівництва споживчою кооперацією стала колективна монографія відомих дослідників непу (В.П. Дмитренка, Л.Ф. Морозова та В.І. Погудіна) «Партія і кооперація» [150]. На підставі численних партійних директив, що стосувалися споживчої та інших видів кооперації, автори окреслили завдання кооперативних організацій у зв'язку з переходом до непу, визначили їх роль у перетворенні дрібнотоварного виробництва, вказали на важливість завоювання більшовиками кооперативних центрів. Відтак якісно нових підходів до висвітлення ролі споживчої кооперації у період непу у вказаній праці нами виявлено не було, хоча узагальнення великого масиву партійно-радянських документів, які стосувалися кооперативної політики, можна вважати певним внеском у історіографію досліджуваної проблеми.

Радянська історична та економічна наука поглибила вивчення розвитку міського і сільського ринків, зміцнення союзу міста і села шляхом торговельної діяльності кооперативних організацій [151]. Проте автори розглядали ці питання в контексті державної політики обмеження приватного капіталу в торгівлі. Водночас наукова новизна указаних досліджень полягає в тому, що вони поклали початок висвітленню ролі споживчої кооперації у налагодженні міжреспубліканських зв'язків у перші роки непу.

Серед великої кількості монографій про перехід радянської країни до непу, написаних протягом другої половини 50-х – 80-х років ХХ ст., виділяються дослідження Ю.О. Полякова [152]. Статистичні та архівні матеріали дали можливість автору зробити глибокі соціально-економічні висновки про стан сільського господарства та визначити причини переходу до непу, однак споживча кооперація, як і в попередні роки, тут розглядається під кутом зору слухняного виконавця державних директив.

Висвітленню торговельної політики держави на початку непу присвячена монографія В.П. Дмитренка «Торговельна політика радянської держави після переходу до непу. 1921–1924 рр.» [153]. По суті, це була перша ґрунтовна спроба дослідження торговельної політики держави в перші роки непу. Вона певною мірою відбивала загальний стан історичної науки, засадничою основою якої був марксизм-ленінізм. З низкою положень указаної праці ми погодитися не можемо. Так, В.П. Дмитренко не міг аргументовано довести, що перетворення товарообміну на торгівлю і бурхливий розвиток приватної торгівлі влітку 1921 р. підштовхнули В.І. Леніна до визнання провідної ролі споживчої кооперації в налагодженні економічного зв'язку між містом і селом. Надто переоцінював автор роль більшовиків у відродженні торгівлі. Разом з тим, сучасного дослідника ця праця, по-перше, зацікавлює наведеними в ній статистичними даними про стан торгівлі, по-друге, дає можливість простежити еволюцію поглядів ученого на проблеми торгівлі періоду непу.

Здебільшого для робіт 1970–1980-х років, які торкалися проблем торгівлі в період непу, були характерні ідеологічні кліше, твердження про зміцнення ролі партії в керівництві торговельною галуззю споживчої кооперації зосібна. Поза увагою авторів залишилося питання про місце споживчої кооперації в системі ринку 1920-х років. При цьому вчені відстоювали планові засади в організації господарства в умовах непу і необхідність державного регулювання всіх форм торгівлі. Таких недоліків не позбавлені дослідження Є.М. Каневського та Л.Г. Марголіна [154], М.В. Меліхової [155], Л.П. Горкіної [156], П.Х. Білого [157]. Водночас потрібно визнати, що позитивом цих праць стало залучення авторами нових, раніше не опублікованих джерел та матеріалів, у тому числі архівів СРСР та УСРР, що сприяло поглибленню дослідження торговельної діяльності споживчої кооперації в 1920-і роки. Так, праця Є.М. Каневського та Л.Г. Марголіна «Біля витоків радянської торгівлі», попри ідеологічну заданість, містила цікавий матеріал щодо організації внутрішньої, зокрема ярмаркової, та зовнішньої торгівлі, діяльності відомих діячів кооперації. Розвідка П.Х. Білого практично вперше у вітчизняній історіографії була спробою висвітлити

спільний досвід російських та українських кооператорів щодо забезпечення пайовиків необхідними товарами.

Як підтверджує спільна праця В.А. Архіпова і Л.Ф. Морозова [158], історики продовжували більш аргументовано досліджувати досвід обмеження і витіснення державною торгівлею та споживчою кооперацією приватної торгівлі в роки непу. Водночас зазначимо, що в ряді праць було зроблено спробу висвітлити нові аспекти історії споживчої кооперації в 1920-і роки, хоча здійснювалося це з нагоди певних політичних подій. Наприклад, відомий дослідник кооперативного руху Л.Є. Файн чи не вперше в історичній науці показав взаємозв'язок між створенням Союзу РСР і кооперативним будівництвом в окремих регіонах країни [159].

У 70–80-і роки ХХ ст. з'явилися узагальнюючі праці, де були зазначені основні віхи розвитку товарообігу в роки непу, проте і надалі підкреслювалася необхідність твердої класової політики уряду щодо його регулювання. «Історія народного господарства Української РСР», видана на початку 1980-х років, цікава тим, що містить значний фактичний матеріал із питань функціонування окремих галузей економіки в період непу [160]. Однак у ній перебільшена увага до проблем планування економіки, зокрема, торговельної діяльності кооперативних організацій.

Певною віхою в осмисленні історичного досвіду споживчої кооперації СРСР стали монографія А.С. Меркулової [161] і колективна праця російських учених за редакцією Г.М. Альтшуль [162], які дають можливість виявити загальні тенденції господарювання вітчизняної споживчої кооперації, яка від початку 1920-х років фактично підпорядковувалася Центроспілці СРСР.

Характерною ознакою історіографії споживчої кооперації в межах третього етапу виявилася активізація наукових досліджень з нагоди тих чи інших політичних ювілеїв та історичних дат кооператорів. У середині 1960-х років до 100-річчя від моменту зародження споживчої кооперації в Україні були опубліковані спільні праці науковців і провідних працівників Укоопспілки, присвячені її історичному шляху [163]. Заслужують на увагу

представлені дослідниками таблиці та цифрові дані щодо господарської діяльності споживчих товариств і їх спілок за доби непу. Однак глибокого аналізу статистичних даних немає, що веде до зниження наукової цінності вказаних праць. Оскільки дослідження проводили переважно економісти, зазначені монографії більше нагадують економічний аналіз досвіду споживчої кооперації в 1920-і роки. До того ж у структурі матеріалу відсутня системність, що призводить до окремих повторів, порушення логіки викладу.

Були започатковані дослідження історії споживчої кооперації окремих регіонів України, що сприяло ширшому залученню до наукового обігу нових фактів, регіональних архівних даних і виявленню окремих особливостей господарської діяльності кооперації на місцях у роки непу. Підтвердженням цього є праця з історії споживчої кооперації Київщини [164].

Серед розвідок 1970-х років, присвячених вивченню непу та ролі в цій політиці кооперації, виокремлюються статті Ю.І. Кунаха. В одній з них автор схарактеризував заходи урядових структур щодо більшовизації споживчої кооперації на початку непу [165]. Авторове звернення до проблеми кооперативних кадрів само по собі цінне, проте слід зазначити, що вчений вважав політику більшовизації споживчої кооперації в 1920-і роки закономірною і необхідною, хоча це було незаконне порушення її демократичних засад. Інша розвідка Ю.І. Кунаха стосувалася організаційних змін у системі споживчої кооперації УСРР [166]. Потрібно віддати належне науковцеві, оскільки це була перша глибока спроба проаналізувати реорганізацію структури споживчої кооперації у роки непу з метою її спрощення та більшої оперативності. Проте автор зосередився на організаційному боці справи, не пов'язуючи її з умовами ринкового господарювання кооперації.

Слід зазначити, що протягом третього етапу історіографії діяльності споживчої кооперації в період непу в Україні вийшов ряд фундаментальних праць з історії народного господарства і профспілок [167], а також робітничого класу [168], де фрагментарно згадувалася роль споживчої кооперації у

налагодженні громадських їдалень. Однак ці роботи здебільшого були спрямовані на розкриття значення кооперативного громадського харчування для робітників, відтак охоплення ним інших верств населення не стало предметом дослідження.

На початку 1960-х років, побачила світ монографія Г.Д. Діденка [169], присвячена проблемі залучення більшовиками господарських організацій до продовольчого забезпечення робітничого класу УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. Однак учений не ставив перед собою завдання з'ясувати досвід господарювання кооперативних їдалень в умовах госпрозрахунку та конкуренції з державними і приватними харчовими підприємствами.

Окремі питання становлення громадського харчування у період непу протягом 1960-х років розглядалися економістами. Мовиться про монографії Г.А. Дігтяра [170] та Р.Г. Кондратьєва [171]. Стан справ у громадському харчуванні в роки воєнного комунізму та непу вони окреслили в історико-економічному плані. Об'єктом подібного дослідження стали звіти Наркомпроду РСФРР. Проте увага вчених передусім була зосереджена на державних закладах громадського харчування, специфіка діяльності у цій галузі споживчої кооперації ними практично не аналізувалася.

Певний інтерес становить стаття О.Т. Романова про розвиток громадського харчування в УСРР за роки радянської влади, яка містить ряд статистичних даних про кооперативні їдальні та їх роль у вирішенні продовольчих труднощів у роки непу [172]. Оскільки праця була підготовлена до 50-річчя Жовтневої революції, створення державних і кооперативних їдалень автор розглядав як обов'язкову складову більшовицьких проектів з формування нового побуту.

Характерною ознакою історіографії 1970–1980-х років була спроба з'ясувати роль споживчої кооперації в організації громадського харчування під час голоду 1921–1922 рр. Зокрема, питанню надання споживчою кооперацією допомоги біженцям із неврожайних губерній радянської Росії присвятили статті відомі дослідники кооперативного руху К.І. Вахитов, О. Чикалов [173], П.Х. Білий [174] та І.О. Чемериський [175]. З партійно-класових позицій

намагалася розкрити питання взаємодопомоги УСРР та Російської Федерації О.М. Мовчан, яка проаналізувала досвід кооперативних організацій щодо відкриття дитячих будинків і їдалень для голодуючих [176].

Ознайомлення з працями 70–80-х років ХХ ст. засвідчує, що питання громадського харчування в роки непу автори продовжували розглядати у контексті продовольчої політики держави та поліпшення матеріального добробуту робітників. Підтвердженням цього є стаття А.А. Твердохлібова, у якій було здійснено історіографічний огляд проблеми продовольчого забезпечення населення у роки воєнного комунізму та непу [177]. Проте глибокий аналіз досвіду налагодження кооператорами громадського харчування в умовах госпрозрахунку відсутній.

Одним із відомих знавців історії становлення та розвитку громадського харчування в СРСР вважається М.П. Польський, якому належить ряд праць із цієї проблематики [178]. Йому вдалося залучити маловідомі архівні і статистичні матеріали пайового товариства «Нархарч» та Центроспілки СРСР, що сприяло глибшому з'ясуванню місця та ролі закладів громадського харчування у 1920-і роки для продовольчої підтримки міського населення. Однак становлення мережі закладів громадського харчування дослідник висвітлював у контексті соціально-класової боротьби радянської влади за перемогу соціалізму.

Певним внеском в історіографію проблеми кооперативного громадського харчування в 1920-і рр. стала монографія І.Г. Бережного, у якій зроблена спроба узагальнення історичного досвіду становлення громадського харчування в УСРР як окремої галузі економіки [179]. Заслужують на увагу наведені автором цифрові дані про кількість підприємств громадського харчування, які належали вітчизняній робітничій кооперації, та обсяги їх товарообігу протягом 1920-х років. Пізнавальний інтерес містить матеріал про досвід споживчої кооперації щодо поліпшення якості та калорійності страв у закладах громадського харчування. Оскільки автором дослідження був учений-економіст, у праці домінують соціально-економічні аспекти проблеми.

Отже, на 1970–1980-і роки припадає поява ряду праць, де йдеться про те, що забезпечення робітників державної промисловості гарячим харчуванням більшовики здійснювали не лише шляхом використання державних запасів, але й залучаючи до цієї справи продуктивний потенціал споживчої кооперації. Спільним для цих робіт було те, що їх автори наголошували на значенні громадського харчування в умовах індустріалізації країни та зростання міського населення. Проблема конкурентної боротьби між закладами громадського харчування різних форм власності, а також досвід споживчої кооперації щодо пошуку шляхів фінансування та оптимізації цієї галузі дослідниками не з'ясовувалися.

Беремо на себе сміливість констатувати, що протягом 60–80-х років ХХ ст. висвітлення досвіду заготівельної діяльності споживчої кооперації в роки непу практично не здійснювалося. На нашу думку, це пов'язано з браком опублікованих на той час історичних джерел та закритістю ряду архівних фондів, у тому числі фонду Вищої ради народного господарства УСРР (ЦДАВО України). Також вважаємо, що висвітлення досвіду експортних заготівель хлібопродуктів Вукопспілкою у 1920-і роки, коли економіку країни декілька разів стрясали продовольчі кризи, не здійснювалося з огляду на обмежений доступ науковців до ряду секретних архівних матеріалів ЦДАГО, які б сприяли розкриттю наслідків більшовицьких директив із цього питання.

Серед досліджень, присвячених міжнародній діяльності споживчої кооперації СРСР, виокремимо праці відомого дослідника міжнародного кооперативного руху О.І. Крашенинікова, які заклали основи вивчення вказаного питання протягом багатьох десятиліть [180]. Вони сприяють усвідомленню основних зовнішньоекономічних завдань, які в роки непу стояли перед вітчизняними кооператорами. Проте автор підтримував практику підпорядкування закордонної діяльності споживчої кооперації Наркомату зовнішньої торгівлі, не помічаючи того, що це було пряме втручання держави у справи громадсько-господарської організації.

Певні дані щодо відродження експортних заготівель споживчою

кооперацією України у перші роки непу наведені у праці Г.М. Гімельфарба [181]. Однак автор, перебуваючи в лещатах марксистської ідеології, трактував доцільність налагодження експортно-заготівельної діяльності кооперативними організаціями не з позиції підтримки селянських господарств, а з точки зору необхідності визнання радянської держави європейськими країнами.

Із середини 80-х років ХХ ст. з огляду на проголошення політичним керівництвом СРСР курсу на перебудову всіх сфер життя в історичних студіях розпочався пошук напрямів виходу з економічної та політичної кризи, в якій опинилася радянська система, що й спонукало до вивчення досвіду минулого, зокрема періоду непу. Без сумніву, тодішня влада шукала шляхи оптимізації економіки країни, проте усвідомлення повернення до ринкової ідеї лише зароджувалося. ІV Всесоюзний з'їзд колгоспників (березень 1988 р.) проходив під гаслом «Потенціал кооперації – справі перебудови». М.С. Горбачов тоді визнав, що впродовж 1920–1930-х років допускалося свавілля щодо кооперації [182, с.9]. Атмосфера полеміки щодо перспективи різних видів кооперації, яка панувала тоді на цьому з'їзді, посилила зацікавленість не лише вітчизняних, але й іноземних науковців проблемами ринкової економіки та місця в ній кооперативного сектора.

Апеляцію до історичного досвіду минулого, у тому числі непу, підтвердив «круглий стіл» радянських і американських істориків (січень 1989 р., редакція журналу «Питання історії»). Прикметно, що ініціатива цього наукового зібрання належала американському «Журналу сучасної історії». Зокрема, мовилося про неп як альтернативу воєнному комунізму. Водночас зауважимо, що на питання, чи була альтернатива сталінізму, відповіді тоді не знайшлося, хоча історики виявили єдність поглядів стосовно того, що наприкінці ХХ ст. відбулося руйнування уявлень про соціалізм як вершину світової історії [183, с.101]. На наше переконання, підсумком «круглого столу» можна вважати тезу головного редактора журналу «Питання історії» А.А. Іскандерова: «Настав той момент, коли рух уперед виявився у прямій залежності від необхідності зрозуміти, де ми знаходимося сьогодні, а цього зробити неможливо, якщо не

сказати правду про те, якими ми були вчора» [183, с.100]. Відтак можна твердити, що упродовж другої половини 1980-х років відкривалися великі можливості для неупередженого висвітлення історичного досвіду непу.

Позитивним моментом другої половини 1980-х років вважаємо те, що тоді розгорнулася дискусія щодо часу розробки В.І. Леніним ідеї продподатку, основних положень його концепції кооперації, поглядів М.І. Бухаріна на кооперацію тощо. Полемічний характер мали наукові статті Г.А. Бордюгова [184], І.М. Буздalова [185], В.В. Кабанова [186], О.С. Крухмальова [187] та інших, які стосувалися проблем кооперативного руху в 1920-і роки.

У 1989 р. відомий дослідник кооперативного руху В.Г. Венжер підготував статтю «Яким має бути соціалізм, що ми будуємо?» [188], присвячену захисту принципів кооперації, хоча значною мірою й орієнтовану на соціально-економічні та політичні реалії кінця 80-х років ХХ ст., коли партійно-радянське керівництво країни робило ставку на вдосконалення соціалістичної моделі. Учений акцентував на тому, що «кооперативна форма також невичерна, як будь-яке здорове явище життя». Він цілком справедливо закликав «раз і назавжди відкинути весь сталінський антикооперативний непотріб», але водночас вважав, що це дасть можливість «будувати соціалістичне землеробство ленінським курсом» [188, с.43]. В.Г. Венжер не вживав вислів «ленінський кооперативний план», але відстоював термін «ленінський кооперативний погляд на соціалізм». Тож події кінця 1980-х років він кваліфікував як «поворот від сталінської теоретичної беспорядності до ленінського строго продуманого кооперативного погляду на соціалізм» [188, с.29]. Як нам видається, позиція В.Г. Венжера підтверджувала прагнення науковців до уточнення марксистських позицій, але не відмову від них.

Поштовхом до узагальнення діяльності споживчої кооперації УСРР у роки непу та вироблення стратегії на майбутнє стала праця вітчизняного історика Г.А. Гетьмана, присвячена аналізу її торговельної галузі на різних історичних етапах [189]. Однак, вживаючи термін «кооперативна торгівля», дослідник практично об'єднував ним торговельну діяльність різних видів кооперації,

навіть тоді, коли йшлося про споживчу кооперацію. Не можемо погодитися з авторовим висновком, що в період непу кооперативне громадське харчування не отримало поширення.. Архівні документи засвідчують протилежне.

Протягом другої половини 50-х – 80-х років минулого століття досвід споживчої кооперації СРСР та УСРР доби непу плідно з'ясовували історики діаспори і зарубіжні автори. Розпочата демократизація політичного життя країни давала певну можливість вітчизняним науковцям почути точку зору закордонних дослідників. Серед українських учених, які, перебуваючи в еміграції в Німеччині, осмислювали історію кооперативного руху України, слід назвати В. Винара [190]. Цікавим є зроблене ним узагальнення основних етапів дослідження кооперативної практики УСРР представниками української діаспори від початку 1920-х до середини 1960-х років.

Одним із найвидатніших знавців історії кооперативного руху серед дослідників діаспори вважається доктор І. Витанович. Його фундаментальна монографія «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964 р.), яка суттєво поповнила історіографічні матеріали про досвід господарювання вітчизняної кооперації в період непу, донині залишається авторитетною [191]. Прикметно, що автор увів до наукового обігу нові, не відомі вітчизняним історикам джерела та факти, вивезені за кордон українською еміграцією. У свою чергу, вони значно розширили наші знання про кооперативний рух в Україні. Оцінюючи місце споживчої кооперації у контексті проголошеної більшовиками політики непу, вчений зазначав: «Державна торгівля не могла просякнути в гущу трудового населення й тільки кооперативна форма постачання чи збуту плодів його праці є найбільш придатною й доцільною» [191, с.278]. Водночас зауважимо, що у дослідженні І. Витановича є лише окремі згадки про заготівельну галузь, хлібопечення та громадське харчування споживчих товариств та їх спілок.

Про розвиток споживчої кооперації в 1920-і роки писав В. Голубничий у праці «Три лекції про економіку України» [192]. Доки існував неп, зауважував автор, існувала вільна ринкова економіка, зберігалася рівновага, відповідно «не

було у більшовиків надто багато можливостей для економічного визиску України» [192, с.11]. Відтак навіть у жорсткій конкурентній боротьбі споживча кооперація могла розвиватися. Інший важливий момент, на який звернув увагу дослідник, – це те, що в 1920-і роки відбулися радикальні зміни у напрямках та структурі зовнішньоекономічних зв'язків. По-перше, в силу не лише економічних, але й політичних факторів були втрачені позиції вітчизняної кооперації на європейському ринку. По-друге, внаслідок непередуманої політики більшовицького уряду різко зменшилася торгівля споживчої кооперації з традиційними торговельними партнерами – Польщею та прибалтійськими країнами. Аналізуючи причини зменшення обсягів сільськогосподарського експорту УСРР, автор називав дві основні причини: суттєвий приріст населення і зростання обсягів споживання продуктів селянством [192, с.10]. Якщо перша причина не викликає заперечення, оскільки з початком індустріалізації та приїздом на новобудови громадян з усіх регіонів СРСР різко збільшилась чисельність населення республіки, то з другою погодитися не можемо, бо вважаємо її необґрунтованою.

Серед досліджень української еміграції 60-х років ХХ ст., в яких певною мірою висвітлені причини згортання непу, слід згадати праці Г. Костюка та З. Мельника. Хоча праця Г. Костюка [193] й присвячена внутрішньопартійній боротьбі другої половини 1920–1930-х років, проте вона допомагає краще зрозуміти взаємозалежність політичного курсу керівників країни й економічного розвитку УСРР. Автор мав усі підстави свідчити, що сталінський централізм в економіці УСРР призвів до «поступової трансформації неросійських республік в адміністративні і економічні провінції Росії». Відтак у цій «економічній уніфікації» не було простору для самостійної господарської діяльності кооперації [193, с.3.].

Цікавим для сучасних науковців є дослідження З. Мельника «Формування радянського капіталу. Україна 1928/29–1932» [194]. На думку автора, до середини 1920-х років витрати капіталу на промисловість не перевищували витрати споживання. Однак протягом другої половини 20-х років минулого

століття неп «був трансформований у контрольовану з центра, соціалізовану економіку» [194, с.9]. З. Мельник не заперечував необхідності плановості радянської економіки, але при цьому він не звернув увагу на залучення коштів власне споживчої кооперації для реалізації більшовицьких експериментів.

Англійський історик Л. Шапіро з'ясував причини переходу радянської влади від політики воєнного комунізму до непу, заснованого на вільному ринку [195]. Учений вважав неп економічною реформою, здатною зберегти монополію влади більшовиків. Цікавим видається те, що дослідник порівнював погляди Р. Оуена і В.І. Леніна на роль кооперації в розбудові соціалістичного суспільства. Якщо Р. Оуен вважав, що до соціалізму можна прийти через кооперацію без диктатури пролетаріату, то ленінська позиція полягала в тому, що завоювання влади робітниками має бути обов'язковою умовою для створення комуністичного суспільства, тому споживча кооперація повинна виконати політичну місію – налагодження зв'язку між робітничим містом та селянством. Учений підкреслював, що більше половини товарів, які досягали села у роки непу, розподілялися контрольованими більшовиками споживчими товариствами і близько 2/3 всієї продукції сільського господарства реалізувалося на ринку через кооперативні організації [195, с.273, 335].

Автор книги «Комунізм і дилема національного визволення: національний комунізм в Радянській Україні 1918–1933» [196] американський учений Дж. Мейс вважав, що неп в Україні запровадили на кілька місяців пізніше, ніж у РСФРР. Пояснюється це політичними причинами, зокрема прагненням більшовиків зберегти і зміцнити в українському селі свою опору – комітети незаможних селян. Хоча Дж. Мейс глибоко не висвітлював становище споживчої кооперації на селі в умовах непу, але його праця дає підстави для висновку: соціально-класовий фактор мав немалий вплив на кооперування селян. Оскільки «нижчі страти середняків» були залучені до роботи в комнезамах, це, на думку дослідника, заважало їм вступати до споживчих кооперативів [196, с.65–66].

Історії України загалом присвятив свою працю американський учений Н. Чировський [197]. Програма непу, на його думку, була частковою лібералізацією воєнного комунізму, не засобом відступу, а швидше тимчасовим компромісом з дрібним виробником [197, с.239]. Автор підкреслював, що Й. Сталін боявся лібералізації економіки, вважаючи її загрозою для цілісності СРСР і російського домінування, затримкою у побудові комунізму. У дослідженні вчений не ставив завдання глибоко показати зміни в діяльності кооперації з початком індустріалізації, проте зазначав, що «планова ера» вже в 1926–1927 рр. мала негативний вплив на всі без винятку господарські структури української економіки [197, с.241].

У 1988 р. у США за ініціативи українських емігрантів вийшов збірник мемуарів працівників іноземних організацій, які були свідками подій 1920–1930-х років в Україні, зокрема голодомору 1932–1933 років [198]. Ці документи підтверджують, що ініційована більшовиками колективізація була не чим іншим, як втіленням ідеї Л. Троцького отримати капітал за рахунок села для проведення індустріалізації. Такий підхід держави поклав початок «безжалісної війни проти селян» [198, с.17–18]. Відтак споживча кооперація в новій моделі господарювання кінця 1920-х років втратила своє традиційне поле для господарської діяльності.

Глибоко вивчав перші кроки непу англійський історик Е. Карр. У праці «Російська революція від Леніна до Сталіна. 1917–1929» автор підкреслював, що неп передусім заохочував відродження дрібнотоварного виробництва, позаяк воно було основним постачальником необхідних споживчих товарів, які хотіли купити селяни за сільгосппродукцію. Відтак учений вважав, що перші роки непу були найбільш сприятливими для діяльності споживчої кооперації [199, с.58]. Спонукає до дискусії теза з іншої його монографії: під час непу всі три види торгівлі – приватна, державна і кооперативна відкрито конкурували між собою на рівних умовах. Якщо в роздрібній торгівлі в перші роки непу переважав приватний сектор, то споживча коперація прагнула захопити лідерські позиції в опті. Навряд чи умови для розвитку торгівлі, яка

здійснювалася під контролем більшовиків, були рівні для представників різних форм власності [200, с.661–662]. Не можемо погодитися з Е. Карром і тоді, коли він пише, що у справі налагодження зв'язку між селянським господарством і державною промисловістю «оптимістична оцінка ролі кооперації себе не виправдала». Проте підтримуємо його, коли він зазначає, що «радянський уряд чи деякі з його органів ставились до кооперативів надто підіріло і з недовірою, щоб працювати з ними без оглядки» [200, с.664].

У монографії італійського дослідника Дж. Боффи нашу увагу привернули сторінки, присвячені аналізу останніх років непу. Автор пов'язував посилення процесу залучення селян до споживчої кооперації з середини 1920-х років з підступами більшовиків до планування економіки, початком індустріалізації та пошуком нових джерел державних надходжень. З цього приводу він писав: «Роль кооперативного руху на селі уподібнювалася ролі профспілок серед робітників» [201, с.239]. Є сенс й у тому, коли Дж. Боффа визначає причини труднощів у проведенні хлібозаготівель 1928 р. (помилки в політиці цін, конкуренція заготівельних організацій, внутрішньопартійна боротьба, ускладнення міжнародної політики тощо). Споживчій кооперації в контексті сталінського «заготівельного фронту» належало посилити роботу щодо стимулювання селян, для цього, підкреслював автор, «на село спрямовувався великий потік промислових товарів, які забирали з міст» [201, с.297].

Дискусійною і водночас такою, що спонукає до роздумів, вважаємо статтю англійського вченого А. Ноува «Про долю непу», надруковану в 1989 р. у журналі «Питання історії». На його думку, згортання непу почалося не в 1928–1929 господарському році, як вважав ряд радянських та закордонних науковців, а дещо раніше – у 1926–1927 році. Авторова позиція полягає в тому, що навіть тільки політика цін, яку проводили більшовики, могла б згубити неп [202, с.172]. Проте не можемо погодитися з тезою, що регулювання тодішньою владою цін у 1923 р. слугувало засобом проти «ножиць» цін і було економічно обґрунтоване, а державне втручання в цінову політику в 1926–1927 рр. не мало

під собою економічного підґрунтя [202, с.173]. Переконані, що закони ринку більшовики мали враховувати і в першому, і в другому випадку.

У ґрунтовній монографії А. Ноува, присвяченій соціально-економічній історії України [203], зроблено спробу дати відповідь на питання, чому більшовики заохочували передусім сільські споживчі кооперативи. Учений вказував, що у середині 1920-х років усього 14,7% вирощеної продукції селяни виставляли на ринок, а решту споживали, тобто їхнє господарство було розраховане на власне споживання, що не могло влаштувати владу, бо індустріалізація країни вимагала додаткових коштів [203, с.100]. Він чітко акцентував на підтримці більшовицьким керівництвом Центроспілки СРСР торговельної політики радянської держави [203, с.133]. На підтвердження тези вчений наводив спогади одного з провідних фахівців Центроспілки в роки непу: «виринаючи товари з рук приватної торгівлі, споживчі кооперативи допомагали рити захисні траншеї навколо соціалістичної промисловості». Тобто це «була гра хто кого поб'є, частина боротьби за соціалізм», у якій роль активного гравця відводилась споживчій кооперації [203, с.133].

Загалом дослідник, як нам видається, дещо переоцінював державне сприяння споживчій кооперації. Він зазначав, що більшовики всіляко заохочували кооперативну торгівлю, тож вона була успішною як у місті, так і на селі. Однак в іншому місці монографії вчений зауважував, що в 1923 р. сільська кооперативна торгівля була неефективною [203, с.93]. Поділяємо авторову позицію, що, всупереч законам ринку, з 1926 р. радянська влада наполягала на політиці зниження цін на промислові товари, унаслідок чого швидко зріс товарний голод. Більшовики знайшли вихід у тому, щоб продавати дефіцитні товари у державних і кооперативних магазинах лише членам кооперації і членам профспілок [203, с.130]. Відтак держава вкотре втягала споживчу кооперацію у здійснення економічно необґрунтованих рішень.

Не викликає заперечення авторів висновок щодо проблем із заготівлями збіжжя у роки непу: держава була основним його покупцем, тому домогалася від кооператорів низьких закупівельних цін на зерно [203, с.102]. Упродовж

1925–1926 рр. держава закупила у селян 75% зерна, що постачалося на ринок, а значить, робила все можливе, щоб заплатити за нього якомога меншу ціну [203, с.102]. Не відкидаємо висновок А. Ноува: державна цінова політика ставила виробників перед дилемою: нижчі порівняно з приватною торгівлею ціни на промислові товари у споживчих кооперативах, але водночас нижчі, ніж на ринку, заготівельні ціни на сільгосппродукцію. Від низьких закупівельних цін на зерно страждав експорт, а отже і збут зерна кооперацією. Те, що споживчі кооперативи постачали товари дешевші, ніж у приватника, мало переконати селян підписувати контракти для продажу сільгосппродукції за державними фіксованими цінами. А. Ноув не приховував того факту, що наприкінці 1920-х років Центросілка СРСР запровадила практику контрактації із селянами. Тим самим керівництво споживчої кооперації, як і більшовики загалом, сподівалися, що ці контракти ще більше прив'яжуть селян до кооперативів [203, с.133].

Таким чином, протягом третього етапу історіографії господарської діяльності споживчої кооперації УСРР у роки непу (друга половина 50-х – початок 1990-х років) дослідження з кооперативної проблематики значно активізувалися, завдяки чому були отримані важливі конкретно-історичні результати. Це уможливило залучення нової джерельної бази, розширення кола питань, які вивчалися. Однак хибність методологічних принципів, ідеологічна заангажованість у переважній більшості випадків призводила до викривлення об'єктивної картини непу. Дослідження, які тією чи іншою мірою торкалися досвіду господарювання кооперативних структур в 1920-і роки, продовжували віддзеркалювати постулати так званого «ленінського кооперативного плану» і загострення класової боротьби в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Відповідно і на практиці, і в теорії господарську діяльність споживчої кооперації звужували до мінімуму, забували про її самодіяльну основу, демократичні принципи роботи і конкурентоспроможність у ринкових умовах боротьби за споживача.

Загалом у працях, опублікованих протягом другої половини 50-х – 80-х років ХХ ст., було проведено аналіз господарської діяльності споживчої

кооперації в умовах непу і зроблено певні узагальнення. Проте переважали дослідження партійного керівництва торговельною діяльністю кооперації у 1920-і роки. Інші галузі господарської практики споживчої кооперації в умовах непівського ринку ще не стали предметом глибокого об'єктивного аналізу. Відтак спроба комплексного висвітлення господарського досвіду споживчої кооперації УСРР у період непу зроблена не була.

Глибока криза, яка охопила економіку СРСР у середині 1980-х років, формування економічних, правових, політико-психологічних умов для переходу до ринкового господарювання в цей час, безперечно, активізували дослідження проблем непу та досвіду господарювання споживчої кооперації у 1920-і роки. Цьому сприяла атмосфера тодішніх активних наукових дискусій і «круглів столів» з проблем історичного досвіду країни та її подальшої перспективи, а також початок перевидання студій відомих економістів, теоретиків і практиків кооперативного руху М.І. Тугана-Барановського, М.І. Бухаріна, М.Д. Кондратьєва, О.В. Чаянова та інших, які тривалий час не були доступні читачеві. Важливим фактом стало й те, що у вітчизняних науковців з'явилася, хоча й обмежена, можливість доступу до розвідок закордонних авторів, присвячених аналізу непу і місця в ньому кооперації.

Однак у працях другої половини 1980-х років відсутній глибокий аналіз проблем господарської роботи споживчих товариств за доби непу, а це було вкрай важливо для підвищення ефективності діяльності, оскільки у той час простежувалося зниження їх темпів. Висновки авторів здебільшого не були доведені до практичних рекомендацій з опертям на сучасність. На нашу думку, в умовах демократизації економіки, що розпочалася в середині 1980-х років, потрібно було глибше з'ясувати потенціал споживчої кооперації в період непу, виявити її творчі можливості та ресурси для вирішення назрілих економічних і соціальних завдань, наполегливіше довести дослідницькі результати до керівництва країни.

Четвертий етап дослідження історії розвитку споживчої кооперації в умовах непу розпочався з 90-х років ХХ ст., коли Україна проголосила

незалежність і виникла унікальна можливість неупереджено проаналізувати попередній історичний досвід. На сторінках «Українського історичного журналу» відомий дослідник С.В. Кульчицький виступив зі статтею «Історія і час. Роздуми історика», у якій зазначалося: «Переломний характер поточного моменту зумовив надзвичайно критичний стан, у який потрапила вітчизняна історія. Сьогодні, як ніколи, потрібна гостра і щиросердна розмова, а не обкатані фрази і дозовані думки» [204, с.3].

Перехід до ринкових умов господарювання викликав потребу у дослідженні історичної практики непу. Звільнення від пут марксистської ідеології після ознайомлення з працями відомих теоретиків та практиків кооперативного руху, опрацювання й аналіз раніше не відомих архівних документів спонукало вчених 1990-х років до переосмислення процесу формування концептуальних засад непу. Значним досягненням історичної думки стало визнання несумісності ідеї кооперації з практикою так званого «ленінського кооперативного плану» [205].

Одним із перших, хто з нових методологічних засад спробував переглянути економічну політику більшовиків у 1920-і роки, був С.В. Кульчицький. У статтях «Нова економічна політика: уроки для сьогодення» [206] та «Концепція кооперативного соціалізму» [207] він акцентував на ринку, як основній складовій нової економічної політики. Наукова позиція автора полягала в тому, що неп як політика визначався поступово під тиском реалій життя. У монографії «Ціна великого перелому» [208] автор розглянув питання згортання непу. Він зазначав, що в результаті ігнорування об'єктивних економічних законів сформувався штучний господарський механізм, який мав здатність функціонувати лише при максимальній централізації політичної влади і суцільному одержавленні народного господарства» [208, с.6]. У праці «Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)» [209] дослідник виклав причини зміни економічної політики радянської влади на початку 1920-х років, розкрив процес формування непу і реалізації його в Україні, показав вплив індустріалізації та колективізації на

нову економічну політику. Однак долю споживчої кооперації у зазначений період автор згадував фрагментарно.

Монографія С.В. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» [210] засвідчує суттєвий перегляд ученим методологічних засад дослідження економічної політики більшовиків у 1920-і роки. Це дало йому змогу довести, що неп сприяв збереженню і посиленню влади більшовиків. У даній праці особливий інтерес викликає розділ «Місцевий господарський оборот», де наголошено на тому, що з метою утримання контролю над виробництвом та розподілом народногосподарських ресурсів, більшовики спочатку сформулювали так звану концепцію про «місцевий господарський оборот», а вже потім повернулися обличчям до ринку [210, с.202, 208].

Історико-теоретичний аспект кооперативного руху років непу досліджував В.І. Марочко [211]. Проте більшою мірою вчений аналізував проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. А.Г. Морозов з'ясував історичний досвід кредитних кооперативних відносин в Україні від початку заснування кредитних товариств (60-і роки ХІХ ст.) до фактичного їх зникнення напередодні суцільної колективізації [212].

Проблема дослідження регіональної історії кооперативного руху Лівобережної України з часу її зародження у другій половині ХІХ ст. до 1917 р. стала центральною в працях В.М. Половця [213]. Автор узагальнив обсяжний матеріал щодо розвитку кооперації, у тому числі споживчої, на Лівобережній Україні, при цьому зосередившись на розвитку етапів її становлення, структурі кооперативної мережі регіону, особливостях господарювання.

Суттєвий внесок у вивчення економіки України в період непу зробив В.В. Калініченко [214]. Досліджуючи індивідуальні селянські господарства в 20-і роки ХХ ст., він показав вплив непу на розвиток села. Учений вважав, що «боротьба ринкової і тоталітарної моделей розвитку в нашій країні йшла протягом усіх 20-х років» [214, с.19]. Привертає до себе увагу широка джерельна база дослідження, яка допомагає зорієнтуватися у пошуках

необхідних матеріалів щодо ролі споживчих товариств у підтримці селян у ринкових умовах непу.

На початку 1990-х років знайшла висвітлення проблема трагічної долі вітчизняної інтелігенції, у тому числі кооперативних кадрів, у період формування тоталітарного режиму [215]. Вагомим внеском у дослідження історії інтелігенції впродовж 20-30-х років ХХ ст. стали праці В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова [216]. Автори, залучивши до наукового обігу обсяжний масив невідомих раніше архівних документів, глибоко розкрили мотивацію показових політичних процесів над інтелігенцією та наслідки репресій серед економічних і аграрних спеціалістів, кооператорів. Привертають увагу зроблені дослідниками вперше у вітчизняній науці підрахунки «чисток» апарату споживчої кооперації України на межі 1920–1930-х років.

Монографія А. Диланяна присвячена проблемі регулювання ринку в перші роки непу [217]. У ній автор ставив і реалізував завдання переосмислити проблему становлення ринку в Україні. Він наполягав на доцільності регулювання ринку в 1920-і роки, розкрив шляхи пристосування державного сектора економіки до умов непу, подолання «ножиць цін». Проте поза увагою вченого залишилася проблема відродження конкурентоспроможності споживчих товариств та їх спілок у боротьбі за ринок.

Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням проблеми становлення та розвитку кооперативної торгівлі на Україні у 1920-і роки стала монографія В.В. Лантуха [218]. З широкого кола питань відновлення ринкових відносин у період непу вчений виділив і докладно проаналізував організацію безгрошового товарообміну, а також державної, кооперативної і приватної торгівлі. Аналізуючи процеси розвитку торгівлі, він визначив місце і роль споживчої кооперації у формуванні товарно-грошових відносин, її взаємодії з державною владою та громадськими організаціями. Водночас не погоджуємося з використанням В.В. Лантухом терміном «кооперативна торгівля», якщо мовиться про торговельну діяльність власне споживчої кооперації.

Заслужують на увагу дослідження О.А. Пиріг, присвячені проблемі місця торгівлі в умовах ринку. У праці «Ринок і торгівля України (історичний аспект)» [219] авторка небезпідставно зробила висновок про те, що кооперація наприкінці 1920-х років перетворилася на різновид державної торгівлі [219, с.125]. Однак основна відмінність торговельної галузі споживчої кооперації від державної торгівлі нею була забута: споживча кооперація тримається і розвивається головним чином за власні кошти, у тому числі пайовиків, тому на відміну від державної торгівлі кооперативна торгівля може успішно розвиватися без сторонньої підтримки.

Протягом 90-х років ХХ ст. з'явилося ряд наукових дисертацій, які досліджували певні особливості непу та кооперації, взаємозв'язки держави і кооперації. Так, у роботі О.П. Бакуменка вивчалася проблема запровадження непу в аграрному та промисловому секторах економіки України [220]. Низка положень дисертації викликає заперечення. Зокрема, автор стверджує, що «спроба непу була невдалою» [220, с.4]. На нашу думку, слід говорити не про «спробу», а про протиріччя непу, які знижували ефективність ринку.

К.В. Лобач розглядала лише один аспект непу: проблему регулювання споживчого ринку [221]. Авторка висвітлила кредитну і податкову політику правлячої партії щодо державної, приватної та кооперативної торгівлі. Загалом К.В. Лобач досягла поставленої мети, однак матеріал дослідження не дає достатніх підстав для пропозицій щодо подальшого реформування кооперативного сектора економіки. Регіональні особливості кооперативного руху УСРР у роки непу стали предметом дослідження В.М. Мазур, проте не поділяємо точку зору щодо верхньої межі непу, а саме 1929 рік, оскільки архівні документи свідчать, що відхід від ринку розпочався роком раніше [222].

Упродовж 90-х років ХХ ст. зростає інтерес до кооперативної проблематики з боку вчених-економістів. З дослідженням історії і соціально-економічної природи кредитної кооперації пов'язана праця В.В. Гончаренка [223], відповідно сільськогосподарської – В.В. Зіновчука [224]. Л.П. Горкіна у статті «Нова економічна політика та економічна думка в Україні в її

альтернативах» [225] розкрила боротьбу двох напрямків економічної думки 1920-х років: ринкового та антиринкового. Проте доцільно було б показати, як зіткнення ідей позначилося на політичному курсі КП(б)У і стані господарства республіки загалом.

Особливістю історіографії 1990-х років став вихід спільних праць істориків, економістів та практиків кооперації. Деякі питання непу, зокрема стан кооперативних організацій України, розкриваються у колективній монографії «Історія кооперативного руху» [226]. Особливістю цієї книги є подання історії вітчизняної кооперації на тлі проблем світового кооперативного руху. Проте питання господарської діяльності споживчої кооперації у контексті відновлення ринкових відносин за доби непу вчені глибоко не розглядали.

Один із параграфів монографії «Історія споживчої кооперації України», авторами якої були історики, економісти та провідні фахівці Укоопспілки, присвячений діяльності споживчої кооперації у період непу [227]. Книга, у підготовці якої брала участь дисертантка, вийшла в 1996 р. з нагоди 130-річчя заснування перших споживчих товариств в Україні. У ній охарактеризовано організаційну структуру споживчої кооперації, окреслено напрями господарської діяльності, залежність від політичної кон'юнктури, розглянуто систему підготовки фахівців, але ці питання, як і раніше, розкривалися без зв'язку із загальноекономічними і політичними проблемами непу.

У тому ж році побачила світ збірка статей дослідників споживчої кооперації, присвячених її різнобічним аспектам [228]. Прикметно, що предметом дослідження окремих розвідок М.В. Алімана та Т.В. Оніпко стали ті аспекти історичного досвіду споживчої кооперації УСРР за доби непу, які до цього практично не вивчалися, а саме підготовка кооперативних кадрів, добродійна діяльність та проблема репресій серед кооператорів.

Таким чином, аналіз наукових праць з історії непу та місця кооперації в ньому, що вийшли у 1990-х роках, свідчить про відмову від марксистсько-ленінської ідеології історичних досліджень, відбиває пошук нових підходів у розгляді проблеми. Роботи з історії кооперативного руху вирізняються

широкою джерельною базою, наявністю протилежних точок зору, неупередженим ставленням авторів до тих чи інших подій та явищ вітчизняної історії періоду непу. Монографії, які висвітлюють досвід господарювання кооперації УСРР у 1920-і роки, позначені глибиною аналізу та спробою дати прогнози на майбутнє. Разом з тим, протягом 1990-х років науковцями не були з'ясовані особливості співпраці споживчої кооперації і держави у період непу.

Упродовж останнього десятиріччя з'явився ряд ґрунтовних монографій, присвячених висвітленню проблеми формування адміністративно-командної системи в Україні, в рамках якої була приречена діяти вітчизняна споживча кооперація. Якщо спільна праця В.А. Греченка та О.Н. Ярмиш подає картину «раннього тоталітаризму» в 1920-і роки та його наслідків для економіки республіки [229], то одноосібне дослідження В.А. Греченка є спробою розкриття апогею сталінського тоталітаризму в 30-і роки ХХ ст. [230]. Глибшому осмисленню ролі споживчої кооперації в житті українського суспільства сприяють колективні дослідження вітчизняних учених, які, спираючись на сучасні підходи до історичної науки, висвітлюють еволюційний шлях селянства [231], історію повсякденності селянських родин, робітників та інших соціальних верств радянської України в роки непу [232].

Позитивом дослідницьких надбань вітчизняних істориків за останні роки стало звернення до теоретичних аспектів кооперації. Висвітленню організаційно-теоретичних проблем українського кооперативного руху другої половини ХІХ– першої половини ХХ ст. присвячена одна із статей В.І. Марочка. Автор наголошує на тому, що принцип добровільності не обмежувався згодою селянина стати членом кооперативу, водночас він означав можливість вибору форм кооперації [233, с.90]. Загалом теоретичні положення 1920-х років про кооперацію в роки непу, як зазначає вчений, сприяли відродженню різних форм кооперативного господарювання, однак «втручання держави в кооперативні справи було безмежним» [233, с.18].

Спільні зусилля істориків і практиків споживчої кооперації в перше десятиліття ХХІ ст. сприяли глибшому дослідженню досвіду господарської

діяльності кооперативних організацій [234]. У праці голови правління Укоопспілки С.Г. Бабенка та історика С.Д. Гелея «Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті» [235] розкрито генезу української кооперативної ідеї на різних етапах історичного розвитку. Привертає увагу розділ «Кооперативна ідея в умовах радянської влади», в якому автори зазначають, що відновлення ринку не входило в плани більшовиків, тож вони вкотре вирішили використати споживчу кооперацію в господарській політиці радянської держави. Поділяємо думку вчених стосовно того, що кооперативна ідея в роки непу активно втілювалася в життя, що підтверджується помітним зростанням кооперативів різних видів кооперації [235, с.83, 85].

Новаторський підхід до висвітлення історичного досвіду споживчої кооперації України характеризує дослідження О.О. Нестулі. Учений не заперечує того факту, що загалом позитивні наслідки для кооперації в роки непу мала підтримка її ініціативності на державному рівні. Водночас автор зауважує, що надмірна державна опіка призвела до деформації базових принципів діяльності кооперації, коли «вона відчувала задуху від тісних обіймів» радянської влади [236, с.62.].

Активно досліджує кооперативний рух України в хронологічних межах середина XIX ст. – початок 1920-х років І.А. Фареній [237]. Заслугою автора вважаємо розкриття морально-етичних та соціально-професійних аспектів мотивації до кооперативної діяльності, що є актуальним у нинішніх пошуках владою шляхів оптимізації економіки. Учений дійшов висновку про взаємовплив кооперативного і національного рухів України, особливо на початку XX ст., наголошуючи, що національні питання «об'єктивно позначалися на характері кооперативного життя» [238, с.40].

Вагомим внеском у відтворення вітчизняної теорії кооперації та кооперативної практики стала поява ґрунтовних видань, присвячених пам'яті всесвітньо відомого ученого-економіста, теоретика кооперації М.І. Тугана-Барановського (2007 р.) [239] та знаного дослідника історії кооперативного руху І. Витановича (2010 р.) [240]. Ідея М.І. Тугана-Барановського про

соціальні основи кооперації нині з огляду на вплив світової економічної кризи на зниження життєвого рівня переважної частини населення України все більше актуалізується.

Багатотомне видання «Українські кооператори. Історичні нариси» [241] дозволяє відтворити життєвий шлях та участь у кооперативному русі десятків відомих і не відомих широкому загалу громадських діячів. Однак вважаємо, що з метою об'єктивного осмислення історичних реалій на сторінках такого видання мають бути критичні нариси не лише про теоретиків і практиків кооперативного руху, які вбачали в споживчій кооперації можливість реалізації національно-визвольної ідеї України, але й про тих, хто згідно з директивами більшовицької партії працював у ній, обіймав керівні посади у споживчій кооперації у 20-і роки ХХ ст. Зокрема, йдеться про непересічні постаті – В.П. Затонського та О.Г. Шліхтера, які обіймали посаду голови правління Вукопспілки у період непу. На нашу думку, об'єктивний аналіз діяльності ленінських посланців на посаді голів правління ВУКС сприяв би точнішому відтворенню ситуації всередині системи споживчої кооперації, ступеня її більшовизації і одержавлення, методів та наслідків господарювання.

Протягом останнього десятиліття проблему історіографії непу досліджувала Г.Г. Коцур [242]. Вона зуміла на широкому історіографічному матеріалі з'ясувати провідні тенденції в нагромадженні знань про 1920-і роки. Проте вважаємо, що ряд цікавих праць з історії кооперативного руху та споживчої кооперації України, що з'явилися протягом 1990-х років, залишились автором не поміченими.

Про досвід господарювання споживчої кооперації в умовах непу йдеться в розділі монографії А.О. Пантелеймоненка «Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика», де схарактеризовано кооперативну практику у період формування радянської адміністративної системи. На думку автора, у 1920-і роки відбулася політизація кооперативної ідеї. Наукова новизна дослідження полягає й у тому, що автор відтворив схему постачання товарів через мережу споживчої кооперації в період непу, акцентувавши на її спрощенні та вдалому

прилаштуванні до умов ринку [243, с.222–223].

Особливості регіонального розвитку споживчої кооперації на Донеччині та використання радянською владою її потенціалу для оперативного вирішення продовольчих труднощів як на початку непу, так і в період розгортання більшовицьких широкомасштабних промислових проектів другої половини 1920-х років представлені в праці В.В. Варнавського, Ю.Г. Гавриленка та В.М. Нікольського [244]. У монографії В.П. Пака та Ф.І. Ленченка «Нариси історії споживчої кооперації Київщини» зроблено спробу узагальнення історичного досвіду діяльності кооперації цього регіону [245]. Наведені в обох студіях цифрові дані і документи допомагають кращому розумінню специфіки господарської діяльності споживчої кооперації вказаних регіонів.

Вивченню історії кооперативного руху на півночі Лівобережної України в роки непу присвячена монографія В.В. Гольця [246]. Авторів вдалося певною мірою розкрити основні напрями господарювання споживчої кооперації, включаючи торгівлю, заготівлі, промисловість, що без сумніву, є внеском у наукову скарбницю непу. Однак дослідник не ставив завдання з'ясувати досвід споживчої кооперації щодо стабілізації ринку в найбільш критичні періоди, зокрема, в період економічної кризи 1923 р. та у період повернення більшовиків до карткової системи у 1928 р. Нинішня соціально-економічна ситуація в Україні потребує вивчення саме такого досвіду. Не можемо погодитися з тезою В.В. Гольця, що в статті «Про кооперацію» В.І. Ленін «зробив вирішальний крок у відступі від комуністичної доктрини» [246, с.17]. На нашу думку, це було тактичне маневрування більшовицького лідера.

Останнє десятиріччя позначене появою кількох досліджень, присвячених висвітленню проблеми відтворення ринку в період непу та особливостей функціонування в цих умовах державного, кооперативного та приватного секторів господарства. Серед праць такого спрямування варто назвати дисертаційне дослідження О.А. Пиріг [247]. У монографії «НЕП : більшовицька політика імпровізації» [248], що вийшла в 2001 р., авторка наголошувала на тому, що ринкові відносини запроваджувалися під жорстким контролем

держави. Висновок про пріоритетну роль кооперативної торгівлі серед інших видів торгівлі у роки непу цілком справедливий. Разом з тим у монографії немає чіткого визначення понять «кооперативна торгівля» і «торговельна діяльність споживчої кооперації» [248, с.207].

Заслугою Ю.П. Волосника є висвітлення досвіду регулювання приватної торгівлі в роки непу, що підтверджує висновок дисертантки про використання державою споживчої кооперації у якості протидії приватно-підприємницькій діяльності [249]. О.П. Бакуменко намагався охарактеризувати діяльність споживчої кооперації як головного посередника між великою державною промисловістю і дрібним селянським господарством у період непу [250]. Проте з викладу матеріалу не зрозуміло, чи можна вважати генеральні договори кооперації з державною промисловістю кроком до децентралізації торгівлі, про яку згадує автор [250, с.21].

Певним внеском у дослідження проблеми становлення ринку в роки нової економічної політики є колективна монографія «Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.): історико-економічне дослідження» за участю В.В. Лантуха, І.В. Лантуха та А.О. Пантелеймоненка [251]. Праця охоплює широке коло питань теорії, історії і практики торгівлі України у період непу, у ній зроблено акцент на наслідках державного регулювання торгівлі. Заслуговує на увагу той факт, що науковці зробили спробу розкрити місце та роль державного, кооперативного та приватного секторів торговельної галузі у формування інфраструктури ринку у вказаний період.

На відміну від проблем становлення ринку періоду непу та місця в ньому споживчої кооперації досвід її заготівельної діяльності останнім часом науковцями практично не розглядався. Припускаємо, що це було викликано погіршенням ситуації в аграрному секторі економіки України, зменшенням товарності селянських господарств, складністю налагодження фермерства, відсутністю чіткого розуміння на державному рівні подальших перспектив українського села. Можливо, це пов'язувалося і з тим, що останнім часом активізувалися дослідження з історії сільськогосподарської кооперації, для якої

заготівлі традиційно були важливою сферою діяльності.

Серед праць, у яких окреслене питання залучення споживчої кооперації України до заготівель зерна в 1920-і роки, слід назвати доробки Н.І. Земзюліної і С.В. Корновенка [252], В.В. Подоляна і В.П. Рекрута [253], В.І. Петренка [254]. Особливістю цих праць є те, що вони побудовані на залученні значної кількості архівних матеріалів. Однак у першому випадку автори передусім висвітлювали роботу державних хлібозаготівельних організацій, звертаючись до споживчої кооперації побічно, а в другому та третьому – мовиться не про суцільний досвід непу, а про його останні роки, відтак хлібозаготівельна практика висвітлена на фоні визрівання продовольчих проблем кінця 1920-х років. Автори відтворили процес одержавлення кооперації на прикладі Вінничини, тим самим зробивши певний внесок в історіографію регіональних особливостей кооперативного руху. В.В. Подолян і В.П. Рекрут дійшли висновку, що з кінця 1920-х років кооперація «змушена була виконувати невластиві їй функції провідника економічної політики більшовиків», у результаті чого на початку 1930-х років вона «стала дієвим виконавчим механізмом системи економічних репресій і терору» [253, с.62].

В останні роки активізувалися історичні дослідження, в яких аналізуються кроки вітчизняних кооператорів щодо посилення позицій у міжнародному кооперативному русі. Плідно працює у цьому напрямку М.А. Журба [255]. Позитивом його доробок виступає те, що автор вибудовує свої висновки, посиляючись переважно на раніше не відомі в наукових колах архівні документи. Значення міжнародних контактів вітчизняних кооператорів та їх використання радянською владою для посилення позицій у зовнішньоекономічній та зовнішньополітичній діяльності країни впродовж 20-х років ХХ ст. намагався розкрити О. Крамар [255]. Не викликає заперечення висновки автора, що через політичні мотиви кооперація під час закордонних операцій нерідко зазнавала значних економічних збитків від власної держави.

Досвід м'ясо-молочного експорту кооперативних організацій УСРР на завершальній стадії непу вивчав Ю.Г. Раку [257]. На нашу думку, у зазначеній

розвідці автор необґрунтовано відніс Полтавське м'ясовиробниче товариство «Бекон», яке успішно здійснювало експортні операції, до сільськогосподарської кооперації. Насправді ж, як підтверджують архівні документи, засновниками цього товариства на паритетних началах була Полтавська райспілка, Держторг УСРР та одна з голландських м'ясопереробних фірм. Специфіку господарської діяльності спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» (об'єднувало товариства вітчизняної споживчої і сільськогосподарської кооперації) щодо заготівлі і збуту яєць в Європі у 1920-і роки розглянуто у статті І.М. Романюка та Б.І. Романюка[258].

Досліджень, які б висвітлювали досвід виробничої діяльності споживчої кооперації за доби непу, протягом останнього десятиріччя бракує. Вивчення практики споживчої кооперації щодо налагодження мережі закладів громадського харчування істориками практично не здійснювалося. Винятком можна вважати дисертаційне дослідження Б.І. Хорошуна, присвячене аналізу продовольчої політики в УСРР в 1920–1930-і роки [259]. Побіжно кооперативну промисловість, у тому числі ту, яка належала споживчій кооперації, у своїх працях згадував О.О. Сушко [260].

Погляди на радянську кооперацію в роки непу переглянув ряд відомих російських дослідників кооперативного руху, серед яких помітне місце займає В.В. Кабанов [261]. Цілком погоджуємося з його висновком, що контроль більшовиків за кооперацією досягався шляхом маніпулювання кадрами та шляхом регулювання соціального складу її членів. Певною мірою поділяємо висновок, що зруйнування кооперації відбувалося з огляду на антагоністичні протиріччя між нею та державою. Однак вважаємо гіперболізованою тезу, що ініціативність, маневреність, здатність зацікавити населення цілком були вихолощені з кооперації. Дискусійним видається положення автора, що в кінці 1920-х років збереглися лише нежиттєві бюрократичні структури, які уособлювали собою мертвонароджене державно-кооперативне підприємство.

Провідний дослідник кооперативного руху Л.Є. Файн вважав, що активізацію наукових пошуків із кооперативної проблематики обумовило ряд

факторів, у тому числі форуми дослідників кооперації на початку 1990-х років [262]. Учений спромігся критично проаналізувати досягнення споживчої кооперації в системі непу [263]. Хоча автор розглядав специфіку процесів у радянській Росії, вважаємо, що його висновок про непівський «експеримент» більшовиків над російською кооперацією, який затиснув її у «лещата командно-адміністративної системи», цілком стосується і споживчої кооперації УСРР.

Один із розділів монографії Л.Є. Файна «Російська кооперація: історико-теоретичний нарис 1861–1930» (2002 р.) присвячений відновленню діяльності споживчої кооперації в умовах переходу до непу. Учений акцентував на тому, що відновлення фінансової самостійності кооперації держава вважала справою самої кооперації [14, с.408]. На думку дослідника, споживча кооперація відшукала три основні джерела поповнення коштів: створення власного банку, запровадження госпрозрахунку та пайові кампанії, що цілком підтверджується й документами державних архівів України. Учений слушно зауважував, що впродовж 1920-х років споживчі товариства охоплювали не лише селян, але й робітників та інші, не пов'язані з сільським господарством верстви населення. Він підкреслював, що споживча кооперація продовжувала діяти й після проведення колективізації, відтак вона є самостійним компонентом економічних відносин [14, с.31]. Ці слова Л.Є. Файна підтверджує пострадянська практика і в Російській Федерації, і в Україні.

Водночас не можемо погодитися з твердженням Л.Є. Файна, що споживча кооперація з перших кроків непу була «приречена на парникові умови функціонування, коли їй мали надаватися переваги на ринку, приватнику ж – чинитися і економічні, і адміністративні обмеження». Відтак, вважав учений, «подібне становище робило споживчу кооперацію неконкурентоздатною на ринку, вона могла триматися на ньому тільки на підпорках» [14, с.408]. На наше переконання, більшовики штучно не давали споживчій кооперації можливість максимально розкрити в умовах ринку її господарський потенціал.

У 2001 р. з нагоди 175-річчя споживчої кооперації Росії була видана колективна монографія провідних працівників Центроспілки Російської

Федерації [264]. Підтримуємо точку зору авторів, що запровадження продуктообміну в 1921 р. було не просто утопією радянської влади, а черговою авантюрою, до якої силовим методом через більшовизацію намагалися залучати споживчу кооперацію [264, с.90]. Спробу висвітлення історії споживчої кооперації Росії від початку її зародження до кінця ХХ ст. здійснив відомий дослідник кооперативного руху К.І. Вахітов [265].

В.П. Дмитренко продовжив вивчення місця і ролі кооперативної торгівлі в умовах ринку 1920-х років. В одній зі своїх статей він обґрунтував тезу, що ефективність державної і кооперативної торгівлі в роки непу оцінювалася не за повнотою задоволення потреб населення, а за ступенем витискування приватної торгівлі. Зважаючи на це, В.П. Дмитренко підкреслив необхідність нового підступу до оцінки непу та його результатів [266].

У праці Л.Е. Теплової показано споживчу кооперацію як перевірену часом соціально орієнтовану систему [267]. Погоджуємося з думкою авторки, що споживча кооперація передусім була залучена радянською державою для витіснення з ринку приватної торгівлі. Однак не цілком поділяємо думку, що більшою мірою державна фінансова підтримка допомогла споживчій кооперації збільшити її частку в обсязі роздрібного товарообігу країни [267, с.47].

До узагальнення історичного розвитку кооперації СРСР у 20–40-і роки ХХ ст. вдалася З.Р. Кочкарова [268]. Дослідниця намагалася розглянути протиріччя державної політики щодо споживчої кооперації. Авторка підкреслювала порушення владою принципу матеріальної зацікавленості членів кооперації. Більшовики, ігноруючи основні принципи споживчої кооперації, як-от сплату пайових внесків і розподіл доходів, тим самим незаконно втручалися й обмежували її господарську діяльність. Разом з тим, зробивши висновок про початок згортання господарської діяльності кооперативних організацій з кінця 1927 р., дослідниця не змогла аргументовано це довести [268, с.15].

На зламі ХХ та ХХІ ст. питання про роль споживчої кооперації в роки непу висвітлював канадський дослідник Я. Пришляк [269]. На його думку, партійні та державні рішення перших років непу сприяли відродженню кооперативного

руху в Україні. Проте, зазначав автор, більшовики прагнули не лише відбудувати національну економіку, але й «використати кооперативні організації для державних органів економіки і торгівлі» [269, с.26]. Автор робить висновок про те, що відбудова споживчої кооперації в період непу «робилася українськими кадрами і була наповнена національним змістом» [269, с.26–27]. Однак аналіз матеріалів державних архівів дає підставу говорити про перебільшене бачення ученим національного фактора в кооперативному русі УСРР 1920-х років. Окремі сторінки наукової розробки «Українська кооперація діаспори. Історичний огляд 1930–1995» [270], що вийшла в Україні в середині 1990-х років, присвячені кооперативному руху в період непу.

Учений із Шотландії Дж. Хоскінг у праці з історії СРСР наводить ряд положень щодо кооперації в роки непу. Поділямо точку зору автора, що спочатку більшовики розглядали неп «як можливість збити розпал протестів населення без серйозних політичних поступок» [271, с.125]. Не викликає заперечення, що з метою задоволення потреб населення радянська влада вже в перші місяці непу скасувала державну монополію на дрібне виробництво і торгівлю, що сприяло відродженню кооперації. Важливою є згадка вченого про те, що М.І. Бухарін вважав необхідним сприяння з боку держави виникненню «сотень тисяч малих і великих, швидко зростаючих добровільних товариств, гуртків та асоціацій» в економічній і соціальній сферах життя [271, с.144]. Дж. Хоскінг свідчить, що споживчі кооперативи здебільшого створювалися за ініціативою місцевих рад з метою «пом'якшити для населення найгірші наслідки стрибків цін», проте недостатньо забезпечували продовольством [271, с.128]. Вважаємо, це положення не підтверджено фактами.

Італійський історик А. Граціозі у праці з проблеми взаємовідносин більшовиків та селян один із розділів присвятив непу. На думку автора, «продподаток був тимчасовим трюком для того, щоб заспокоїти село» [272, с.38]. Автор переконаний, що справжній неп тривав лише п'ять років, його можна було зберегти, однак існувала ворожнеча між державою і селянами. Дискусійним видається той факт, що В.І. Ленін був єдиним лідером,

зацікавленим у збереженні компромісу між радянською владою та селянами і здатним його підтримувати, що навіть М.І. Бухарін звернувся до політики компромісу занадто пізно [272, с.40]. А.Граціозі вживав термін «суперечливий неп», бо він певною мірою полегшував життя селян, а водночас – зв'язував їм руки. Автор підкреслював, що в непі існували протиріччя: попри відносний спокій середина 1920-х років «була відзначена прихованою, але все ж таки очевидною ворожнечею між державою і селом» [272, с.42].

У наукових студіях іноземних авторів, що з'явилися в останнє десятиріччя, привертає увагу ґрунтовна монографія англійського історика Р. Сервіса [273]. На думку вченого, розробка непу проходила певні етапи, серед яких він виділяє період від січня до червня 1921 р., коли ставка робилася на продуктообмін, і наступний – від липня 1921 до липня 1922 р., коли від товарообміну знову повернулися до торгівлі [273, с.421]. Він зазначав: «Без Леніна не було б непу. Без непу радянську державу затопили б народні повстання». Звідси і висновок: «Повстання були найбільш сильним аргументом для реформи» [273, с.425]. Разом з тим, нова економічна політика була «виключно дратівливою для партії», яка вважала державну економічну монополію чудовим досягненням [273, с.422]. Цілком справедливо підкреслюється, що неп надав широкі права кооперації. Проте вчений наголошував, що В.І. Ленін, допускаючи свободу торгівлі споживчої кооперації, закликав до її контролю з боку держави [273, с.431]. Зазначимо, що і це положення Р. Сервіса не викликає заперечення.

Отже, на сучасному етапі розвитку історичної науки є підстави констатувати існування інтенсивного процесу дослідження історико-кооперативної проблематики та значні здобутки наукової громадськості в цій сфері. Помітні намагання науковців-істориків об'єктивно та неупереджено відобразити історію кооперативного руху, застосувати новітній методичний інструментарій. Загалом дослідження, здійснені протягом 90-х років ХХ ст. – першого десятиліття ХХІ ст., є спробами переглянути схематично-тенденційний виклад історії споживчої кооперації радянського періоду. Вони відрізняються більш-менш об'єктивним і критичним висвітленням проблем ринкових

перетворень 1920-х років, хоча подекуди однобічним і недостатньо обґрунтованим у питаннях господарської діяльності споживчих товариств та їх спілок. Здобутки наукових шкіл Вінниці, Львова, Полтави, Харкова, Черкас та Чернігова з дослідження історії кооперативного руху є істотним внеском у сучасну вітчизняну історіографію непу загалом та споживчої кооперації зокрема. Це підтверджує у тому числі і збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 90-річчя створення Укоопспілки, що відбулася у жовтні 2010 р. в Києві [274].

На підставі проведеного автором історіографічного аналізу наявної літератури щодо ролі та місця споживчої кооперації в період непу можна констатувати, що від 1920-х років донині це питання більшою чи меншою мірою аналізувалося дослідниками кооперативного руху. Спільними зусиллями українських і зарубіжних учених закладена широка джерельна база для з'ясування місця та ролі споживчої кооперації в ринковій економіці непу. Результати наукових досліджень були враховані при розробці Закону України «Про кооперацію» у 2003 р. [275, с.20–21].

Водночас аналіз історичної та історико-економічної літератури з проблеми, яка є предметом даного дослідження, дозволяє зробити висновок, що всебічного, синтезованого вивчення, яке б дозволило скласти повне уявлення про досвід господарювання різних галузей вітчизняної споживчої кооперації в умовах ринкових законів та товарно-грошових відносин 1921–1928 рр. не відбулося.

Увага вчених переважно надавалася осмисленню досвіду торговельної діяльності споживчої кооперації та її боротьби з приватною торгівлею. Не достатньо осмислені основні напрямки господарської діяльності кооперативних організацій, не розкритий досвід вирішення проблеми фінансової безпеки кооперативних організацій, всебічно не з'ясовані взаємовідносини споживчої кооперації з державними структурами. Донині особливості та значення відродження виробничої галузі споживчої кооперації в умовах непу практично не були предметом осмислення. Не знайшов належного розкриття в історичній літературі досвід споживчої кооперації УСРР щодо налагодження громадського

харчування. До цього часу бракує відповіді на питання, як в умовах конкурентної боротьби з потужними державними трестами кооператорам удалося зберегти невеликі промислові підприємства.

Дотепер вітчизняній історіографії бракує глибокого дослідження, яке б висвітлювало внесок заготівельної галузі споживчої кооперації України у насичення внутрішнього ринку продуктами харчування та забезпечення державної промисловості сировиною протягом 1920-х років. Попри позитивні тенденції у розвитку новітніх досліджень з аналізу експортної діяльності кооператорів у добу непу, особливості зовнішньоекономічних зв'язків споживчої кооперації ще залишаються не достатньо з'ясованими та узагальненими. Традиційно вважається, що основними статтями українського експорту в роки непу були збіжжя, яйця та м'ясо. Відтак відповіді на питання, чи спроможні були кооператори запропонувати закордонним партнерам більш широкий асортимент продукції і тим самим сприяти інтенсифікації сільського господарства, в історичній та економічній літературі сьогодні немає.

Виявлені нерозв'язані в історико-кооперативній літературі питання, а також відсутність узагальнюючих праць, які б цілісно й об'єктивно відображали досвід господарської діяльності організацій споживчої кооперації України в період непу, зумовили концентрацію уваги дисертантки на якомога повнішому висвітленні вищезначених питань із позицій сучасної вітчизняної історичної науки.

1.2. Джерельна база

Джерельна база порушеної проблеми являє собою комплекс різноманітних за походженням і змістом документів і матеріалів, які доречно систематизувати за принципом їх фондоутворення та походження. Відповідно до загальноновизнаного принципу розподілу джерел усі їх можна класифікувати на опубліковані (друковані) та неопубліковані (архівні).

Опубліковані джерела, які розкривають різні аспекти історичного досвіду господарської діяльності споживчої кооперації радянської України за доби нової економічної політики, ми умовно розподілили на кілька груп.

Першу групу джерел складають опубліковані документи вищих партійних і державних органів СРСР та УССР, які певним чином стосуються споживчої кооперації. Важливим джерелом історіографічного осмислення проблеми є документи і матеріали партійних з'їздів, конференцій, ряду пленумів ЦК ВКП(б) [276]. Джерелознавчу цінність мають резолюції партійних з'їздів і конференцій (1921–1928 рр.), які визначали завдання кооперації. Ці резолюції та постанови дозволяють простежити основні напрямки кооперативної політики держави, відродження господарської практики споживчої кооперації.

Важливим джерелом для з'ясування специфіки керівництва господарською діяльністю споживчої кооперації України в роки непу є матеріали партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У та інші документальні збірники, в яких зафіксовані партійні постанови та резолюції щодо визначення місця споживчої кооперації в соціально-економічних проектах більшовиків [277]. Опубліковані документи КП(б)У майже завжди дублювали союзні рішення, ухвалені вищими органами правлячої партії. Проте у ряді випадків вони більше конкретизують завдання з центру щодо того чи іншого напрямку господарської діяльності вітчизняної кооперації. Підтвердженням цього є резолюції VI Всеукраїнської наради завідувачів відділів по роботі з жінками, що відбулася у грудні 1922 р. Зокрема, йшлося про активізацію роботи місцевих партійних осередків щодо залучення жінок до керівних органів споживчої кооперації [278], а також циркуляр ЦК КП(б)У від 10 лютого 1923 р. «Про організаційну побудову споживчої кооперації» [279].

До першої групи джерел також входять тогочасні законодавчі, розпорядчі та нормативні акти державних органів влади, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК [280], документи та матеріали місцевих державних органів влади [281]. Заслужують уваги збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, що виходили впродовж 1920-х років [282]. Вони містять рішення вищих органів влади та управління щодо основних аспектів господарської діяльності кооперативних організацій в умовах непу. До цієї групи також відносимо щорічні звіти урядів СРСР та УСРР, які містили

інформацію про результати роботи споживчої кооперації [283]. Матеріали Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК (1921–1922 рр.) підтверджують факт залучення кооператорів до порятунку голодуючих [284].

Серед документів першої групи є постанови та циркуляри Вищої ради народного господарства СРСР та УСРР, Української економічної ради, які певною мірою стосуються кооперативної промисловості [285]. Ці матеріали допомагають з'ясувати хід денационалізації та її результати щодо повернення споживчій кооперації промислових підприємств. Аналіз опублікованих циркулярів, розпоряджень і звітів Наркомторгу УСРР дозволив зробити висновок, що свої дії кооператори постійно мали узгоджувати з цим регулюючим органом, що через Наркомат торгівлі більшовикам удавалося спрямовувати господарський потенціал та кошти споживчої кооперації для вирішення гострих соціально-економічних проблем [286].

Певні дані про розвиток торговельних і промислових підприємств споживчої кооперації України та їх роль у задоволенні потреб робітників у товарах й охопленні кооперативним громадським харчуванням містять звітні матеріали профспілкових організацій республіки [287]. Деяка інформація про питому вагу споживчої кооперації України у роздрібній та оптовій торгівлі споживчої кооперації СРСР міститься в матеріалах Всесоюзних і республіканських конференцій з питань торгівлі [288]. Про внесок вітчизняної кооперації у становлення промисловості свідчать матеріали конференцій окремих галузей промисловості [289].

До *другої групи джерел увійшли* практично не відомі матеріали та документи з'їздів уповноважених споживчої кооперації, резолюції та постанови сесій Рад правління ВУКС, що проходили в 1920-і роки. У процесі підготовки дисертації використовувалися відомості про 1-й, 2-й, 3-й, та 4-й з'їзди споживчої кооперації, а також дані про проведення сесій Ради правління ВУКС із серпня 1921 по лютий 1929 рр. Матеріали кооперативних зібрань, включаючи звіти ВУКС та її окремих відділів за той чи інший господарський рік, публікувалися окремими виданнями [290]. Використання цих джерел сприяло

з'ясуванню ряду важливих аспектів розвитку споживчої кооперації, зокрема, допомогло отримати інформацію про ступінь впливу партійно-радянських директив на визначення кооператорами господарських завдань на певних етапах непу. До цієї ж групи віднесені матеріали всесоюзних форумів споживчої кооперації, учасниками яких були вітчизняні кооператори [291].

Документи Уцербкоопу [292], окремих споживчих кооперативів [293] дають змогу заглибитися в проблеми непу і більш чітко зрозуміти ті завдання, які держава та керівництво ВУКС ставили перед кооператорами. На підставі опублікованих документів керівних органів споживчої кооперації можна зробити висновок, що складна соціально-економічна ситуація в Україні із забезпеченням населення продуктами харчування та товарами повсякденного користування змусила більшовиків звернути увагу на потенціал споживчої кооперації з метою наповнення внутрішнього ринку.

До третьої групи джерел нами віднесені промови і виступи партійних, державних, громадських діячів з питань кооперативної політики А.А. Андреева [294], М.І. Бухаріна [20-23], Ф.Е. Дзержинського [295], М.І. Калініна [296], Е.І. Квірінга [297], Л.Б. Красіна [298], В.В. Куйбишева [299], Д.З. Лебеда [300], А.М. Лежави [301], В.І. Леніна [302], Г.І. Петровського [303], О.І. Рикова [304], Й.В. Сталіна [45-48], Л.Д. Троцького [305], В.Я. Чубаря [306], О.Г. Шліхтера [307] та ін. Цінність цих праць полягає в тому, що їх автори були безпосередніми учасниками ухвалення чи втілення в життя державних постанов щодо розвитку кооперації. Наприклад, з весни до осені 1923 р., тобто у період кризи збуту, О.Г. Шліхтер працював головою правління ВУКС. Зрозуміло, що працям партійно-державних діячів властива пропагандистська спрямованість, водночас вони допомагають глибше з'ясувати методи впливу владних структур на діяльність споживчої кооперації. Вивчення вищевказаних джерел дозволило уточнити ряд дискусійних моментів, пов'язаних з переходом до непу. Так, було виявлено, що Л.Д.Троцький ще в лютому 1920 р. пропонував відмовитися від практики продрозкладки і перейти до хлібного податку. Йому належить ідея запровадження товарообміну, яка датується тим же роком і місяцем [305, с.436].

Тематичні збірники, в яких окреслені завдання споживчої кооперації в роки непу, становлять *четверту групу опублікованих джерел* [308]. Матеріали ряду збірників, включаючи директивні документи центральних органів влади, листування, свідчення, звинувачувальні вироби тощо, дозволяють скласти уявлення про умови, в яких відновлювалася діяльність споживчої кооперації в 1920-і роки, про класовий характер політики партії, у тому числі в галузі продовольчого забезпечення [309]. Вони вказують на той факт, що держава у період непу пріоритетне значення надавала матеріальній підтримці робітників, залучаючи до цієї справи споживчу кооперацію.

Частину важливих матеріалів, які розкривають багатоаспектну проблему відродження ринку в 1920-і роки та місця в ньому кооперативного сектора виробництва опубліковано у збірках «Директиви КППС і Радянського уряду з господарських питань» [310] і «Рішення партії й уряду з господарських питань» [311]. Вони, по-перше, містять не лише документи правлячої партії, а й радянського уряду, що полегшує дослідження процесу реалізації партійно-державних рішень із питань торгівлі, заготівель, громадського харчування тощо; по-друге, опубліковані в них документи стосуються тільки господарської політики більшовиків. Загалом тематичні збірники документів та матеріалів слугують глибоко інформаційним джерелом із кооперативної проблематики. Проте вони не забезпечили повноцінної бази для отримання цілісної об'єктивної картини при проведенні наукової роботи, оскільки підбір документів здійснювався однобічно за класово-партійною ознакою.

Методично-довідкові посібники з питань кооперативної роботи складають *п'яту групу джерел*. До цієї групи нами віднесена та література, яка мала характер практичних рекомендацій щодо налагодження господарської діяльності кооперації за доби непу. Упродовж 1920-х років вийшли друком сотні видань, які містять відомості з усіх аспектів діяльності споживчих товариств та їх спілок. Методично-кооперативні розробки з питань створення споживчих товариств та налагодження їх роботи, як правило, розроблялися практичними працівниками кооперації, проте у ряді випадків їх авторами були

партійні керівники [312]. Хоча методичні посібники мали передусім практичну складову, однак водночас виконували пропагандистську місію, а тому видавалися за підтримки тодішньої влади. Низка методичних брошур була призначена спеціально для сільської споживчої кооперації [313].

Створенням методичних посібників рекомендаційного характеру займалися структури, які регулювали внутрішню торгівлю. Зокрема, йдеться про матеріали з організації торгівлі, видані Наркомпродом чи НКВТ УСРР, рекомендації якого поширювалися на споживчу кооперацію [314]. Великий масив літератури методичного призначення протягом досліджуваного періоду видала Центроспілка СРСР. Як правило, їхньою метою було вироблення порад пайовикам і кооператорам щодо залучення нових членів, організації пайових кампаній, успішного ведення торгівлі, заготівель і збуту сільгосппродукції [315]. Ці рекомендації строго відповідали завданням, визначеним керівництвом країни щодо завоювання споживчою кооперацією ринку.

Найбільше посібників союзних і республіканських інстанцій виявлено з питань налагодження заготівельної практики [316] і збуту сільськогосподарської продукції за кордон [317], що, на нашу думку, пояснюється важливістю цієї справи та браком необхідного досвіду серед кооператорів і селян-виробників. Їх опрацювання, з одного боку, переконує у значних масштабах експортно-заготівельної діяльності кооперації, а з другого – у намаганні держави посилити регламентацію цієї роботи.

Шоста група джерел включає опубліковані збірники та матеріали союзних і республіканських статистичних органів. Статистика 1920-х років досить неоднозначна і не завжди об'єктивна, однак господарське становище споживчої кооперації та її внесок у відродження економіки України не можливо дослідити без аналізу статистичних даних. На початку 20-х років ХХ ст. статистичних збірників, які б висвітлювали господарську діяльність кооперативних організацій в умовах переходу до ринку, було мало, проте статистичні відомства у той час ще намагалися більш-менш об'єктивно висвітлювати реальну ситуацію в Україні за різними критеріями. Однак уже

наприкінці 1920-х років кількість статистичних збірників збільшилася [318]. У них простежувалися намагання більшовиків приховати економічні прорахунки влади. Статистичні дані публікувалися в умовах ідеологічного тиску, не відображали реальної картини матеріального становища міського і сільського населення, проте давали певне уявлення про загальні тенденції змін у різних аспектах кооперативного життя, у тому числі щодо зростання чисельності пайовиків

Статистичні матеріали допомагають з'ясувати стан харчування різних верств населення у період непу, роль кооперативних пекарень у забезпеченні пайовиків хлібною продукцією [319]. У статистичних збірниках пайового товариства «Нархарч» запропоновано цифрові дані про загальну кількість закладів громадського харчування в Україні [320]. Однак серед загальної кількості громадських їдалень неможливо чітко визначити чисельність закладів харчування власне споживчої кооперації. Проте дані збірників переконують у тому, що мережа підприємств громадського харчування інтенсивно зростала попри те, що загалом ця справа не приносила великих доходів.

Важливим джерелом для з'ясування ролі і місця споживчої кооперації у забезпеченні внутрішнього ринку України товарами та продуктами харчування мають економіко-статистичні видання і збірники, які протягом 1920-х років спільно видавали Українська економічна рада (УЕР) та Центральне статистичне управління УСРР (Держкомстат УСРР). Передусім заслуговують на увагу статистично-економічні огляди розвитку різних видів кооперації на Україні. До них належать «Кооперація України в 1925–26 році» [321] та «Кооперація на Україні в 1926–27 році» [322].

Джерельну базу дисертації значно розширили відомчі огляди діяльності споживчої кооперації СРСР та УСРР за певний період [323]. У ряді випадків статистичні збірники Центроспільки СРСР містять дані за окремими роками про кількість кооперативних промислових підприємств, кооперативних їдалень і хлібопекарень не лише в масштабі СРСР, але й по УСРР. У статистичних виданнях споживчої кооперації, починаючи з ювілейного 1927 р., не виключається ідеологічний тиск з боку більшовиків. Загалом союзні,

республіканські і відомчі кооперативні статистичні збірники містять багато цікавої інформації стосовно досліджуваної проблеми. Проте наведені у них дані у ряді випадків потребують уточнення, а також виокремлення даних про підприємства і результати діяльності власне вітчизняної споживчої кооперації.

Неопубліковані джерела. До цієї групи належать архівні документи та матеріали. Основа архівних фондів – масові джерела, до яких серед радянських фондів включаються передусім документи органів партійної та державної влади, господарських і громадських організацій. Висхідним завданням автора у вивченні архівних джерел стало виявлення саме того матеріалу, який характеризує процеси господарської діяльності споживчої кооперації України впродовж 1920-х років.

З метою всебічного розкриття проблеми нами було проаналізовано документи і матеріали, які зберігаються у двох вітчизняних центральних державних архівах (Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Російському державному архіві економіки (РДАЕ), а також семи обласних архівах України – Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Київської області, Державному архіві Одеської області, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Харківської області та Державному архіві Чернігівської області.

Якщо матеріали центральних державних архівів дозволили дослідити різні аспекти господарської діяльності споживчої кооперації в межах України загалом, то архівні джерела державних обласних архівів надали можливість проведення порівняльного аналізу різних аспектів господарської практики споживчих товариств та їх спілок у різних регіонах республіки. У центральних та місцевих архівах наявні справи, які містять у собі цілу низку різномірних за змістом документів. З огляду на це ми виокремили неопубліковані джерела в кілька груп.

Першу групу архівних джерел складають документи ЦДАГО України. Оскільки у 1920-і роки більшовики визначали практику господарського

будівництва в країні, їх рішення «задавали тон» усім сферам державної політики, включаючи економіку та діяльність громадсько-господарських організацій, до числа яких належала і споживча кооперація. Документи Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У) та його відділів – Політбюро ЦК КП(б), Секретаріату ЦК КП(б)У та Оргінструкторського відділу (Ф. 1) становлять для нас особливий інтерес, оскільки містять неопубліковані матеріали, включаючи протоколи партійних нарад, звіти губернських (окружних) комітетів партії, листування державних і громадських структур із кооперативної проблематики.

Допомагають з'ясуванню досліджуваної проблеми і матеріали кооперативної наради, створеної в 1924 р. при ЦК КП(б)У з метою партійного впливу на кооперативні організації та оперативного виконання ними державних директив. Серед документів ЦДАГО України є протоколи засідань кооперативних комісій при ЦК КП(б)У і губкомів (окружкомів) партії, зокрема з вивчення руху цін та асортименту товарів тощо. У фонді зберігаються доповіді, огляди, записки НКВТ УСРР і Вукопспілки про стан торгівлі, що систематично (щомісяця, а іноді щотижня) надходили до ЦК КП(б)У. У ЦДАГО України зберігаються доповіді, огляди, звіти комуністичної (більшовицької) фракції ВУКС щодо тих чи інших аспектів господарської діяльності споживчої кооперації. Крім уточнення уявлень про механізм взаємовідносин між правлячою партією та кооперацією, документи цього архіву надають дослідникові велику кількість матеріалу практично за всіма сюжетами проблеми, яка осмислюється.

Окремі дані та звіти про продовольче забезпечення споживчою кооперацією промислових новобудов України в роки першої п'ятирічки і документи щодо залучення активістів профспілкового і молодіжного руху до організації кооперативного харчування виявлені у фонді ЦК ЛКСМУ (Ф. 7). Водночас матеріали фонду допомагають з'ясувати причини продовольчих ускладнень наприкінці 1927 – упродовж 1928 років, розкрити труднощі із хлібозаготівлями в останні роки непу, а також з'ясувати механізм залучення активістів споживчої кооперації до вирішення цих проблем.

Опрацьовані документи ЦДАГО України, які стали основою для розкриття суті кооперативної політики правлячої партії, допомагають зрозуміти суть і методи адміністративного тиску на кооперацію, а також виявити механізм впровадження у життя низки законодавчо-нормативних актів, пов'язаних із встановленням тотального контролю за діяльністю споживчої кооперації.

Друга група архівних джерел охоплює матеріали та документи ЦДАВО України, включаючи стенографічні звіти Всеукраїнських з'їздів Рад, сесії ВУЦВК, тогочасні законодавчі, розпорядчі та нормативні акти державних органів влади та управління, підготовчі матеріали до створення документів (проекти, інформації, доповідні записки, політичні доповіді), пропагандистсько-агітаційні та звітні матеріали, а також документи центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки. Науково-інформаційну цінність мають насамперед документи ВУЦВК (Ф. 1) і Раднаркому республіки (Ф. 2). Ці фонди допомагають простежити процес розробки нормативних актів, спрямованих на подальший розвиток торговельної, заготівельної та виробничої діяльності споживчої кооперації, виявити механізм державного регулювання господарських операцій системи.

На особливу увагу заслуговують документи Головного кооперативного комітету, який діяв з червня 1921 р. при Раднаркомі УСРР і здійснював загальне керівництво процесом запровадження в життя партійно-державних директив щодо розвитку різних видів кооперації (Ф. 271). Матеріали цього фонду дають можливість розкрити взаємовідносини вітчизняної споживчої кооперації з союзними та республіканськими державними інстанціями, іншими кооперативними центрами, проаналізувати динаміку організаційно-кооперативної і торговельної мережі, з'ясувати суть податкових заходів держави щодо споживчих товариств та їх спілок.

Автором опрацьовані та залучені до наукового обігу матеріали фонду Вищої ради народного господарства (ВРНГ) УСРР (Ф. 34), яка намагалася виступати в ролі координатора господарського життя. Предметом дослідження стали матеріали щодо визначення як державою, так і кооператорами

кон'юнктури внутрішнього ринку. Заслужують на увагу документи щодо повернення споживчій кооперації майна, націоналізованого у період воєнного комунізму. У цьому фонді виявлені документи, які свідчать про систематичні обстеження діяльності споживчої кооперації органами наркомату РСІ.

На фінансову залежність споживчої кооперації від державних кредитуючих закладів, особливо в перші роки непу, указують матеріали фонду Української республіканської контори Державного банку СРСР (Ф. 35). Матеріали фонду Державного планового комітету РНК УСРР – Держплану УСРР (Ф. 337) переконують у тому, що з перших кроків непу торговельна галузь споживчої кооперації використовувалася більшовиками для вирішення гострих соціально-економічних проблем. Документи фонду вказують на те, що влада, надаючи споживчій кооперації податкові пільги та сприяючи в отриманні державних кредитів, прагнула зробити її назаперечним виконавцем планових завдань.

У матеріалах фонду Народного комісаріату продовольства (Ф. 340) та Міністерства державного контролю (Ф. 539) відображений загальний соціально-економічний стан України в роки непу, матеріальний рівень життя робітничо-міського населення, міститься інформація щодо залучення споживчої кооперації державою до поліпшення забезпечення його продуктами. У цих фондах також представлені протоколи засідань Української економічної ради про допомогу неврожайним губерніям. Політика більшовицького керівництва, що реалізувалася через Народний комісаріат внутрішньої торгівлі (НКВТ) УСРР щодо торговельної, заготівельної та експортної діяльності споживчої кооперації, знайшла відображення у матеріалах фонду вказаного наркомату (Ф. 423). Матеріали фонду НКВТ УСРР дають можливість з'ясувати такі питання, як кредитно-фінансова політика держави щодо кооперації, зниження цін та націнок, якість обслуговування населення, раціоналізація торгівлі тощо.

Виявлені у фонді Народного комісаріату закордонних справ УСРР (Ф. 4) документи дали можливість виявити залежність експортних заготівель вітчизняної споживчої кооперації від розпоряджень союзних зовнішньоекономічних відомств. Деяка інформація про досвід співпраці ВУКС з

сільськогосподарською кооперацією щодо заготівлі та експорту яєць у 1920-і роки представлена у матеріалах фонду «Сільського господаря» (Ф. 290).

Певний інтерес для нашого дослідження становили документи фонду Ради професійних спілок України (Ф. 2605), де виявлені матеріали щодо спільної діяльності споживчої кооперації та профспілок для забезпечення робітників. Матеріали фондів Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян при ВУЦВК (Ф. 257), ліквідаційної комісії Всеукраїнської центральної комісії з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК (Ф. 258) та Центральної ради захисту дітей при РНК УСРР (Ф. 20) переконують у тому, що керівництво республіки намагалося всіляко залучати споживчу кооперацію до забезпечення голодуючого населення УСРР та Поволжя.

Слід виокремити ряд фондів, де зосереджені практично не відомі або маловідомі документи щодо господарської діяльності споживчої кооперації в період непу. Найбільшою насиченістю вирізняється фонд Вукопспілки – ВУКС (Ф. 296). Він містить протоколи засідань правління Вукопспілки, листування ВУКС з НКВТ, Наркомпродом, Наркомфіном республіки з питань господарської діяльності споживчої кооперації, листування з союзними наркоматами, матеріали відділів ВУКС, звітні відомості губспілок (райспілок, пізніше окрспілок), окремих споживчих товариств. Зі звітних доповідей ВУКС (десятиденних, місячних, кварталних, річних) на ім'я регулюючих державних структур ми черпали цінну інформацію, що допомагало наблизитись до розуміння потенційних можливостей споживчої кооперації. В ряді випадків звіти мали аналітичний характер, зокрема, коли мовилося про хід пайових кампаній та недовиконання хлібозаготівельних державних планів.

Специфіку забезпечення робітничого класу України організаціями споживчої кооперації в період непу допомогли глибше з'ясувати документи фонду Всеукраїнської спілки робітничих споживчих кооперативів – Уцербкоопу (Ф. 218). Звернення до вказаного фонду допомогло не лише розкрити окремі аспекти діяльності кооператорів, а й переконатися у класовому підході більшовиків до продовольчого забезпечення населення в 1920-і роки.

До дисертації також залучені матеріали Російського державного архіву економіки (РДАЕ), який до квітня 1992 р. мав назву Центральний державний архів народного господарства СРСР (ЦДАНГ СРСР). Ідеться про документи Центральної спілки споживчих товариств СРСР – Центроспілки СРСР (Ф. 484), зокрема ті, що стосуються налагодження товарообмінних операцій між споживчою кооперацією РСФРР та УСРР у перші роки непу. Залучення цих матеріалів, по-перше, сприяє виявленню проблеми із забезпеченням населення України промисловими товарами шляхом завозу їх із РСФРР; по-друге, переконує у тому, що вітчизняна кооперація з огляду на складну продовольчу ситуацію упродовж 1920-х років практично безперервно забезпечувала промислові центри РСФРР продуктами. Заслужують на увагу документи про налагодження зв'язків між кооперацією України, Білорусії та Азербайджану.

До третьої групи архівних джерел нами віднесені документи та матеріали вищевказаних державних архівів семи областей України. Численні циркуляри, директиви, розпорядження, обіжники (у тому числі секретні), що надходили до місцевих органів влади та кооперативних спілок з центру, звіти про роботу місцевих партійних осередків, доповідні записки з боку кооперативних організацій допомагають не лише простежити хід розгортання споживчою кооперацією господарської діяльності, але й виявити її регіональну специфіку. Труднощі опрацювання місцевих архівних матеріалів полягали у переважанні цифрового матеріалу і необхідності з'ясування, як саме кооперативним організаціям удавалося виконати те чи інше розпорядження радянської влади щодо боротьби з приватним сектором економіки з огляду на виявлені розбіжності у місцевих і центральних звітах. Відтак можна припустити, що в ряді документів державних архівів звітні показники організацій споживчої кооперації не зовсім об'єктивно відображали справжню ситуацію, іноді будучи завищеними або, навпаки, неповними.

Усього дисертанткою було опрацьовано 21 фонд центральних та 37 фондів обласних державних архівів, що дало можливість шляхом ретроспекції господарської діяльності споживчої кооперації України відтворити її

особливості та роль у забезпеченні населення товарами першої необхідності і продуктами харчування у 1920-і роки. З великого обсягу архівних матеріалів, відповідно до принципів історизму й об'єктивності, були відібрані, систематизовані та проаналізовані дані, які найбільш повно дозволяють досягти мети та реалізувати завдання дисертації.

Джерелознавчий характер мають *матеріали періодичних видань*, які виходили в УСРР та СРСР у 1920-і роки. Періодична преса впродовж першої половини 1920-х років надавала відносно об'єктивну інформацію про стан справ у системі споживчої кооперації України, взаємовідносини держави з кооперативними організаціями. З середини 20-х років ХХ ст. не лише партійно-радянські, але й кооперативні періодичні видання все більше орієнтувалися на висвітлення ходу виконання державних завдань у галузі промислового виробництва і продовольчого забезпечення. Починаючи з 1927 р., можна свідчити про повне підпорядкування кооперативних періодичних видань більшовицьким планам, що підтверджує не лише форма викладу матеріалу, а й червона обкладинка часописів з нагоди революційних свят.

У дослідженні кооперативної політики більшовиків використано статті і дописи часопису «Известия ЦК РКП(б)» (орган ЦК РКП(б)), газети «Правда» (орган Центрального комітету і Московського комітету РКП (більшовиків), часопису «Известия ЦК КП(б)» (орган ЦК КП(б)У), газети «Коммунист» (орган ЦК і Харківського окружного КП(б)У) України), газети «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (орган ВУЦВК та губвиконкому Харківщини) та інших. Безперечно, провладні журнальні та газетні матеріали з питань державного керівництва діяльністю споживчої кооперації вимагають критичної оцінки їх змісту. Водночас не слід ігнорувати виступи на сторінках періодичних видань очільників держави та кооперативних структур, які безпосередньо мали відношення до споживчої кооперації.

Окремі відомості про досвід господарювання кооперації публікували журнали і газети економічного профілю, зокрема «Экономическая жизнь»

(орган Ради праці й оборони СРСР), «Хозяйство Украины» (щомісячний політико-економічний журнал), «Украинский экономист» (орган Економічної ради УСРР), «Продовольственная газета» (орган Наркомпроду УСРР), «Вісник статистики України» (періодичний орган Центрального статистичного управління України), «Промышленность и торговля Украины» (орган Української ради народного господарства), «Пролетарий» – Всеукраинская рабочая газета» (орган Всеукраїнської ради професійних спілок), «Вестник профдвижения Украины» (дво тижневик ВЦСПС України) тощо.

Винятково багатим джерелом за широтою висвітлення господарської діяльності споживчої кооперації в роки непу є відомчі кооперативні видання: часописи «Союз потребителей» (орган Центроспілки СРСР) і «Кооперативне будівництво» (орган Вукопспілки, в окремі роки виходив російською мовою під назвами «Бюллетень Вукопспілки», «Кооперативный бюллетень»), «Наша кооперація», «Українська кооперація». Вражають географією охоплення часописи місцевих спілок і окремих кооперативів, зокрема, «Правобережний кооператор», «Полтавський кооператор», «Харьковский потребитель», «Черниговский кооператор», «Запорожская кооперация», «Донецкий кооператор», «Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза».

Здебільшого губспілки (райспілки), а також робітничі кооперативи вже на початку непу спромоглися на видавництво своїх періодичних видань газетного формату. Як приклад, укажемо такі: «Бюллетень Подільської губспілки», «Бюллетень Одесского губернского союза потребительских обществ», «Бюллетень Полтавської райспілки», «Бюллетень Горловского многолабочного рабочего кооператива «Горняк», «Бюллетень Артемовского центрального рабочего кооператива», «Кооперативная жизнь» (орган Миколаївського ЦРК) та ін. Інформація, почерпнута з цих та інших періодичних видань, сприяла визначенню особливостей охоплення кооперацією потреб жителів міст, робітничих селищ і сільської місцевості. Низка періодичних видань допомагає з'ясувати роль кооперативних їдалень у порятунку голодуючого населення («Бюллетень Центральной комиссии по оказанию помощи голодающим при

ВУЦИК» (1921–1923 рр.), «Кооперация – голодающим» (одноденна газета київських кооперативних організацій, 1922 р.), «Бюллетень Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода и Центральной комиссии помощи детям при ВУЦИК» (1923 р.) тощо.

Загалом опрацювання матеріалів періодичних видань дало можливість краще зрозуміти історичний контекст, в якому розгорталася господарська діяльність споживчої кооперації УСРР упродовж 1920-х років. Періодика містить у собі багатий фактаж, відсутній в інших джерелах, послідовно відображає історичні віхи становлення підприємств споживчої кооперації, включаючи промисловість, хлібопекарні, хлібозаводи, громадське харчування. Періодичні видання підсилюють документальну базу нашого дослідження, дають змогу з більшою історичною достовірністю простежити окремі аспекти діяльності споживчої кооперації України. Однак попри багатий фактологічний матеріал, такі джерела потребують критичного осмислення й аналізу.

До *мемуарних праць* нами віднесені спогади колишнього голови правління Центроспілки РСФРР (1919–1920 рр.) А.М. Лежави [324] та одного з провідних фахівців цієї установи С.П. Дніпровського [325], які безпосередньо були причетні до розвитку споживчої кооперації в роки непу та в подальші роки. У цих мемуарах певною мірою окреслена історична епоха 1920-х років та вказано на тлумачення тодішньою владою призначення споживчої кооперації в соціально-економічному житті країни. Однак вони містять лише поодинокі біографічні спогади про керівний склад Вукопспілки у 1920-і роки.

Таким чином, відповідно до завдань дисертаційного дослідження добиралася і формувалася його джерельна база. У її визначенні ми виходили з того, що джерела мають взаємодоповнюватися, створюючи монолітний комунікативний масив. Відтак авторкою використані різні за видовою належністю та змістом джерела. Для глибшого вивчення проблеми ми виокремили й опрацювали ті історичні джерела, які донині є мало або практично не досліджені. Загалом, залучення багатопланового джерельного потенціалу дало можливість реалізувати поставлені завдання.

1.3. Методологія і методи дослідження

Протягом останніх двох десятиліть простежується очищення історії України від радянських міфів і формується її наукова концепція. З огляду на це актуальною залишається проблема вибору методології – науки про методи, підходи та критерії оцінки історичних подій, осіб, явищ. Як зазначає ряд сучасних науковців, «трансформація в історії історичної науки, що нині відбувається, є складовою частиною загального процесу в інтелектуальній галузі. У такі моменти посилюється потреба не лише розібратися в поточній ситуації і тих горизонтах, що відкриваються, але й озирнутися й оцінити пройдене, до того ж, перше без другого просто неможливе» [326, с.276]. У свою чергу, О.П. Рєєнт акцентує на тому, що розпад соціалістичної системи висунув перед науковцями різних галузей, у тому числі й істориками, проблему критичної сепарації законів, категорій, понять, пов'язаних з існуванням цієї системи. Указана проблема, вважає він, набула методологічного спрямування, «оскільки продукування «нової мови» історичної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів» [327, с.10–11].

Після краху СРСР і марксистсько-ленінської ідеології українська історична наука перейшла від однобічного (моністичного) підходу при аналізі історичного поступу людства до плюралізму думок щодо вибору методології дослідження. Відтак в історичній науці запанувала поліметодологія. Нині паралельно існують міждисциплінарний, цивілізаційний, формаційний, модернізаційний, культурно-історичний, антропологічний, регіональний, соціально-історичний, гендерний та інші підходи в осмисленні історичного минулого. Суть методологічного різноманіття полягає в тому, що не вимагається, щоб усі теорії будувалися за єдиною схемою. З огляду на це визначається, що різноманітність явищ господарського життя передбачає множинність способів їхнього описання.

Формаційний підхід в методології дискредитував себе після краху комуністичного експерименту. До хиб формаційного підходу в осмисленні історичного досвіду належить догматизація, переоцінка класово-економічного чинника суспільного розвитку, ігнорування загальнолюдських цінностей. З

цього приводу В.І. Марочко підкреслює, що політичні догми та ідеологічні міфи, які витіснити економічні закони суспільного розвитку, позначились на теорії кооперації. Відтак проблеми теорії і практики кооперативного руху, які тривалий час перебували у полоні соціалістичних ідей («ленінський кооперативний план» як методологія вивчення аграрної історії України), вимагають об'єктивного переосмислення [211, с.138].

Нині ученими Заходу та Сходу все активніше розробляється цивілізаційний підхід до висвітлення історії. Його основоположниками вважають російського соціолога XIX ст. М.Я. Данилевського, німецького історика О. Шпенглера та англійського історика А. Тойнбі. Відомі імена інших великих учених, які розробляли ідеї теорії цивілізацій: П.А. Сорокіна (США), Ф. Броделя (Франція), К. Ясперса (Німеччина), О. Тоффлера (США). Зокрема, А. Тойнбі стверджував, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розкладу, після чого гине, поступаючись іншій. Рушійною силою розвитку цивілізацій він вважав «творчу меншість», яка, відповідаючи на різні історичні виклики, тягне за собою «інертну більшість». Але, ставши неспроможною вирішити чергову соціально-економічну проблему, творча еліта перетворюється в пануючу меншість, яка нав'язує свою владу силою, а не авторитетом. Відчужена ж маса населення у кінцевому підсумку руйнує дану цивілізацію, якщо вона спершу не загине від воєнної чи природної катастрофи [326, с.214].

Ряд сучасних російських учених, як-от Б.С. Єрасов, В.П. Малахов, Л.П. Рєпіна, Л.И. Семенникова, поділяють цивілізаційний підхід при вивченні історичного минулого [328]. При цьому остання вказує на особливості розвитку цивілізаційно неоднорідного суспільства в індустріальну епоху, що цілком можна віднести до вітчизняної історії. Ю. Яковець у цивілізаційному підході до вивчення історії використовує теорію циклічної динаміки відомого економіста М. Кондратьєва, акцентуючи на тому, що піввіковий цикл економічної кон'юнктури є елементом вікового цивілізаційного циклу, зміна якого кожні 200–300 років являє собою зміну цивілізацій. На думку вченого, цивілізація – це певна стадія в циклічному розвитку суспільства [329, с.396].

Цивілізаційний підхід у методології історичних досліджень поділяють і вітчизняні дослідники, у тому числі Я.В. Верменич [330], Б.Б. Глотов [331], В.В. Головка [332], Л.О. Зашкільняк [333], С.В. Кульчицький [334], М.І. Михальченко [335], Г.В. Мишечкін [336], Ю.В. Павленко [337], О.П. Реснт [327], Л.В. Таран [338], О.А.Удод [339], Н.М. Яковенко [340] та інші.

У сучасних гуманітарних науках замість «суспільно-економічної формації» як критерію історичного розвитку здійснюється спроба використання критерію «цивілізація». До речі, цей термін інтерпретується по-різному. Одні дослідники асоціюють його з «гарними манерами», інші – з певними стадіями розвитку суспільства, треті переконані, що «цивілізацію» необхідно визначати, спираючись на поняття історія, соціальні інститути, суспільство. Проте спільним для більшості вчених є те, що цивілізаційна основа суспільного розвитку передбачає врахування впливу на економіку не лише соціально-економічних відносин, а також політичної, культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя. У межах цивілізаційного підходу до вивчення історичних явищ стає можливим вивчення економічних процесів у динаміці, що особливо важливо для історико-економічних досліджень.

Дехто з істориків акцентує на тому, що радянський відрізок в історії нашої країни надто короткий, щоб виділяти його в окрему цивілізацію. Поділяєто позицію тих науковців, які вважають, що головне – не час існування, а закони буття суспільства даної цивілізації, її світосприйняття, фундаментальні основи життя. Упродовж ХХ ст. більш чітко проявляється тенденція до формування локально-цивілізаційних утворень. М.І. Михальченко акцентує на тому, що існує багато класифікацій типів цивілізацій у межах світової цивілізації [335, с.302]. У цьому сенсі радянська цивілізація була цілком самодостатньою формою організації суспільства, що якісно відрізняло її від інших цивілізацій світу (західно-християнської, ісламської або православно-російської). Точка зору Б.М. Кузика та Ю.В. Яковця полягає в тому, що локальні цивілізації являють собою великі спільноти народів, об'єднаних соціокультурними історичними долями, економічними і геополітичними інтересами. До локальної цивілізації вони відносять і радянську цивілізацію [341, с.24–26].

На думку О.П. Реєнта, радянське суспільство можна розглядати як окрему цивілізацію, яка потребує з'ясування причин її дискретності. При цьому вчений зауважує, що «ця надскладна, фундаментальна проблема відзначається не лише своєю науковою, теоретичною привабливістю, але й прагматичним потенціалом, що має безпосередній зв'язок з потребами сьогодення» [327, с.20].

Повз нашу увагу не пройшла точка зору В.В. Головка [332], яка полягає в тому, що цивілізаційна парадигма розвитку СРСР не була постійною, а змінювалася на різних етапах історії. Учений вважає, що радянське суспільство «дрейфувало» між Сходом і Заходом, тобто перебувало на перехресті цивілізаційних магнітних полів.

Не залишилась непоміченою й позиція С.В. Кульчицького який не відкидає можливості використання комбінованого методологічного підходу, де поєднані елементи цивілізаційного та формаційного підходів. Поділяємо його точку зору, що «історія радянського доби потребує особливих підходів, бо цей час – надзвичайно специфічний. Ніколи й ніде влада купки людей над десятками й сотнями мільйонів не була такою величезною, як в радянському суспільстві». Відтак, вважає учений, в основу аналізу подій радянської держави треба покласти принцип: «відділяти те, що належить державі, від того, котре належить суспільству» [204, с.8]. На думку вченого, економічний вимір історичного процесу становлення в Україні індустріального суспільства в 1920-і роки характеризується ступенем розвитку товарно-грошових відносин та ринку, а політичний вимір – ступенем формування громадянського суспільства, в якому виникла «злаякісна мутація – тоталітарний лад» [334, с.21–24].

Посилаючись на сучасні методологічні підходи до історичного минулого, дисертантка дотримувалася цивілізаційної парадигми дослідження, в яку цілком уписується радянська цивілізація. На нашу думку, цивілізаційний підхід дозволяє представити споживчу кооперацію як самодостатню громадсько-господарську структуру, яка навіть в умовах регулювання, контролю та адміністративного тиску з боку радянської влади змогла виявити свою конкурентоспроможність та ініціативність.

Застосування цивілізаційного підходу сприяло виявленню спільних тенденцій вітчизняної кооперації з міжнародним кооперативним рухом і визначенню її місця на світовому ринку. Водночас бралася до уваги точка зору Л.О. Зашкільняка на актуальність зближення української історіографії із світовою історичною думкою, подолання «провінційності» в осмисленні минулого [333, с.24]. Відтак цивілізаційний підхід сприяв використанню надбань світової історіографії при висвітленні внеску споживчої кооперації у підтримку населення в роки непу.

При розв'язанні ряду дослідницьких завдань нами використовувалися й інші методологічні підходи. Спираючись на *антропологічний підхід*, ми намагалися показати ідеологічний вплив тодішньої влади на свідомість різних верств населення шляхом підтримки процесу їх кооперування. Завдяки цьому підходу встановлено, що більшовики використовували кооперацію як засіб формування усупільненого побуту та контролю за споживанням громадян.

Модернізаційний підхід став у нагоді при з'ясуванні значення споживчої кооперації у сприянні науково-технічним інноваціям у ряді галузей виробництва. Посилаючись на розробки Н.М. Яковенко, корінну трансформацію споживчої кооперації впродовж непу дисертантка характеризує «на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у модерні» з урахуванням таких чинників, як індустріалізація та урбанізація країни [340, с.272]. Залучення коштів кооперації в народне господарство країни в роки непу нами розглядалося як складова загально-цивілізаційного процесу індустріалізації та модернізації у міжвоєнний період.

Структурно-системний підхід сприяв розумінню господарської діяльності споживчої кооперації загалом та особливостей господарювання її різних ланок, включаючи Вукопспілку, районні (окружні) спілки і первинні товариства. Синергетичний підхід дозволив показати споживчу кооперацію як потужну систему, якій навіть попри обмеження демократичних засад з боку держави були притаманні процеси самоорганізації та співпраці її членів.

Макроісторичний підхід застосовувався при з'ясуванні місця вітчизняної споживчої кооперації в системі споживчої кооперації СРСР і соціально-

економічній структурі УСРР, натомість мікроісторичний підхід сприяв розкриттю внеску окремих споживчих товариств у задоволення потреб населення. Увага до історії повсякденності в добу непу допомогла висвітлити роль споживчих товариств у налагодженні побутових умов життя членів споживчої кооперації як у місті, так і на селі. Соціально-історичний підхід слугував розкриттю таких проблем як матеріальна та духовна підтримка споживчою кооперацією різних верств населення, у тому числі робітників, безробітних, селян, військовослужбовців, жінок, студентів, учнів; з'ясуванню впливу пайовиків на господарську діяльність кооперативів.

Для України, як зазначає Я.В. Верменич, відносини в системі «центр-регіон» є особливо важливими з огляду на те, що сама вона донедавна була регіоном Радянського Союзу і що чимало деформацій, які нині гальмують ринкові реформи, сягають корінням у радянську епоху [330, с.3]. Застосувавши регіональний підхід, нам удалося виявити відмінності у потенціалі споживчої кооперації промислових та аграрних регіонів УСРР, встановити факт першочергового забезпечення промислових центрів за рахунок використання потенціалу споживчих товариств Полтавщини, Чернігівщини та Поділля.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на всебічне висвітлення суспільних явищ, фактів і подій, об'єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. В основу роботи покладені фундаментальні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, критичного аналізу, діалектики, системності, всебічності, альтернативності та ін.

Згідно з принципом історизму історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Дотримання принципу історизму забезпечує погляд на діяльність споживчої кооперації як процес, у ході якого всі складові елементи цієї громадсько-господарської структури розвивалися у часі, в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Застосування принципу історизму (урахування конкретних історичних умов) сприяло тому, що місце споживчої кооперації встановлено в контексті найбільш важливих соціально-економічних подій за доби непу, включаючи перехід до ринкових

відносин і запровадження госпрозрахунку, пошук виходу з продовольчої кризи 1921–1922 років, «ножиці цін» 1923 р., розгортання індустріалізації країни, повернення до карткової системи та згортання ринкових відносин у 1928 р.

Принцип об'єктивності виходить із цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Цей принцип вимагає спиратися на факти у їхньому правдивому вигляді, без перекручень, підганяння під задалегідь задані схеми, пропонує розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Тому об'єктивність у нашому дослідженні виявляється у визначенні сутності споживчої кооперації і умов, в яких вона діяла в роки непу, виявленні головних властивостей, зв'язків, тенденцій розвитку, її потенційних можливостей для удосконалення внутрішнього ринку і кооперативного сектора економіки. Висвітлення результатів діяльності як Вукопспілки, так і її місцевих організацій проводилося на засадах реалізму, правдивості, безкон'юнктурності і спиралося на виявлені архівні документи і статистичні дані.

Завдяки принципу критичного аналізу вдалося вказати на прорахунки в політиці радянської влади щодо споживчої кооперації в роки непу, водночас виявити ряд державних ініціатив, спрямованих на підтримку кооперативного сектора виробництва, які нині варті уваги. Критика понять стала у нагоді при з'ясуванні та уточненні суті термінів «ленінський кооперативний план», «кооперативна торгівля», «кооперативна промисловість» тощо.

Важливе значення в процесі роботи над проблемою мало дотримання діалектичного принципу, який вимагає розглядати явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості. Використання принципу діалектики допомогло викласти події у розвитку, логічній послідовності та виявити спільні і відмінні риси політики більшовиків щодо вітчизняної споживчої кооперації протягом 1921–1928 років – від часткового сприяння на початку непу до посилення регулювання та одержавлення наприкінці 1920-х років.

Принцип системності дозволив комплексно підійти до предмета дослідження, у результаті чого з'ясовано значення господарської діяльності споживчої кооперації для відродження економіки України у 20-і роки ХХ ст.

через призму її основних галузей, як-от торгівля, заготівлі, промислове виробництво, хлібопечення, громадське харчування й експортні операції.

Керуючись принципом всебічності, ми прагнули враховувати об'єктивні і суб'єктивні внутрішні та зовнішні чинники, які впливали на практику господарювання підприємств споживчої кооперації УСРР у ринковій економіці непу, включаючи руйнівний стан господарства країни, контроль з боку держави, підзвітність центральним органам СРСР, у тому числі Центроспільці, низьку купівельну спроможність населення, боротьбу за споживача між підприємствами різних форм власності, конкуренцію зі збуту продукції на світовому ринку, природні катаклізми. Принцип всебічності дозволив виявити взаємозв'язки як між соціальними, економічними, політичними й іншими процесами всередині кооперації, так і з аналогічними процесами у суспільстві загалом.

Принцип альтернативності визначає ступінь імовірності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, винести урок на майбутнє. При оперті на цей принцип вдалося виявити потенціал споживчої кооперації у перші роки непу, спрогнозувати можливу перспективу за умови збереження нею демократичних засад діяльності та господарської самостійності.

Названі принципи реалізовані через сукупність наукових дослідницьких методів. У процесі виконання завдань дисертації нами використовувався ряд загальнонаукових методів пізнання – історичний, логічний, аналітико-синтетичний, проблемно-тематичний, порівняння, історіографічний. Застосування історичного методу дослідження дало змогу простежити господарську діяльність споживчої кооперації на певних етапах непу з урахуванням специфіки даного моменту і часу.

Логічний метод застосовувався для з'ясування причин вихолощення владою зі споживчої кооперації демократичної суті та причин порушення кооперативних принципів, розкриття факторів суспільного розвитку, які впливали на розробку керівництвом країни кооперативної політики. Застосування цього методу сприяло об'єктивному аналізу споживчої кооперації

як окремого суспільного інституту, з'ясування її ролі та місця в соціально-економічному житті країни. Аналітико-синтетичний метод застосовувався при вивченні й обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків, висвітленні стану опрацювання ще практично не розробленої проблеми виробничої та зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації в умовах непу. Цей метод став у нагоді при визначенні внеску споживчої кооперації УСРР у вирішення соціально-економічних проблем, включаючи порятунок від голоду, допомогу безробітним, безперебійне забезпечення міського населення, підвищення рівня харчування та якості продуктів, підтримку селян шляхом збуту сільгосппродукції на внутрішньому ринку та за кордоном.

Проблемно-тематичний метод дослідження дозволив простежити сукупність факторів, які призвели до посилення контролю з боку держави та підпорядкування споживчої кооперації більшовицьким планам побудови соціалістичної економіки. Метод порівняння дав можливість встановити тотожність, подібність і відмінність споживчої кооперації та інших видів кооперації. Оскільки історіографічний метод передбачає аналіз різних, часто суперечливих точок зору дослідників, він знадобився при висвітленні стану наукової розробки проблеми та з'ясуванні прогалів у її дослідженні.

Серед спеціально-історичних методів були використані такі: періодизації, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, зіставлення, історико-системний, історичного моделювання (ретроспективний), метод актуалізації.

Застосування методу періодизації сприяло дослідженню особливостей діяльності споживчої кооперації в межах окремих періодів непу, а саме у час переходу від воєнного комунізму до ринкових відносин, у роки стабілізації економіки і водночас посилення регулювання з боку держави в середині 1920-х років та на завершальній стадії непу, позначеній вихолощенням демократичних засад із практики кооперативного господарювання. Перші роки непу позначені відродженням господарської діяльності споживчої кооперації в контексті відновлення товарно-грошових відносин. Для цього періоду характерний певний компроміс між державою і кооперацією. У середині 1920-х років посилювався адміністративний тиск на споживчу кооперацію, який призвів до

обмеження її діяльності, однак споживча кооперація ще зберігала відносну самостійність у своїх діях. Для останніх років непу характерна тенденція до одержавлення кооперативних організацій. Указана періодизація безпосередньо враховувалась при визначенні дослідницьких завдань дисертації та в процесі розробки її проблемно-хронологічної структури.

Проблемно-хронологічний метод дав можливість простежити еволюцію споживчої кооперації від моменту її відродження як самостійної господарської структури на початку непу до трансформації у виконавця державних планових директив наприкінці 1920-х років. Визначення основних тенденцій та етапів кооперативної думки у 1920-і роки відбулося за допомогою історико-типологічного методу. Якщо для першої половини 1920-х років був характерний плюралізм у кооперативній думці, то в останні роки непу простежувалися її заідеологізованість та спрощення. Застосування методу зіставлення дозволило здійснити аналіз і зіставлення даних, виявлених в архівних матеріалах, документальних і періодичних виданнях, а також положень і висновків, що містять праці з даної проблеми. Такий підхід сприяв узагальненню інформації щодо досягнень і прорахунків споживчої кооперації та виробленню власної авторської позиції. Цей метод допоміг порівняти рівень забезпечення членів кооперативів у місті та на селі.

У процесі з'ясування взаємовпливу результатів господарювання споживчої кооперації у період непу і тодішньої загальноекономічної ситуації в країні використовувався історико-системний метод дослідження. Метод історичного моделювання (ретроспекції) дозволив встановити в діяльності споживчої кооперації залишки минулого, риси поточного і паростки майбутнього, реконструювати модель господарської діяльності споживчої кооперації в умовах ринкової економіки на основі більш ранніх етапів розвитку, виявити її внутрішній потенціал, здатний успішно конкурувати з підприємствами інших форм власності. Метод актуалізації був використаний під час прогнозування та вироблення нами практичних рекомендацій на підставі «уроку історії».

У процесі дослідження використовувалися міждисциплінарні методи – структурно-функціональний, системно-структурний, статистичного аналізу.

Структурно-функціональний метод допоміг з'ясувати роль усіх ланок споживчої кооперації, включно з Вукопспілкою, губспілками (райспілками, окрспілками) та первинними товариствами, у підтримці членів кооперації, відродженні економіки України. Системно-структурний метод забезпечив погляд на споживчу кооперацію як на складну систему із різноманітними соціально-економічними зв'язками, вмонтовану в структури радянської влади, а, отже, допоміг з'ясувати особливості взаємовпливів держави, інших господарських структур та споживчої кооперації. Водночас завдяки цьому методу було з'ясовано суть організаційної перебудови споживчої кооперації з метою зменшення проміжних ланок і тим самим наближення до споживача. При розгляді кількісних показників, що характеризують результати господарської діяльності споживчої кооперації, застосовувався метод статистичного аналізу.

Таким чином, використання цивілізаційного підходу в методології та дотримання і поєднання вказаних принципів і методів дослідження дозволило нам всебічно розкрити проблему, забезпечити науковість і достовірність у висвітленні здобутків і прорахунків споживчої кооперації України в період нової економічної політики й уникнути упередженості.

* * *

Отже, здійснений історіографічний аналіз проблеми переконує у тому, що питання місця споживчої кооперації в системі непу певною мірою висвітлювалося науковцями. Розвідки з узагальнення досвіду господарювання споживчої кооперації України, розпочаті вітчизняними і зарубіжними істориками та економістами ще в 1920-і роки, тривають донині. Однак комплексного аналізу історичного досвіду залучення потенціалу споживчої кооперації до розв'язання продовольчих труднощів і забезпечення населення промисловими товарами широкого вжитку у період непу на сьогодні бракує. На нашу думку, всебічне висвітлення господарської діяльності вітчизняної споживчої кооперації в умовах дії ринкових відносин, хоча й обмежених радянською системою, дасть можливість по-новому оцінити набутий досвід і визначити доцільність його творчого використання в сучасних реаліях.

Наразі у вітчизняних і зарубіжних історичних дослідженнях залишається ряд дискусійних питань, у тому числі стосовно визнання непу більшовицьким експериментом, підготовленості чи спонтанності цього експерименту та обґрунтування ролі в ньому споживчої кооперації, еволюції поглядів лідера більшовиків на місце кооперативів у ринковій економіці, наявності так званого «ленінського кооперативного плану» та його завершеності, перетворення споживчої кооперації на різновид державної торгівлі, пріоритетності та обсягів фінансово-податкової підтримки споживчих товариств та їх спілок з боку держави, суті кооперативної демократії тощо.

Перспективними для дослідження з метою оптимізації споживчої кооперації є такі аспекти, як вивчення досвіду взаємодії споживчої кооперації з центральними та місцевими органами влади й управління, пошук джерел самофінансування системи, аналіз здобутків та прорахунків кооператорів і держави щодо мотивації до вступу у споживчі товариства різних соціальних верств населення, ретроспективний погляд на вирішення на державному рівні проблеми збереження кооперативної власності, відновлення і розширення кооперативної демократії, розкриття шляхів посилення позиції України у міжнародному кооперативному русі тощо.

Опрацювання різнопланової джерельної бази, з одного боку, сприяло підтвердженню виявлених в історіографії означеної проблеми аспектів господарської діяльності споживчої кооперації в період непу, з другого – дало можливість виявити досі малодосліджені моменти, які сприяли формуванню цілісного бачення господарської діяльності кооперативних організацій з огляду на конкурентну боротьбу за споживача в роки непу.

Загалом поєднання напрацювань історіографії, джерельної бази, цивілізаційного підходу в методології, фундаментальних принципів наукового пізнання і ряду методів дозволило логічно висвітлити явища та процеси, що стосуються досліджуваної проблеми, прийти до узагальнюючих висновків і положень щодо внеску вітчизняної споживчої кооперації у вирішення загальнодержавних соціально-економічних проблем упродовж 1920-х років.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Державна політика відродження торговельної діяльності споживчої кооперації в перші роки непу

У 1920-і роки Україна ввійшла із зруйнованим народним господарством. Не вистачало продуктів харчування та інших товарів, відтак розподіл найнеобхіднішого здійснювався за картками. Відновленню торгівлі перешкоджав не тільки розлад народного господарства, а й комуністична доктрина безгрошового суспільства. Радянська влада у роки воєнного комунізму знищила приватну торгівлю, а всю справу постачання необхідних споживачам продуктів передала споживчим товариствам, які, у свою чергу, підпорядковувалися Народному комісаріату продовольства (Наркомпроду). УСРР. Проте і споживча кооперація зазнала великих матеріальних збитків. У порожніх пограбованих складах і магазинах споживчої кооперації зберігалися мізерні запаси мануфактури, солі, гасу, цвяхів, сільськогосподарських знарядь. З огляду на загострення продовольчої і політичної ситуації в країні виникла нагальна потреба налагодження економічних взаємовідносин між робітниками і багатомільйонним селянством.

Рішення про впровадження непу та перехід від продрозкладки до продподатку проголосив X з'їзд РКП (б) (березень 1921 р.). ЦК РКП(б) мав терміново розробити низку заходів щодо прилаштування діяльності споживчої кооперації відповідно до заміни розкладки натуральним податком [1, с.372]. Без сумніву, держава не збиралася випускати з поля зору діяльність споживчої кооперації. Тож 21 березня 1921 р. рішення X з'їзду РКП(б) набули законодавчого характеру у декреті ВЦВК РФСРР «Про заміну продовольчої і сировинної розкладки натуральним податком», згідно з яким більшовики

вдалися до обережного кроку – обміну на місцях, який мав здійснюватися через споживчі товариства [2, с.212–214]. Як вважає С.В. Кульчицький, це була ленінська концепція про «місцевий господарський обіг» [3, с.202].

Не бажаючи залишати утопічну ідею продуктообміну, більшовики планували перейти від примусового продуктообміну між містом і селом до добровільного, але організованого і регульованого через споживчу кооперацію. Передбачалося, що більша частина залишків сільськогосподарської продукції після сплати селянами продподатку буде обмінюватися через споживчі кооперативи на промислові товари широкого вжитку. Тим самим більшовицьке керівництво з перших кроків непу, всупереч економічним законам, планувало звести ринкові відносини до мінімуму.

Директиви керівних органів УСРР щодо запровадження непу практично дублювали союзні рішення, хоча і містили деякі уточнення. В ухваленій 27 березня 1921 р. надзвичайною сесією ВУЦВК постанові «Про заміну продрозкладки податком» зазначалося, що після виконання податку селянам надається право обмінювати продовольчі запаси на товари заводської та кустарної промисловості як через кооперацію, так і на ринках та базарах [4, арк.31]. Згідно з постановою РНК УСРР «Про користування селян своїми лишками» від 2 квітня 1921 р. скасовувалася розкладка на овочі (крім картоплі), птицю, мед і робочих волів [5]. Водночас постанова РНК УСРР «Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільськогосподарських продуктів і фабрично-заводських та кустарних виробів» [6, с.198] від 19 квітня 1921 р. певною мірою обмежувала вільний обмін продуктів сільського виробництва, дозволяючи його лише в тих регіонах, де селяни впоралися зі задачею натурального податку. Разом з тим уряд залишав за собою право видавати списки матеріалів і виробів, обмін і торгівля якими заборонялися [7, арк.18].

Постанова РНК УСРР «Про покращення продовольчого становища робітників» від 2 квітня 1921 р. [8, арк.13] з метою сприяння у придбанні продовольства для робітничих організацій на селі надавала право губернським комісіям продовольчих органів залучати до цього споживчі кооперативи.

Декретом РНК РСФРР від 7 квітня 1921 р. «Про натуральне преміювання робітників» дозволявся обмін продукції підприємств, які отримували робітники, на сільськогосподарські продукти [2, с.219–220]. Вище названий декрет ліг в основу аналогічної постанови РНК УСРР від 12 квітня 1921 р. [9, арк.102]. Прикметно, що натуральний обмін запроваджувався не для всіх робітників, а лише для зайнятих у промисловості.

Перший досвід товарообміну робітничих організацій із селом, де посередниками виступали споживчі кооперативи, дав підставу лідеру більшовиків оцінити їх господарський потенціал. В.І. Ленін наполягав на тому, щоб головною у цій справі була саме споживча кооперація, яка мала розгалужену мережу і могла «шляхом послідовної і неухильної боротьби ліквідувати всі перепони для розвитку товарообміну і зайняти провідне місце у цій галузі...» [10, с.65]. Отже, на рейках натурального товарообміну планувалося здійснити «певний безпосередній перехід без торгівлі, крок до соціалістичного продуктообміну» [11, с.455], роль активного учасника спланованої більшовиками утопічної затії відводилася споживчій кооперації.

Запровадження продуктообміну ускладнювалось відсутністю досвіду (цією обставиною пояснюється велика кількість директив) і несформованістю необхідного товарообмінного фонду, у тому числі ходових товарів (сіль, мило, гас, залізо, мануфактура). ЦК КП(б)У в середині квітня 1921 р. звернувся до місцевих партійних і господарських органів із закликом всебічно сприяти товарообміну через мережу споживчих товариств з тим, щоб ліквідувати небезпеку «міщечництва» (приватної торгівлі) [12, арк.105]. Не випадково нарком продовольства УСРР М.К. Владимиров у квітні 1921 р. на пленумі Харківської міської ради підкреслював: «Наше завдання – з допомогою організованого колективного товарообміну з селом убити індивідуальний обмін та торговельну спекуляцію» [13]. Отже, спланований більшовиками товарообмін мав стати не лише соціально-економічною, але й політико-державною справою.

Керівництво Вукопспілки (ВУКС, спілка створена за ініціативи радянської влади у червні 1920 р.), яке було значною мірою більшовизоване, не виступило

проти тієї ролі, що їй нав'язувалася державою. 18 квітня 1921 р. під головуванням І.А. Саммера (уродженець Київщини, голова правління ВУКС з червня 1920 по червень 1921 рр.) відбулося засідання правління, на якому ухвалили терміново у складі ВУКС створити управління з товарообміну, а 25 квітня цей підрозділ уже почав діяти, взявши на себе місію керівництва товарообмінною кампанією у споживчій кооперації [14, арк.49].

Вихідною позицією для товарообмінних операцій споживчої кооперації стало створення товарообмінного фонду. Його формування здійснювалося кількома шляхами. По-перше, за рахунок товарних ресурсів Наркомпроду УСРР, при якому 11 квітня 1921 р. було створено спеціальне Управління товарозабезпечення [15, арк.108]. На засіданні від 17 травня 1921 р. РНК УСРР доручив голові правління ВУКС І.А. Саммеру терміново повідомити, який товарний фонд необхідний для товарообмінних операцій, а Наркомпрод зобов'язали прозвітувати про можливість часткового виділення товарів на адресу споживчої кооперації [16, арк.157]. Заручившись підтримкою уряду, 26 травня 1921 р. правління ВУКС звернулося до Наркомпроду з проханням виділити для обміну як аванс 10 % його товарів. ВУКС погоджувалася частково здійснювати товарообмінні завдання Наркомпроду [17, арк.129]. 2 червня ВУКС домовилася з Наркомпродом, що продкомгуби передадуть губспілкам товари у рахунок довготермінового кредиту [18, арк.3].

Певну кількість товарів для товарообміну на комісійних засадах споживчій кооперації виділили Укранаргосп та Південне бюро ВЦСПС [19, арк.67]. Товарообмінний фонд споживчої кооперації поповнювався за рахунок товарного внеску робітників, оскільки підприємствам дозволяли організувати в позаурочний час виробництво товарів широкого вжитку для обміну. Так, робітники Миколаєва та Конотопських залізничних майстерень поряд з основною продукцією виробляли предмети селянського вжитку, зокрема залізоскоб'яні товари [20]. Іноді допускали подвійний обмін. Зокрема, у травні 1921 р. текстильники Москви надіслали в Донбас за надане вугілля 2 млн аршинів мануфактури (аршин дорівнював 0,71 м), яку шахтарі передали в

товарообмінний фонд споживчої кооперації для обміну на продукти [21].

Отримавши мізерний товарний фонд, ВУКС та її місцеві організації були зобов'язані терміново відкривати товарообмінні пункти з тим, щоб перехопити ініціативу у приватного торговця. Наприклад, згідно з розпорядженням Подільської губспілки від 24 квітня 1921 р. товарообмінні пункти мали відкриватися не далі 15 верст від залізничних станцій та інших під'їзних пунктів за участю споживчих товариств і комнезамів [22, арк.52]. Однак кількість товарообмінних пунктів у межах УСРР була незначною. Зокрема, у квітні 1921 р. Київське товариство зуміло відкрити три товарообмінних пункти [23], а кооператори Чернігівщини тоді організували 28 пунктів, проте останні мали для обміну обмежений фонд – лише 301 вагон картоплі [24, арк.57].

Другою проблемою, яка гальмувала товарообмін, стало вироблення твердих еквівалентів. Держава у директивному порядку зобов'язувала споживчі товариства дотримуватися обмінного еквіваленту між сільськогосподарською і промисловою продукцією у співвідношенні 3:1 на користь останньої [25, с.91]. Організація товарообміну ускладнювалася й тим, що необхідно було не допустити вивіз залишків продукції із губерній і повітів, які не виконали продрозкладку. На їх кордонах виставляли заслони для боротьби з напливом міщечників. З цього приводу газета «Вісті ВУЦВК» на початку квітня 1921 р. писала: «Пункти для товарообміну визначені так, щоб харчові продукти надходили в порядку обміну і були по можливості ближче до місць споживання. Для боротьби з можливою спекуляцією при товарообміні вживаються заходи політекономічного характеру» [26].

Надаючи товарообмінній кампанії політичного значення, Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У на початку травня 1921 р. наголосила, що «потрібно приділити максимум впливу і сил» для керівництва товарообміном і направити його виключно через кооперацію [27, с.151–152]. Водночас нарада підкреслила, що споживча кооперація, яка є основним посередником товарообміну, також потребує партійного впливу. Їй було рекомендовано приділити увагу збереженню товарообмінного фонду, доцільності його

використання та добору необхідного асортименту товарів.

Давалася взнаки неврегульованість товарообмінних повноважень споживчої кооперації та органів Наркомпроду. У постанові РНК УСРР від 24 травня 1921 р. «Про узгодженість роботи Наркомпроду, Вукопспілки та Південбюро ВЦСПС у галузі закупівельних та товарообмінних операцій» було зроблено спробу сформулювати нові принципи взаємовідносин цих органів [28, с.299]. Однак створення при Наркомпроді Центральної комісії з регулювання товарообміну у складі представників від цього відомства, Південбюро ВЦСПС та ВУКС не усунуло проблему, оскільки право проводити товарообмінні операції залишили як за продкомгубами, так і за кооперацією.

Серйозним розходженням, яке ускладнювало взаємовідносини ВУКС і Наркомпроду УСРР, були неузгоджені товарообмінні еквіваленти. Так, 100 вагових одиниць пшениці дорівнювали 135 ваговим одиницям вівса, або 200 – кукурудзи, або 125 – картоплі, або 135 – проса, або 50 – яловичини, або 40 – свинини; одна корова дорівнювала 80–90 пудів солі [29, с.94]. Користуватися такою системою еквівалентів було дуже незручно. Рішення Першої Всеукраїнської наради КП(б)У надати місцевим господарським органам свободу еквівалентів могло викликати появу численних регіональних еквівалентів і призвести до плутанини. З огляду на це Наркомпрод і ВУКС були змушені встановити єдиний еквівалент – 1 пуд пшениці. Вартість його тоді прирівнювалася до 100 карбованців [30, с.18].

Систематично голова правління ВУКС І.А. Саммер інформував керівництво республіки про участь споживкооперації у проведенні товарообміну, дані від кооперативів не рідше одного разу на тиждень надходили до місцевих органів влади [31, арк.5]. Про посилення нагляду за товарообмінною практикою кооперативних організацій свідчить декрет РНК УСРР від 4 червня 1921 р. «Про контроль над споживчою кооперацією», згідно з яким органи НК РСІ УСРР звільнялись від контролю за її грошовими і матеріальними цінностями, натомість право контролю отримали ті державні структури, зокрема органи Наркомпроду, які передали їй товари для

товарообміну [32, с.330–331]. 6 червня того ж року вийшла постанова РНК УСРР «Положення про Кооперативний комітет УСРР», яка посилювала контроль з боку уряду за товарообмінними операціями, оскільки новостворена структура діяла в складі Раднаркому і вилучала споживчу кооперацію з-під контролю низки окремих відомств [33, арк.193].

З метою активізації товарообмінних операцій розгорнулася широкомасштабна пропагандистська робота. Підкреслюючи важливість цієї справи, В.І. Ленін говорив: «Цілий ряд декретів і постанов, велика кількість статей, вся пропаганда, все законодавство з весни 1921 р. було прилаштоване до підняття товарообміну» [34, с.207]. Досвід продуктообміну популяризувався в періодичних виданнях. Так, газета «Вісті ВУЦВК» у травні 1921 р. повідомляла: «У Кисляківській волості Миколаївської губернії була влаштована бесіда з селянами в справі натурального податку та товарообміну. Селяни були дуже задоволені, дякували за цінні пояснення й почали здавати до кооперативів свої лишки в обмін на потрібні товари» [35].

Проте на практиці все було набагато складніше. Здана селянами до кооперативів продукція лише на 40 % забезпечувалася товарами, а решта 60 % виплачувалася готівкою, якої до того ж не вистачало [36, с.7]. Під державні товарообмінні операції кооперація, як правило, грошей не отримувала. Власних коштів на той час у неї не було. Приватні торговці, міські жителі платили селянину значно більше. Однак виконувати державні завдання при всій недосконалості товарообмінної практики диктувала необхідність: споживча кооперація на той час ще не мала достатніх засобів для самостійного існування, тож мусила якось прилаштовуватися до економічної ситуації [37, с.13].

Для того, щоб блокувати дії приватних торговців й активізувати обмінні операції, держава була приречена підтримати споживчу кооперацію. Зокрема, РНК УСРР 17 червня 1921 р. видав постанову «Про авансовий кредит кооперації» [38, с.361], за якою відпуск коштів споживчій кооперації з боку Наркомпроду у вигляді кредиту сумою 10 млрд крб був продовжений до 15 серпня того ж року. Та навіть отримавши матеріальну підтримку держави,

кооперація не могла розгорнути товарообмінну практику так, як того бажало керівництво республіки. Кооперативи могли здійснювати обмінні операції з селянами тільки після сплати останніми продподатку, тоді як для інших конкурентів такого обмеження не існувало. Уряді губерній до 1 серпня 1921 р. зберігалась продрозкладка, що обмежувало ініціативу споживчої кооперації.

Держава широко практикувала методи адміністративного впливу щодо недопущення мішечництва. Були введені суворі санкції за «спекуляцію хлібом», аж до ув'язнення до концтабору терміном на п'ять років [39, арк.88]. При ВНК РСФРР організували Центральну комісію боротьби з мішечництвом. Відповідні комісії з'явилися і на місцях. 27 травня 1921 р. В.І. Ленін направив телеграму Ф.Е. Дзержинському, який перебував тоді в Україні, і вимагав повідомити про заходи щодо боротьби із скуповуванням і незаконним перевезенням продуктів. А в червні того ж року РНК РСФРР заборонив місцевим виконкомам видавати будь-які дозволи на поїздки в Україну з тим, що посилити централізм у практиці товарообміну. Проте в українське село систематично прибували неорганізовані заготівельники. Часопис «Полтавський кооператор» повідомляв, що на Полтавський повіт «налетіла сила торбарів, які обходили усі хати, міняючи свій скарб на хліб по досить вигідному для селянства еквівалентові» [40, с.10]. Передусім ішлося про мішечників з РСФРР. До Полтавської губспілки надходили пропозиції щодо обміну товарів, проте вона не могла захопити ініціативу, оскільки чекала вказівок центру. Натомість «торбарі збували свій товар, обходячи кожну хату по селах, а банди, які снували в повіті, грабували селянство і склади з товаром» [41, арк.71].

Намагаючись зберегти державний рівень товарообміну і тим самим зупинити приватну торгівлю, більшовики вирішили посилити вплив на кооперацію. Не випадково 2 червня 1921 р. у газеті «Правда» з'явилася передовиця з красномовною назвою «Комунисти і кооперація», яка закликала членів партії «оволодіти кооперацією будь за що» і довести : «якщо потрібно в інтересах революції торгувати, то вони зможуть зробити це» [42]. Тобто адміністративним втручанням більшовицькі експериментатори і надалі

прагнули відсунути ринкові відносини. Заручницею такого «державного» підходу продовжувала залишатись вітчизняна споживча кооперація.

Іншим засобом активізації товарообміну партійно-державне керівництво на місцях вважало інструкції, які зобов'язували посилити плановість у роботі кооператорів. Так, у Балтському повіті на Одещині кооперативи почала товарообмінні операції з 1 червня, оскільки ця дата була визначена циркуляром губкому КП(б)У. З метою привернення уваги селян до кооперації документ зобов'язував при встановленні товарообмінних еквівалентів робити знижку на товари промисловості у розмірі 5 % порівняно з приватними цінами [43, арк.192]. Крім цього, одеські кооператори вдалися до організації постійно діючої виставки товарів та сільгосппродуктів, що призначались для обміну [44].

Певних результатів в організації товарообміну досягли на Харківщині. Це стало можливим завдяки кільком факторам. По-перше, на периферію виїхала частина спеціалістів губспоживспілки, по-друге, кооператорам вдалося налагодити зв'язок із комітетами незаможних селян, які стали їх опорою у відкритті товарообмінних пунктів. У результаті протягом червня 1921 р. у Харківській губернії було відкрито 26 товарообмінних пунктів, а в жовтні їх було вже 244 [45, арк.54].

Отже, ряд адміністративних заходів призвів до активізації товарообмінних операцій, у зв'язку з чим упродовж червня 1921 р. у різних губерніях України масово відкривалися обмінні пункти. Так, губерньська кооператна рада на Миколаївщині ухвалила відпускати більш міцним сільським кооперативам товари в кредит, зокрема мануфактуру, гас, сіль, посуд, скло, колісну мазь, галантерею тощо. У червні вдалося відкрити обмінні пункти в Миколаївському, Херсонському та Дніпровському повітах, на яких виміняли 4 млн пудів зерна [46]. Проте кількість відкритих протягом червня обмінних пунктів була різною. У промислових губерніях, де існувала гостра потреба у продуктах, і де зберігалися значні запаси товарообмінних фондів, їх організували більше, ніж в аграрних. Наприклад, Київська губспілка відкрила 23 пункти, Катеринославська – 22, Миколаївська – 19, тоді як Волинська – всього 8 [47].

Право на товарообмін поширювалось на робітників не лише важкої, але й легкої і переробної промисловості згідно з постановою РНК УСРР від 4 липня 1921 р. «Про порядок відрахувань продуктів у фонд натурпреміювання» [48, с.395–396] та постановою РНК УСРР «Про покращення побуту робітників» від 8 липня 1921 р. [49, с.429]. Робітники Харківського заводу машинного устаткування запропонували для обміну 10 сіялок, 5 борон, 50 соломорізок, 29 молотилок, 40 маховиків, 15 передач, 10 коренерізок, 20 дробилок. ВУКС, у свою чергу, надала робітникам цього заводу у вигляді авансу 400 пудів цукру. Робкооп Кременчуцької тютюнової фабрики протягом червня обміняв на селі 1 вагон махорки і мільйон цигарок [50]. Проте не завжди робітникам удавалося обміняти свою продукцію на продукти. Зокрема, в доповідній записці уповноваженого ВУКС по Катеринославській губернії повідомлялося: «Товарообмінні операції проходять слабо. Становище з організацією робітничого фонду в Катеринославі плачевне. Справа робітничого забезпечення дуже кульгає» [51, арк.4]. Причин невдалого товарообміну було кілька: неходові товари, невизначені еквіваленти, недостатня організаційна робота тощо. Робітничі кооперативи України були змушені проводити обмін товарами між собою, оскільки у той період не вистачало ряду товарів широкого вжитку.

Оскільки бракувало багатьох промислових товарів, практикувались товарообмінні операції з робкоопами інших республік. ВУКС за угодою з Наркомпродом УСРР організувала товарообмінні пункти на кордоні з РСФРР (на хуторі Михайловському, у Білгороді, Харкові та Конотопі). Про характер і масштаби цього обміну частково можна судити за такими даними. У Харкові за сім днів червня 1921 р. від робітників Москви було прийнято для обміну 7867 аршинів мануфактури, 189 штук білизни і 219 катушок ниток, натомість відпущено 2773 пуди пшениці і 1466 пудів ячменю; відповідно у Білгороді з 8 по 14 червня від московської робітничої делегації було прийнято 54211 аршинів мануфактури, 3370 штук білизни, 175 пар взуття, 556 залізних виробів, 1 тисяч катушок ниток, а навзамін відпущено 30 вагонів (30 тис. пудів) зерна [52, л.66 об.]. У червні 1921 р. експедиція бакинських робітників обміняла на Україні

нафтопродукти і 11 тис. пудів риби на 31,2 тис. пудів цукру. Іншого разу бакинці привезли до Харкова 3 тис. пудів риби [53, л.19]. Таким чином, за рахунок міжреспубліканського натурального обміну більшовики продовжували тримати лінію на ігнорування економічних законів ринку.

Розширення міжреспубліканських кордонів товарообміну, хоча й сприяло надходженню промислових товарів, проте ще більше ускладнило продовольчу ситуацію в Україні. Це засвідчує інформаційний звіт полтавських кооператорів до управління з товарообміну при ВУКС від 23 червня 1921 р.: «У Полтавському районі був сильний вплив міщачників, які зривали роботу губспілки. Кількість міщачників настільки велика, що за словами залізничників, щоденно вивозиться з Полтави до 30 вагонів різних продуктів та хліба» [54, арк.4]. Отже, навіть за умови підтримки споживчої кооперації та запровадження адміністративних заходів більшовикам не вдалося призупинити зростання приватної торгівлі продуктами харчування. Селяни, маючи вільний вибір товарів, пропонованих міщачниками, а також можливість вигідно продати за гроші свою продукцію, відверто віддавали перевагу вільній торгівлі, а не товарообміну зі споживчою кооперацією та державними органами. Газета «Правда» 16 липня 1921 р. щодо цього писала: «Державні органи втрачають роль монополіста на ринку, навіть роль регулятора... Організованого міщачника б'є індивідуальний міщачник» [55].

Пленум ЦК КП(б) (20–21 липня 1921 р.) не лише обговорив результати товарообміну, але й відчайдушно наполягав на його вдосконаленні. Розпочати «вдосконалення» вирішили зі споживчої кооперації, що підтверджує постанова «Про товарообмінні операції Вукопспілки» [27, с.160–164]. Споживчій кооперації було вказано на «недостатню організованість та політичну витримку». Пленум доручив Наркомпроду і ВУКС посилити контроль за витрачанням товарообмінного фонду та координацією діяльності губернських споживспілок. Водночас було підтримане клопотання правління ВУКС про виділення їй Наркомпродом авансового хлібного фонду в розмірі 100 тис. пудів для полегшення укладання угод з робітничими організаціями.

Другий період товарообміну тривав під час хлібної кампанії – від серпня до кінця 1921 р. З 1 серпня почалася продподаткова кампанія щодо нового врожаю. Щоб спрямувати селян на споживчі товариства з метою обміну сільгосппродукції на товари промисловості й одночасно обмежити приватну торгівлю, 6 серпня 1921 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про вилучення деяких товарів із обігу на вільному ринку» [56, арк.290]. З обігу на вільному ринку вилучили предмети широкого вжитку, а саме: сіль, гас, нафтопродукти, цукор, покрівельне залізо, шкіру для підошов, мануфактуру, папір тощо. Ці товари селяни могли придбати лише шляхом обміну через споживчу кооперацію та місцеві органи Наркомпроду УСРР.

Досвід товарообміну був проаналізований на I з'їзді уповноважених ВУКС, який проходив у серпні 1921 р. Для керівництва УСРР це була ще одна можливість оптимізувати товарообмін, тому не випадково на з'їзді кооператорів виступив М.В. Фрунзе (заступник голови РНК УСРР), який наголосив на ролі кооперації у боротьбі проти приватного торговця і повідомив про позицію уряду щодо можливості комбінованого товарообміну, у тому числі і грошового [57, арк.4–6]. Слова М.В. Фрунзе викликали активне обговорення кооператорів. У їх виступах наголошувалось, що до цього часу точно не визначено, як проводити товарообмін – методом товар-товар чи методом товар-гроші-товар, тому «доводилось діяти наосліп, на свій страх і ризик». У результаті вирішили визначати товарообмінні еквіваленти за середньо-ринковими цінами, використовуючи обидва методи обміну [58, арк.34].

Як засвідчила практика, натуральний обмін не витримав перевірку часом, верх брала тенденція до посилення товарно-грошових відносин. У серпні 1921 р. керівництво республіки направило кооперативним організаціям директиву: «Необхідне посилення державного і кооперативного товарообороту з селом як натурального, так і натурально-грошового» [59, арк.342]. Щоб підтримати зацікавленість селян у товарообміні, 26 серпня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про недоторканість продуктів промисловості, придбаних сільським населенням шляхом товарообміну» [60, арк.172]. Стимулом до

товарообміну також покликана була стати постанова ВУЦВК від 19 жовтня «Про нагородження Миргородського і Гадяцького повітів Полтавської губернії за блискуче виконання продподатку», за якою Наркомпрод, Укрзовнішторг та ВУКС мали відправити туди «якнайбільшу кількість товарів, які необхідні селянству для відновлення його господарства» [61, с.726].

Керівництву УСРР доводилося враховувати ускладнення продовольчої ситуації, а відтак і проблеми товарообміну з огляду на неврожай на Півдні України. 29 серпня 1921 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок заготівель продуктів кооперативними об'єднаннями робітників і службовців», у якій підкреслювалось, що в села за продовольством вирушили незареєстровані товарообмінні делегації. Вони «викачують залишки продовольства, необхідного місцевому населенню», «вступають один з одним у конкуренцію і таким чином одночасно викликають надмірне падіння ринкових цін на товари і спекулятивне здуття цін на продовольство» [62, с.554]. Усі робкоопи були зобов'язані проводити товарообмін на селі тільки через місцеві споживчі товариства. Товарообмінні операції з РСФРР кооператори мали проводити лише з санкції ВУКС або Уцербкоопу.

29 жовтня 1921 р. В.І. Ленін, виступаючи на VII Московській губпартконференції, вперше констатував: задуманий товарообмін не вдався, («зірвався», як він висловився), приватний ринок виявився сильнішим [34, с.218]. Експеримент з товарообміном, на який витратили величезні матеріальні ресурси, на практиці обернувся звичайною торгівлею. В історичній літературі вказуються різні причини невдачі товарообміну, у тому числі брак необхідних промислових товарів, розбіжність еквівалентних цін, голод, що розпочався наприкінці літа 1921 р. Основна причина невдачі товарообміну, звісно, полягала в ігноруванні законів ринку. З огляду на це дослідник кооперативного руху В.І. Марочко зазначає, що перехідний період від капіталізму до соціалізму – це «історична реальність, а не просто теорія, яка випадково потрапила до праць більшовиків» [63, с.146].

Визнавши поразку невдалого товарообміну, правляча партія вирішила

взяти курс на відродження торгівлі. Перед розробниками непу постала проблема обґрунтування необхідності повернення до торгівлі З цього приводу М.І. Бухарін зазначав: «Ми думали, що можемо одним помахом її (*торгівлю – Т.О.*) знищити. Виявилось, що до соціалізму прийдемо саме через ринкові відносини» [64, с.388]. Тобто з огляду на повернення до ринку восени 1921 р. більшовикам нічого не залишалось, як вустами свого лідера заявити: «Навчитися розуміти комерційні відносини і торгівлю, – це наш обов’язок, і ми почнемо успішно вчитися і навчимося» [34, с.218].

Невдовзі з переходом до торгівлі визначилося і партійне керівництво УСРР. У грудні 1921 р. VI конференція КП(б)У в резолюції «Про кооперацію» зазначала: «При наявності зростаючого товарного і особливо дрібновласницького господарства, з одного боку, і пролетарської диктатури – з другого, кооперація є основним засобом оволодіння товарооборотом» [27, с.198]. В умовах відновлення торгівлі споживча кооперація мала слугувати встановленню державно-вигідного товарообігу між промисловістю і сільськими виробниками. Принагідно зазначимо, що з переходом до торгівлі кооперацію практично позбавили державної фінансової допомоги. Декретом РНК УСРР від 31 жовтня 1921 р. «Тимчасове Положення про Центральний і місцевий комітети з фінансування кооперації» розмір державних кредитів кооперативним організаціям обмежувався. Визначеним державою кредитором споживчої кооперації міг бути лише Наркомат фінансів [65, с.750–751].

Водночас ситуація із товарним фондом ускладнювалася тим, що згідно з постановою РНК УСРР від 6 грудня 1921 р. «Про порядок залучення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій» товарні фонди, раніше передані державою кооперації для товарообміну, віднині призначалися для державних заготівель [66, с.860–862]. Позаяк влада вимагала від кооператорів повернення раніше виділених їм фондів, навколо цього питання почали виникати конфліктні ситуації. 19 грудня 1921 р. вийшла постанова УЕР «Про порядок передачі державним органам сировини і товарів, заготовлених кооперацією» [67, с.904–905], яка

зобов'язувала кооперацію у місячний термін надіслати відповідним державним органам дані про товари, які підлягали передачі.

30 грудня 1921 р. УЕР затвердила «Положення про Центральну товарну кооперативну біржу при Вукопспілці» [68, с.928–937]. Метою біржі (що виконувала у даному разі роль ринку оптової торгівлі) було виявлення попиту і пропозиції, регулювання торгових операцій, які здійснювали кооперативні і державні організації, збір і опублікування даних про стан ринків в Україні та за її межами, розв'язання спорів. Членами біржі могли бути як всеукраїнські кооперативні центри, так і кооперативні центри інших республік.

Як вважає О.А. Пиріг, заходи радянської влади щодо відновлення і розвитку торгівлі протягом 1922 р. переважно були безсистемними, продиктованими нагальними потребами поточного моменту [69, с.207]. Однак, на нашу думку, рішення більшовиків щодо використання споживчої кооперації у грі проти приватника на ринковому полі не варто розглядати як цілком несподівані. Ще в листопаді 1921 р. В.І. Ленін запропонував скасувати всі постанови державних органів, які обмежували права споживчої кооперації у сфері торговельних операцій порівняно з приватними особами [34, с.480]. Це була, підкреслює І.А. Гетьман, програма монополізації споживчою кооперацією роздрібних торговельних операцій [70, с.48–49]. Не випадково VI конференція КП(б)У, яка проходила в грудні 1921 р., акцентувала на тому, що споживча кооперація має стати основним торговельним апаратом і підпорядкувати цілям держави «закономірний торговельний прибуток» [27, с.199].

Більшовики, хоча й проголосили свободу торгівлі, практично до середини 1922 р. продовжували залучати споживчу кооперацію до нормованого розподілу продуктів. Відповідно до постанови ВУЦВК від 18 січня 1922 р. «Про створення загальнодержавного продовольчого фонду» її товарні запаси використовувалися для забезпечення голодуючих Півдня України та Поволжя, робітників важкої промисловості [71, с.31–32]. Постанова РНК від 18 лютого 1922 р. «Про залишення на державному забезпеченні цукром армії, лікарень, курортів і будинків відпочинку» також зобов'язувала кооператорів допомогати

у вирішенні продовольчої проблеми [72, с.103]. Певний відсоток продукції кооператори відраховували у фонд Наркомпроду згідно з постановою УЕР від 13 березня 1922 р. «Про забезпечення Червоної Армії та Флоту милом, тютюном і сірниками» [73, с.202].

Украї нелегко було кооператорам УСРР у період голоду виділяти продукти для Радянської Росії, однак під тиском Раднаркому РСФРР та керівництва Центроспілки вони змушені були це робити. Так, протягом лютого 1922 р. Вукопспілка направила для робітників Москви до 100 тис. пудів свинини та яловичини в обмін на мануфактуру та галантерею, а для робітничої кооперації Петрограда –10 тис. пудів м'яса в обмін на металічні вироби [74, л.8]. Таким чином, практично лише з середини 1922 р. споживча кооперація України змогла перейти власне до торговельних операцій.

Ускладненням на шляху відродження торговельної діяльності споживчої кооперації залишалася приватна торгівля. Хоча постанова РНК УСРР «Про торгівлю» [75, с.583], що давала дозвіл приватному капіталу в торгівлі, вийшла лише в серпні 1922 р., проте завдяки мобільності приватна торгівля відразу захопила значну частину роздрібного товарообігу Журнал «Кооперативне будівництво» підкреслював, що приватна торгівля на середину року охопила понад 90% ринку [76, с.26]. За іншими джерелами, питома вага приватної торгівлі в роздрібному товарообігові України в 1922 р. складала 75%, в оптовому – близько 50% [77, с.44]. Тоді ж на долю торговельної галузі споживчої кооперації припадало лише 10,3 % [78, с.43].

На XI з'їзді РКП(б) (27 березня – 2 квітня 1922 р.) В.І. Ленін зазначав, що між соціалізмом і капіталізмом розгорнулася гостра боротьба, особливо в галузі торгівлі. Відтак перед більшовиками постало завдання оволодіти мистецтвом торгівлі [79, с.77]. Директиву більшовицького центру в Москві підхопили радянські очільники в Україні. Зокрема, Е.І. Квірінг зазначав: «Тепер кооперація повинна вбити шляхом конкуренції приватну торгівлю» [80, с.22]. На бій з приватником були налаштовані й місцеві більшовицькі осередки, що підтверджує рішення пленуму Одеського губкому КП(б) від 5 лютого 1922 р.:

«Наше завдання – стати хорошими червоними купцями буде виконано настільки, наскільки сильною буде наша кооперація» [81, арк.3].

Згідно з постановою РНК УСРР «Про кошти кооперації» від 13 вересня 1921 р. споживча кооперація мала проводити торговельні операції «за свій рахунок і на свій ризик» [82, с.587]. Перехід кооперативних організацій на госпрозрахунок у середині 1922 р. виявив збитковість їх роботи, вони були не в змозі розгорнути діяльність без фінансової підтримки держави. З огляду на це, В.І. Ленін наполягав на тому, щоб «...кооперацію кредитувати такими державними коштами, які хоча б на небагато, але перевищували ті кошти, які ми даємо приватним підприємствам» [83, с.353].

Однак державна підтримка споживчій кооперації у справі оподаткування була надана не відразу. Навесні 1922 р. більшовики з метою збільшення грошових надходжень від торгівлі до державної скарбниці визначили розряди торгових підприємств. Так, 8 березня ВУЦВК ухвалив постанову «Про розряди торговельних підприємств», яка поширювалась і на споживчу кооперацію [84, с.185]. Закон «Про промисловий податок», впроваджений у дію постановою ВУЦВК від 15 березня 1922 р., проголошував зрівняльний характер оподаткування всіх торговельних закладів [85, с.208–209]. Складна економічна ситуація спонукала більшовиків ухвалити декрет ВУЦВК від 10 травня 1922 р. «Про додаткове оподаткування торговельних та промислових підприємств для подання допомоги голодуючим», який вводив додаткові податки в розмірі 10% патентного збору та 1% з обороту на всі торговельні підприємства [86, с.381–382].

Керівництво ВУКС не раз зверталось до Раднаркому УСРР з проханням про надання споживчій кооперації фінансової допомоги. Так, 5 липня 1922 р. у зверненні правління ВУКС до уряду республіки підкреслювалося: «Фінансовий стан споживчої кооперації нині дуже складний. Багато кооперативних організацій у зв'язку із неможливістю винести податки припиняють своє існування» [87, арк.36]. З огляду на це, Раднарком УСРР спонукав Наркомпрод анулювати заборгованість з боку споживчої кооперації. 29 серпня того ж року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили закон «Про порядок оподаткування споживчої

кооперації промисловим податком», за яким вона отримала переваги при оподаткуванні. Проте він зменшував на 50% обсяг патентного й зрівняльного зборів для кооперативів закритого типу, які відпускали товар лише своїм членам. Усі інші споживчі товариства мали сплачувати вказані збори в розмірі 75 % від установлених ставок [88, с.595].

Потреба стабілізації фінансового стану вітчизняної кооперації спричинила створення кооперативного банку. 21 березня 1922 р. РНК УСРР дав дозвіл на організацію Українбанку як єдиного кредитного центру для обслуговування всіх видів кооперації [89, арк.127]. Це певною мірою підсилювало фінансовий стан споживчої кооперації, яка відповідно до постанови другої сесії Ради ВУКС «Про вступ ВУКС у члени-фундатори Українбанку» у червні 1922 р. увійшла до його складу [90, с.25]. Попри міжкооперативний статус, Українбанк, у першу чергу, був банком споживчої кооперації. У 1922–1923 рр. її частка в загальній сумі відпущених банком кредитів становила 61,3% [91, с.213]. У 1922–1923 рр. частка всіх видів кооперації у тому числі споживчої, в загальному обсязі операцій Держбанку становила 39 % [92, арк.98]. До кредитування споживчої кооперації також залучалися міські відділи Держбанку, Зовнішторгбанк, товариства взаємного кредиту [91, с.213].

Дотримуючись класового принципу першочергового забезпечення робітників, керівництво країни пішло на запровадження як грошового, так і товарного їх кредитування, тим самим порушивши кооперативний принцип щодо заборони відпуску товарів у кредит. У жовтні 1922 р. більшовики на сторінках одного з комуністичних видань так аргументували своє рішення: «...дорожнеча життя з кожним днем стає все відчутнішою. Вона призвела до того, що без допомоги господарських органів робітнику не обійтися. Одяг і взуття робітник може придбати тільки шляхом кредитування. Це можна зробити, відпускаючи товари через робітничі кооперативи» [93].

21 листопада 1922 р. на засіданні РНК УСРР ухвалили рішення про організацію кредиту для робітників. НКВТ доручили розширити робітничий кредит до 7 трлн крб, переважно за рахунок коштів господарських органів.

Згідно з постановою уряду УСРР від 19 грудня 1922 р. «Про передачу відомствам Уцербкоопу сум, призначених для організації робітничого кредиту» були визначені розміри коштів, які окремі структури мали передати в його розпорядження [94, арк.113]. Політику кредитування робітників проводили місцеві органи влади, що підтверджує рішення Київського губвиконкому від 10 лютого 1923 р. про надання міським кредитним комітетом безпроцентного кредиту Київському Соробкоопу у розмірі 300 тис. крб терміном на 4 місяці [95, арк.53]. Робітничий кредит, як дрібнокрамничний до найближчої зарплати продуктами харчування, так і довготерміновий (одягом, взуттям, дровами) на термін 3–4 і більше місяців, займав в оборотах деяких робкоопів 50–60% до загальної суми товарообігу [96, с.104].

Суттєву перешкоду в налагодженні товарообігу в Україні становило стрімке знецінення грошей. Порівняння цін довоєнного періоду з цінами початку січня 1922 р. вказує на їх підвищення у 273 тис. разів, тобто купівельна спроможність 1 млн крб відповідала 3 крб 66,3 коп. зразка 1913 р., а на вересень ще зменшилася до 11,8 коп. [97]. Протягом 1922 р. тривала розробка засад грошової реформи. Більшовикам удалося запровадити конвертовану валюту, проте перші радянські червінці були випущені в обіг лише наприкінці року.

З огляду на умови ринку взаємозв'язки споживчої кооперації з державними органами мали базуватися на принципі комерційних договорів. Однак безпосередні зв'язки її з державною промисловістю були слабкі і, як зазначав дослідник кооперативного руху П. Височанський, «зав'язувались доволі туго» [98, с.47]. Згідно з постановою РНК УСРР від 6 грудня 1921 р. «Про порядок залучення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій» державні промислові підприємства були зобов'язані реалізовувати свою продукцію через споживчу кооперацію і лише при її відмові пропонувати товари іншим контрагентам, але на гірших умовах [99, с.860].

Проте цю урядову вказівку неоднозначно сприйняли керівники державних промислових підприємств, бо переведення трестів на госпрозрахунок логічно

вимагало надання їм права самостійного вибору посередника в реалізації власних товарів. Не випадково Кременчуцький окрвиконком на Полтавщині у жовтні 1922 р. підкреслював, що «взаємовідносини державних органів з місцевою кооперацією не налагоджені, так як їй все ще не йдуть назустріч» [100, арк.73]. Загалом політика більшовиків щодо реалізації промислової продукції через споживчу кооперацію забезпечила останній підтримку у вирішенні проблеми товарних фондів. За підсумками 1922–1923 господарського року з 26% промислової продукції, реалізованої на внутрішньому ринку, 16,5% становила частка споживчої кооперації, це було удвічі більше порівняно з часткою приватних торговців, на державну торгівлю припадало 2,3% усієї маси товарів [101, с.72–73].

Керівництво УСРР погодилося на деяку свободу кооперативів щодо закупівлі товарів за межами республіки. Джерелом поповнення товарних ресурсів споживчої кооперації слугував товарний фонд Центроспілки РСФРР та комісійні операції, пов'язані з його реалізацією на Україні. Так, восени 1922 р. Уцербкооп уклав угоду з Центроспілкою на закупівлю для Полтавського губробкоопу 450 пудів рису та 50 ящиків сірників і для Харківського споживчого товариства – 250 пудів рису [102, арк.97]. Працівники ВУКС започаткували поїздки до Москви, Петрограда, Баку, Батумі і Ростова для закупки на тамтешніх ярмарках ходових товарів [103, арк.155]. У серпні 1922 р. ВУКС уклала угоду з об'єднанням «Москвашвея» на закупку селянського одягу на суму 60 млрд крб, а на Петроградському ринку вона придбала мануфактури і ниток на 100 млрд крб. У вересні на Нижньогородському ярмарку ВУКС закупила мануфактури і вати на 200 млрд крб [104].

Певна стабілізація економічної ситуації в Україні сприяла відродженню ярмаркової торгівлі. Так, у січні 1923 р. у Харкові відкрився Хрещенський ярмарок. Напередодні його відкриття правління ВУКС зобов'язало кожен районну спілку представити для реклами зразки сільськогосподарської сировини [105, арк.4]. ВУКС тоді продала товарів на суму до 6 трлн крб, при цьому на виробі власних промислових підприємств припадав майже 1 трлн крб

[106]. Відкриття місцевих ярмарків обмежувалося державою: напевно, причиною був страх перед приватною торгівлею. Згідно з постановою РНК УСРР від 22 серпня 1922 р. «Про торгівлю» відкриття ярмарків на місцях допускалося лише з дозволу місцевої влади [107, с.583].

Перспектива витіснення приватного торговця з ринку терміново вимагала від кооператорів проведення реформи організаційної структури споживчої кооперації з метою розширення мережі торговельних закладів та забезпечення їх кадрами. Постановою ВУЦВК «Про союзну мережу споживчої кооперації України» від 19 квітня 1922 р. було рекомендовано нову спілкову мережу споживчої кооперації [108, с.329–330]. Відтак губспілки та їх районні відділення (райфілії) ліквідовувались і натомість засновувалися райспоживспілки, які мали безпосередній зв'язок із сільськими товариствами. Тобто йшлося про спрощену триступеневу систему споживчої кооперації – Вукопспілка – райспілка – єдине споживче товариство (ЄСТ), яка б сприяла наближенню кооперативів до населення. У результаті до жовтня 1922 р. замість 12 губспілок створили 46 райспілок (45 райспілок та Донецький Союздонбасейн). Райспілки віднині могли збільшувати кількість магазинів і здійснювати керівництво сільськими споживчими товариствами.

Тоді ж навесні 1922 р. спільне рішення ВУКС та Укрголовпрофосвіти поклало початок підготовки кадрів середньої кваліфікації для споживчої кооперації (інструкторів, рахівників, товарознавців). Підготовку здійснювали Київський Вищий кооперативний технікум з відділеннями споживчої, сільськогосподарської та кустарно-промислової кооперації. У лютому 1922 р. відкрили Полтавський, а у квітні – на базі Луганської соціально-економічної школи заснували Донецький кооперативний технікум. На кооперативних курсах при ВУКС терміном від 3 днів до 6 місяців здійснювалось підвищення кваліфікації працівників системи. Кооперативні знання також давали школи конторського і торгового учнівства, школи селянської молоді [109, с.192–196].

Проте напруга боротьби кооператорів з приватником зберігалася. Кращою виявилася ситуація у робітничій кооперації. Так, у Шахтинському районі на

Донеччині в липні 1922 р. споживчою кооперацією користувалися 1,5% робітників, у серпні – 15%, у вересні – 25%, у жовтні – 37%, у листопаді – 50% [110, с.45]. Якщо забезпечення робітників Донбасу було більш-менш налагоджене, то на селі ситуація тоді залишалася більш складною. На середину 1922 р. сільські кооперативи, які вціліли після голоду, за свідченням журналу «Донецький кооператор», являли собою «оазиси серед мертвої кооперативної пустелі». Зокрема, у Маріупольському районі споживча кооперація покривала 12,7%, тоді як приватна торгівля – 87,3% товарообігу на селі [111, с.9].

На початку грудня 1922 р. підсумки відродження торговельної діяльності споживчої кооперації були проаналізовані II з'їздом уповноважених ВУКС. У звітній промові голова правління ВУКС В.П. Затонський (виходець із Поділля, очолював правління з березня до грудня 1922 р.) зазначив, що «був період, коли нам доводилось буквально борсатися в бурхливому потоці, не бачачи берега і не знаючи, куди його несе стихія. Були моменти, коли Вукопспілку тягнуло на дно» [112, с.38]. З'їзд ухвалив відповідну резолюцію про фінансовий стан споживчої кооперації, де першочерговим завданням визнали збільшення власного пайового капіталу, без чого було неможливо оптимізувати торгівлю.

У перший рік відродження торгівлі певні зрушення завдяки державній підтримці та власній ініціативі кооператорам усе ж таки вдалося зробити. Якщо на початок березня 1923 р. в оптовому товарообігові УСРР частка приватника становила 1,1%, то в оптово-роздрібному – 50,3% [113, арк.55]. Отже, позиції споживчої кооперації, передусім в оптовій торгівлі, дещо зміцніли, проте вона все ще переживала складні часи. Газета «Вісті ВУЦВК» (березень 1923 р.) у статті «Майбутнє належить кооперації» підкреслювала: «Підсумки роботи нашої кооперації показують, що вона помалу навчається торгувати, поступово розширює й розвиває свої операції» [114].

Відчутно вдарила по споживчій кооперації криза збуту товарів. На початок 1923 р. ціни на промислові товари зросли загалом по Україні у 104 рази, у губернських містах – у 110 разів, повітових – у 102 рази [115, с.12–13]. Вказана криза була викликана монопольним становищем державної промисловості на

ринку збуту промислових товарів, що спонукало керівництво державних підприємств з метою отримання прибутку різко підвищити ціни на свою продукцію. Оскільки ріст цін на сільськогосподарську продукцію у той період через регулюючий вплив держави значно відставав від росту цін на продукцію державної промисловості, криза збуту товарів стала справжнім випробуванням для торговельної галузі вітчизняної споживчої кооперації.

На проблему розходження цін на продукцію державної промисловості та сільського господарства звернула увагу VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.). Керівництво УСРР вважало, що спроба регулювання цін на продукцію промисловості і сільського господарства була зроблена свідомо, що органічно витікало з принципів непу. Однак «різке підняття цін на продукцію промисловості в другій половині 1922 р., як крок до вирівнювання співвідношення цін на ринку, – акцентувалося на конференції, – виявило основне протиріччя між інтересами споживача і виробника» [27, с.261–262]. Утім керівництво країни тоді не вважало за необхідне провести політику зниження цін на промислову продукцію силами самої державної промисловості. Виконання цього завдання переклали на споживчу кооперацію, яка мала максимально здешевити послуги свого торговельного апарату.

Проблема фінансового стану споживчої кооперації, а також цін на промислову і сільськогосподарську продукцію обговорювалась на третій сесії Ради ВУКС у травні 1923 р. Сесія акцентувала на необхідності збільшення власних коштів шляхом активізації пайових кампаній. Вирішили продовжити практику відрахувань у розмірі 3% для утворення спеціальних фінансових фондів. Оскільки державні підприємства переходили на продаж товарів у червінцях, ухвалили обов'язковим такий перехід і для споживчої кооперації. Однак, проігнорувавши те, що на складах ВУКС і райспілок зосереджені значні товарні запаси, сесія ухвалила продовжувати поповнення товарів. Це рішення виявилось суттєвою помилкою кооператорів, оскільки незабаром призвело до затоварювання на складах споживчої кооперації [116, с.2–4].

Більшовицька політика регулювання цін у бік підтримки державної

промисловості, а також прорахунки кооператорів призвели до погіршення фінансового стану системи. Дещо кращою була фінансова ситуація у робітничій кооперації Донбасу, власні кошти якої на початок травня 1923 р. склали 54%, а кредити – 46%. Загалом у споживчій кооперації з весни загострилися проблеми з коштами. ВУКС у квітні 1923 р. отримала державну дотацію в 500 тис. пудів житніх одиниць терміном на один рік і кредит Наркомфіну УСРР у 400 тис. крб терміном до жовтня [117].

З початку весни до керівних органів УСРР та правління ВУКС постійно надходили повідомлення з місць про погіршення торговельних операцій споживчої кооперації. Так, у квітні 1923 р. у політзведенні секретаря Ізюмського парткому Харківської губернії зазначалося, що «робота споживчої кооперації знизилася» [118, арк.16]. Про складність фінансового стану Тираспольської райспілки йшлося на засіданні бюро Одеського окрпарткому КП(б)У від 24 липня 1923 р. При цьому підкреслювалося: «Необхідні кошти у райспілці відсутні, в результаті чого населення не може бути забезпечене товарами» [119, арк.15]. Протягом літа 1923 р. ВУКС неодноразово просила збільшення довготермінового кредитування з боку держави й отримання такого ж кредиту для райспілок на тривалий термін, однак значної фінансової підтримки від влади вона тоді не отримала [120, арк.38].

До початку осені більшовикам не вдалося призупинити зростання цін на промислові товари. У цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію все більше виявлявся розрив. За даними Полтавського губвиконкому на 1 серпня 1923 р., надісланими до ВУЦВК, відбулося підвищення цін відносно січня, зокрема, на яйця – 231%, жито – 361%, пшеницю – 391%, масло – 467%, сало – 595%, сіль – 623%, картоплю – 723%, цукор-пісок – 1069%, чоботи – 683%, цвяхи – 693%, сірники – 796% [121, арк.314].

Фінансовий стан споживчої кооперації ускладнювався тим, що на початку осені банки різко зменшили її кредитування. Передусім це стосувалося Держбанку України [122, арк.78]. З огляду на складну економічну ситуацію, 28 вересня 1923 р. правління ВУКС направило службову записку до РНК УСРР, у

якій підкреслювалося, що фінансова криза призвела до майже повної зупинки товарообігу споживчої кооперації. Правління ВУКС просило уряд УСРР надати позику споживчій кооперації в розмірі 60 тис. червінців у рахунок двохмільйонного кредиту, виділеного для української кооперації бюджетом СРСР [123, арк.27]. 28 вересня 1923 р. РНК України ухвалив рішення щодо виділення Наркомфіном на адресу ВУКС кредиту сумою 5 тис. червінців терміном на два тижні [124, арк.82]. Зрозуміло, що така сума кредиту не відповідала тодішній потребі споживчої кооперації.

Водночас керівництво республіки ініціювало перевірку фінансового стану споживчої кооперації комісією Наркомату РСІ, яка тривала з 13 вересня по 5 жовтня 1923 р. Було виявлено, що протягом 1923 р. кооперативні організації залучили великі кошти у вигляді кредитів, які на 1 липня перевищували власні кошти у 2–2,5 рази. Комісія інформувала ЦК КП(б)У про те, що «ні ВУКС, ні правління райспілок не складають фінансових планів своєї діяльності, а робота щодо фінансування торговельних операцій носить випадковий характер і цілком залежить від поточних інтересів дня». До того ж «ціни на товари у кооперації, як правило, дорожче цін місцевого ринку», – підкреслювалось у висновках комісії [125, арк.82]. Однак прагнення усунути приватного торговця зі споживчого ринку спонукало ЦК КП(б)У на засіданні від 17 жовтня 1923 р. ухвалити рішення такого змісту: зваживши на клопотання ВУКС, надати їй довготермінову розстрочку платежів Держбанку, Наркомфіну, Наркомпроду, Зовнішторгу та іншим кредиторам [126, арк.6].

Криза збуту товарів викликала необхідність у скликанні П'ятої надзвичайної сесії Ради ВУКС, що проходила 11 листопада 1923 р. у Москві. Голова правління Вукопспілки М.К. Ветошкін (виходець із Сибіру, обіймав посаду голови правління з листопада 1923 до грудня 1924 рр.) запропонував ввести до складу правління здібних фінансистів, зокрема А.І. Кельмансона, який тоді був заступником народного комісара фінансів УСРР. З метою стабілізації фінансового стану сесія ухвалила перехід організацій споживчої кооперації України на розрахунок у твердій валюті – червінцях [127].

По закінченні сесії правління ВУКС звернулося до Політбюро ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У допомогти погасити заборгованість споживчої кооперації державним структурам [128, арк.122]. З огляду на це РНК УСРР 30 листопада 1923 р. вирішив клопотатися щодо виділення ВУКС із коштів Наркомфіну кредиту розміром 2 млн крб [129, арк.88 зв.]. 29 грудня 1923 р. правління ВУКС укотре звернулось до Політбюро ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з проханням терміново скликати засідання для обговорення фінансового стану споживчої кооперації. Складність ситуації пояснювалася тим, що напередодні заготівельного сезону кооператори постачали товари в село без достатнього аналізу реальних потреб. Криза збуту мала наслідком для споживчої кооперації зниження цін на всі товари пересічно на 35%, що призвело до здешевлення товару на 2,5 млн червінців [130, арк.16].

Раднарком УСРР своїм рішенням від 20 грудня 1923 р. виділив ВУКС зі свого резервного фонду кредит розміром 82 тис. 29 крб [131, арк.18]. Політбюро ЦК КП(б)У сприяло продажу ВУКС державними підприємствами товарів за собівартістю на суму 300 тис. червінців. Водночас ВУКС отримала розстрочку платежів державним органам, але в невеликому розмірі – 200 тис. червінців [132, арк.116]. Відтак ні ВУКС, ні її місцеві організації виявилися не готовими до змін цінової політики та фінансово-економічної кризи.

Прибуткове оподаткування споживчої кооперації України регулювалося окремим «Положенням про податок на прибуток з державних та кооперативних підприємств і змішаних товариств», затвердженим постановою ВУЦВК 4 липня 1923 р. Прибутковим податком кооперативні та державні заклади оподатковувалися пропорційно до суми їх чистого доходу незалежно від його абсолютної величини в розмірі 8%, тоді як приватні підприємства оподатковувалися на основі зростаючої прогресії при вилученні від 2 до 25% їх чистого доходу [133].

На початку грудня 1923 р. споживча кооперація отримала від держави податкові пільги. Зокрема, постанова Президії ВЦВК і РНК СРСР від 7 грудня 1923 р. «Про податкові пільги для кооперативних організацій» розширила

пільги споживчої кооперації щодо сплати податків. Сільські та робітничі споживчі кооперативи, які мали річний обіг нижче, ніж 20 тис. крб, звільнялися від державного промислового податку [134, с.510–511]. Податкові пільги дали можливість вітчизняній споживчій кооперації продовжити торгівлю, зокрема на селі. З цього приводу газета «Вісті ВУЦВК» зазначала: «Податкові пільги кооперації дійсно будуть сприяти утворенню могутнього кооперативного апарату, який дасть селу дійсно дешевий крам, який зуміє здвинути «ножиці» і наблизити село до міста» [135].

Економічна ситуація 1923 р. спонукала владу до сприяння у встановленні тісніших контактів споживчої кооперації і державних підприємств. Навесні 1923 р. газета «Известия» з цього приводу писала: «Деякі моменти ускладнюють роботу кооперації – це її взаємовідносини з державною промисловістю. Державна промисловість неохоче користується апаратом споживчої кооперації як посередника у справі просування своєї продукції до споживача». Як найближчу перспективу торговельної діяльності споживчої кооперації, газета назвала перехід всієї системи на організацію збутових і посередницьких операцій, «які ставлять своєю метою підвищення купівельної спроможності селянства, планомірне обслуговування держпромисловості продукцією сільського господарства» [136].

Регулюючі державні інстанції вимагали від державної промисловості «покласти кінець сваволі і безсистемності в галузі встановлення трестами і синдикатами відпускних цін для споживчої кооперації», а споживчій кооперації належало встановити економічно обґрунтовані націнки на товари [137, арк.142]. Держплан УСРР спільно з НКВТ, УРНГ і представниками споживчої кооперації мали розробити у формі генеральних договорів принципи безпосереднього проходження промислових товарів державної промисловості через споживчу кооперацію [138, арк.41]. Генеральні договори – це договори між виробничими центрами і споживчою кооперацією про умови поставки товарів, на базі яких укладалися прямі договори між кооперативними організаціями і низовими організаціями поставників. Протягом травня-червня ВУКС уклала договори з

Текстильсиндикатом щодо закупівлі мануфактури на суму 150 тис. червінців. Також були укладені договори з Південсталлю, Хімвугіллям, Південсіллю [139, арк.37]. На середину літа 1923 р. кооперація виявилася найбільш організованим споживачем продукції промисловості. Наприклад, у текстильній промисловості тільки споживча кооперація закупляла 30% продукції [140].

Як відзначила IV сесія Ради ВУКС (жовтень 1923 р.), наслідком кризових явищ стало різке погіршення умов розрахунків з промисловістю, скорочення термінів товарного кредитування, збільшення частки готівкового розрахунку за продукцію, зменшення обсягу поставок. Сесія зобов'язала правління ВУКС розпочати переговори з постачальниками товарів щодо зниження цін на промислові товари, які вже були передані споживчій кооперації, але ще не реалізовані [141]. П'ята надзвичайна сесія Ради ВУКС (листопад 1923 р.) наголосила на необхідності збереження договорів із державними організаціями передусім на сіль, цвяхи, гас, цукор, оскільки вищеназвані товари надходили від виробника до пайовика через споживчу кооперацію зі знижкою в 10% [127]. Напевно, навіть в умовах товарної кризи Вукопспілка прагнула залишатись монополістом у процесі збуту продукції державної промисловості.

Упродовж першої половини 1923 р. ВУКС здійснювала закупівлю товарів з урахуванням майбутнього збирання врожаю і попиту села на промислові товари. Зважаючи на «ножиці» цін, основна маса селян намагалася утримуватися від купівлі промислових товарів. Така ситуація призвела до затоварювання складів споживчої кооперації [142]. Щоб вижити у період економічної кризи, кооператори почали продавати закуплені за оптовими цінами товари з високою накидкою на їх роздрібну ціну. Так, на середину 1923 р. у споживчій кооперації перевищення роздрібних цін над оптовими на сільськогосподарські продукти у середньому складало 22% (для порівняння: у державній торгівлі – 16%, приватній – 29%), на промислові товари – 27% (відповідно у державній торгівлі – 21% і приватній – 49%) [143].

Для вирішення проблеми затоварювання, кооператорам як із власної ініціативи, так і відповідно до партійних директив довелося вжити ряд

пропагандистських заходів. Так, 17 серпня 1923 р. правління ВУКС ініціювало влаштування кооперативних показових пунктів для поліпшення забезпечення робітників [144, арк.122]. Подібне починання кооператорів було підтримане на державному рівні. Міжвідомча комісія у складі представників Уцербкоопу, УРНГ, Укрбюро ВЦСПС, Наркомфіну виділила показові райони, де мало проходити забезпечення робітників у повному обсязі, зокрема, Миколаїв та Юзівка. У жовтні газета «Вісті ВУЦВК» спільно з ВУКС оголосили конкурс на кращий сільський кооператив. Щоб підкреслити державний рівень конкурсу, його журі очолив голова ВУЦВК Г.І. Петровський. Досвід кращих робітничих кооперативів [145] та сільських споживчих товариств [146] популяризувався в періодичних виданнях. Святкування в Україні вперше в липні 1923 р. Міжнародного дня кооперації також було агітаційним кроком.

Та попри вжиті агітаційні заходи розгортання кооператорами торгівлі на селі і надалі відбувалося вкрай незадовільно. Зокрема, на початку жовтня 1923 р. у газеті «Вісті ВУЦВК» наголошувалося: «Кооперація, як орган змички села з містом на собі весь час болюче відчувала вплив «ножиць». У споживкооперації до останнього часу не було певної і твердої лінії щодо поліпшення цін. Споживкооперація не продумала своєї ролі в боротьбі за усунення причин, які ці «ножиці» утворюють» [147].

З жовтня 1923 р. держава ще більше посилила втручання у процес ціноутворення, яке торкнулася не тільки тих галузей державної промисловості, які випускали предмети широкого вжитку для села, але й споживчої кооперації. Не випадково на IV позачерговій сесії Ради ВУКС (жовтень 1923 р.) голова правління О.Г. Шліхтер (уродженець Полтавщини, очолював правління з травня до жовтня 1923 р.) мав визнати: «Кооперація і в центрі, і на місцях в одному відношенні йшла неправильним шляхом, маючи на меті відновлення товарних цінностей, вона і в центрі, і на місцях часто робила зайві високі надвишки на товари, і цим самим створювала труднощі для придбання товарів споживачами» [148, арк.85–85 зв.]. Сесія ухвалила негайно знизити ціни на ряд промислових товарів, що підтверджують дані табл. 2.1.

Таблиця 2.1

**Дані про скидки на товари, затверджені IV позачерговою сесією Ради Вукопспілки
5 жовтня 1923 р. [132, арк.143]**

Вид товару	Скидки
Сукно	40%
Мануфактура	25%
Галантерея	25%
Посуд	25%
Залізні товари	23%
Бакалія	16%
Шкіряне взуття	15%
Паперові товари	10%

Рішення сесії стосувалося як ВУКС, так і районних спілок та сільських споживчих товариств. Ціни на промислові товари були знижені в середньому на 20% у центрі й на 10–15% на інших щаблях кооперативної системи. У результаті ВУКС зазнала серйозних збитків і впродовж 1923–1924 рр. працювала переважно на запозичені кошти. В аналогічному стані у той період перебували 11 райспілок України. Більш-менш нормальна фінансова ситуація спостерігалася лише в 3–4 райспілках [149, арк.53 зв.].

Пленум ЦК КП(б)У (29–31 жовтня 1923 р.) був змушений визнати, що «розходження цін на продукти промисловості і сільського господарства досягло катастрофічних розмірів і вимагає прийняття найрішучіших заходів щодо зниження цін на продукти промисловості» [27, с.278]. Пропонувалося усунути зайві організаційні витрати в процесі збуту. Відтак місцеві партійні осередки взяли під пильний контроль процес зниження цін у споживчій кооперації. Зокрема, перевірка Чернігівської райспілки кооперативною нарадою Чернігівського губкому КП(б)У виявила, що впродовж жовтня-листопада 1923 р. кооператорам вдалося знизити ціни на 15%, натомість закупівельні ціни на хліб підвищити на 40 коп. за пуд [150, арк.4]. Отже, щоб остаточно не втратити сільських пайовиків, керівництву споживчої кооперації довелося піти на зниження роздрібних цін. Зменшення кооператорами цін на промислові товари, що почалося восени 1923 р., продовжувалося й наступного року. При цьому всі втрати покривалися з власних коштів споживчої кооперації.

Отже, запроваджуючи в 1921 р. нову економічну політику, радянська влада зовсім не планувала відновити товарно-грошові відносини. Більшовики свідомо робили ставку на відміну грошей. Тому не випадково від самого початку непу влада пішла на політико-економічний експеримент, оголосивши в директивному порядку безгрошовий продуктообмін. Вирішальна роль посередника в організації натурального товарообміну між містом і селом керівництвом країни відводилась споживчій кооперації, яка традиційно мала широку мережу для обслуговування споживачів. Восени 1921 р., зрозумівши невдачу товарообмінного експерименту, більшовики вирішили від нього відмовитись і повернутися до товарно-грошових відносин. При цьому знову ж таки ставку вони робили на споживчу кооперацію, яка мала суттєвий дореволюційний досвід діяльності в ринкових умовах.

Через об'єктивні причини (голод, відсутність твердої валюти, слабка фінансова база, низька купівельна спроможність населення) торговельні операції споживчої кооперації спочатку мали обмежений характер. Виконуючи директиви партійних та державних органів, кооперативні організації протягом 1922 р. з метою завоювання ринку розгорнули роботу щодо пошуку джерел фінансування і поступової стабілізації своєї торговельної галузі.

Криза збуту та різке підвищення цін на продукцію державної промисловості в 1923 р., особливо в другій його половині, боляче вдарили по споживчій кооперації. Об'єктивні причини виявили значні недоліки в її торговельній діяльності, у тому числі недостатню прилаштованість до нових умов. Восени 1923 р. кооператори були змушені піти на штучне зниження цін. Однак на кінець того ж року задоволення запитів сільського населення на товари першої необхідності споживчою кооперацією становило всього 18%, тоді як робітнича кооперація охоплювала 54% потреб робітників, а в Донбасі – 60–65% [151, с.11–13]. Для того, щоб оптимізувати торгівлю, державних кредитів та пропагандистських заходів організаціям споживчої кооперації виявилось замало. З особливою гостротою постало питання про перехід на добровільне членство в споживчій кооперації, і в кінці грудня 1923 р. цей

процес урешті був започаткований. Лише ставши фінансово спроможною завдяки новим членам, їх внескам та паям, споживча кооперація України могла розраховувати на завоювання внутрішнього ринку [152, с.68].

2.2. Споживча кооперація в контексті нової торговельної політики в 1924–1925 рр.

1924 р. став переломним у підходах держави до проблеми організації товарообігу. Це було пов'язано із запровадженням XIII з'їздом РКП(б) у травні так званого курсу нової торговельної політики, суть якої зводилася до витіснення з ринку приватника через застосування економічних та адміністративних засобів тиску при одночасному сприянні споживчій кооперації. Водночас курс нової торговельної політики передбачав поглиблення регулюючого впливу держави на торговельну діяльність кооперативних організацій. Як і в перші роки непу, протягом 1924–1925 рр. більшовики, борючись із приватним ринком, продовжували політику сприяння кооперації, зокрема, гарантування податкових пільг, про що свідчать вказівки XIII з'їзд РКП(б) [153, с.232]. На споживчу кооперацію України поширювалася постанова ВЦВК і РНК СРСР від 20 травня 1924 р. «Про споживчу кооперацію», яка надала їй ряд преференцій, включаючи нижчий податок з обороту порівняно з приватною торгівлею, зменшення залізничного тарифу на перевезення вантажів та плати за оренду приміщень тощо [154].

Влітку 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У посилило контроль за виконанням рішень союзних та республіканських органів щодо надання пільг споживчій кооперації [27, с.320]. Промисловий податок, сплачений споживчою кооперацією, становив для оптових підприємств 4% з їх обороту, для роздрібних закладів – 3,36%, тоді як для приватної торгівлі розмір виплат складав відповідно 7,56% та 13,81% [155, с.85]. Найбільшими кредиторами споживчої кооперації, як і в попередні роки, були Українбанк та Держбанк [156, арк.36]. З розвитком і зміцненням Українбанку частка споживчої кооперації в загальному обсязі операцій Держбанку зменшилася з 39% у 1922–

1923 рр. до 14% в 1924–1925 рр. [157, арк.98]. У 1924–1925 рр. частка споживчої кооперації в загальній сумі відпущених Українбанком кредитів становила понад 60% [158, с.213]. 2-а сесія ВУЦВК, що проходила у квітні 1924 р., ухвалила резолюцію «Про внутрішню торгівлю», за якою споживча кооперація мала отримати переваги в кредитуванні (щодо обсягів, термінів та умов) перед приватним сектором торгівлі [159, с.490]. Згідно з постановою сесії «Про споживчу кооперацію» державним кредитним органам належало максимально спростити порядок видачі кредитів кооперативам [160, с.492–494].

Водночас були зроблені деякі кроки щодо активізації діяльності споживчих кооперативів у пошуку власних джерел фінансування. Відповідно до статуту, затвердженого реєстраційною комісією Головного кооперативного комітету при РНК УСРР від 13 лютого 1924 р., їм дозволили проводити кредитні операції на місцях. Разом з тим, існуюча влада прагнула тримати під контролем цей процес, саме тому Українбанку – основному кредитору кооперативних організацій було надано право керівництва кредитними операціями, які проводили споживчі товариства [161, арк.164–165]. У березні 1924 р. Наркомат фінансів згідно з клопотанням Президії правління ВУКС дав згоду на розширення кредитів прикордонним райспілкам (Тираспольській, Шепетівській, Житомирській, Вінницькій, Коростенській) для поліпшення їх фінансового стану та спрощення умов товарообігу з валютою [162, арк.141].

Надаючи споживчій кооперації фінансову підтримку, керівництво УСРР одночасно посилило контроль за використанням виділених коштів. Для цього РПО УСРР на засіданні від 10 березня 1924 р. ухвалила призначити свого спеціального уповноваженого для контролю за діяльністю ВУКС та її організацій. У його завдання входило щоквартально подавати до РПО звіт про фінансові справи споживчої кооперації республіки [163, арк.23].

Хоча в ухвалених керівництвом УСРР рішеннях систематично говорилося про надання першочергової фінансової підтримки місцевим кооперативам, на практиці виникало немало проблем. Так, на засіданні РНК УСРР 5 травня 1924 р. була заслухана пропозиція правління ВУКС про дозвіл на кредитування

сільських споживчих товариств двома установами – Українбанком та Укрсільбанком. Однак ця пропозиція була відхилена урядом, який вважав, що виникне перехресне кредитування одного і того ж товариства двома центрами. Тож кредитуючим органом сільської споживчої кооперації і надалі мав залишатися лише Українбанк [164, арк.50].

На середину 1924 р., навіть за умови надання споживчій кооперації певної державної допомоги і пошуку власних джерел надходження коштів, фінансовий стан системи залишався складним. За статистичними даними, на 1 жовтня співвідношення власних і запозичених коштів становило: у робітничих кооперативах Донбасу – 1: 27, сільських товариствах – 1: 46, райспілках – 1: 56. Тому споживча кооперація, функціонувала, головним чином, на запозичені кошти, серед яких вагоме місце належало позикам Наркомату фінансів [165, с.21]. Тож пленум ЦК КП(б)У, який відбувся у липні 1924 р., з огляду на ту роль, яка відводилася споживчій кооперації у боротьбі за ринок, доручив Політбюро ЦК КП(б)У вийти з проектом у ЦК РКП(б) про виділення їй довготермінових кредитів із союзного фонду підтримки кооперації [27, с.320].

Тоді ж, у липні 1924 р., відбулася Всеукраїнська торговельна нарада представників райспілок. У доповіді на ній представників Українбанку зазначалося, що фінансовий стан кооперації вже є кращим. Цю ж думку поділяла газета «Вісті ВУЦВК», коли підкреслювала, що «фінансовий стан Вукопспілки зараз слід визнати не загрожуючим» [166]. Проте через страх за свою фінансову безпеку правління ВУКС не ризикнуло залишитись без підтримки держави. ВУКС продовжувала звертатися за підтримкою до вищих партійних органів та урядових структур, про що, зокрема, свідчить її клопотання до ЦК КП(б)У від 13 вересня 1924 р. сприяти у збільшенні кредитів [167, арк.71–72]. Водночас кооператнарада при ЦК КП(б)У задовольнила клопотання кооператорів щодо відстрочки платежів кредиторам і встановлення термінів кредитування залежно від термінів обороту товару [168, арк.120].

Отримавши від держави дотацію в 1 млн крб та залучивши пайові внески, правління ВУКС восени 1924 р. змогло врегулювати стару заборгованість

Центроспільці СРСР на 2 млн 200 тис. крб. Водночас ВУКС виплатила стару заборгованість господарським органам у сумі майже 3 млн крб [169, арк.2]. Оскільки терміни банківського кредитування в середньому складала два місяці, кооператори вимагали від урядових структур сприяння щодо збільшення термінів погашення кредитів при одночасному зниженні процентних ставок. На кінець 1924 р. вартість банківського кредиту по Держбанку для споживчої кооперації і державної торгівлі складала 12%, а для приватної – 24%; по Промбанку відповідно – 21% і 27%; по Українбанку – за всіма видами кредитування 18% [170, арк.7]. Кооператнарада при ЦК КП(б)У у грудні 1924 р., зваживши на клопотання ВУКС, спонукала адміністративно-фінансову комісію при РНК УСРР запропонувати Наркомату фінансів виділити кооперації із резервного урядового фонду допомогу в розмірі 87 тис. 795 крб [171, арк.30].

У свою чергу, місцеві партійні осередки на підтримку кооперації у боротьбі проти приватного торговця постійно зверталися до керівництва республіки та правління ВУКС з тим, щоб вони вплинули на поліпшення фінансового стану кооперативів. Так, у травні 1925 р. Житомирський окружком партії надіслав листа до ЦК КП(б)У з проханням про фінансову допомогу, «щоб не дати зовсім загинути Житомирській райспільці» [172, арк.90]. Ще приклад. У записці від 15 травня 1925 р. до ЦК КП(б)У Подільський губпартком підкреслював, що «доводиться усіма заходами посилювати кооперацію». Клопотання полягало в тому, щоб «асигнувати споживчій кооперації Подолії максимально можливі суми», позаяк прикордонна смуга з Польщею та Румунією вимагала особливої уваги кооператорів [173, арк.64].

У 1925 р. для збільшення коштів споживча кооперація за підтримки Головнокооперкому при РНК УСРР отримала право проведення кредитних операцій, у тому числі операцій щодо приймання вкладів і видачі кредитів без ліцензії Наркомату фінансів. Зокрема, таке право здобули сільські та робітничі товариства без обмеження мінімуму сум, що вносилися [174, арк.161].

В ході реалізації більшовицької політики щодо фінансового сприяння споживчій кооперації простежувався прямий адміністративний тиск держави на

банківські установи. Так, у листі Всеукраїнської контори Держбанку за підписом управляючого С. Арсона до ЦК КП(б)У від 31 травня 1925 р. ішлося, зокрема, про такі факти: за відмову управляючого Чернігівської контори Держбанку збільшити кредити споживчій кооперації секретар губкому КП(б) У погрожував виключенням із партії. Голова Гайсинського окрвиконкому самовільно змінив склад управкому банку для надання кредиту місцевому робітничому кооперативу, хоча стан справ останнього цього явно не дозволяв [175, арк.28 зв.]. Подібні випадки спостерігалися повсюдно.

Держава надавала фінансову допомогу насамперед робітничій кооперації. Так, коли Донбас переживав затяжну кризу збуту, упродовж лютого – березня 1924 р. робкоопам цього краю банками УСРР та СРСР був наданий товарний кредит на 6 млн крб і грошовий кредит у 1,5 млн крб, що дозволило отримати товари безпосередньо у трестів [176, с.9]. На сесії ВУЦВК (лютий 1924 р.) голова правління ВУКС М.К. Ветошкін порушив питання про збільшення частки господарських і банківських установ у кредитуванні робітників [177, арк.440]. Якщо у загальногромадянській кооперації кредит на одного споживача становив 18,5 червінців, у робітничій кооперації ця цифра була вдвічі більшою – 38 червінців [178].

Виняткова увага надавалася кредитуванню робітників Харкова як великого промислового центру. Кредити державних банків та установ отримували робітники не тільки потужних заводів, але і ряду дрібних і середніх харківських підприємств, чого в інших містах не було [179]. Спостерігалася тенденція до збільшення кількості установ, які надавали кредити робкоопам. Так, акт обстеження діяльності Катеринославського ЦРК комісією ЦК КП(б)У за період з 1 січня по 1 червня 1924 р. свідчить, що частка його кредиторів була такою: Українбанк – 58,2%; державні заклади – 14%; Держбанк – 10,5%; Уцербкооп – 8,6%; Промбанк – 3,9%; ВУКС – 1,6%; приватні особи – 1,1%; інші кооперативи – 1,0%; Центроспівка СРСР – 0,7% [180, арк.213].

Особливо потребували фінансової підтримки робітничі кооперативи на місцях. Наприклад, у лютому 1925 р. Печерський робкооп м. Києва надіслав

клопотання керівництву республіки про посилення кредитування 1,5 тис. робітників – членів кооперації [181]. Подібні прохання надходили від інших робкоопів. З огляду на те, що державні промислові підприємства різко зменшили кредитування товарами широкого вжитку членів Вінницького ЦРК, його правлінню у березні 1925 р. довелося піти на зменшення кредитування своїх членів. У результаті на кредитування могли розраховувати лише ті пайовики, зарплата яких становила менше 60 крб [182, арк.9].

З середини 1925 р. за рахунок надходження паїв та отриманих прибутків від торговельної та інших видів господарської діяльності баланс власних коштів і позик у споживчій кооперації почав змінюватися на користь перших. З огляду на це сьома сесія Ради ВУКС (червень 1925 р.) підкреслила, що в господарській роботі споживчої кооперації простежується процес відновлення [183]. Через півроку голова правління ВУКС О.Б. Генкін (уродженець Сімферополя, голова правління з січня 1925 до січня 1930 рр.) на восьмій сесії Ради ВУКС (лютий 1926 р.) акцентував на тому, що «кооперація не лише зуміла йти нарівні з іншими галузями господарства, але й випередити їх за темпами розвитку» [184, с.3]. Згідно з даними В.М. Целларіуса, на 1 жовтня 1924 р. відсоток власних коштів робітничо-міської споживчої кооперації складав 12,7 і позики – 87,3; на 1 липня 1925 р. відповідно – 15,2 і 84,8 відсотків. У сільській кооперації ситуація була дещо іншою. На 1 жовтня 1924 р. відсоток власних коштів сільських кооперативів складав 41,9 і позики – 58,1. На 1 липня 1925 р. власні кошти сільських кооперативів сягали 44,7 і позики – 55,3 [151, с.20].

Стан справ торговельної галузі споживчої кооперації значною мірою визначався рівнем налагодженості відносин з промисловими підприємствами – виробниками товарів. У січні 1924 р. XIII конференція РКП(б) після проведеного аналізу «ножиць» цін та кризи збуту попереднього року зробила такий висновок: «Криза стала результатом невідповідності між окремими галузями народного господарства і, в першу чергу, невміння нашої промисловості і торгівлі прокласти собі дорогу до селянського масового ринку» [153, с.162]. Ініціюючи розширення практики генеральних договорів з

промисловістю, більшовики тим самим сприяли наданню споживчій кооперації привілейованого становища на ринку порівняно з іншими учасниками. Для контролю за виконанням договорів на паритетних засадах був створений спеціальний орган під керівництвом голів ВРНГ і Центроспілки СРСР Ф.Е. Дзержинського та Л.М. Хінчука [25, с.101].

Невдовзі пленум ЦК РКП(б) (31 березня – 2 квітня 1924 р.) підкреслив, що боротьба з приватним капіталом у торгівлі має бути основним завданням споживчої кооперації, яка виступає посередником між державною промисловістю і селянським ринком. При відпуску товарів споживчій кооперації державна промисловість мала надавати ряд привілеїв (пільговий кредит, підбір кращого асортименту товарів при умові своєчасних замовлень тощо) [153, с.202–203]. Відтак регулюючий вплив держави на взаємовідносини споживчої кооперації з промисловими підприємствами посилювався, що свідчило про її прагнення якнайшвидше витіснити приватного торговця не лише з оптової, але й роздрібною торгівлі.

Щоб підтримати кооперацію на місцях, у березні 1924 р. пленум ЦК КП(б)У визначив, що державній промисловості належало проводити оптові операції безпосередньо зі споживчою кооперацією, при цьому знижуючи оптові ціни і роздрібні націнки [27, с.285]. 2-а сесія ВУЦВК (квітень 1924 р.), щоб спонукати державні промислові підприємства до реалізації своєї продукції через споживчу кооперацію, а не через приватного торговця, запропонувала встановити для них заохочувальну систему промислового кредитування та фіскальних пільг. Водночас від організацій споживчої кооперації вимагали прискорити темпи товарообігу [185, с.494].

Навесні 1924 р. ряд об'єктивних факторів, спричинених браком промислових товарів у великих промислових центрах України та нерегульованістю грошового ринку, підштовхував владу до запровадження більш тісної співпраці кооперації з державними підприємствами. Так, для запобігання соціального невдоволення робітників промислових центрів, зокрема, Донбасу, Харківської і Катеринославської губерній, було вирішено за

допомогою споживчої кооперації провести так звану товарну інтервенцію, яка тривала з березня по травень 1924 р. Серед товарів, завезених кооператорами безпосередньо з державних підприємств, мануфактура складала 70%, бакалія – 12%, галантерея – 8%, взуття – 6%, господарські товари – 4% [186, с.9].

Помітним етапом на шляху врегулювання торговельних взаємовідносин споживчої кооперації з державною промисловістю став XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.). Більшовицькі очільники намагалися максимально спростити практику проходження товарів від промислових підприємств до споживача через кооперативну мережу. Натомість кооператори мали відмовитися від забезпечення всього населення, а зосередити увагу на першочерговому задоволенні потреб своїх членів. Крім цього, наголошувалося на доцільності максимального сприяння споживчій кооперації з боку промисловості (надання кращого асортименту товарів, узгодження термінів і форм товарного кредитування тощо) [153, с.238–239].

Основні положення XIII з'їзду РКП(б) щодо взаємовідносин споживчої кооперації з промисловістю були продубльовані восьмою конференцією КП(б)У (травень 1924 р.), яка акцентувала на тому, що «основне питання торгівлі і кооперації впирається в проблему організації збуту продукції нашої державної промисловості» [187, с.146]. Отже, більшовики робили все можливе для того, щоб виключно споживча кооперація була основним закупівельником і продавцем продукції державної промисловості. Таким чином, нова торговельна політика поклала кінець безгендоговірному періоду у співпраці державних промислових підприємств і споживчої кооперації.

До літа 1924 р. споживча кооперація України змогла укласти договори із багатьма трестами, зокрема, Сільсиндикатом, Нафтосиндикатом, Цукротрестом, Сірниктрестом, Махортрестом, Шкірсиндикатом, Олійтрестом, трестом «Хімвугілля» [166]. Лише в липні ВУКС підписала генеральні договори з Уралметом та Металосиндикатом на закупівлю металевих виробів, на які існував великий попит, особливо на селі [188, арк.292]. На підставі генеральних договорів державні трести РСФРР постачали споживчу кооперацію УСРР

мануфактурою, взуттям, покрівельним залізом, металевим посудом [189, арк.102], а промислові підприємства Білорусії забезпечували потреби у лісоматеріалах [190, с.22]. У 1924–1925 рр. понад 100 млн пудів гасу реалізував на Україні всесоюзний Нафтосиндикат [191, с.280]. Розширення контактів кооператорів із виробничими об'єднаннями відзначила газета «Вісті ВУЦВК», яка восени 1924 р. писала, що «взаємовідносини між кооперацією і держпромисловістю стають більш певними, простими» [192].

Проте проблем у торговельних взаємовідносинах державної промисловості і споживчої кооперації існувало немало: відчувався великий попит населення на мануфактуру, спостерігалися значні перебої в забезпеченні пайовиків цукром, частими були випадки, коли промислові підприємства не дотримувалися генеральних договорів. Так, протягом 1924–1925 рр. Продосилікат виконав договори лише на 40%, Держчавунплав – на 45%, Укрмаслотрест – на 57%, Уралмет – на 59%, Цукротрест – на 60%. З огляду на невиконання державною промисловістю договорів члени кооперативів були змушені шукати товари у приватника, що викликало занепокоєння керівництва країни [193, с.90].

Давалася взнаки й інша проблема. Державна промисловість, яка реалізувала споживчій кооперації продукцію переважно шляхом довготермінового кредиту, у листопаді 1924 р. для поліпшення свого фінансового стану змінила умови розрахунків. Вона вимагала від кооператорів більшої частки оплати генеральних договорів готівкою на умовах короткотермінового кредиту. З одного боку, через це рішення промислових підприємств споживча кооперація опинилася у скрутному фінансовому становищі [194, с.8]. З другого боку, вона часто-густо прагнула вирішити власні проблеми «чужим коштом», добиваючись від трестів пільгових умов розрахунку, а саме: відпуску товарів не за готівку, а в кредит, термін погашення якого ув'язувала з періодом обороту товарів, що в споживчій кооперації був значно тривалішим, ніж у приватній торгівлі.

Обурюючись через позицію державних трестів, керівництво ВУКС в особі голови правління М.К. Ветошкіна 29 листопада 1924 р. направило клопотання

до ряду всеукраїнських і всесоюзних органів, які регулювали торгівлю, де наполягало на встановленні для споживчої кооперації товарного кредиту на термін не менше 4,5 місяців, що відповідало терміну обороту товарів [195, арк.710]. У відповідь колегія НКВТ УСРР у грудні визнала за необхідне збільшити терміни кредитних розрахунків споживчої кооперації з державними підприємствами. З цього приводу голова РНК УСРР В.Я. Чубар у травні 1925 р. на Третьому з'їзді рад СРСР зазначав: «Товаропровідний апарат (державний і кооперативний) вийшов ослабленим з періоду так званої нової торговельної політики, коли терміни кредиту були стиснуті до неможливості. Останні заходи у сфері оздоровлення і зміцнення кооперації створюють більш міцну базу для подальшого розвитку товарообороту» [196].

Таким чином, за сприяння держави споживча кооперація України зберегла право на довготермінові товарні кредити у взаєморозрахунках із державною промисловістю. Разом з тим, виконуючи урядові вказівки, Махортрест, Південсталь, Укрсилікаттрест, Фарфор-Фаянс-Скло були змушені надати споживчій кооперації товарний кредит зі знижкою до 20% при готівкових розрахунках [197]. З осені 1924 р. практику просування товарів від виробника до споживача та хід розрахунків трестів зі споживчою кооперацією відповідно до партійного доручення систематично відстежував секретар ЦК КП(б)У Е.І. Квірінг [198, арк.24]. Питання про взаємовідносини споживчої кооперації з промисловістю регулярно обговорювалися на кооперативних нарадах при ЦК КП(б)У та в НКВТ УСРР [199, арк.240].

Через недостатність промислових товарів та ускладнення ситуації на споживчому ринку союзні та українські регулюючі органи вдавалися до централізованого планового розподілу товарних мас. У головних районах хлібозаготівель УСРР була здійснена спроба планового завезення товарів. Спочатку така практика була орієнтовною, а з 1925 р. вона стала обов'язковою для трестів. Через споживчу кооперацію у централізованому порядку в хлібозаготівельні райони надходили промислові товари першої необхідності (мануфактура, нафтопродукти, сіль, цукор, залізо, цвяхи) від союзних та

українських державних трестів та синдикатів [200, арк.52–53].

Практика розширення генеральних договорів разом з планами порайонного завезення товарів поступово стала вирішальною у взаємовідносинах кооперації з державною промисловістю. Не випадково у березні 1925 р. збори уповноважених Центроспілки СРСР визнали генеральні договори з державною промисловістю, що здійснювались централізованим порядком, «найбільш здоровою формою безперебійного постачання кооперації продукцією промисловості» [201, с.34]. Сама ж держава розцінювала їх як важливий крок на шляху розвитку плановості в регулюванні товарообігу і приборканні «ринкової стихії», вона не лише регламентувала відпускні ціни на продукцію трестів, але й указувала, кому її потрібно реалізувати. До того ж державні планові рознарядки товарів позбавляли споживчі товариства та їх спілки комерційної ініціативи, що була украй важлива в умовах конкуренції.

Подібна практика взаємозв'язків споживчої кооперації з промисловими підприємствами ще більше посилила неврегульованість попиту та пропозиції, неминуче вела до розширення «примусового асортименту» товарів. Не випадково в офіційному зверненні НКВТ УСРР до Раднаркому і ЦК КП(б)У від 28 лютого 1925 р. практика примусового асортименту називалася досить поширеною в Україні. Указувалося, що кооперативи на місцях позбавлені будь-якого вибору асортименту товарів, оскільки договори укладалися центральними органами споживчої кооперації, часто без консультацій із торговельною мережею і без урахування її інтересів [202, арк.12].

Невирішеною залишалася проблема забезпечення населення мануфактурою. Загострення проблеми полягало в тому, що в товарообігу споживчої кооперації провідну роль відігравали хліб і ситець. За тим, скільки ситцю може отримати селянин за проданий хліб, визначалася рентабельність його господарства. Оскільки на Україні майже повністю було відсутнє фабричне виробництво бавовняних тканин, їх завозили переважно з РСФРР. У зв'язку з цим мануфактура у багатьох випадках потрапляла до селянина обхідними шляхами – через приватного посередника, який доводив націнку на

мануфактуру до 107%, крім цього кооперативна націнка на ситець, наприклад, у жовтні 1925 р. становила 61% [194, с.8].

Питання забезпечення населення мануфактурою через споживчу кооперацію й усунення з цього процесу приватного посередника протягом 1925 р. було взято під посилений контроль держави. Голова ВРНГ СРСР Ф.Е. Дзержинський в одній із директив трестам і торгам підкреслював, що тільки за один квартал у Москві було перепродано спекулянтам 550 вагонів мануфактури. Від імені Політбюро ЦК РКП(б) і РНК СРСР він вимагав «покласти кінець вакханалії цін і вжити заходи з тим, щоб вироби промисловості через кооперацію діставались робітникам і селянам, а не спекулянтам» [203, с.247–249].

Для того, щоб розширити генеральні договори промисловості і споживчої кооперації на товари першої необхідності, зокрема мануфактуру, у листопаді 1925 р. УЕР ініціювала ряд заходів щодо оперативного просування товарів до сільського споживача. Зокрема, на НКВТ України покладалося завдання контролювати, щоб мануфактура, залізо, махорка, шкіра, які мали найбільший попит у сільського пайовика, продавалися трестами безпосередньо споживчій кооперації [204]. Адміністративні заходи держави дещо виправили становище з постачанням мануфактури. Лише в останньому кварталі 1924–1925 рр. споживча кооперація УСРР отримала 791 вагон мануфактури (в одному вагоні 70 тис. м) [205, арк.13, 16]. У першому кварталі 1925–1926 рр. з 462 вагонів мануфактури, які постачив Всесоюзний текстильний синдикат на Україну, кооператори отримали 227 вагонів (більше половини). При цьому НКВТ УСРР дав вказівку іншим отримувачам мануфактури: 75% цієї продукції реалізувати населенню через споживчу кооперацію [206, с.96].

Відтак можна констатувати, що генеральні договори споживчої кооперації з промисловими підприємствами на закупівлю та реалізацію товарів протягом 1924–1925 рр., на відміну від укладених у перші роки непу, перетворилися на цілу систему. Без сумніву, генеральні договори споживчої кооперації України з підприємствами державної промисловості, з одного боку, були проявом

адміністративного втручання влади, а з другого, сприяли зростанню товарообігу кооперативних організацій. Ці договори значною мірою вплинули на те, що торговельні обороти ВУКС протягом 1924–1925 рр., порівняно з попереднім роком, зросли на 54,8 % [207, с.5].

Дані щодо питомої ваги споживчої кооперації у закупівлях і реалізації продукції державної промисловості дещо різняться між собою. Так, III-й з'їзд уповноважених ВУКС (січень 1925 р.) указував, що закупівлі кооператорів у державних підприємств складали 48% [208, арк.16], а згідно з даними сьомої сесії Ради ВУКС (червень 1925 р.) через споживчу кооперацію за генеральними договорами реалізувалося 40% продукції держпромисловості [209]. За видами окремих товарів питома вага споживчої кооперації УСРР у реалізації товарів державної промисловості була така: цукор – 61%, текстиль – 59,8%, гас – 40,2%, силікат – 40%, шкіра – 35%, метал – 28,2%, лляні і вовняні вироби – 21%, бавовняні вироби – 19,3%. [210]. Без сумніву, споживча кооперація в умовах конкурентної боротьби за ринок усіяко намагалася триматися за генеральні договори з промисловістю, що дозволяло потіснити приватну торгівлю. Проте директивна орієнтація кооперативних організацій на державну промисловість мінімізувала їх господарську ініціативу.

Одним із шляхів усунення приватного торговця з ринку протягом 1924–1925 рр. стала державна політика зниження цін у споживчій кооперації. Хоча в результаті стабілізації економіки у 1924 р. «ножиці» цін на промислові товари та продукти сільського господарства «зімкнулися», було зрозуміло, що попит на промислові товари значно вищий, ніж пропозиція. Замість кризи збуту товарів виник товарний голод (брак товарів першої необхідності). Наслідком цього стало нове підвищення роздрібних цін на промислові товари.

XIII конференція РКП(б) (січень 1924 р.) поклала початок посиленям діям влади щодо регулювання ринку за допомогою політики цін. Ішлося про регулювання як оптових, так і роздрібних цін на основні предмети споживання. Перед кооператорами було поставлене завдання: здійснювати продаж товарів за цінами, нижчими за середні ціни приватної торгівлі [153, с.175–176]. Однак

попри ухвалені партійною конференцією рішення деякі керівники споживчої кооперації виступили проти її вимог торгувати за цінами, нижчими, ніж у приватній торгівлі, наполягаючи на середньоринкових. З огляду на це у лютому 1924 р. ЦВК СРСР видав постанову, відповідно до якої встановлювалися граничні ціни на ряд товарів [2, с.401], а рішення пленуму ЦК РКП(б) (березень – квітень 1924 р.) вимагали ліквідувати всі комерційні операції споживчої кооперації [153, с.202–203].

Враховуючи складність ситуації на споживчому ринку, викликаній браком товарів, ВУЦВК і РНК УСРР 14 березня 1924 р. ухвалили спільну постанову «Про боротьбу з дорожнечею» [211, с.172–173]. Споживчій кооперації належало виконувати цілу низку директив: звернути особливу увагу на встановлення твердих цін, уникати посередників, збільшувати мережу кооперативних крамниць, обігові кошти та кредити первинним товариствам. 2-а сесія ВУЦВК (квітень 1924 р.) передбачала створення Наркомату внутрішньої торгівлі (НКВТ) УСРР, якому дозволялось регулювати політику цін у торгівлі [212, с.490]. З метою зниження цін у споживчих кооперативах, сесія запропонувала здійснювати товаропросування безпосередньо від виробника до пайовика без завезення продукції на склади [213, с.496].

Характерно, що водночас ЦК КП(б)У 5 травня 1924 р. надіслав службові записки до уряду УСРР, ВУКС та Південбюро ВЦСПС, які містили суперечливу вимогу. З одного боку, споживчій кооперації заборонили продаж товарів за збитковими для неї цінами. З другого боку, ЦК КП(б)У наполягав на тому, щоб ціни у споживчій кооперації загалом на 2–3% були нижчими за ринкові для непайовиків і на 3–5% нижчими за ринкові – при продажу товарів членам кооперативів [214, арк.30]. Розпорядження НКВТ УСРР щодо зниження цін також були обов'язковими для виконання кооператорами [215, арк.57]. Загалом навесні 1924 р. накреслилася тенденція до посилення втручання у процес ціноутворення з боку радянської влади.

Суттєве зменшення цін змогли провести фінансово спроможні робітничі кооперативи. Так, Лисичанський районний кооператив «Червоний хімік» уже

на початку січня 1924 р. знизив ціни на всі промислові товари, а саме: на готовий одяг – на 25%, мануфактуру та галантерею – на 20%, шкіру для підошов та махорку – на 15% тощо. У результаті 60% зарплати робітників було охоплено цим кооперативом [216]. Необхідність проведення політики зниження цін змусила робітничу кооперацію приділити серйозну увагу асортименту і якості товарів. Наприклад, щоб усунути затоварювання, продукція Нікопольського робкоопу мала сезонний характер і продавалася на 5–15% дешевше, ніж у приватника. Як відзначав «Бюллетень Вукоопспилки», «там можна було купити дешевше і за якістю краще, починаючи від гасу і закінчуючи голкою» [217, с.33].

Щоб переконати населення у вигідності здійснення покупок у робітничій кооперації, місцеві органи влади та й самі кооператори вдавалися до агітації. Наприклад, правління Чернігівського ЦРК щотижня публікувало в місцевій пресі кооперативні та ринкові ціни на товари широкого вжитку [218, с.23]. Полтавський губком КП(б)У на губернських партійних зборах від 25 червня 1924 р. звернув увагу кооператорів на необхідність вивчення досвіду робкоопів Кременчука, які за рахунок збільшення товарообігу знизили ціни в магазинах ЦРК у середньому на 10% [219, арк.76]. Якщо в березні 1924 р. ціни у магазинах Катеринославського ЦРК були вищими за середньоринкові, то у квітні вони були на 7–10%, а в серпні – на 20–25% нижчі, ніж у приватній торгівлі. Цього кооператорам вдалося досягти за рахунок зменшення накладних витрат – із 25,5% у січні до 13,8% у липні [220, арк.37].

Однак досягнуті результати політики зниження цін не задовольняли керівництво УСРР. Про це йшлося на торговельній нараді робкоопів (20–24 червня 1924 р.). Акцентувалося на тому, що робітничі кооперативи мали домагатися, щоб ціни на товари були постійно нижчими за середньоринкові, як наказували регулюючі торгівлю органи. Досягти цього пропонувалося кількома шляхами: завдяки отриманню пільг від господарських органів, здешевленню торговельного апарату та його раціоналізації, суттєвому зниженню накладних витрат тощо [221, с.16].

З огляду на скрутне фінансове становище набагато складніше здійснювалося зниження цін у райспілках та сільських товариствах. Так, 27 березня 1924 р. Чернігівський губпартком вирішив звернутися до ЦК КП(б)У з проханням відпустити місцевій райспілці безтерміновий і безвідсотковий кредит у сумі 15 тис. крб для покриття збитків, яких вона зазнала у ході кампанії зниження цін [222, арк.169]. Місцева влада зобов'язувала кооператорів шукати шляхи зниження цін, а в ряді випадків давала вказівки, як потрібно це зробити. Наприклад, 16 травня 1924 р. Полтавський окрвиконком висунув перед райспілкою завдання – провести здешевлення товарів за рахунок зниження націнок не менше як на 15%., щоб «члену-пайовику наочно бачити захист його інтересів кооперацією» [223, арк.252].

Кооператори мали не лише здешевити промислові товари, але й постачати їх безпосередньо до селянина, оскільки всі вигоди від зниження цін намагалися використати приватні посередники. З цього приводу один із керівників Вукопспілки А.І. Кельмансон на сторінках «Кооперативного бюллетеня» навесні 1924 р. писав: «Наше завдання – щоб у кожному селі була кооперативна крамниця, де селянин зможе купити сіль, гас, оселедець, сірники, махорку за цінами, не вищими за ринкові. Дешеві сіль і гас в кожному селі – ось те завдання, від розв'язання якого залежить оцінка селянством правильності політики радянської влади» [224, с.4]. На підтвердження цих слів наводимо дані по Макарівському споживчому товариству Київської округи. У квітні 1924 р. сіль тут коштувала 3, а у приватного торговця – 6 коп. за фунт, відповідно гас – 6 і 9 коп. за фунт, цигарки – 16 і 30 коп. за пачку. Як результат – торговельний обіг приватних крамниць значно зменшився [225, арк.287–288].

Хоча зниження цін у сільській кооперації здійснювалося повільніше, ніж у місті, однак уже в перші місяці 1924 р. кооператори продавали ходові товари на селі в середньому на 6–9% дешевше, ніж приватний торговець, а у травні ці показники склали 11–14%. Це дало підставу голові правління Центроспілки СРСР Л.М. Хінчуку на сторінках «Правди» зробити висновок: «позиції кооперації стосовно приватної торгівлі значно посилюються» [226]. Тенденцію до

зниження цін у сільській кооперації підтверджує політзвіт Чернігівського окрпарткому за липень 1924 р.: «приватний ринок починає значно звужуватися, не маючи змоги протидіяти систематичному зниженню кооперативних цін» [227, арк.37]. За даними часопису «Союз потребителей, на 1 серпня 1924 р., якщо прийняти ціни приватника за 100%, роздрібна ціна торгівлі споживчої кооперації складала у великих промислових містах 80%, у невеликих містах – від 86 до 91%, а в селах – 87% [228, с.43].

Проте у ході боротьби споживчої кооперації за ринок шляхом зниження цін спостерігалось немало недоліків. Так, у Харківському ЦРК на середину 1924 р. вартість десятка коробок сірників складала 14 коп., фунта гречаної крупи – 4 коп., фунта рису – 11 коп. На відстані 30 верст від Харкова картина була вже інша, бо ті ж товари продавали у сільських кооперативах за такими цінами: сірники – 20 коп., гречана крупа – 7 коп., рис – 15 коп [229, с.6]. Іноді змагання за ціни між кооператорами і приватними посередниками нагадувало азартну гру. Зокрема, на ярмарку у Сновську, що на Чернігівщині, споживчі кооперативи повели атаку на приватну торгівлю шляхом зниження цін. Приватні торговці були змушені включитись у конкурентне змагання і також знизили ціни. Тоді кооператори, за розпорядженнями Чернігівської райспілки, ще більше знизили ціни, змусивши приватних торговців зробити те ж саме. Так тривало допоки приватники не покинули ярмарок [230, с.41].

Певна стабілізація економіки упродовж 1924 р. збільшила купівельну спроможність населення, передусім селянства. Відповідно зріс попит на промислову продукцію, який призвів до чергового підвищення цін на товари в роздрібній торгівлі. Спостерігалися випадки, коли і кооператори не утримувалися перед можливістю швидко покращити фінансові справи своєї організації і робили на товари високі націнки. Наприклад, подекуди націнки на мануфактуру складали від 27 до 50%. Траплялося, що націнка доходила до 100% [231, с.12]. Політика високих націнок деяких кооперативів давала підставу приватним торговцям ще вище піднімати ціни.

Не випадково, що торгівельна діяльність споживчої кооперації і зокрема її

центрального органу – ВУКС стала предметом обговорення на 3-у пленумі ЦКК КП(б)У в лютому 1925 р. Серед недоліків торговельної діяльності ВУКС були названі великі обсяги (до 65%) складських операцій, які призводили до значного подорожчання товару й уповільнення його просування до споживача. З огляду на це ухвалили: – «...пропонувати Президії ЦКК вирішити питання стосовно подальшої діяльності ВУКСу» [232, арк.13–13 зв.]. Йшлося про посилення державного контролю за процесом ціноутворення в споживчій кооперації. Невдовзі, 19 лютого 1925 р., 4-а сесія ВУЦВК головним завданням у галузі державного регулювання цін визнала зниження роздрібних цін, позаяк їх зменшення відставало від темпу зниження оптових цін. Зокрема, для зниження роздрібних цін у споживчій кооперації пропонувалося посилити раціоналізацію її торговельного апарату [233, с.251].

Точної визначеності на місцях у питанні, мають бути кооперативні ціни на рівні середньоринкових чи нижче за них, не поставало. Так, бюро Одеського губкому КП(б)У 10 червня 1925 р. дало розпорядження місцевому ЦРК встановити ціни на товари, щоб вони були не нижчими за середньоринкові [234, арк.109], а кооперативна комісія при Чернігівському губпарткомі 14 травня 1925 р. висунула перед сільськими кооперативами завдання – здійснювати продаж товарів за цінами, нижчими за середньоринкові, відповідно дотримуючись націнки не більше 10% [235, арк.121–122]. Для прискорення зниження цін у сільській кооперації місцева влада спонукала райспілки відряджати на село інструкторів-комуністів, що підтверджує приклад Хорольського виконкому на Полтавщині [236, арк.66]. Адміністративний тиск на зниження цін у кооперації спостерігався і в містечку Опішня (Полтавщина), коли в листопаді 1925 р. місцевий виконком, виявивши високі націнки на товари, що доходили до 15–20%, вимагав від кооператорів негайно їх знизити [237, арк.283].

Залишалось невирішеним питання забезпечення робітників дешевою м'ясною продукцією. Беручи до уваги високі ціни на м'ясо в містах, 2-а сесія ВУЦВК ІХ скликання, що проходила 23 жовтня 1925 р., визнала за потрібне асигнувати кошти держави на зміцнення ролі державної і кооперативної

торгівлі у справі постачання робітників промислових центрів м'ясом за цінами, нижчими від приватних. Разом з цим сесія наголосила на необхідності встановити суворіші норми кримінальної відповідальності за зловмисну спекуляцію м'ясом та мануфактурою [238, с.1198].

Восени 1925 р. спостерігалась нова хвиля загострення товарного дефіциту у зв'язку з недостатністю промислових товарів, яка супроводжувалася посиленням спекуляції на найбільш ходові товари. Відтак 11 листопада 1925 р. на засіданні НКВТ УСРР визнали за необхідне, щоб місцеві наради органів влади, до складу яких входили представники державних та кооперативних торговельних організацій, встановили граничні надбавки на найбільш ходові мануфактурні, шкіряні й металеві товари. Визначені НКВТ УСРР типові накидки на товари мали враховуватися окрвиконкомами й окрвноторгами для визначення ними граничних цін на місцях. Підвищення цін у споживчій кооперації дозволялося лише з дозволу вказаного відомства [239].

З огляду на проблеми ціноутворення на ринку, викликані недостатністю товарів, ІХ з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) наголосив на тому, що торговельним організаціям, зокрема споживчій кооперації, для збереження реальної зарплати робітників у періоди ажіотажу необхідно домагатися стійкості цін на продукти харчування [27, с.354–355]. Водночас з'їзд підкреслив, що вкрай потрібне посилення регулюючого впливу держави за комерційною діяльністю кооперативних організацій» [27, с.378–379]. Отже, вплив більшовиків на процес ціноутворення у споживчій кооперації на кінець 1925 р. ще більше посилювався.

Здійснюючи політику зниження цін, споживча кооперація зуміла потіснити приватний капітал не лише з оптового, а й – що більш важливо – з роздрібного товарообігу. На кінець 1925 р. ціни в магазинах споживчої кооперації у середньому були на 9–11% нижчими, ніж у приватного торговця [240]. Відтак виконання накресленого більшовиками завдання щодо витіснення з ринку приватника шляхом зниження цін у кооперативному секторі активізувалося, хоча, безперечно, воно більшою мірою виконувалося директивним шляхом.

Активізація торгівлі спонукала правління ВУКС створити відділ, який

опікувався питанням координації торговельних операцій. Тому 2 червня 1925 р. на засіданні правління ВУКС ухвалили «Положення про торговий відділ Вукопспілки». У ньому зазначалося: «Торговий відділ веде всю торговельну роботу ВУКС у цілому і є її представником у планових організаціях і центральних закладах з усіх питань, які пов'язані з торговельною діяльністю» [241, арк.214–215]. Створення цього відділу свідчило не лише про розширення торговельної діяльності споживчої кооперації, але й необхідність узгодження її дій із регулюючими структурами. Однією з функцій відділу стало систематичне надання органам державної статистики відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 21 вересня 1925 р. «Про обов'язкову звітність торговельних підприємств» звітності – від подекадної до річної [242, с.850–851].

Для того, щоб активізувати торговельну діяльність споживчої кооперації та розширити пропаганду її переваг над приватною торгівлею, керівництво УСРР ініціювало проведення агітаційних кампаній. Так, 25 лютого 1925 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про Всеукраїнський конкурс споживчої кооперації», що мав відбуватися з 1 березня по 1 травня 1925 р. Із запасного фонду уряду УСРР на його проведення виділили 10 тис. крб [243, с.104–105]. За ініціативи місцевих органів влади організовувалися конкурси на кращого продавця, метою яких було поширити досвід кращих кооперативних торговельних закладів. Наприклад, у травні 1924 р. Запорізький ЦРК провів конкурс на кращого продавця робітничої кооперації. Результати заходу широко пропагувалися на сторінках місцевих газет [244, с.24]. Чернігівська кооператна рада при губкомі КП(б)У 4 листопада 1924 р. оголосила конкурс на кращий сільський кооператив. Для його підтримки Чернігівський губпартком виділив 1 тис. крб для нагородження кращих продавців [245, арк.25].

І центральні, і місцеві партійні та радянські органи влади не заперечували створення так званих крамничних комісій із числа пайовиків, уповноважених відстежувати якість торговельного обслуговування в кооперативах. У ряді випадків більшовики ініціювали створення подібних комісій, розробляючи «Положення про крамничні комісії» і прагнути через них впливати на стан

справ у споживчій кооперації [246, арк.33]. Без сумніву, крамничні комісії принесли помітну користь, оскільки допомагали виявляти недоліки торговельної роботи кооперативних організацій. Проте, впливаючи на роботу крамничних комісій, більшовики прагнули поглибити контроль за роботою кооперативів. Так, з допомогою крамничних комісій Полтавському губкому КП(б)У в серпні 1924 р. вдалося виявити, що в Золотоніській та Красноградській округах у неділю кооперативні магазини були закриті, тоді як приватні продовжували працювати [247, арк.65].

Загалом протягом 1924–1925 рр. відбулося суттєве зростання торговельної мережі споживчої кооперації України. Так, на 1 січня 1925 р. торговельна мережа Харківського ЦРК становила 227 одиниць, що порівняно з попереднім роком дало зростання на 206,7% [248]. Якщо в робітничій кооперації, за даними Уцербкоопу, на 1 жовтня 1924 р. було 1976 торговельних закладів, то на 1 жовтня 1925 р. їх налічувалося 2561, відтак за рік відбулося зростання на 585 одиниць (майже на 30%) [249, с.11]. Деякі інші показники про кількість торговельних закладів запропоновані в іншому джерелі. На 1 жовтня 1925 р. 2857 торговельних підприємств налічувалось у робітничо-міських кооперативах і 7679 – у сільських споживчих товариствах. Річний оборот пересічно на один магазин робітничо-міського кооперативу становив 108,3 тис. крб, а сільського – 19,4 тис. крб, тобто у п'ять разів менше. Відставання розвитку торговельної мережі на селі призвело до того, що один магазин сільського споживчого товариства у 1924–1925 рр. обслуговував у середньому 2799 жителів, а робітничо-міського кооперативу – 1824 жителі [78, с.42–43].

Різняться дані джерел щодо місця споживчої кооперації у задоволенні потреб населення в продуктах харчування і промислових товарах. За даними О.П. Пиріг, потреби робітників у продуктах і промислових товарах у 1924 р. робітнича кооперація задовольняла на 60–80% [250, с.124]. Високі показники охоплення робкоопами потреб робітників зафіксовані у дослідженні М. Агуфа, здійсненому в роки непу. Так, на 1 жовтня 1924 р. Чистяківський робкооп у Донбасі забезпечив потреби своїх членів на 61,6%, Грищинський – на 75%, Алмазнянський – на

81,5%, Колжанський – на 82%. [251, с.75–76]. Проте звіт Полтавського робітничо-міського товариства за січень 1924 р. засвідчує, що воно задовольняло лише 15% потреб пайовиків [252, арк.4].

Проблеми охоплення споживчою кооперацією потреб робітників промислових центрів неодноразово вирішувалося шляхом директивного втручання з боку вищого партійного керівництва. Зокрема, питання про необхідність збільшення відсотка обслуговування робітників Катеринославського ЦРК обговорювали в Політбюро ЦК КП(б) У 8 листопада 1924 р. З огляду на те, що 30,5% охоплення споживчою кооперацією потреб робітників Катеринослава було визнано незадовільним, ЦК КП(б)У зобов'язав ЦРК упродовж 3 місяців довести показники до 60%, тобто збільшити вдвічі забезпечення членів робітничої кооперації [253, арк.47].

Значно гірше через споживчу кооперацію забезпечувалися сільські жителі. Показники охоплення потреб селян кооперацією протягом 1924–1925 рр. суттєво відрізняються. За даними більшовицької преси, у 1924 р. споживча кооперація забезпечувала від 28 до 31% потреб селян, а на весну 1925 р. цей показник досяг 48% [254]. Більш переконливими є дані Є. Дешко, який зазначає, що в 1924–1925 рр. селяни забезпечували у споживчих кооперативах свої потреби на 29,5%, тоді як робітники у кооперативах купували товарів тільки 46,7% від необхідного [255, с.18].

Аргументом, що підтверджує динаміку торговельної діяльності споживчої кооперації, був її товарообіг, який щорічно збільшувався. Особливо помітним було зростання товарообігу кооперативних центрів – Вукопспілки та Уцербкоопу. За даними ревізійної комісії ВУКС, її товарообіг упродовж 1924–1925 рр. зріс майже вдвічі [193, с.11], а Уцербкоопу – втричі [256, арк.16].

Зростання товарообігу сприяло збільшенню власних коштів споживчої кооперації. Так, упродовж 1924–1925 рр. завдяки збільшенню внеску паїв та власних коштів товарообіг Київського ЦРК зріс із 0,5 до 21,5 млн крб щомісяця. У свою чергу, це позначилося на збільшенні відсотка охоплення кооперативом бюджету робітників – відповідно з 25 до 60% [257]. Проскурівський ЦРК на

Поділлі досяг таких показників: щоденно через 10 магазинів у середньому проходило 1 тис. покупців, унаслідок чого відбулося суттєве зростання товарообігу. Відтак ЦРК вдалося покрити дефіцит за 1923 р. і за 1924–1925 рр. отримати до 4 тис. крб прибутку, необхідних для подальшої активізації торгівлі [258]. Водночас торговельна робота деяких райспілок, з огляду на кампанії щодо зниження цін, залишалася збитковою [207, с.5–7]. Оскільки керівництво республіки вважало, що темпи зростання кооперативного товарообігу не відповідають завданням по витісненню приватної торгівлі [27, с.334–335], сьома сесія Ради ВУКС (червень 1925 р.) акцентувала на необхідності істотного зростання торговельних обігів споживчих товариств та їх спілок [259].

Хоча в показниках питомої ваги споживчої кооперації в роздрібному товарообігу УСРР існують певні відмінності, разом з тим вони переконують у її зростанні. Згідно з даними 4-ї сесії ВУЦВК від 19 лютого 1925 р., державна торгівля і споживча кооперація протягом 1922–1923 рр. разом мали у роздрібному товарообігу УСРР 36,6%, а приватна – 63,4%, у 1923–1924 рр. державна торгівля і споживча кооперація охопили вже 51,2%, а приватна знизилася до 48,8% [260, с.249]. В.М. Целларіус зазначав, що за період від 1921 до 1925 рр. питома вага споживчої кооперації в загальному товарообігу України зросла з 8 до 22% [151, с.15]. Зростання питомої ваги споживчої кооперації в товарообігу УСРР не заперечував І. Витанович, указуючи, що у 1925–1926 рр. вона становила 32% [261, с.281]. Крім цього, динаміку питомої ваги споживчої кооперації УСРР у товарообігу СРСР засвідчують такі дані: 1922–1923 рр. – 12%, 1923–1924 рр. – 17% і у 1924–1925 рр. – 18% [151, с.21].

Проблеми, з якими зіткнулася споживча кооперація в торговельній роботі, змусили кооператорів, окрім іншого, зайнятися питанням культури обслуговування. Восьма конференція КП(б)У (травень 1924 р.) накреслила завдання не лише поліпшення якості товарів, але і підвищення культури торгівлі [27, с.298]. Правління ВУКС навесні 1924 р. розіслало циркуляр місцевим товариствам, де вперше було порушене питання про роль продавця у справі залучення споживачів. Наголошувалося на тому, що кооператори

повинні «не лише відпускати товар, але й бути помічником покупцеві у його покупках, не забуваючи, що не покупець для нас, а ми для покупця» [30, с.106].

Заважали розгортанню торговельної діяльності споживчої кооперації й такі проблеми: розтрати, зловживання, крадіжки, грошові та товарні недорахунки, які навіть за умови державного контролю постійно зростали. Зокрема, кількість розтрат негативно впливала на торговельну діяльність магазинів Одеського ЦРК. До боротьби з цим явищем підключилося не лише керівництво ЦРК, але й профспілки та губпрокуратура міста [262]. У Житомирському ЦРК були виявлені розтрати у 34 магазинах. Їх сума становила майже чверть усього капіталу ЦРК. За ініціативи місцевих органів влади було вирішено притягти до відповідальності 50 чоловік, винних у розтратах [263]. Коли перевірка виявила в робкоопі «Вуглекоп» у Кадіївці розтрату на 14 тис. крб, було вирішено запровадити колективну відповідальність службовців за продукти [264]. Ряд зловживань службового персоналу розкрили у роботі Варваропольського робкоопу «Труд» у Донбасі. Новий склад правління притяг розтратників до відповідальності [265]. Відтак проблема боротьби з розтратами у споживчій кооперації стала своєрідним «черговим» питанням кооперативних нарад, темою багатьох статей у періодичних виданнях тих років [266, с.17–19].

Загалом упродовж 1924–1925 рр. завдяки не лише державній підтримці, але й власній господарській ініціативі споживча кооперація України поступово посилала свої позиції на ринку. Якщо в перші роки непу споживча кооперація не витримувала конкуренції з приватником, то в середині 1920-х років стало помітним зміцнення її позицій. Курс нової торговельної політики передбачав не лише податково-фінансове та інше сприяння, але й поглиблення регулюючого впливу держави на торговельну діяльність споживчих товариств і їх спілок. Ряд партійно-радянських рішень, які визначали державну політику щодо споживчої кооперації, слід визнати економічно непродуманими, а саме: їй заборонялося комерційне підприємництво, закупівля та продаж товарів розкоші, як-от какао, туалетне мило, оптова торгівля товарами широкого вжитку, визначення роздрібних цін з урахуванням ринкової кон'юнктури. Залишався ряд

невирішених проблем щодо безперервного постачання сільського населення промисловими товарами, а міських пайовиків – продуктами харчування. Відтак на кінець 1925 р. споживча кооперація України ще не змогла, як того вимагали більшовики, посісти монопольне становище на ринку.

2.3. Торговельна галузь вітчизняної споживчої кооперації в останні роки непу

Індустріалізація країни спричинила значну розбудову промислових центрів і супроводжувалася зростанням потреб міського населення у промислових товарах і продуктах харчування. Намагаючись максимально усунути зі споживчого ринку приватну торгівлю, більшовики у той період посилили безцеремонне втручання у ринкові відносини. Не випадково пленум ЦК КП(б)У (29 березня – 1 квітня 1926 р.) акцентував на необхідності «боротьби за урегулювання ринку» [27, с.419–420]. Тоді ж посилювалося втручання державних структур у торговельну галузь споживчої кооперації. Все йшло до фактично повного одержавлення кооперативних організацій і перетворення їх на механічних виконавців директив планово-регулюючих органів у галузі торгівлі.

Оскільки масштаби торгівлі споживчої кооперації мали істотно зрости, кооператорам належало звернути увагу на стабілізацію її фінансового стану. На початок 1926 р. кооперації вдалося певною мірою досягти самофінансування, що було відзначено восьмою сесією Ради ВУКС (лютий 1926 р.) : «Кооперація з попереднього періоду боротьби винесла багатий досвід господарювання, здатність досконало зважувати ситуацію, економно використовувати свої кошти, продумано будувати свою роботу» [184, с.3]. Проте досягнення фінансової стабільності кооперації ускладнювалося тим, що збільшення торговельних обігів вимагало вкладання нових коштів у торговельну мережу. Як типову, можна вказати на ситуацію в Катеринославському ТСТ (транспортному споживчому товаристві). Якщо на 1 жовтня 1925 р. співвідношення власних коштів і запозичених становило 1 до 3,6, то на 1 квітня

1926 р. – 1 до 6,4 [267, арк.6]. Крім цього, на засіданні Катеринославського ЦРК 7 травня 1926 р. зауважили, що «фінансовий стан напружений, не вистачає коштів, банківські кредити урізані і надії на їх розширення немає» [268, арк.59].

Споживча кооперація України, здійснюючи торговельну діяльність, продовжувала звертатись за довготерміновими позиками до народних комісаріатів фінансів СРСР та УСРР. На початок 1926–1927 господарського року її сумарна заборгованість цим структурам перевищувала 14,5 млн крб [269, арк. 44]. Прагнення підтримати споживчу кооперацію у боротьбі з приватним торговцем спонукало Наркомфін СРСР та Наркомфін УСРР списати значні суми боргу, оскільки повернути їх вона не могла, а та частка, що поверталася, знову, відповідно до постанови РПО СРСР від 19 листопада 1926 р., спрямовувалася на її кредитування [270, арк.111].

На основних кредиторів споживчої кооперації – Українбанк та Держбанк – припадало 89,9% загальної суми кредитів, з них 48,6% належало Українбанку, який залишався основною кооперативною банківською установою [271, с.272]. Кредити споживчої кооперації, взяті у приватників, поступово зменшувалися (у жовтні 1926 р. – 5,5%, а через рік – 1,4% від загального обсягу кредитів) [272, арк.71]. Місцеві споживчі кооперативи теж звертались до держави за підтримкою. Так, правління Катеринославського ЦРК у червні 1926 р. виклопотало кредит Українбанку у 600 тис. крб, а Амур-Нижньодніпровський ЦРК на Катеринославщині отримав кредит на 2–3 місяці у розмірі 300 тис. крб з місцевого бюджету [273, арк.85 зв.].

У практику робітничого кредитування держава внесла певні корективи. 3 квітня 1926 р. УЕР ухвалила постанову «Про кредитування низової робітничої кооперації під соло-векселі» [274, с.147–148]. Робкоопи, яким відкрили кредити, могли звертатися до Українбанку з проханням дисконтувати соло-векселі для розрахунків за товари із господарськими органами. Широко вживалася практика кредитування робітників під векселі господарських органів. Наприклад, така практика була запроваджена правлінням Кам'янського ЦРК на Дніпропетровщині (у липні 1926 р. Катеринослав перейменували на

Дніпропетровськ), коли 27 серпня 1926 р. запровадили дрібнокрамничне кредитування робітників під векселі Південсталі [275, арк.104].

Держава у зв'язку з потребою коштів на індустріалізацію обмежила видачу кредитів робітникам. Постанова Укрдержплану від 20 жовтня 1926 р. обмежила кредитування робітників, місячна зарплата яких перевищувала 100 крб. Унаслідок цього питома вага кредитування робітників у товарообігах знизилася з 8,2% в 1926 р. до 5,4% в 1928р. [276, арк.32]. Однак у лютому 1927 р. для активізації торгівлі ЦК КП(б)У розпорядився відновити, хоча й у менших розмірах, кредитування робітників, що підтверджує директива на адресу ВУКС від 14 лютого [277, арк.4]. 31 березня того ж року Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Уцербкооп «забезпечити належне дрібнокрамничне кредитування в межах двох тижнів» [278, арк.94].

У контексті державної політики щодо зменшення кредитів господарським організаціям у жовтні 1926 р. рішенням X сесії Ради Вукопспілки керівництву ВУКС довелося встановити обмеження на розміри кредитів Уцербкоопу – у межах до 10 млн крб банківського і 40 млн крб товарного. Тоді ж сесія Ради ВУКС ухвалила впродовж року збільшити пайові капітали та власні кошти не менше як на 55% [279, с.17]. Щоб підтримати місцеві організації, керівництву ВУКС віднині доводилося розраховувати передусім на власні сили. Так, 8 березня 1927 р. правління ВУКС доручило Уцербкоопу виділити фінансову допомогу Дніпропетровському ЦРК розміром 150 тис. крб [280, арк.22].

В інтересах пошуку коштів для індустріалізації РПО СРСР 19 листопада 1926 р. вимагала від споживчої кооперації УСРР терміново погасити борги за кредити. Подальше надання кооперативним організаціям державних кредитів було обмежене терміном 5 років [281, арк.6–6 зв]. Зменшення союзними структурами термінів кредитів не влаштовувало не тільки кооператорів, але й керівництво України, яке розраховувало на фінансову підтримку центру. У лютому 1927 р. РНК УСРР опротестував перед союзним РНК указівку РПО СРСР. У червні 1927 р. позицію уряду УСРР підтримала ВУЦВК, і 3 липня ЦВК СРСР був змушений розглянути звернення української сторони

[282, арк.8]. Проте вирішення справи уповільнювалося, на що 28 листопада 1927 р. вказав РНК УСРР у зверненні до ВУЦВК, указавши на невичерпність проблеми [283, арк.13]. Водночас керівництво ВУКС намагалося зберегти кредити вітчизняних кредиторів, що підтверджує лист від 10 жовтня 1927 р. до ЦК КП(б)У. Очільники ВУКС, не погоджувались зі зменшенням кредитів вітчизняних кредиторів на 30–50%, вказуючи на погіршення торгівлі на селі під час хлібозаготівель. Після втручання вищої партійної інстанції зниження кредитів для сільської споживчої кооперації становило 20% [284, арк.45 зв.]

Водночас поповнення власних коштів споживчої кооперації України відбувалося як за рахунок доходів від її господарської діяльності, так і завдяки пайовим кампаніям. Так, дохід робітничо-міських кооперативів від продажу товарів у 1925–1926 рр. пересічно становив 90,3 % загальної суми всіх доходів, а сільських споживчих товариств – 94,7%. Трохи нижчим був відсоток від продажу товарів у сумі загального доходу райспілок – 89,8% [285, с.21].

Характерною прикметою торговельної діяльності споживчої кооперації в останні роки непу стало збільшення фінансових ресурсів за рахунок пайових внесків. Не випадково 3-я сесія ВУЦВК (травень 1926 р.) підкреслила поліпшення фінансового стану кооперації як через урядові заходи (кредитні асигнування на оздоровлення кооперативів), так і через залучення коштів населення [286, с.600]. У кооперації розгорталася робота щодо чіткого використання пайових внесків з метою оптимізації торгівлі. Почалося відновлення кооперативного принципу, який забороняв давати товари у борг. Так, Могилів-Подільська райспілка розпорядженням від 24 серпня 1926 р. заборонила товариствам покривати борги своїх членів пайовим капіталом, бо такий засіб «підривав самий ґрунт, який сприяв розвитку товариства» [287, арк.11].

Щоб збільшити надходження паїв, активізувалася робота щодо розширення соціальної бази кооперації. Згідно розпорядження ЦК КП(б)У від 12 липня 1926 р. ЦК ЛКСМУ зобов'язали максимально залучати до споживчих кооперативів молодь. При цьому надавалася розстрочка для внесення вступних внесків та дозволялось вносити пай сільгосппродуктами [288, арк.12–14]. Крім

цього, положення про створення шкільної кооперації та залучення учнівських внесків було видано ЦК ЛКСМУ 16 листопада 1926 р. [289, арк.22–22 зв].

Як указував С. Зарудний, у 1927 р. зростання пайовиків у сільській споживчій кооперації порівняно з попереднім роком становило 52,5%, відповідно у робітничо-міській – 37,5% [290, с.35]. Проте місце пайового капіталу у структурі власних коштів кооперативів було тоді ще незначним, зокрема, у робітничо-міських – 15,4%, сільських – 15,0% райспілках – 12,3% [285, с.18]. Переважною складовою частиною власних коштів споживчої кооперації був не пайовий капітал, а надходження від її господарської діяльності. Тому на необхідності збільшення пайового фонду споживчої кооперації наголосили 2-а сесія ВУЦВК X скликання (жовтень 1927 р.) [291, с.1033] та 3-я сесія ВУЦВК (березень 1928 р.) [292, с.207].

Держава посилила втручання у процес поповнення пайових фондів споживчої кооперації. Підтвердженням цього є постанова ЦВК і РНК СРСР від 31 грудня 1927 р. «Про зміни постанови ЦВК і РНК від 20 травня 1924 р. «Про споживчу кооперацію», згідно з якою директивним шляхом був встановлений розмір внесків у споживчій кооперації, зокрема, вступний – 50 коп., пайовий у робітничих кооперативах – 15 крб, у сільських споживчих товариствах – 10 крб [293, с.93–94]. 3 січня 1928 р. ВЦВК СРСР направив телеграму на ім'я ВУЦВК, зобов'язуючи його посилити контроль за проведенням компанії щодо збільшення паїв [294, арк.4]. Відповідно 5 січня 1928 р. уряд УСРР видав постанову про збільшення кооперативних вступних та пайових внесків у вищевказаних розмірах [295, арк.8]. Практично відразу посилювався контроль за запровадженням вказаної директиви як з боку влади, так і кооперативних центрів. Зокрема, це підтверджують архівні матеріали Могилів-Подільської райспілки, яка 25 січня 1928 р., проаналізувавши хід пайової компанії у сільських товариствах, вказала на недостатню їх роботу у цьому напрямку, позаяк лише Барська контора виконала державну директиву [296, арк.35].

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 14 грудня 1928 р. передбачила спеціальні збори від населення на капітальне будівництво, зокрема,

торговельних закладів. Мовилося про одноразові внески від кооперованого населення, цільові внески від усіх споживачів району, відрахування від доходів організацій споживчої кооперації. Розмір внесків директивним шляхом установлювався так: для осіб із заробітком до 20 крб на місяць – 50 коп, до 100 крб – 2 крб 50 коп., понад 225 крб – 5 крб [297, с.50]. Водночас можна свідчити про тиск з боку правління ВУКС, коли рішенням від 17 жовтня 1927 р. воно зобов'язало кооперативи відпускати дефіцитні товари на 10–20% дешевше, ніж на ринку, лише тим пайовикам, які донесли додатково 1–2 крб до свого пайового внеску [298, арк.45зв.].

Поповнення пайового фонду споживчої кооперації дозволило оптимізувати її торговельну галузь. Загалом з 1 жовтня 1926 по 1 жовтня 1928 рр. пайовий фонд споживчої кооперації збільшився у 3,9 раза [78, с.46]. За даними І. Витановича, на кінець 1928 р. власний капітал ВУКС становив 8,4 млн крб, із них пайовий – 3,6 млн крб, тобто майже 43 % [261, с.281]. На 1 жовтня 1928 р. власні кошти ВУКС у 1,9 раза перевищували запозичені у держави [299, арк.31]. Відтак ВУКС поступово перетворювалась на кредитора, зокрема, коли в липні 1928 р. виділила Українбанку позику в 520 тис. крб на капітальне будівництво і позику в 466 тис. крб на імпорتنе устаткування [300, арк.59]

Держава у пошуках нових шляхів надходження коштів для індустріалізації намагалася посилити податкове навантаження на всі господарські структури. Про тиск фіскальних органів на кооперацію свідчило розпорядження НКФ УСРР від 16 липня 1926 р., в основі якого лежала директива НКФ СРСР від 24 червня 1926 р. про запровадження оподаткування прибутковим податком споживчих об'єднань робітників і службовців [301, арк.15]. Це оподаткування було запроваджене з огляду на те, що міські кустарі та ремісники, які входили до складу споживчих товариств, мали підлягати додатковому оподаткуванню. Розпорядження викликало низку клопотань із боку робкоопів до регулюючих органів про звільнення їх від вказаного податку. Прокуратора УСРР, у компетенцію якої входило вирішення суперечливих питань оподаткування, 31 березня 1927 р. надіслала до ВУЦВК подання про припинення чинності

вказаної директиви. 15 квітня 1927 р. Президія ВУЦВК скасувала фіскальне рішення, відтак робітничі кооперативи зберегли за собою пільги, що звільняли їх від оподаткування прибутковим податком [302, арк.4].

Спробою посилення оподаткування організацій споживчої кооперації України та поповнення союзної скарбниці було «Положення про прибутковий податок з державних підприємств, кооперативних організацій і акціонерних товариств за участю державного і кооперативного капіталу», ухвалене ЦВК СРСР восени 1926 р. [303]. Оскільки споживча кооперація України підпорядковувалась Центроспілці СРСР, вважали, що прибутковий податок від контор та представництв споживчої кооперації УСРР, що діяли за межами республіки (зокрема, в Москві, Ленінграді, Ростові, Астрахані), мав надходити до союзних податкових органів. Ураховуючи пропозиції кооператорів, 15 квітня 1927 р. ВУЦВК направив до ЦВК СРСР проект постанови в редакції українського уряду, за яким сума прибуткового податку споживчої кооперації розподілялася між усіма союзними республіками, на території яких реалізувалася діяльність цих організацій залежно від вартості вибраних на кожне окреме підприємство патентів [304, арк.4]. Однак остаточно вирішити проблему не вдалося, бо завадила позиція союзних відомств.

На відміну від інших господарських структур, споживча кооперація протягом 1926–1928 рр. зберегла певні податкові пільги, включаючи заміну зрівняльного збору оподаткування введенням прогресивно-прибуткового податку, зменшення орендної плати за приміщення тощо [305, с.168]. Податкова політика держави щодо кооперації впливала на її частку в загальній сумі податкових надходжень до бюджету УСРР. У 1924–1925 р. на споживчу кооперацію України припадало 13,6% усіх податкових платежів, що надходили до скарбниці, у 1925–1926 рр. – 15,2% і в 1926–1927 рр. 13,5%. Певне зростання податкових надходжень пояснюється збільшенням розмірів торговельних обігів споживчої кооперації. Тоді ж приватний сектор сплачував податків у 4 рази більше, ніж кооперація, хоча в 1925–1926 рр. обороти у нього були меншими у 1,5 раза від кооперативних, а в 1926–1927 р. – у 2,4 раза [306, арк.40–41].

Успішність боротьби з приватною торгівлею суттєво залежала від того, як швидко споживча кооперація зможе посісти монопольне становище в оптовому товарообігові, чим визначалося і зниження роздрібних цін на промислові товари. На цьому, зокрема, наголосив квітневий 1926 р. пленум ВКП(б), підкресливши, що у зв'язку з розривом роздрібних і оптових цін на продукцію державної промисловості питання організації та регулювання ринку набувають виняткової ваги [307, с.146]. Розширення оптових торговельних операцій споживчої кооперації було тісно пов'язане з поглибленням системи генеральних договорів із державною промисловістю. Це відзначила 3-я сесія ВУЦВК (травень 1926 р.). В Україні давався взнаки товарний голод на окремі товари, відтак існувала нагальна потреба врегулювання товарообміну і забезпечення дефіцитними товарами передусім промислових районів. Сесія визнала за потрібне і надалі розширювати практику генеральних договорів споживчої кооперації і державної промисловості [308, с.602–604].

У 1926 р. між кооператорами і виробниками товарів розгорілася дискусія стосовно доцільності збереження між ними генеральних договорів. IV з'їзд уповноважених ВУКС (квітень 1926 р.) підкреслив важливість поглиблення взаємозв'язків кооперації з промисловістю, бо це гарантувало систематичне поповнення її організацій товарами [309, с.4]. Водночас очільники ВУКС для ліквідації паралелізму в роботі і збільшення навантаження споживчої кооперації наважились обстоювати скорочення державного торговельного апарату як реалізатора промислових товарів. Це підтверджує виступ члена правління М.З. Дуліна на X сесії Ради ВУКС (жовтень 1926 р.), коли він зазначив: «Ми вважаємо за необхідне, у зв'язку з розвитком гендоговорів, ставити питання про ліквідацію торговельної мережі синдикатів, трестів, торгів». Маючи на меті витіснення не лише приватної, але й державної торгівлі, сесія планувала шляхом розширення генеральних договорів з промисловістю досягти забезпечення потреб членів кооперації не менше як на 70% [279, с.17].

Керівники державної промисловості, навпаки, займали протилежну позицію, вважаючи генеральні договори зайвою ланкою в просуванні товарів,

що спричиняла лише штучне накручування кооперативних оборотів. Вони наполягали на збереженні власних філій як постачальників низової і середньої кооперації. Тож між державною промисловістю та кооперацією посилювалося протистояння у питанні товаропросування від виробника до споживача.

З метою розв'язання конфлікту 16 серпня 1926 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про взаємовідносини держпромисловості і споживкооперації», у якій підкреслювалося, що основним розподільником промислових товарів серед населення повинна залишатися система споживчої кооперації [2, с.535–537]. Зокрема, в документі наголошувалося на тому, що надалі потрібно проводити лінію на більше навантаження системи споживчої кооперації товарами державної промисловості відповідно до її технічних і фінансових можливостей.

Вказана постанова дала підставу X сесії Ради ВУКС (жовтень 1926 р.) домагатися від урядових структур підтримки щодо посилення товарного навантаження споживчої кооперації за рахунок забезпечення її інтересів у взаємозв'язках із промисловістю [279, с.16]. Рішення НКВТ УСРР, ухвалені у вересні – жовтні 1926 р., передбачали згортання баз Цукротресту, передачу більшості відділень Держрибсиндикату й Текстильторгу споживчій кооперації [310, с.12]. Поглиблення господарських зв'язків споживчої кооперації з промисловістю призвело до посилення її ролі в оптовому товарообігу УСРР. Якщо питома вага доходів ВУКС, які вона отримувала від торговельних операцій з державною промисловістю, в 1925–1926 рр. становила 1,9%, то в 1926–1927 рр. вона зросла до 10,4% її загальних доходів [311, с.58].

Проте державне сприяння споживчій кооперації щодо завоювання оптового ринку через розширення системи генеральних договорів водночас супроводжувалася посиленням контролю як за виробником, так і реалізатором промислової продукції. Зокрема, перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (17–21 жовтня 1926 р.) висунула перед кооператорами ряд завдань, у тому числі знизити торговельні витрати і забезпечити маневрування товарами з метою недопущення ажіотажу в одних районах і завалів товарів у інших [27, с.441].

Держава прагнула регулювати генеральні договори споживчої кооперації з

харчовими трестами. Мовилося і про встановлення регулюючими органами націнок та роздрібних цін на окремі продукти. Так, постанова НКВТ УСРР від 2 лютого 1927 р. затвердила такі ціни на продукцію Олійтресту: роздрібна ціна на соняшникову олію для робітничо-міських кооперативів мала становити не більше як 52 коп., а на селі – 55 коп. за кілограм [312, арк.84]. На початку листопада НКВТ удалося домогтися від Олійтресту додаткової скидки при укладенні генеральних договорів, відтак члени робітничих товариств змогли купувати олію по 46 коп. за кілограм [313, арк.122]. З огляду на те, що на цукор залишався великий попит, згідно з рішенням Наркомторгу СРСР від 23 вересня 1927 р. були визначені скидки для споживчої кооперації у розмірі 6–7% на оптові закупівлі продукції Цукротресту. Оптова скидка для державної торгівлі тоді становила 0,5% [314, арк.22]. Це свідчило, з одного боку, про преференції споживчій кооперації, а з другого – про адміністративне втручання держави.

Практика генеральних договорів споживчої кооперації з державною промисловістю упродовж 1926–1928 рр. супроводжувалася встановленням попередніх замовлень, що посилювало вплив попиту на виробництво. Лютневий пленум ЦК ВКП(б) 1927 р. підкреслив, що кооперація «повинна переходити до системи попередніх замовлень на виробництво товарів, що їх вимагає ринок, допомагаючи цим пристосуванню промисловості до змін на ринку» [307, с.146]. Перехід до попередніх замовлень був уперше здійснений щодо текстильних товарів, яких постійно бракувало, далі він був поширений і на інші товари повсякденного вжитку.

Питання щодо вдосконалення взаємозв'язків споживчої кооперації і промисловості стояло в порядку денному XI надзвичайної сесії Ради ВУКС 19–22 лютого 1927 р. Наголошувалося на необхідності своєчасних розрахунків між двома системами, а також удосконалення шляхів товаропросування [315, с.2]. У результаті проведеної роботи відбулося зменшення проміжних ланок у процесі товаропросування, питома вага товарів, які надходили до організацій споживчої кооперації з фабрик чи заводів на основі генеральних договорів, протягом 1927 р. зросла з 40,3 до 55%. Натомість питома вага товарів, що постачалися

центральними базами державних трестів та синдикатів, знизилася з 42,2 до 39,1%, відповідно їх місцевими відділеннями – з 17,5 до 5,9% [316, с.26].

Без сумніву, практика генеральних договорів була для споживчої кооперації зручною формою регулярного поповнення її товарними ресурсами для запобігання тривалої нестачі товарів. З огляду на це керівництво УСРР на X Всеукраїнському з'їзді Рад у квітні 1927 р. вказало на необхідність встановлення регулярного завезення із різних регіонів СРСР на Україну товарів широкого вжитку. Особливу увагу з'їзд надав надходженню шляхом виконання генеральних договорів дефіцитних товарів до хлібозаготівельних районів [317, с.611–612]. Однак державна промисловість не завжди своєчасно виконувала умови генеральних договорів перед кооперацією. Так, конференція крамничних комісій споживчої кооперації Чернігівщини у вересні 1927 р. виявила, що генеральні договори Чернігівського ЦРК з трестами та синдикатами становили 33,7% усіх закупівель, проте виконувалися ними лише на 70% [318, арк.97].

Виникали проблеми із виконанням генеральних договорів споживчої кооперації з державною промисловістю через неврегульованість цього питання між ВУКС і Центроспілкою СРСР. Це підтверджує звернення правління ВУКС до Центроспілки від 28 серпня 1927 р. Керівництво ВУКС наполягало на перегляді союзною спілкою порядку визначення питомої ваги України в системі генеральних договорів СРСР. Позиція керівництва ВУКС полягала в тому, що виділення товарів згідно з генеральними договорами для кооперації УСРР не відповідало її питомій вазі в економіці СРСР. Відтак українська споживча кооперація, на підставі розрахунків Центроспілки, отримувала за генеральними договорами всього 18% шкіри; 18,7% – заліза і 16,3% – мануфактури. Унаслідок цього товарообіг споживчої кооперації України становив тоді 20% товарообігу споживчої кооперації СРСР [319, арк.34–35].

Значення генеральних договорів споживчої кооперації з державною промисловістю посилювалося тим, що вони сприяли витісненню приватного торговця, особливо із сільського ринку. Однак при цьому XV з'їзд ВКП (б) у грудні 1927 р. підкреслив, що під час усунення приватного торговця не мають

виникати перебої у забезпеченні сільських пайовиків [307, с.286]. Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) (квітень 1928 р.) зобов'язав державні промислові підприємства та кооператорів не допустити влітку скорочення випуску і продажу товарів, які чекало селянство, а відтак вони мали утворити товарний резерв для маневрування у розпал хлібозаготівельної кампанії [307, с.321].

У результаті поглиблення взаємозв'язків споживчої кооперації України з державною промисловістю протягом 1927–1928 рр. частка оборотів, охоплених генеральними договорами, зросла щодо мануфактури з 70% до 80%, металевих виробів з 50% до 70%, солі з 75% до 88%, шкіряних виробів та взуття з 36% до 60% [320]. Кооператори забезпечували споживачів текстилем, цукром, сіллю, гасом приблизно на 70–80%. Загалом генеральні договори дали можливість кооперації задовольняти попит міського населення на промислові товари на 66%, а сільського – на 49,1% [321, с.165]. На 1 жовтня 1928 р. 82,9% усієї продукції до ВУКС надходило шляхом генеральних договорів, відтак влада контролювала як процес виробництва товарів, так і їх продаж [322, арк.8].

Загалом генеральні договори сприяли витісненню приватного торговця з оптового ринку. Протягом 1926–1928 рр. приватна торгівля втратила свої позиції на оптовому ринку країни з 3,3% до 1,3%. Певне зменшення було характерне і для державної торгівлі – з 46,9 до 41,6%. Натомість питома вага споживчої кооперації СРСР на оптовому ринку зросла з 27,4 до 29,3% [316, с.26]. Отже, завдання, накреслене партійно-радянським керівництвом країни перед державною торгівлею і споживчою кооперацією щодо завоювання оптового ринку, практично було виконане.

Невід'ємною частиною комплексу заходів держави щодо регулювання споживчого ринку у другій половині 1920-х років була цінова політика. Завдяки системі генеральних договорів із державною промисловістю споживчій кооперації вдалося практично витіснити приватного торговця з оптового ринку. Проте роздрібну торгівлю потрібно було ще завойовувати. У зв'язку з цим більшовики прагнули посилити регулювання споживчого ринку, запроваджуючи проведення систематичних кампаній щодо зниження цін.

На початку 1926 р. здійснена НКВТ УСРР перевірка виявила, що члени споживчих кооперативів значно переплачували за промислові товари та продукти харчування. Націнка на товар від виробника становила для ВУКС 4,1%, у райспілках вона доходила до 11,6%, робкоопах – 20,6% і сільських товариствах – 21,3%. Отже, у найбільш не вигідному становищі виявився сільський споживач, бо він переплачував кооперативу за торговельні послуги 37% до відпускної ціни товарів [285, с.25]. Однак окремі фінансово спроможні робкоопи навіть в умовах загострення товарного голоду на початку 1926 р. проводили роботу щодо зниження цін. Зокрема, 3-є зібрання уповноважених Чернігівського ЦРК у лютому 1926 р. ухвалило досягти зниження націнки до 15% шляхом зменшення терміну обороту товарів [323, арк.7зв.].

Тоді ж, на початку 1926 р., загострилася ситуація з цінами на хліб. Зважаючи на цю обставину, НКВТ УСРР посилив контроль за цінами продажу хлібної продукції передусім робітникам. Розпорядження НКВТ від 16 січня 1926 р. зобов'язувало ВУКС терміново врегулювати ціни на хліб. Директива містила попередження, що організації, які дезорганізують ринок непомірно високими цінами продажу хліба, будуть притягатися до кримінальної відповідальності як за спекуляцію. Про всі випадки продажу кооператорами хліба за високими цінами окрвноторги мали повідомляти НКВТ [324, арк.314].

Питання зниження роздрібних цін у споживчій кооперації стало предметом обговорення на пленумі ЦК КП(б)У (29 березня – 1 квітня 1926 р.). Особливу увагу приділили вирішенню проблеми розриву між роздрібними й оптовими цінами в державній та кооперативній торгівлі. Планували досягти зниження цін не лише силами НКВТ, але й місцевих організацій споживчої кооперації [27, с.420]. Рішення партійних форумів щодо зниження роздрібних цін у споживчій кооперації були покладені в основу роботи IV з'їзду уповноважених ВУКС (квітень 1926 р.). У промові голови правління О.Б. Генкіна йшлося про те, що кооператори підтримують директиви з регулювання роздрібних цін у споживчій кооперації з боку держави, що свідчило про непротидію керівництва ВУКС адміністративному втручанням в процес ціноутворення [309, с.4].

На засіданні 3-ї сесії ВУЦВК ІХ скликання 31 травня 1926 р. діяльність кооперативних організацій щодо підвищення роздрібних цін отримала негативну оцінку. Підкреслювалося, що вони піддалися ажіотажу, викликаному браком товарів першої необхідності. Кооператорам було висунуто звинувачення у спробі зірвати зусилля держави планово організувати товарообіг [325, с.602]. З огляду на рішення сесії керівництво ВУКС визнало, що «націнки, і звідсіль роздрібні ціни в споживчій кооперації були таки величеські» [76, с.33]. Відтак постійним гаслом кооперативних видань став заклик до боротьби з високими роздрібними цінами [326, с.5–10].

НКВТ УСРР зобов'язали здійснювати систематичний контроль за тим, щоб споживча кооперація дотримувалася встановлених державою націнок на товари. Йому дозволялося вживати до кооперативів – порушників встановлених державою норм – судовий, адміністративний та економічний вплив, включаючи припинення їх товаропостачання [327, с.605]. Про посилення впливу держави на кооперацію свідчить і те, що до контролю за цінами почали залучати органи ДПУ. Так, у секретній інформації начальника окружного відділу Полтавського ДПУ до НКВТ від 24 травня 1926 р. містилися дані про динаміку цін на гречку в Миргороді та Лубнах у період із 15 по 23 травня 1927 р. [328, арк.26]. Отже, контроль держави за роздрібними цінами набрав системного характеру.

Поштовхом до посилення директивного зниження цін у споживчій кооперації стала постанова РПО СРСР від 2 липня 1926 р., яка зобов'язала торговельні організації зменшити роздрібні ціни на дефіцитний товар на 10% до 1 серпня порівняно з цінами на 1 травня того ж року. На виконання директиви правління ВУКС звернулося з листом до своїх організацій: «...політику кооперативного нагромадження неодмінно слід погоджувати з інтересами й вимогами народногосподарського будівництва, зменшуючи роздрібні ціни і забезпечуючи потрібну економію в бюджеті робітничо-селянського споживача». Перевірка виконання постанови РПО СРСР, проведена правлінням ВУКС, встановила, що директиву виконали лише сільські товариства щодо мануфактури, про що свідчать дані табл. 2.2, а на

решту дефіцитних товарів, у тому числі шкіру, взуття і залізо, ціни на 10% не були зменшені [76, с.33]. Це свідчило про недостатність вказаних товарів і відповідно про високі націнки на них.

Таблиця 2.2

Зниження роздрібних цін споживчою кооперацією України
(дані на 1 серпня у % до 1 травня 1926 р. [76, с.33–34])

	Робітничі кооперативи	Сільські товариства
Мануфактура	2,0	10,0
Шкіра і взуття	4,2	5,7
Залізні товари	7,4	8,49

Не варто заперечувати того, що зниження цін у споживчій кооперації проходило зі значними ускладненнями, хоча, без сумніву, певних результатів домоглися і сільські, і міські кооперативи. Наприклад, якщо на 1 жовтня 1925 р. ціни в Дніпропетровському ЦРК у середньому були на 21% нижчі від ринкових, то на 1 жовтня 1926 р. – на 23,7% [329, арк.130]. Однак загалом результати цінової кампанії в робітничій кооперації не відповідали державним директивам. До того ж зниження цін у сільській кооперації здійснювалося виключно за рахунок зменшення їх прибутків і супроводжувалося ще більшим зубожінням ринку. Збереглися свідчення жителів села Краснокам'янки Кременчуцького округу: «Після того, як розпочалася кампанія зниження роздрібних цін, цілий ряд продуктів першої необхідності й дешевих товарів як-то ситець і т.п. взагалі відсутні в кооперативній системі, в той час, як у приватника є всі види товарів у достатній кількості й будь-якого асортименту, але ціни приватником накручуються до неможливості» [330, арк.131].

X сесія Ради ВУКС (жовтень 1926 р.), ураховуючи критичні зауваження влади, ухвалила спеціальну резолюцію «Про підсумки кампанії щодо зниження цін у кооперації і політику кооперативних цін», яка вимагала від місцевих кооперативів посилити роботу щодо зниження роздрібних цін шляхом раціоналізації торговельного апарату і зменшення витрат [279, с.17]. З огляду на партійну директиву та розпорядження правління ВУКС 17 жовтня 1926 р.

Могилів-Подільська райспілка в обіжнику до місцевих споживчих товариств вимагала домогтися зниження цін на товари завдяки зниженню торговельних витрат до 6,5% до товарообігу замість тодішніх 8–9% [331, арк.6].

Директивними заходами з метою посилення контролю за продажем споживчій кооперації товарів державною промисловістю та їх реалізацією пайовикам вважаємо низку постанов регулюючих органів. Так, постанова РПО СРСР від 3 серпня 1926 р. [332, арк.1] і розроблена на її основі постанова УЕР від 23 жовтня 1926 р. «Про граничні націнки на текстильні товари» [333, с.628–630] встановили граничні націнки на продаж текстильних тканин Вукопспілкою та Уцербсекцією. Промисловість мала дотримуватися націнки 3,5% з тим, щоб націнки у дрібнооптовій торгівлі не перевищували 4,5%; роздрібній торгівлі на селі – 26% і в роздрібній торгівлі в містах – 22%. Керуючись вказаними директивами, правління Вінницького ЦРК самокритично визнало націнку на мануфактуру в 25,5% зависокою, відтак вирішили у жовтні-грудні 1926 р. провести істотне зниження націнки, довівши її до 13% [334, арк.27].

Постанова УЕР від 31 жовтня 1926 р. «Про зміни та доповнення постанови Наркомторгу УСРР від 3 вересня 1926 р. «Про граничні націнки на калози» допускала націнку кооперативних центрів на цю продукцію у промислових містах від 12 до 14%, а для сільської кооперації – не більше 16% [335, с.631]. 9 лютого 1926 р. УЕР ухвалила постанову «Про зміну та доповнення до постанови НКВТ УСРР від 3 червня 1926 р. «Про граничні націнки на шкіряні товари», згідно якої націнка споживчої кооперації при продажу взуття в роздріб у містах мала становити не більше 24% і на селі не більше 27% [336, с.632–633]. Таким чином, контроль держави за відпускними оптовими цінами промисловості та роздрібними цінами в споживчій кооперації посилювався.

Водночас посилювався контроль за виконанням вищевказаних цінових директив на місцях. Так, 9 листопада 1926 р. було проведене засідання комісії при Дніпропетровському уповнаркомторзі щодо боротьби із нездоровими явищами в торгівлі. Виявили, що Дніпропетровський ЦРК не виконував директиву НКВТ про націнки на мануфактуру, тому вони були на 4% вищими

від державної граничної націнки. ЦРК було вказано на те, що він не виконав державної директиви [337, арк.6]. В обіжнику Могилів-Подільської райспілки від 28 січня 1927 р. мовилося, що в деяких кооперативах націнка товарів вища від встановлених норм, отже вони «порушували розпорядження державної влади та вищих кооперативних органів». Правління райспілки попередило, що за дотриманням націнок стежить прокурорський нагляд [338, арк.68].

Зниження цін у споживчій кооперації гальмувалося і помилками регулюючих цінову політику відомств. Так, 13 вересня 1926 р. комфракція Дніпропетровського ТСТ указала на той факт, що наркомторгівські націнки на калоші у різних місцевостях різні, що викликало незадоволення з боку робітничого населення на неправильне проведення політики націнок та зниження цін місцевими внуторгами. Тому комфракція правління вказаного транспортного споживчого кооперативу вирішила вимагати від місцевих органів НКВТ УСРР належного врегулювання цього питання [339, арк.13].

Лютневий (1927 р.) пленум ЦК ВКП(б) перед державною торгівлею та споживчою кооперацією поставив завдання провести чергове зниження роздрібних цін [307, с.144]. Відповідно РПО СРСР 17 лютого 1927 р. видала постанову, згідно з якою промисловість, державна торгівля і споживча кооперація були зобов'язані до 1 червня знизити роздрібні ціни на всі без винятку промислові товари на 10% порівняно з січнем того ж року [340, арк.15]. Щоб посилити контроль за зниженням цін, місцеві партійні осередки мали регулярно відстежувати хід цієї роботи. Не випадково протягом лютого – березня 1927 р. відбулися пленуми окружних комітетів КП(б)У в Дніпропетровську, Одесі, Києві, Запоріжжі, Лубнах, Харкові, де затвердили заходи щодо виконання ціноутворюючих директив [341]. Крім цього, накази НКВТ торговельним організаціям від 1, 2, 4 та 13 лютого 1927 р. про встановлення граничних роздрібних цін на ходові продукти – гас, рис, імпортні оселедці та олію передбачали їх зниження до 15 березня на 15% [342, арк.26].

З огляду на вищевказані партійно-урядові розпорядження 19–22 лютого 1927 р. правління ВУКС скликало XI надзвичайну сесію Ради, щоб обговорити

практичні заходи зі зниження роздрібних цін. Були встановлені нові норми націнок, витрат і прибутків для всіх ланок споживчої системи для того, щоб гарантувати зменшення цін на промтовари на 10%. Зокрема, по ВУКС крайня націнка на всі товари не мала перевищувати 1,5%; норма торговельних витрат – 1,25%, норма прибутку – 0,25%. Водночас встановили граничні націнки на товари Уцербкоопу, великих ЦРК, робітничо-міських кооперативів та сільських товариств [315, с.2].

Для вивчення стану торгівлі на місцях та розробки необхідних заходів щодо зниження цін у споживчій кооперації правління ВУКС 16 березня 1927 р. направило в різні регіони України 18 співробітників центрального кооперативного апарату [343, арк.23]. На сторінках кооперативних та інших періодичних видань керівництво ВУКС регулярно повідомляло про хід та результати кампанії щодо зниження цін у споживчій кооперації. У деяких випадках місцеві кооперативи під тиском органів радянської влади та керівництва системи прагнули відзначитися. Наприклад, президія Чернігівського ЦРК 29 березня 1927 р., розглянувши питання про зниження ціни на тютюн та сірники, ухвалили рішення: до директивної знижки НКВТ УСРР у 10% встановити ще й свою у розмірі 5% [344, арк.63].

Активізувався контроль за ціновою політикою споживчої кооперації з боку державних силових структур. Зокрема, 4 квітня 1927 р. нарада при Полтавській окружній прокуратурі за результатами перевірки в Полтаві та Червонограді констатувала, що зниження цін кооператори здійснили лише на неходовий товар, а на найбільш ходовий, особливо на асортимент товарів для села, зниження майже не було [345, арк.24]. Водночас Полтавська окружна прокуратура виявила, що споживчим товариствам на залізниці відпускали мануфактури лише 50% потреби пайовиків за цінами, які були набагато вищі, ніж у міських товариствах [346, арк.15].

Згідно з рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 1 квітня 1927 р. оргвідділ ВУКС зобов'язувався розробити заходи щодо залучення пайовиків до контролю за процесом зниження цін в кооперації [347, арк.33]. Відповідно на

місця Вукопспілка розіслала обіжники щодо залучення членів кооперації до контролю за зниженням цін у споживчих товариствах, де підкреслювалося, що «ця справа не лише кооперативу, а також і пайовиків» [348, арк.6].

6 травня 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У визнали хід проведення зниження цін торговельними організаціями недостатнім. Акцентувалося на тому, що у цій справі мав місце опір як з боку торговельних закладів, так і з боку промисловості. Для перевірки результатів кампанії зниження цін створили спеціальну комісію під головуванням В.Я. Чубаря, у складі Л.М. Кагановича, В.П. Затонського та М.О. Чернова, залучивши до цієї справи представників НКЮ, ДПУ та ВРНГ УСРР, сільських рад і профспілок [349, арк.2]. 24 травня на засіданні вказаної комісії слухали про результати перевірки зниження цін на місцях. Об'єктом перевірки обрали 15% закладів державної, кооперативної і приватної торгівлі [350, арк.6]. Так, за даними НКЮ УСРР, на 10 травня 1927 р. по Україні притягли до адміністративної чи кримінальної відповідальності 163 організації споживчої кооперації за порушення директив НКВТ про зниження цін і націнок [351, арк.124].

Як засвідчує висновок РПО СРСР, партійно-державне завдання щодо директивного зниження на 10% цін у державній та кооперативній торгівлі на 1 червня 1927 р. загалом було виконано. Споживча кооперація знизила ціни близько 6% (з 10%), а решта зниження припадала на державну промисловість. Зниження відпускних цін промисловими підприємствами та роздрібних цін кооперацією змусило й приватного торговця продавати товар хоч і дорожче, ніж кооператори, проте за цінами, близькими до них. За період із 1 січня по 1 червня 1927 р. зниження цін у приватника складало більше ніж 6% [255, с.30].

На початку липня 1927 р. правління ВУКС звітувало перед НКВТ УСРР про те, що споживча кооперація у запланований термін до 1 червня загалом провела зменшення роздрібних цін на 10%, у деяких випадках навіть із перевищенням у сільських товариствах, що підтверджують дані додатка А. У свою чергу, НКВТ УСРР мав підставу доповідати уряду, що здешевлення промислової продукції в містах коливалося від 8,6% до 10,4%, на селі воно

становило 9,5%. При цьому приховувався той факт, що зниження цін у споживчій кооперації супроводжувалося значним скороченням її доходів [352, арк.24]. Проведене хоча й директивним шляхом зниження цін у споживчій кооперації допомогло населенню заощадити значні суми. Пайовики споживчих товариств України лише протягом 1927 р. заощадили 52 млн крб [290, с.38]. Слід зауважити, що здешевлення промислових товарів водночас визначило підвищення цін на сільськогосподарські продукти, бо ціни на останні лишалися без змін.

До продовження зниження роздрібних цін у кооперативних організаціях закликали партійно-радянські форуми, які проходили після першочервневого зниження. Так, 2-а сесія ВУЦВК X скликання (жовтень 1927 р.) ухвалила постанову «Про зниження роздрібних цін, перспективи торгу, реалізацію врожаю, хлібозаготівлю та постачання промисловими товарами» [353, с.1030]. Віднині зниження цін на промислові товари все частіше розглядалося у контексті державних хлібозаготівель кооперацією, а тому набувало політичного забарвлення.

Ситуація на споживчому ринку України ускладнювалася тим, що в умовах гострого товарного голоду спостерігалися спекуляція та високі націнки на товари, перепродаж кооператорами товарів, призначених сільському пайовику. Відповідно НКВТ УСРР 7 січня 1928 р. надіслав розпорядження всім окружним прокурорам притягати до кримінальної відповідальності керівників кооперативних організацій, що використовували промислові товари не за призначенням або підвищували ціну на них [354, арк.24].

Якщо прийняти індекс роздрібних цін у споживчій кооперації на 1 жовтня 1926 р. за 100, то на 1 жовтня 1928 р. у робітничо-міських кооперативах він щодо промислових товарів становив 86,7, а щодо сільгосппродуктів – 91,9; відповідно у сільських – 83,8 і 76,9. Відтак роздрібні ціни у робітничо-міській кооперації на сільгосппродукцію порівняно з цінами на промислові товари на кінець 1928 р. були набагато вищі. Це пояснюється відставанням сільськогосподарського виробництва від потреб населення міст, яке швидко зростало [78, с.49]. Отже, упродовж 1926–1928 рр. споживча кооперація стала беззаперечним виконавцем державних ціноутворюючих директив.

Для того, щоб посилити контроль за торговельною діяльністю споживчої кооперації, влада ініціювала створення спеціальних комісій із контролюючими функціями. Згідно з наказом НКВТ УСРР від 24 листопада 1925 р. «Про організацію комісії з боротьби з нездоровими явищами в торгівлі», в округах створили комісії, до складу яких входили представники ДПУ, РСІ, окрвиконкому і ряду господарських органів [355, арк.263]. Контролюючий вплив комісій на кооперацію посилювався в першій половині 1926 р. у зв'язку із загостренням ситуації на ринку, викликаній браком дефіцитних товарів. 5 травня 1926 р. НКВТ видав розпорядження «До всіх окрвноторгів, місцевих комісій із боротьби з хворобливими явищами в торгівлі», де йшлося про те, що посилювалася спекуляція мануфактурою, яку приватні торговці скупляли у державних та кооперативних організаціях і перепродавали населенню. Оскільки подібні явища мали масовий характер, акцентувалося про притягненні до карної відповідальності не лише спекулянтів, але й кооператорів [356, арк.2].

Посилився контроль за торговельною діяльністю магазинів і з боку самих кооперативів. Наприклад, у серпні 1926 р. правління Катеринославського ЦРК виявило недоліки в роботі Мушкетівського магазину під час завідування цим закладом М. Федорова (зловживання, порушення встановленого правлінням товариства порядку роботи, зокрема незаконне кредитування пайовиків). Відтак визнали за необхідне усунути завідувача з посади, яку він обіймав [357, арк.12].

Звіти про роботу кооперативних організацій в обов'язковому порядку входили до порядку денного засідань виконкомів місцевих рад та окрвноторгів. Так, протоколи засідань Катеринославського міськвиконкому інформують про перекачування товарів із кооперативних крамниць до приватних торговців, що могло обернутися для кооператорів не лише адміністративною, але й судовою відповідальністю [358, арк.320]. В умовах загальної нестачі на ринку широкої групи товарів на складах Артемівського робкоопу перевіряюча комісія виявила товари, своєчасно не реалізовані споживачам [359, арк.6]. На засіданні Запорізького окрвиконкому піддали критиці роботу райспілки щодо постачання товарами сільських товариств з переважанням неходового товару

[360, арк.20 зв.]. Про високий рівень накладних витрат у робітничій кооперації Київщини йшлося на президії Київського окрвиконкому 9 лютого 1927 р. [361, арк.68]. Подібні недоліки були виявлені в ряді кооперативних організацій.

Почастішали перевірки з боку ДПУ УСРР за відпуском товарів кооперативами. Так, 13 вересня 1928 р. ДПУ Полтавської округи за результатами перевірки виявило, що Карлівське споживче товариство відпускало мануфактуру лише тим пайовикам, які зерно здали безпосередньо споживчій кооперації, і водночас відмовляли у продажі мануфактури селянам, що здали зернохліб сільськогосподарським товариствам та державній структурі «Укрхліб». Відтак Полтавський окружний відділ ДПУ звернувся до уповноваженого НКВТ притягти порушників до відповідальності [362, арк.130].

До контролю за торговельною мережею споживчої кооперації більшовики широко залучали громадськість, прикладом чого може бути діяльність крамничних комісій. Якщо на кінець 1925 р. в Україні налічувалося 75 таких комісій, у 1926 р. – 536, то у 1929 р. – 2024. Керівництво УСРР вимагало, щоб не менше половини членів крамничних комісії обиралися з числа незаможних верств населення, а також не менше 20% були комуністами чи комсомольцями [363, с.21]. Зокрема, на 1 жовтня 1926 р. у Вінницькому ЦРК діяло 10 крамничних комісій (147 чоловік), де 37% становили комуністи [364, арк.92].

Проте навіть в умовах посилення одержавлення кооперативні організації намагалися виявляти певну господарську ініціативу і самостійність. Протягом 1926–1928 рр. кооператори значно розширили торговельну мережу споживчої кооперації. Динаміка росту вказаної торговельної мережі наведена в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Динаміка росту торговельної мережі споживчої кооперації України
за період з 1925–1926 по 1928–1929 рр. [78, с.47]**

Показники	Господарський рік				
	1925–26	1926–27	1927–28	1928–29	1928–29 у % до 1925–26
Кількість роздрібних торговельних підприємств на кінець року	14247	17223	20804	25741	181,0
у тому числі у сільських споживчих товариств	10409	12109	13737	15967	153,0

Таким чином, зіставляючи наведені у таблиці дані, можна констатувати, що у 1928–1929 господарському році порівняно з 1925–1926 господарським роком відбулося зростання торговельних закладів споживчої кооперації на 181%, у тому числі на селі – на 153% . Проте цього було ще недостатньо, бо мережа приватних крамниць почала різко зменшуватися і у зв'язку з цим відчувався брак торговельних закладів, щоб безперервно обслуговувати споживача як у місті, так і на селі.

Занепокоєння керівництва УСРР викликала ситуація із недостатністю торговельних закладів споживчої кооперації в робітничих районах. З огляду на це кооператори запровадили практику спорудження мережі ларьків. Такий підхід дозволив охопити торгівлею ті райони промислових міст та робітничих селищ, де зовсім не було торговельних закладів. Так, на засіданні Дніпропетровського ЦРК 18 січня 1928 р., ураховуючи недостатність торговельної мережі, визнали необхідним провести її розширення за рахунок організації лотків і кіосків навколо заводів [365, арк.41]. Загалом за рахунок дотації з державного бюджету в розмірі 600 тис. крб та власних коштів робкоопів (понад 600 тис. крб) упродовж 1927–1928 рр. удалося відкрити 2 тис. 800 ларьків [366, арк.30].

Швидке зростання промисловості, підйом сільського господарства, збільшення доходів населення сприяли зростанню оптового й роздрібного товарообігу. Зростання питомої ваги споживчої кооперації в загальному товарообігові підтверджують загальносоюзні показники, наведені у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Питома вага торговельних систем в оптовому товарообороті СРСР (%) [316, с.26].

Роки	Державна торгівля	Кооперативна торгівля	У тому числі споживча кооперація	Приватна торгівля
1926-1927	46,9	49,8	27,4	3,3
1927–1928	41,6	57,1	29,3	1,3
1928–1929	38,9	60,2	31,7	0,9

Згідно з матеріалами IV з'їзду уповноважених ВУКС (квітень 1926 р.) споживча кооперація посідала в роздрібному товарообігові республіки 33,9%

проти 10% на час III з'їзду уповноважених ВУКС (січень 1925 р.), тобто її частка зросла більше ніж у три рази [75, с.34]. Отже, у 1926 р. споживча кооперація розширила роздрібний торговельний обіг до третини всього товарообігу республіки, що підтверджує й офіційна статистика [367, с.8–9]. За даними наркома торгівлі М.О. Чернова, на кінець 1927 р. питома вага споживчої кооперації в роздрібному товарообігу УСРР становила 52,6%, тоді коли на державну торгівлю припадало 23,7%, а на приватну – 23,7% [368, с.47]. Прикметно, що деякі робітничі товариства досягли значно вищих результатів питомої ваги в роздрібній торгівлі. Зокрема, в 1926–1927 рр. питома вага Чернігівського ЦРК у міській роздрібній торгівлі складала 85% [369, арк.7].

Через споживчу кооперацію України у 1928 р. на 72,3% задовольняли свої споживчі потреби сім'ї робітників, на 63,3% – сім'ї службовців і на 76,4% – селян [370, арк.97]. Передусім це стосується промислових товарів, що зафіксовано у додатку Б. Водночас охоплення споживчою кооперацією продуктового ринку мало значно менші обсяги. Так, у 1925–1926 р. частка споживчої кооперації України на ринку харчових продуктів становила лише 13% [371, арк.4], наступного року вона зросла до 17,4% [372, арк.33], а в 1927–1928 рр. становила 39,9% [373, арк.77]. Споживчі товариства недостатньо забезпечували міське населення молоком та овочами. Робітники витрачали на купівлю молока у споживчої кооперації лише 10,2% і овочів – 29,9% від суми своїх витрат на придбання вказаних продуктів, тоді як на закупівлю олії йшло 55,6%, м'яса – 38,8% та олії 55,6% їх бюджету [374, с.256]. З огляду на це 3 грудня 1928 р. на засіданні правління ВУКС акцентувалося, що в робкоопах виявлені недоліки у забезпеченні пайовиків овочами через відсутність належних приміщень для їх збереження, а тому потреби в цій продукції задовольнялися, головним чином, приватними торговцями [375, арк.75 зв.].

У 1928 р. радянська влада почала запроваджувати нормоване постачання. У середині 1928 р. карткову систему на продукти харчування і деякі промислової товари було введено в Донбасі, Одесі, Херсоні, Києві, Дніпропетровську, Харкові, Кривому Розі, Миколаєві, Маріуполі та інших

містах України. Споживчій кооперації довелося вносити корективи в торговельну діяльність. Так, директива НКВТ УСРР до окрвноторгів від 26 травня 1928 р. з огляду на складність забезпечення робітників вершковим маслом, яйцями, олією та рядом промислових товарів, вимагала від торговельних організацій приділити максимум уваги робітничому постачанню шляхом запровадження карткової системи [376, арк.48]. Наголошувалося на необхідності утворення в робітничій кооперації достатніх запасів продуктів харчування посиленого попиту, включаючи хліб, цукор, сіль, сало. Окрвноторги спільно з кооператорами мали розпочати роз'яснювальну роботу щодо режиму економії споживання хліба та інших продуктів харчування.

Улітку 1928 р. кооперативна нарада при ЦК КП(б)У визначила нові правила торгівлі. Відтепер у торговельній мережі встановлювалися дві ціни, нижча – для пайовиків, вища – для некооперованого населення. З початком колективізації сільську бідноту, котра не мала товарних надлишків хліба, постачали товарами без обмежень, інші групи селян мали право придбання товарів лише за умови здачі хліба державі. Заможні селяни, які продавали хліб на приватному ринку, не могли купувати навіть товари першої необхідності, а ті, що здавали хліб державі, але належали до категорії заможних, купували в кооперації товари за цінами, на 15% вищими від звичайних [30, с.99].

Виконуючи партійні циркуляри щодо нових правил торгівлі, Лубенський окрвиконком на Полтавщині у грудні 1928 р. видав таємне розпорядження райспілці стосовно дефіцитних товарів. Так, ціна на покрівельне залізо для сільської бідноти та колгоспників встановлювалася зі скидкою 25%, відповідно скидка на мануфактуру, шкіряні товари, нитки, калоші, віконне скло, будівельні цвяхи становила 30%, оселедці, соняшникову олію, господарське мило та вату – 50%. Окрвиконком визначив необхідну мінімальну кількість зданого хліба у квитанції на придбання селянами ходових товарів. Так, для отримання права на купівлю мануфактури членам кооперативів потрібно було здати не менше одного пуда зерна, відповідно, щоб купити чоботи – 15 пудів хліба, юхтові витяжки – 8 пудів, халяви для чобіт – 3 пуди, 1 лист покрівельного заліза – 2

пуди, 1 пару калош – 3 пуди, 3 катушки ниток – 1 пуд хліба, а для того, щоб придбати 25 пудів заліза, належало здати 130 пудів збіжжя [377, арк.155].

Отже, загострення труднощів на споживчому ринку України наприкінці 1920-х років супроводжувалося поверненням до практики централізованого розподілу товарної маси. На фоні економічних ускладнень загострилася політична боротьба в країні. Більшовикам потрібно було знайти винуватця складної ситуації в країні. Тож зрозуміло, що радянська влада вживала подальші кроки для посилення одержавлення споживчої кооперації.

* * *

Таким чином, торговельна діяльність споживчої кооперації України упродовж 1920-х років відбувалася в контексті соціально-економічної політики держави. Від початку непу радянська влада пішла на політико-економічний експеримент, оголосивши в директивному порядку безгрошовий продуктообмін і залучивши до його проведення споживчу кооперацію. Восени 1921 р., зрозумівши невдачу товарообміну, більшовики вирішили повернутися до торгівлі. При цьому знову ж таки ставку робили на споживчу кооперацію, яка на той час виявилася єдиною господарською організацією, спроможною протидіяти приватній торгівлі. Діючи в умовах госпрозрахунку та жорсткої конкурентної боротьби за споживача, споживча кооперація була змушена упродовж 1922 р. терміново шукати власні джерела фінансування. З цією метою кооператори започаткували реформу щодо спрощення організаційної структури споживчої кооперації та спрямування вивільнених коштів у торгівлю. Оскільки кооператорам за браком коштів було складно боротися з приватним сектором, держава була змушена сприяти у наданні їй кредитів та встановленні певних податкових пільг.

Особливістю торговельної діяльності споживчої кооперації в 1923 р. було погіршення умов її розрахунків з державною промисловістю за отримані товари. ВУКС та її організації відчували труднощі у збуті товарів через різке зростання цін на промислові товари. Криза збуту промислових товарів призвела

до затоварювання торговельних підприємств споживчої кооперації. Відтак кооператорам довелося під тиском держави піти на зниження цін, що обернулося істотними фінансовими збитками. Протягом 1924–1925 рр. споживча кооперація України, отримуючи податкові пільги та державні кредити, маючи сприяння в отриманні товарів безпосередньо від виробника, поступово вийшла з кризового стану й активізувала торговельні операції з метою задоволення своїх членів у товарах та продуктах харчування за нижчими від приватника цінами. Однак допомога споживчій кооперації з боку влади в середині 1920-х років призвела до посилення втручання в діяльність кооператорів, що виявлялося у прагненні регулюючих органів диктувати оптові та роздрібні ціни, націнки, впливати на процес доставки товарів до споживача.

Оскільки держава розглядала споживчу кооперацію як частину народногосподарського плану у період розгортання індустріалізації, впродовж другої половини 1920-х років адміністративний контроль за нею посилився. Якщо на початку нової економічної політики споживча кооперація мала суттєві податкові переваги перед іншими торговельними закладами, то протягом другої половини 1920-х років держава поклала на неї додаткове податкове навантаження, хоча, без сумніву, певні пільги все ж таки зберігалися, порівняно з приватним сектором торгівлі. За підтримки існуючої влади відбулося поглиблення практики генеральних договорів споживчої кооперації з державою промисловістю, що посилювало відстеження державними регулюючими та контролюючими органами процесу реалізації промислової продукції. Споживчій кооперації довелося під диктат партійно-радянського керівництва країни виконувати завдання щодо зниження цін на промислові товари та продукти харчування.

Загалом в останні роки непу споживча кооперація стала основним товаропостачальником міського та сільського населення, відтак більшовикам удалося використати її потенціал для витіснення з оптового і роздрібного ринку приватника. Однак ігнорування владою законів ринку і посилення втручання в торгівлю призвело до чергового запровадження в 1928 р. карткової системи та нормованого постачання, заручницею чого стала й вітчизняна кооперація.

РОЗДІЛ 3

ЗАЛУЧЕННЯ ЗАГОТІВЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ ПРОБЛЕМ ТА ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ

3.1. Заготівельна діяльність споживчої кооперації в 1921–1922 рр.

У період воєнного комунізму споживча кооперація практично була усунена від заготівельних функцій, які перейшли до органів Наркомпроду, і стала лише розподільчим апаратом держави. Рішення X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) стали відправною точкою щодо відродження заготівельної діяльності споживчої кооперації. Оскільки більшовики спочатку планували проведення безгрошового товарообміну, заготівлі споживчої кооперації тісно пов'язувалися з її товарообмінною діяльністю [1, с.370–371]. Згідно з декретом ВЦВК РСФРР від 21 березня «Про заміну продовольчої і сировинної розверстки натуральним податком» споживча кооперація передусім мала виконувати завдання щодо тієї частини населення, яке залишалося на державному продовольчому забезпеченні, а також заготовляти технічну сировину для державної промисловості [2, с.213].

Відродження заготівельної діяльності споживчої кооперації вирізнялося певною специфікою. З цього приводу на початку квітня 1921 р. у резолюції продовольчого з'їзду Харківської губернії «Завдання споживкооперації в галузі заготівель» підкреслювалося, що завдання кооперативних організацій у галузі заготівель нині полягають у «вилученні із села лишків продукції сільськогосподарського виробництва, а також лишків сировини» [3, арк.5]. Більш категоричною була заява наради Пирятинського повітового комітету КП(б)У Полтавської губернії від 10 липня 1921 р.: «Лише кооперація в змозі врегулювати взаємовідносини між виснаженими фабрично-заводськими робітниками і міцним у своєму натуралізованому господарстві дрібнобуржуазним селянином і побороти втручання спекулянта...» [4, арк.9].

З перших кроків непу в організації заготівельної діяльності споживчої кооперації виник ряд проблем, як-от конкуренція з боку державних заготівельників та приватного сектора, брак коштів і ходових товарів, збереження розкладки. Розгортанню заготівельної ініціативи кооператорів заважало втручання з боку існуючої влади. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 20 березня 1921 р. дозволили проводити заготівлі продуктів лише у тих губерніях, де розверстка була закінчена [5, арк.79]. 15 квітня на місця надійшов циркуляр ЦК КП(б)У відділам Наркомпроду та губспілкам, у якому мовилося: «Поспішайте розпочати заготівлі там, де виконана розкладка і де є лишки. Прийміть до відома, що в ряді губерній за пуд заліза міняють 3 пуди хліба і за пуд солі – 2 пуди хліба» [6, арк.105]. Шляхом адміністрування більшовики прагнули, використовуючи апарат споживчої кооперації, перехопити приватну ініціативу у галузі заготівель. Цій меті була підпорядкована і постанова РНК УСРР від 2 квітня 1921 р. «Про користування селян своїми лишками» [7, с.158–159], яка передбачала здачу селянами лишків сільгосппродукції державним органам або споживчим кооперативам. Зокрема, уряд обіцяв виділяти комнезамам певний відсоток товарів для розподілу їх серед незаможного селянства.

Координацію заготівельної діяльності кооперативних організацій здійснювало управління заготівель, створене при ВУКС у березні 1921 р. [5, арк.35]. Важливою проблемою, яку тоді довелося вирішувати управлінню, було термінове виконання державних завдань щодо заготівель продуктів харчування та сировини. Оскільки спеціалістів заготівельної справи бракувало, Президія правління Вукопспілки 17 березня того ж року дала дозвіл управлінню заготівель на проведення понадурочних робіт [5, арк.31].

13 квітня 1921 р. уряд УСРР ухвалив декрет «Про споживчу кооперацію», за яким кооперації надавалося право заготівель, обміну, скупки та продажу лишків сільськогосподарського виробництва, кустарних і ремісничих виробів та їх збуту [8, с.176–178]. Характерно, що всі державні заклади мали проводити заготівлю продовольства та сировини тільки через мережу споживчої

кооперації. 19 квітня РНК УСРР ухвалив постанову «Про дозвіл вільного обміну, закупівель і продажу сільськогосподарських продуктів і фабрично-заводських та кустарних виробів» [9, с.199], за якою місцеві виконкоми отримали право видавати розпорядження щодо заготівель, які мали узгоджуватись не лише з Наркомпродом, але і з Наркоматом внутрішніх справ УСРР.

Якщо згідно з рішеннями Першої Всеукраїнської наради КП(б)У, що проходила в травні 1921 р., споживчі товариства могли проводити заготівлю продуктів сільськогосподарського виробництва для власних потреб, [10, с.151–152], то постанова РНК УСРР від 24 травня 1921 р. «Про узгодження робіт Наркомпроду, Вукопспілки, Південного бюро ВЦРПС у галузі закупівельних та товарообмінних операцій» [11, с.299] вимагала від кооператорів суворо дотримуватись узгодженості їх роботи з державними заготівельниками. Відтак, з одного боку, партійно-радянські директиви певною мірою сприяли самостійності споживчої кооперації у справі заготівель, як цього вимагала складна продовольча ситуація, з другого – переконливо доводили, що більшовики не ризикнули залишити за кооперацією свободу маневрів на заготівельному полі.

Зазначимо, що деякі спроби зберегти свободу заготівельної діяльності очільники вітчизняної споживчої кооперації все-таки робили. Це підтверджує доповідна записка правління ВУКС до Політбюро ЦК КП(б)У (липень 1921 р.), де йшлося про те, щоб надати Союздонбасейну максимум заготівельної ініціативи. Пропонувалося дотримуватися щодо споживчої кооперації Донбасу принципу децентралізації заготівель, а також дозволити для заготівель використовувати технічний апарат інших господарських органів [12, арк.81]. Не зважившись скасувати принцип централізації заготівель, ЦК КП(б)У погодився з пропозицією кооператорів щодо технічної підтримки заготівель, оскільки цього вимагала проблема продовольчого забезпечення Донбасу та інших промислових центрів України.

Враховуючи фінансові проблеми споживчої кооперації, які постали у зв'язку виконанням нею державних заготівель сільгосппродукції, та загрозу з

боку наростання мішечництва, пленум ЦК КП(б)У у липні 1921 р. доручив Наркомфіну у терміновому порядку вишукати кошти для підтримки кооперації [10, с.162]. Через скрутну продовольчу ситуацію в промислових центрах РНК УСРР довелося прислухатися до пропозиції Всеукраїнської наради робітничої кооперації щодо поповнення товарного фонду під заготівлі і 4 липня 1921 р. видати постанову «Про порядок відрахування продуктів у фонд натурпреміювання» [13, с.395]. У результаті Уцербкооп отримав переважне право проводити масштабні заготівлі продуктів для робітників шляхом реалізації на селі ходових товарів. Щоб унеможливити конкуренцію між робкоопами, влада зробила спробу посилення регулювання заготівельними операціями. Згідно з постановою РНК УСРР «Про порядок заготівель продуктів кооперативними об'єднаннями робітників і службовців» від 29 серпня 1921 р. робітники мали передавати товари для обміну робкоопу даного підприємства, а той повинен був здійснювати заготівлі через сільські кооперативи [14, с.554].

Від початку запровадження непу чільною була роль споживчої кооперації УСРР у заготівлях хлібопродуктів для забезпечення потреб робітників промислових центрів не лише УСРР, але й РСФРР, Червоної Армії, службовців державних організацій. Кооператори, з одного боку, здійснювали хлібозаготівлі у тих районах, де було запроваджене скорочення продрозкладки, а з другого, проводили товарообмінні операції на основі вільного розпорядження селянами хлібними лишками після виконання розкладки. З цього приводу позиція Полтавського губкому КП(б) У від 2 червня 1921 р. була така: «З огляду на те, що на губпродком покладене завдання щодо викачування хліба, товарообмінні операції мають здійснюватися лише губспілкою» [15, арк.75].

Позаяк забезпечення населення промислових центрів хлібом мало не лише економічний, але й політичний характер, більшовики визнали за потрібне встановити систематичний контроль за проведенням хлібозаготівель. Для цього при Наркомпроді УСРР створили Центральну комісію з регулювання хлібозаготівель у складі представників від Наркомпроду, Південбюро ВЦСПС та ВУКС, на місцях контролюючі функції надали продкомгубам [11, с.299].

Зокрема, у Балтському повіті Одеської губернії за рішенням губкому КП(б)У заготівлі хлібозерна були розпочаті 1 липня 1921 р., тобто ще до нового врожаю. Щоб зацікавити селян, відповідно до розпоряджень місцевого комітету Наркомпроду, кооператори встановили еквівалент на промислові товари на 5% менше від ринкової ціни [16, арк.192].

Партійно-радянські очільники України Д.З. Лебідь і Г.І. Петровський у зверненнях до керівників заготівельних організацій наголошували на тому, що «надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеню власні потреби». Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У, місцеві губпарткоми щоденно забезпечували відвантаження хліба до РСФРР у таких обсягах: Полтавська губернія – 20 вагонів, відповідно Київська – 10, Запорізька – 7, Кременчуцька, Миколаївська та Одеська – по 5, Чернігівська – 3 [17, с.195]. З огляду на продовольчі ускладнення в російських містах споживча кооперація УСРР розглядалася владою як найбільш зручна система заготівель хліба для РСФРР. Не випадково 25 червня 1921 р. Політбюро РКП(б) звернулося до керівництва ВУКС організувати постачання Москві 4 млн пудів зернохліба. Тоді ж Центроспілка РСФРР виділила ВУКС 3 млн крб для хлібозаготівель [18, арк.21]. Більшовицьке керівництво ВУКС не зважилося проігнорувати вказівки центру, розраховуючи на його фінансову та товарну підтримку.

Ще більшої актуальності набуло залучення кооперації до хлібозаготівель, коли стало відомо про неврожай у Поволжі. Підтвердженням цього є рішення наради партійних інструкторів Сквирського повіту Київської губернії, яка 29 липня 1921 р. визнала першочерговим завданням, щоб «селянин ніс лишки хліба в кооператив, тим самим допомагаючи голодуючим Поволжя» [19, арк.48]. Кооператори щодня мусили подавати інформацію про здійснені хлібозаготівлі. Зокрема, 22 липня 1921 р. Чернігівська губспілка надіслала до губвиконкому довідку про те, що до 20 числа її райвідділення заготували 2 тис. 486 пудів хліба, більша частина яких призначалася для РСФРР [20, арк.45]. Попри партійні

директиви влітку 1921 р. ВУКС не змогла в повному обсязі заготувати зерно для РСФРР, проте вона заготувала для Центроспілки хліб у зерні й у борошні на суму 500 тис. крб із виділеного їй 3-мільйонного авансу [18, арк.27].

Більшовики прагнули забрати хліб у селян, залучаючи до заготівельних операцій споживчі товариства, відтак ні про які самостійні хлібозаготівлі за ринковими цінами у той період говорити не доводилося. У серпні 1921 р. з метою активізації хлібозаготівельної кампанії Полтавський губком КП(б)У зобов'язав кооперативні організації посилити не скільки матеріальну зацікавленість, скільки пропагандистську роботу серед селян [21, арк.11]. У результаті протягом місяця 1921 р. до Полтавської губспілки надійшло заготовлених шляхом товарообміну 50 тис. пудів зернохліба [22], до кінця року ця цифра зросла до 480,9 тис. пудів [23, с.30]. Прикметно, що здебільшого зернохліб відразу ж передавався для завантаження у вагони для РСФРР.

Продовольча криза, що все більше давалася взнаки, спонукала керівництво України офіційно запровадити централізовані державні заготівлі хліба. Так, 23 вересня 1921 р. постановою РНК УСРР «Про оголошення частини України територією державних заготівель по товарообміну» заготівельна діяльність кооператорів потрапила під контроль радянської влади і набула централізованого характеру [24, с.632]. Волинська, Київська, Кременчуцька, Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії були оголошені територією державних товарообмінних заготівель хліба, зернофуражу й олійного насіння. У цих губерніях заготівлі хліба та інших продуктів мали відбуватися понад продподаток виключно в порядку державного товарообміну. РНК УСРР залучав до державних заготівель Наркомпрод, ВУКС та Уцербкооп. З усієї кількості заготовленого – 70% продуктів надходило у розпорядження Наркомпроду України для забезпечення Червоної Армії, державних закладів, інші 30% – на забезпечення робітничих організацій УСРР і РСФРР.

У результаті до кінця вересня 1921 р. Подільська губспілка за угодою з місцевим продкомгубом заготувала 3 тис. 669 пудів жита, 1 тис. 741 пуд вівса, 170 пудів пшениці, 113 пудів ячменю, 29 пудів проса, 15 пудів гречки, 13 пудів

борошна і 20 пудів сіна, призначених для промислових центрів УСРР та РСФРР [25, арк.52–55], а комісія допомоги неврожайним районам при Волинському губпарткомі звітувала до ЦК КП(б)У, що до 25 вересня споживчі товариства зібрали 15 вагонів зерна для Півдня України [6, арк.43]. Держава виділила робітничій кооперації УСРР 400 тис. крб [26, арк.4], і до кінця жовтня 1921 р. на замовлення Церобкоопу РСФРР робкоопи заготували 120 вагонів хліба [27, арк.89]. Загалом до 1 листопада робкоопи УСРР заготували 1,2 млн пудів хліба, а обсяги заготівель зерна губспілками до кінця року склали 2,5 млн пудів [28, с.38].

На підставі постанови УЕР від 5 листопада 1921 р. «Про товарообмінну кампанію» заготівельна кампанія в республіці оголошувалась ударною. Відповідно Наркомпрод, ВУКС та її організації мали забезпечити виконання «бойового завдання» – заготувати до 1 березня 1922 р. 22 млн пудів хліба та фуражу. Для цього кооператорам дозволялося використовувати не лише товарну, але й грошову оплату сільгосппродукції [29, с.781–782]. З метою усунення приватного заготівельника та заохочення селян здавати хліб державним заготівельникам та кооперації пропонувалося попередньо збирати їх замовлення на промислові товари. Про посилення централізації хлібозаготівель свідчить і розпорядження УЕР від 30 листопада 1921 р.: протягом тижня споживчі товариства були зобов'язані здати заготовлене шляхом товарообміну до 15 вересня збіжжя місцевим відділам Наркомпроду [30, арк.131 зв.].

Упродовж грудня ухвалили ще кілька партійно-урядових актів, які мали активізувати й водночас централізувати заготівлі кооперації. 5 грудня 1921 р. вийшла постанова УЕР «Про надання відомостей губробкоопами щодо наявності товарів і продуктів» [31, с.851], за якою вказані кооперативи мали систематично надавати до Уцеробкоопу дані про кількість заготовленого зерна. Згідно з постановою РНК УСРР від 6 грудня 1921 р. «Про порядок залучення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій» споживча кооперація отримала певні повноваження [32, с.860–862]. Щоб усунути конкуренцію не лише з приватником, але й державними структурами, уряд УСРР визнав споживчу кооперацію провідним

хлібозаготівельником. Зі своїми пропозиціями державні органи, якщо заготівля відбувалась у межах однієї губернії, мали звертатися до споживспілок. У ряді випадків ВУКС надавалося право вільного визначення цін і районів заготівлі.

Постанова викликала тертя між Наркомпродом і ВУКС. Про неузгодженість між двома хлібозаготівельними організаціями у той період свідчить ряд архівних документів. Зокрема, 12 грудня 1921 р. керівництво ВУКС звернулося до Подільського продкомгубу з проханням дозволити вивіз з губернії зерна, «бо страждали інтереси робітничих організацій». Продкомгуб не давав дозволу, допоки кооперація не виконає його завдання, тому кооператори змогли вивезти за межі губернії лише 30% зернохліба [33, арк.28]. Проте з огляду на продовольчі труднощі обом структурам довелося піти на взаємний компроміс. У зверненні наркома продовольства М.К. Владимиrowa до правління ВУКС від 19 грудня 1921 р. акцентувалося, що «Наркомпрод цілком прагне до спільної роботи з ВУКС і до використання повністю всього кооперативного апарату в справі заготівель». Наркомпрод обіцяв ВУКС збільшити її товарний запас під хлібозаготівлі [34, арк.167]. Не маючи запасу ходових товарів, ВУКС погодилась на продовження спільної роботи з Наркомпродом у справі державних заготівель.

Водночас УЕР намагалася вплинути на Наркомпрод з тим, що він не чинив опору в проведенні кооператорами заготівель зерна для робітників неврожайних губерній. Так, 28 грудня 1921 р. УЕР зобов'язала указаний наркомат сприяти Уцербкоопу щодо термінового транспортування на допомогу Катеринославській губернії заготовленого зерна: з Київської губернії 12 вагонів, Полтавської – 23, Подільської – 45 [35, арк.166]. Однак більшу частину товарного фонду на покриття хлібозаготівель держава все ж залишала за Наркомпродом. Так, згідно з рішенням Одеського губвиконкому від 10 січня 1922 р. 60% товарного фонду під заготівлі отримували місцеві органи Наркомпроду і 40% – споживча кооперація [36, арк.19].

В угоді ВУКС з Наркомпродом від 30 грудня 1921 р. ішлося про заготівлю 3 млн 400 тис. пудів зернохліба, при цьому до 25 лютого наступного року кооператори мали заготувати 2 млн пудів, а до 20 березня – решту [37, арк.168].

Для розрахунків із селянами за зерно Наркомпрод тоді виділив споживчій кооперації 200 тис. пудів гасу. З огляду на це місцеві кооперативи помітно активізувала збір хлібної продукції як для власних потреб, так і на замовлення державних структур [38, арк.18]. У ряді випадків, щоб виконати розпорядження Наркомпроду та ВУКС, кооперативні організації йшли на ризик при зборі продподатку. Зокрема, Жмеринська контора губспілки 9 грудня 1921 р. вирішила, не чекаючи повного виконання хлібоподатку, розпочати заготівлі сільгосппродуктів у тих волостях, де його виконання складало 80% [39, арк.37].

6 січня 1922 р. через голод та брак необхідних товарів ВУКС довелося піти на зменшення обсягів хлібозаготівель за угодою з Наркомпродом, знизивши їх до 2 млн 400 тис. пудів. Щоб виправити ситуацію, 26 січня 1922 р. ЦК КП(б)У зобов'язав Наркомпрод з метою мотивації селян негайно передати ВУКС 17 тис. 507 пудів солі [40, арк.30]. У свою чергу, ВУКС намагалася заохотити виробників до здачі зерна. Щоб виконати завдання ВУКС щодо заготівлі 100 тис. пудів хліба, Кременчуцька губспілка у лютому 1922 р. звернулася до правління центральної спілки з проханням надіслати товари, яких чекали селяни, а саме: гас, будівельні матеріали, вугілля, мануфактуру, залізо і колісну мазь [41]. З огляду на зниження темпів хлібозаготівель Наркомпрод посилив мотивацію кооператорів. Так, 30 січня 1922 р. Чернігівський продкомгуб запропонував міському ЄСТ угоду на комісійних засадах: протягом лютого заготувати 10 тис. зернохліба і 3 тис. пудів фуражу, за це ЄСТ мало отримати 12% грошової винагороди. 31 січня товариство погодилося на нову пропозицію губробкоопу, яка передбачала 15% комісійних зерном [42, арк.17–18].

Узимку 1921–1922 рр. фінансування споживчої кооперації державою під заготівлі хліба для голодуючих практично припинилося. Якщо 25 листопада 1921 р. УЕР домоглася від РНК УСРР виділення ВУКС під хлібозаготівлі для голодуючих губерній 60 млрд крб (відповідно до грошового курсу на той період), то взимку державної підтримки споживча кооперація була позбавлена [43, арк.120]. З огляду на це хлібозаготівлі для голодуючих, які здійснювалися за завданнями Наркомпроду республіки, проходили складно. Не випадково 21

лютого 1922 р. на засіданні Жмеринської контори Подільської губспілки зазначалося, що «стан заготівель хліба дуже тяжкий» [44, арк.70].

Через загрозливий стан продовольчого забезпечення влада вкотре вдалася до адміністративного тиску. Так, 23 січня 1922 р. бюро Катеринославського губкому КП(б)У звернулося до ЦК з проханням прикріпити до Катеринославщини одну з урожайних губерній. Вихід був знайдений у прикріпленні її до Кременчуцької губернії, яка, до речі, також частково зазнала неврожаю [45, арк.13]. На полтавських кооператорів ЦК КП(б)У було покладене «почесне завдання безперебійного забезпечення Донбасу». На початку січня 1922 р. ЦК КП(б)У звернувся до Полтавського губпарткому з клопотанням про забезпечення заготівлі силами споживчої кооперації близько 2 млн пудів зерна для Донбасу [40, арк.13]. Від 30 січня до 5 лютого 1922 р. по Пирятинському повіту губернії було заготовлено на допомогу Донбасу 2 тис. 86 пудів хліба, з 5 по 12 лютого споживчі товариства Лохвицького повіту заготували 770 пудів, а з 7 по 14 травня спільна робота споживчої кооперації і продкому Гадяцького повіту дали результат у 2 тис. 868 пудів [46, арк.29]. Непоодинокими були випадки, коли більшовики змушували кооператорів зерно, заготовлене для підтримки членів кооперації, направляти в Донбас. Так, 29 травня 1922 р., згідно з вимогою Чернігівського губкому КП(б)У міське ЄСТ віддало 950 пудів зерна для підтримки робітників міста Бахмута [47, арк.14].

Пленум ЦК КП(б)У (лютий 1922 р.) ухвалив резолюцію «Про допомогу голодуючим», покликану активізувати хлібозаготівельну діяльність кооператорів [10, с.213]. Знову кооператори отримали від Наркомпроду завдання державного значення: Харківська губспілка мала терміново заготувати для голодуючого Півдня України 100 тис., Полтавська – 300 тис., Чернігівська – 600 тис. і Київська – 700 тис. пудів зернохліба [48, арк.17]. 27 лютого 1922 р. ЦК КП(б)У директивним шляхом затвердив план «прив'язки» не лише неврожайних губерній УСРР, але й голодуючих регіонів Поволжя до врожайних губерній УСРР. Споживча кооперація України мала заготувати 5 тис. пудів зерна для дітей Одеської губернії, відповідно 92 тис. пудів – для

Миколаївської, 112 тис. пудів – для Катеринославської, 131 тис. пудів – для Донецької, 142 тис. пудів – для Запорізької, а також 149 тис. пудів – для робітників Уралу та міст Поволжя (Царицина – 190 тис. пудів, Саратова – 305 тис. пудів і Самари – 404 тис. пудів) [49, арк.25].

Заявив про свої повноваження й Церобкооп РСФРР. У березні 1922 р. він зобов'язав Уцеробкооп посприяти у заготівлях зерна для робітників Поволжя. Виконання завдання відвели Ніжинському губробкоопу, якому належало заготувати 700 пудів жита [50, арк.73]. Крім цього, ніжинським кооператорам доводилося неодноразово витримувати стихійний «наплив» робітничих делегацій з голодуючих губерній. З огляду на це 15 травня 1922 р. губробкооп повідомляв повітвиконком, що до повіту прибувають експедиції і, обминувши місцеві товариства, здійснюють заготівлі хліба, «тим самим вносять повну дезорганізованість у правильний і нормальний хід заготівель» [50, арк.58].

Щоб запобігти подібним явищам, а також максимально охопити селянські лишки зерна, у тому числі для потреб пайовиків, кооператори почали створювати заготівельні контори. Зокрема, заготконтори на Правобережжі навесні 1922 р. відкрили робітничі кооперативи Харкова. Ці контори стали агентурами робітничої кооперації і певною мірою замінили несанкціоновані експедиції [51].

Навесні 1922 р. з огляду на мізерні державні запаси продовольства в Україні питання хлібозаготівель набуло ще більшої політичної ваги. Тоді ж держава зважилася повернути кооперативним заготівельникам певну свободу для хлібозаготівельних маневрів. Згідно з постановою РНК УСРР від 7 березня 1922 р. «Про розбронювання України для продзаготівель» на всій території республіки було дозволено вільну заготівлю продовольчих і насінневих продуктів [52, с.173]. Водночас більшовики намагалися не втратити контроль за заготівельною роботою кооператорів. Так, на підставі постанови ВУЦВК від 26 квітня 1922 р. «Про уповноважених Вукопспілки» в інтересах зв'язку кооперації з державними органами та усунення дублювання при здійсненні заготівельних операцій ВУКС мала право направляти в губернії своїх уповноважених. Прикметно, що через уповноважених ВУКС, переважна

більшість яких були членами правлячої партії, більшовики продовжували зберігати контроль над заготівлями споживчих кооперативів [53, с.348].

Обмеженість товарних запасів підштовхувала споживчу кооперацію України до розширення хлібозаготівель для РСФРР, бо там їх можна було придбати. ВУКС погодилась на нові хлібозаготівельні угоди з Центроспілкою. Відтак у липні 1922 р. між спілками була укладена угода на заготівлю в Україні до весни наступного року 2 млн пудів хлібозерна. На середину вересня 1922 р. Центроспілка отримала від української кооперації 97 вагонів хліба [54]. Улітку 1922 р. Церобкооп РСФРР звернувся до керівництва Уцеробкоопу з проханням сприяти представникам робкоопів Петрограда в заготівлях 30 вагонів жита у межах Подільської губернії [55, арк.5]. Волинський губробкооп у жовтні зміг заготувати для Івано-Вознесенського губробкоопу 38 тис. пудів хліба [40, арк.58]. Полтавський губробкооп за період із січня до вересня 1922 р. в обмін за отримані товари заготував: для Саратовського губробкоопу – 13 тис. 250 пудів, відповідно для Нижньгородського – 6 тис. 319 пудів, Самарського – 5 тис. 880 пудів, Катеринославського – 8 тис. 600 пудів, Запорізького – 3 тис. 746 пудів та Харківського ЄСТ – 4 тис. пудів зерна [56, с.4]. Згідно директиви Полтавського губпарткому від 23 червня 1922 р. для робітників Катеринославщини Полтавська райспілка заготувала 50 вагонів зернохліба [57, арк.10].

Оскільки конкуренція на хлібозаготівельному ринку через продовольчі складнощі не зникла, держава обмежила вплив приватних заготівельників та ряду господарських організацій. Цю мету переслідувала постанова УЕР «Про регулювання хлібних заготівель державних і громадських організацій» від 1 вересня 1922 р. [58, с.3–4]. До основних хлібозаготівельників віднесли споживчу та сільськогосподарську кооперацію, державні структури – «Хлібопродукт», «Укрборошно», Держбанк, акціонерні товариства «Село-допомогу», «Село-техніку». Усі інші господарські структури мали проводити заготівлі через вказані організації. Проте були випадки, коли держава, всупереч власним розпорядженням, укладала угоди на заготівлю зерна з приватниками, розраховуючи на їх мобільність. Так, 21 вересня 1922 р. Валківське ЄСТ

Харківської губернії звернулось до повітової економічної ради з заявою, у якій мовилося, що приватники в місті здійснюють заготівлі хліба як для Держбанку, так і для інших державних органів. У документі зазначалося: «...у місті Валки є достатньо громадсько-державних організацій, які стоять на сторожі держави і які можуть успішно здійснювати хлібозаготівлю без будь-якої спекулятивної мети» [59, арк.2]. Відтак конкуренція на хлібозаготівельному полі навіть після зібраного у 1922 р. урожаю не зникла, у ряді випадків її провокували дії місцевих органів влади, які йшли врозріз з інтересами споживчих товариств.

Не менш важливою виявилася діяльність споживчої кооперації України у заготівлях інших продуктів харчування. Так, 8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В.М. Молотов повідомив голову РНК УСРР Х.Г. Раковського і наркома продовольства України М.К. Владимірова про директиву союзного керівництва – відправити за місяць не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством у розпорядження Наркомпроду РСФРР [17, с.193]. Тоді товарний фонд Центроспілки, призначений для Чернігівської і Полтавської губерній, передали українським кооператорам під заготівлю продовольства для РСФРР [60, арк.9]. Чернігівською губспілкою за першу половину 1921 р. було відправлено у промислові міста УСРР та РСФРР 301 вагон картоплі, з них 245 вагонів – Донбасу [61, арк.57]. Загалом Чернігівська губспілка для потреб міського населення обох республік за період з весни 1921 р. до травня 1922 р. заготувала 156 тис. пудів картоплі, 26 тис. пудів цибулі, 222 пудів свинячого сала, 13 пудів меду, 849 пудів сушених яблук, 57 пудів лляної олії, 17 тис. пудів насіння соняшника [62, арк.24]. Тоді ж до заготівель продовольства для промислових центрів УСРР та РСФРР залучили й Одеську губспілку, яка у травні 1921 р. отримала від ВУКС завдання на заготівлю сала, олії і технічних жирів [63].

З весни 1921 р. споживча кооперація України для задоволення потреб своїх членів розпочала заготівлі м'ясних продуктів, яєць, вершкового масла та олії. Держава, зацікавлена у м'ясних заготівлях для промислових центрів, поступово повертала кооперації націоналізовані в період воєнного комунізму підприємства, призначені для заготівлі, зберігання та переробки м'ясної

продукції [64, арк.90]. Так, Полтавською губспілкою від початку року до кінця квітня 1921 р. на власні потреби та на замовлення Наркомпроду УСРР було заготовлено 52,6 тис. курей і 3,2 тис. качок. Частина заготовленої птиці була закопчена й засолена, а значить, призначалася для транспортування до РСФРР [65, с.28]. Упродовж червня 1921 р. Чернігівська губспілка згідно завдань Наркомпроду заготувала 7 тис. 500 пудів худоби у живій вазі [66, арк.45]. Щоб успішно конкурувати на м'ясному ринку, вона запровадила мотивацію: за успішне виконання м'ясозаготівельних зобов'язань товариства отримували для власних потреб 7–10% від заготовленого [67, с.47]. До кінця серпня Подільська губспілка заготувала на замовлення губпродкому 4 тис. 608 пудів рогатої худоби у живій вазі, 48 пудів сала та 193 пудів ковбаси тощо [68, арк.55].

Усередині літа активізувалися заготівлі споживчою кооперацією яєць. Передусім це було продиктовано бажанням поліпшити калорійність харчування робітників. З огляду на це 15 липня 1921 р. ВУКС звернулася до всіх губспілок з проханням приділити необхідну увагу заготівлі яєць, яка здійснювалася за завданнями держави. Акцентувалося на тому, що «лише спільною і активною працею ми зможемо виконати покладені на нас обов'язки» [69, арк.143].

Самостійність ВУКС у м'ясозаготівельній діяльності була обмеженою намаганням керівництва Центроспілки РСФРР, яке диктувало свої умови. Так, 11 липня 1921 р. до ВУКС надійшла телеграма від Центроспілки, яка повідомляла, що губспілкам РСФРР надали право проводити м'ясозаготівлі в Україні, не звертаючись до ВУКС та її спілок [69, арк.144]. Без сумніву, такий підхід підривав позиції української кооперації на м'ясозаготівельному ринку. Зваживши на продовольчу ситуацію в РСФРР, Центроспілка була змушена піти на поступки і не заперечувати участь ВУКС та її місцевих організацій у заготівлях м'яса для потреб РСФРР, права визначення українськими кооператорами заготівельних цін і районів заготівель. Відтак за домовленістю з Центроспілкою споживча кооперація УСРР до кінця 1921 р. заготувала 185 тис. пудів м'яса, 60 тис. пудів риби та інших продуктів [28, с.38]. 26 січня 1922 р. ВУКС уклала нову угоду з Центроспілкою на заготівлю до 1 березня 100 тис.

пудів яловичини [48, арк.18]. Отже, навіть під час загострення голоду взимку 1921–1922 рр. кооператори продовжувала заготівлю м'яса для робітників РСФРР. Проте ВУКС лише частково виконала угоду на заготівлю 500 тис. пудів солонини, цього продукту було заготовлено 22 тис. пуди [70, арк.5].

З літа 1921 р. споживча кооперація Полтавщини за дорученням продорганів здійснювала шляхом збору продподатку заготівлю яєць, масла і м'яса. За це кооператори отримували комісійну винагороду натурою до 13% заготовленої продукції. Загальна кількість заготовлених Полтавською губспілкою м'ясо-жирової продукції за 1921–1922 рр. досягла 62,9 тис. пудів і 6 млн. штук яєць. На потреби своїх пайовиків припадало 30,8 тис. пудів м'ясної продукції та 296 тис. штук яєць, а решта – на виконання державних завдань [23, с.29]. Кооператори Поділля, відповідно до укладеної з місцевим продкомом угодою від 11 листопада 1921 р., зобов'язалися заготувати 5 тис. пудів худоби у живій вазі. 6 грудня угода була доповнена зобов'язанням на заготівлю 35 тис. пудів худоби у живій вазі та 10 тис. пудів сала [48, арк.7]. Активну роботу щодо заготівлі риби у річках і ставках розгорнули кооператори Київщини. 18 лютого 1922 р. Липовецька райфілія Київської губспілки ухвалила збільшити вилов риби в Монастирському і Липовецькому районах і домагатися від місцевої влади надання тари, солі і будівельних матеріалів для льодників [71, арк.47].

Постанова РНК УСРР від 17 березня 1922 р. «Про розбронювання України для продзаготівель» посилювала вплив держави на м'ясозаготівлі для потреб РСФРР. Відтак Центроспілка навесні 1922 р. заготувала через місцеві губспілки близько 10 тис. пудів свинини у Харківській, Одеській і Київській губерніях, через споживчі товариства Полтавщини та Поділля – 15 вагонів яєць [72], а робкооп Путиловського заводу за підтримки Уцербкоопу заготував у Полтаві близько 1 тис. пудів копченостей і м'яса для робітників Петрограда [70, арк.5].

Щоб сприяти державним заготівлям овочів та фруктів, влада в середині 1921 р. була змушена повернути губспілкам частину націоналізованих сушилень і варочних пунктів. Зокрема, у кінці березня 1921 р. Подільська губспілка вимагала від держави повернення приймальних пунктів та льодників.

Водночас подільські кооператори звернулися до продкомгубу за фінансовою підтримкою у розмірі 50 млн крб для заготівлі і переробки сухих фруктів і 60 млн крб для відновлення приймальних заготівельних пунктів [73, арк.9]. Спільний циркуляр Полтавського губпродкому і губспілки (червень 1921 р.), призначений повітовим продкомам і споживчим товариствам, також свідчив про намагання держави залучити кооперацію до овочево-фруктових заготівель. Оскільки кооператори намагалися преміювати здавачів овочів сіллю, Полтавське повітове відділення державної структури «Заготнасіння» зобов'язали відпустити їм потрібну кількість солі [64, арк.90].

24 квітня 1921 р. на засіданні правління ВУКС слухали питання про виробничу програму щодо виконання державних завдань із заготівлі фруктів. ВУКС була змушена узгоджувати свої дії з державними структурами – Наркомземом, Наркомпродом і Укрнаргоспом з тим, щоб «найкращим і найбільш доцільним способом використати врожай фруктів» [5, арк.42]. На початку червня 1921 р. ВУКС уклала угоду з Наркомпродом на заготівлю та доставку у сирому вигляді 215 тис. пудів різних фруктів державним фабрикам ВРНГ УСРР, переробку частини заготовлених фруктів на підприємствах споживчої кооперації. Для виконання цих завдань Наркомпрод мав надати споживчій кооперації цукор, тару, паливо, технічні засоби для устаткування, ремонту переробних пунктів і переробки сировини [69, арк.135].

Значну роботу щодо заготівель фруктової сировини для потреб пайовиків та за угодою з місцевим органом Наркомпроду УСРР провела Подільська губспілка. До 1 травня 1921 р. нею було заготовлено 2 тис. 629 пудів повидла і 284 пуди сушених фруктів [74]. За даними на 26 листопада 1921 р., губспілка згідно з державними завданнями заготувала: яблук – 26 тис. 548 пудів, груш – 2 тис. 776 пудів, слив – 2 тис. 322 пуди, горіхів – 22 пуди [75, арк.180]. Полтавська губспілка приймала від населення продукти харчування відповідно до продподатку і проводила подальшу переробку, отримуючи за всю роботу 25% овочів та фруктів [76, с.400]. За угодою ВУКС з Наркомпродом Полтавська губспілка впродовж фруктової кампанії (липень-серпень 1921 р.) виробила 4 тис. пудів варення і

майже 800 пудів повидла та пастили [77, с.30]. Усього до кінця року споживча кооперація за допомогою заготівлі фруктової сировини змогла виробити 179 тис. пудів варення і 464 тис. пудів повидла [69, арк.135].

Ситуація з продовольством була ускладнена неврожаєм у південних губерніях України, кооператори надавали посилену увагу заготівлі картоплі, яка могла хоч якимось чином замінити населенню хліб. Однак дезорганізацію у цю справу вносила Центроспілка РСФРР, яка без будь-яких контактів і узгодженості дій із кооперативами УСРР здійснювала масштабні заготівлі картоплі й овочів у селян, пропонуючи їм дефіцитні товари. Такі факти, зокрема, фіксувалися на Ніжинщині. З огляду на це 24 серпня 1922 р. ВУКС була змушена звернутися до ЦК КП(б)У з проханням виправити ситуацію [78, арк.32]. Упродовж 1922 р. вітчизняна споживча кооперація заготувала 188 тис. пудів картоплі і 18 тис. 200 пудів овочів, що, без сумніву, було суттєвою продовольчою підтримкою для членів кооперації, населення промислових міст та голодуючих губерній Півдня України і Поволжя [79, с.25].

З середини 1921 р. споживча кооперація розпочала виконання державних завдань щодо заготівлі насіння овочевих культур. Переймаючись проблемою збереження насінневого фонду з огляду на перші ознаки голоду, 27 липня 1921 р. Харківський губком КП(б)У направив циркуляр місцевим партійним осередкам провести організаційну та агітаційну роботу щодо активізації кооперацією заготівлі овочевого насіння [80, арк.16]. 17 серпня 1921 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про право селян місцевостей, які постраждали від неврожаю, на закупку озимого насіння всередині і за межами своїх губерній в осіб, що виконали продподаток, для доставки їх за призначенням гужем» [81, с.535]. Селянам постраждалих від неврожаю Донецької, Запорізької і Катеринославської губерній дозволялось проводити закупки озимого насіння через споживчу кооперацію з тим, щоб воно не потрапило до приватного заготівельника. 22 серпня 1921 р. ВУКС розпочала заготівлю насіння до весняної сівби згідно з угодою з НК земельних справ, включаючи насіння соняшника, зернових, бобових, городніх, кормових трав і коренеплодів [82,

арк.13]. Державна структура «Узаготнасіння», відповідно до розпорядження ЦК КП(б)У, передала споживчій кооперації тару для зберігання насіння [64, арк. 90].

За рішеннями шостої конференції КП(б)У (грудень 1921 р.) ВУКС отримала державне завдання щодо допомоги неврожайним губерніям насіннєвим матеріалом [10, с.201–202]. Споживчій кооперації дозволили проводити заготівлю насіннєвої картоплі в усіх губерніях, крім Чернігівщини [83]. Очевидно, ця прикордонна губернія розглядалася керівництвом країни як об'єкт для заготівель продовольства для РСФРР. Виконуючи державні завдання згідно розпоряджень ВУКС, лише за квітень 1922 р. кооператори Миргородського повіту на Полтавщині заготували для Союздонбасейну 800 пудів насіннєвого зерна і 2 тис. пудів насіннєвої картоплі [84, арк.61].

Керівництво України, побоюючись масового вирізу худоби селянами у період голоду, намагалось залучати споживчу кооперацію до заготівель кормів. Так, 28 грудня 1921 р. УЕР ухвалила рішення щодо залучення кооперації до заготівлі концентрованих кормів (висівок та відходів) в урожайних губерніях на допомогу неврожайним [85, арк.324]. 6 лютого 1922 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про заготівлю кооперацією концентрованих кормів для неврожайних губерній» [86, с.99–100]. Для порятунку скотарства в Одеській, Донецькій, Запорізькій, Катеринославській та Миколаївській губерніях широко залучали губсільгоспспілки та губспілки. За споживчою кооперацією визнали право вільного провозу заготовлених кормів у неврожайні губернії, однак їх транспортування здійснювалося коштом кооператорів.

Оскільки інтереси відродження державної промисловості вимагали безперервного забезпечення її сировиною більшовики намагались активізувати заготівельні операції державних організацій та кооперації у цій справі. Відродження кооперативної промисловості також потребувало забезпечення її сировиною. У ряді директив більшовики наголошували на необхідності залучення споживчої кооперації до проведення товарообмінно-заготівельного обміну виробів державної промисловості на сировину для підприємств. Так, у постанові ЦК РКП (б) від 14 травня 1921 р. «Господарська політика ВРНГ у

зв'язку з продподатком» підкреслювалося, що заготівля сировини має бути зосереджена в кооперативних організаціях [87, с.231–232]. У постанові пленуму ЦК КП(б)У (липень 1921 р.) «Про посилення значення держорганів» також зазначалось, що необхідним є максимальне використання сил кооперації для розвитку виробництва і заготівель промислової сировини» [10, с.162].

Отримавши певну господарську свободу, споживча кооперація України навесні 1921 р. почала успішно заготовляти смушки, вовну, шкіряну сировину, коноплі, шерсть, смоляний канат, щетину, хвости, перо тощо. Так, за березень-квітень 1921 р. Чернігівська губспілка на замовлення робітничої кооперації Донбасу здійснила заготівлю 1 тис. пудів смоляного канату [88, арк.4], а Остерська райфілія цієї губспілки впродовж першої половини року заготувала для Донбасу 5 пудів шкіри, яка тоді була дефіцитної сировиною [89, арк.71]. Щоб стимулювати селян здавати промислову сировину, губспілки проводили роботу з індивідуального преміювання шляхом пропозиції їм дефіцитних товарів. Тоді споживчі кооперативи одержували від продорганів комісійну винагороду, зокрема, за заготівлю вовни – 8% і конопель – 10% натурою [64, арк.9].

Однак уже в перші місяці непу держава спромоглася обмежити господарську самостійність кооператорів щодо заготівель ними промислової сировини. Цей факт засвідчує циркуляр правління ВУКС до губспілок від 20 травня 1921 р., у якому зазначалося, що заготовлену сировину споживча кооперація мала передусім постачати державним промисловим підприємствам [90, арк.187]. Правління ВУКС зобов'язало місцеві кооперативи терміново повідомити, яку сировину і в якій кількості вони заготували. Губспілки були попереджені, що порядок вирахування еквівалента щодо заготівлі сировини узгоджений із Наркомпродом УСРР, відтак встановлювати власні заготівельні ціни на промислову сировину вони не могли.

Згідно з угодою Управління товарообміну при ВУКС з Наркомпродом від 9 серпня 1921 р. споживча кооперація активізувала державні заготівлі ганчір'я, клаптів, старого заліза, конопель та іншої промислової сировини [91, арк.7]. Згідно постанови РНК УСРР від 23 вересня 1921 р. «Про заготівлю щетини,

волосу, рогів і копит» споживчій кооперації дозволялась заготівля цієї технічної сировини у населення шляхом вільної закупівлі [92, с.629]. Відповідно впродовж серпня-вересня Полтавська губспілка через свої райфілії за завданнями держави заготовила у селян 7 тис. 755 штук смушок в обмін на мануфактуру та сіль [22]. Наприкінці 1921 р. Полтавська губспілка активізувала заготівлі промислової сировини для власних потреб, включаючи прядиво, вовну, роги, технічний жир, кінський волос, щетину, пір'я, пух та ін. Для постачання орендованих шкірзаводів кооператори заготовляли шкірсировину. Так, у Костянтиноградському повіті, де у зв'язку з неврожаєм рогату худобу селяни масово забивали, було заготовлено до 3 тис. шкір. Загалом упродовж 1921–1922 рр. споживча кооперація Полтавщини заготувала 9,9 тис. штук шкір, хутра, овчини та смушків, 10,4 тис. штук копит і рогів [23, с.29].

Враховуючи дефіцит шкірсировини, кооператори активно здійснювали пошук цієї сировини на селі. Наприклад, у жовтні 1921 р. правління Подільської губспілки ухвалило заготувати для власних шкіряних заводів та на замовлення шкірзаводів ВУКС сировину, виділивши на це 2 млн крб (за грошовим курсом 1922 р.) [93, арк.24]. У жовтні того ж року Зміївське райвідділення Харківської губспілки згідно з угодою з державними підприємствами провело заготівлю сирих шкір на суму 1 млн крб [94, арк.39].

Кінець 1921 р. був позначений появою кількох урядових директив щодо заготівель промислової сировини, які у ряді випадків суперечили одна одній. Проте незаперечним було те, що більшовики всіляко намагались усунути приватного заготівельника від справи заготівлі промсировини, змусивши при цьому кооператорів працювати на виконання державних завдань. Так, 30 листопада 1921 р. вийшла постанова ВУЦВК і УЕР «Про державну заготівлю сировини», за якою самостійні заготівлі промислової сировини вітчизняної споживчої кооперації були різко обмежені [95, с.844–845]. Натомість ВУКС і її місцеві організації передусім мали виконувати державні замовлення Української економічної ради.

Наступним кроком держави щодо посилення регулювання процесу заготівлі промислової сировини стала постанова УЕР від 19 грудня 1921 р. із красномовною назвою «Про порядок передачі державі сировини і товарів, заготовлених кооперацією» [96, с.904–905], за якою сировина, заготовлена споживчою кооперацією на державні кошти, у місячний термін мала бути передана відповідним державним органам. Для вирішення спорів між споживчою кооперацією і державними структурами з приводу виконання вказаного положення у центрі і в губернських містах створювались спеціальні комісії під головуванням представників Робітничо-селянської інспекції (РСІ).

У 1922 р. споживчу кооперацію України поряд із державними заготівельними структурами офіційно допустили до заготівлі хутра (постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1922 р. «Про вільну скупку, продаж та вичинку хутра»). Відтепер споживча кооперація могла здійснювати заготівлю і вичинку всіх видів хутра. Згідно з рішенням Президії ВУЦВК від 22 березня 1922 р. ВУКС могла заготовляти хутро на експорт [97, с.454].

Упродовж 1922 р. кооперативні організації активізували заготівлі прядива, лісоматеріалів для власних потреб та на замовлення різних організацій. Так, у червні 1922 р. була укладена угода Чернігівської губспілки з державними структурами Києва щодо заготівлі 8 тис. пудів прядива та 150 кіп мемельської клепки в обмін на мануфактуру, шкіру, мило та металовироби [67, с.47]. Збір споживчою кооперацією лікарських рослин практично здійснювався з перших кроків непу всіма губспілками України, однак чи найбільше лікарської сировини впродовж 1921 р. зібрали Кременчуцька (1 тис. 830 пудів) та Полтавська (1 тис. 576 пудів) губспілки [98].

Загалом споживча кооперація України навіть у складних економічних умовах перших років непу з метою підтримки своїх членів та державних промислових підприємств здійснювала широкомасштабні заготівлі сільськогосподарської продукції. Так, за період з 1 жовтня 1921 по 1 липня 1923 рр. лише центральною конторою ВУКС було заготовлено 1 млн 944 тис. 500 пудів сільськогосподарських продуктів, про що свідчать дані табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Дані про обсяги заготівельної діяльності центральної контори Вукопспілки за період з 1 жовтня 1921 по 1 липня 1923 рр. [99, с.179]

Назва продукту	Обсяги
Зернохліб	1 млн 284 тис. 527 пудів
Крупа	357 тис. 958 пудів
Фураж	253 тис. 500 пудів
М'ясні продукти	12 тис. 385 пудів
Жири і масло	7 тис. 926 пудів
Різні продукти	28 тис. 204 пуди
Усього	1 млн 944 тис. 500 пудів

Прикметно, що з указаного обсягу сільськогосподарської продукції власні заготівлі ВУКС склали 17 тис. 500 пудів, на замовлення Держбанку припадало 925 тис. пудів, державних структур – 677 тис. пудів, Центроспілки РСФРР – 160 тис. пудів, інших кооперативних організацій – 157 тис. пудів, приватних організацій – 8 тис. пудів [99, с.179–181]. Отже, більшу частину заготівель сільськогосподарської продукції споживча кооперація України здійснювала за завданнями держави, що свідчить про її залучення радянською владою до централізованих заготівель.

Таким чином з переходом до непу радянська влада розглядала заготівельну галузь споживчої кооперації як один із найбільш ефективних засобів подолання продовольчих труднощів. Лише в листопаді 1921 р. спільними зусиллями Наркомпроду та ВУКС для потреб РСФРР було заготовлено 6 тис. 259 вагонів продовольства [100, арк.141 зв.], а для забезпечення робітників Донбасу у грудні того ж року – 60 вагонів [100, арк.170]. Однак розгортанню заготівельної діяльності організацій споживчої кооперації заважали не лише об'єктивні причини, пов'язані з неврожаєм, але й регулюючий вплив держави, зосередження контролю за заготівлями в Україні не лише в руках республіканського, але і союзного керівництва, втручання Центроспілки РСФРР, жорстка конкуренція з боку приватних посередників і державних заготівельних організацій. Попри вказані труднощі впродовж 1921–1922 рр. споживча кооперація УСРР, відродивши заготівельну діяльність, зробила помітний внесок у вирішення продовольчої проблеми в країні.

3.2. Посилення регулюючого впливу держави на заготівельну галузь споживчої кооперації в середині 1920-х років

Після неврожаю та голоду, що дався взнаки на початку непу, починаючи з 1923 р. простежувалася певна стабілізація економічного життя. Проте в Україні певний час ще відчувалися наслідки продовольчої кризи. Не випадково сьома конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) підкреслювала, що тодішній стан сільського господарства не гарантований від повторення голоду, відтак від селян-виробників та господарських органів залежало, щоб база вирощеної сільгосппродукції стала стійкішою і продовжувала зростати, оскільки з нею значною мірою пов'язувалася відбудова народного господарства [10, с.268].

Накреслилася тенденція до активізації заготівельної діяльності споживчої кооперації, покликаної збільшити та розширити асортимент внутрішнього ринку. З цього приводу газета «Вісті ВУЦВК» у травні 1923 р. зазначала: «...споживча кооперація повинна поставити собі завдання збільшення товарності селянського господарства, товарність же можна збільшити через раціональну організацію збуту сільськогосподарської продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках» [101]. Відродження промисловості також посилювало значення кооперативних заготівель. Як підкреслювалося на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р), споживчій кооперації з боку держави мають бути надані «найбільш сприятливі умови з метою перетворення її на основного посередника між державною промисловістю і сільськогосподарським виробництвом» [102, с.66]. Не випадково газета «Известия», розмірковуючи про доцільність збуту селянами своєї продукції через споживчі товариства, наголошувала на тому, що «кооперація зацікавлена у найшвидшому розвитку і зміцненні селянського господарства, знаючи, що з його покращенням неминуче відбудеться покращення самої кооперації». [103].

На словах більшовики не заперечували проти розширення обсягів заготівель споживчої кооперації, однак фактично регулюючі органи намагалися систематично контролювати цю роботу, у тому числі використання нею державних коштів під заготівлі. Зокрема, Жмеринська контора Вінницької

райспілки 31 січня 1923 р. отримала директиву губвиконкому, що їй належить надати детальну звітність про виконання завдань ЦК Допомоги (Помгол) (структура, що діяла при ВУЦВК) та використання коштів на заготівлі продуктів для голодуючих губерній. Надану інформацію перевіряла спеціальна комісія – продтрійка, до складу якої входив і голова повітового ДПУ [104, арк.36].

З 1923 р. хлібозаготівельна діяльність почала набувати організованого характеру. Однак розгортання як централізованих, так і самостійних хлібозаготівельних операцій споживчою кооперацією відразу наштовхнулося на ряд перепон. З-поміж них помітною була нестача коштів у кооперації і несвоєчасне отримання їх від замовників за хліб, про що писала газета «Правда» у січні 1923 р., закликаючи владу допомогти посилити хлібозаготівлі виділенням коштів [105]. Співвідношення цін на хліб і промислові товари також загальмувало хлібозаготівлі. Так, за звітними даними Полтавського губвиконкому до Президії ВУЦВК за лютий 1923 р. виявилось, що для купівлі дефіцитних товарів, зокрема, 1 аршина (0,71 м) ситцю селянинові потрібно було заплатити 0,75 пуда (12 кг) жита, а за пару чобіт – 30 фунтів сала (більше 12 кг), або 20 фунтів вершкового масла (8 кг), або 345 яєць [106, арк.37]. Також давалася взнаки конкуренція між хлібозаготівельними структурами.

В умовах гострої конкуренції на хлібному ринку, через брак коштів і необхідних промислових товарів для розрахунків, кооператори, передусім, прагнули укладати угоди на заготівлю зерна з державними структурами, спроможними фінансувати цю роботу. Так, у грудні 1922 р. ВУКС узяла зобов'язання перед Держбанком на заготівлю строком до 1 березня 1923 р. 500 тис. пудів зерна. З цього приводу «Бюллетень Вукопспілки» писав: «Заготівля хліба для Держбанку здійснюється інтенсивно і мабуть буде закінчена раніше встановленого терміну. Сприятливо позначилися на розвитку заготівель своєчасне перекидання коштів, а також перехід райспілок на метод твердих угод. Вукопспілці за умовами угоди вже здали до 5 січня 1923 р. 100 тис. пудів і до 15 січня – 147 тис. пудів зерна» [107, с.6]. Після виконання вказаної угоди в

кінці лютого Вукопспілка погодилась на нові заготівлі для Держбанку обсягом 1 млн пудів зерна [108, с.4].

Кооператорам належало враховувати, що селяни мали сплачувати податок державі грошми. Відповідно частину хліба вони мали продати для сплати вказаного податку. Цей хліб, на думку керівництва УСРР, мав бути передусім закуплений споживчою кооперацією, а не приватним заготівельником [109, с.1]. Не випадково при РНК УСРР згідно постанови РНК УСРР від 30 березня 1923 р. була створена комісія з передачі споживчій кооперації лишків по продподатку [110, арк.1]. Заготовлений споживчою кооперацією хліб призначався для державних установ і промислових центрів. Наприклад, Городнянська повітова заготконтора Чернігівської губернії весною 1923 р. активно проводила збір зернового продподатку для потреб Вінницького губвоєнпродмагу, Південсталі, губернського продовольчого комітету міста Харкова [111, арк.7].

На третій сесії Ради ВУКС (травень 1923 р.) була ухвалена спеціальна резолюція «Про завдання споживчої кооперації в галузі сільськогосподарської роботи», у якій акцентувалося на тому, що активізація хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації має всі для цього підстави. По-перше, система тоді об'єднувала понад 3 млн селянських господарств, по-друге, з огляду на низьку купівельну спроможність селян кооператори були змушені потурбуватись про налагодження правильного товарообміну і посилення сільського ринку [112, с.4].

Щоб зацікавити споживчу кооперацію до розширення державних хлібозаготівель, існуючій владі довелося піти на її фінансування. Це підтверджують рішення 3-ї сесії ВУЦВК від 2 липня 1923 р. [113, с.1257]. Відтак держава виділила споживчій кооперації 660 тис. крб цільового кредиту для посилення хлібозаготівельної кампанії, натомість ВУКС зобов'язалася заготувати 16 млн пудів зерна [114, арк.55]. Стабілізація економіки і піднесення сільського господарства протягом першої половини 1923 р. дали підставу ЦСУ та уряду УСРР переглянути плани заготівель хліба споживчою кооперацією у бік збільшення [115, арк.29]. Відповідно ВУКС і її організаціям доводилося

корегувати хлібозаготівельні плани. Так, у червні 1923 р. Полтавська райспілка отримала завдання від ВУКС на заготівлю протягом року 107 тис. пудів хліба (замість передбачених на початку року 15 тис. пудів) [116, арк.152].

На обсяги хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації впливала конкуренція з боку державних структур. Зокрема, це підтверджує змагання щодо заготівель зерна на Донеччині, де зіткнулися господарські інтереси Вукопспілки і державної структури «Хлібопродукт». Керівництво ВУКС 15 червня 1923 р. звернулось до ЦК КП(б)У з проханням сприяти у наданні споживчій кооперації більшої свободи у проведенні хлібозаготівель у даному регіоні. При цьому ВУКС зобов'язалася заготувати для робітників Донбасу до кінця року 500 тис. пудів зерна [117, арк.33].

Конкуренція на хлібозаготівельному ринку продовжували існувати між ВУКС та Центроспілкою СРСР. Не зважаючи на те, що 4 червня 1923 р. між обома структурами була укладена угода щодо спільних заготівельних операцій на Україні, напруга у стосунках не зникла [118, арк.67]. Цей факт 9 червня засвідчила газета «Вісті ВУЦВК», вказавши, що Центроспілка продовжувала самостійні заготівлі, хоча, згідно підписаної угоди, вони мали здійснюватися Вукопспілкою. Пояснення такого підходу до організації хлібозаготівель криється у фінансовій залежності ВУКС від Центроспілки. З огляду на нестачу коштів ВУКС 30 червня була змушена підписати з Центроспілкою СРСР нову угоду, за якою зобов'язувалася заготовити до кінця року на комісійних засадах (2,5% від обороту) 6 млн пудів хліба [119, с.10].

Розгортання хлібозаготівель споживчою кооперацією супроводжувалося посиленням втручання у цей процес центральних та місцевих органів влади. Так, 3 червня 1923 р. Одеським окрвиконкомом були визначені райспілки, які мали проводити державні заготівлі хліба, а саме: Балтська, Первомайська, Одеська, Єлизаветградська і Тираспольська. Для кожної райспілки директивним порядком був встановлений розмір заготівлі – 350 тис. пудів і кінцевий термін задачі збіжжя – 1 жовтня 1923 р. [120, арк.83]. Водночас Одеський окрпартком рішенням від 24 липня 1923 р. зобов'язав кооператорів активізувати

хлібозаготівельну роботу на етапі завершення заготівель у серпні. План державних хлібозаготівель тоді перевиконали всі райспілки округи [120, арк.119].

7 червня 1923 р. на засіданні президії Харківського губпарктому акцентувалося на тому, що хід хлібозаготівель мав постійно контролюватися з боку партійних осередків [121, арк.52]. Підтвердженням цього є політзвіт секретаря Куп'янського окружкому до Харківського губкому КП(б)У за червень 1923 р., у якому мовилося, що завдяки опіці з боку партійного осередку кооператори округи підписали з ВУКС угоду на виконання державного замовлення щодо заготівлі 100 тис. пудів зерна [122, арк.12]. Коли в кінці серпня 1923 р. до Харківського губпарткому надійшов політзвіт Ізюмського окружкому партії, результати його керівництва хлібозаготівлями райспілки визнали незадовільними. Ізюмська райспілка уклала 14 угод на заготівлю зерна для держави, однак таку кількість угод зі споживчими товариствами партійні керманічі вважали недостатньою [123, арк.41].

На хлібозаготівельній діяльності споживчої кооперації у 1923 р. негативно позначалася позиція окремих її керівників, які висловлювали думку, що кооперація має бути основним збирачем хліба, а реалізувати його на внутрішньому і зовнішньому ринках повинні інші господарські організації. Вказана проблема висвітлювалася на сторінках кооперативних видань, однак широкої підтримки ця думка не отримала [124, с.10].

З метою виконання державних завдань та збільшення власних хлібозаготівель кооператори використовували матеріальну зацікавленість селян. З цього приводу газета «Вісті ВУЦВК» у липні 1923 р. повідомляла, що «інтерес виробників-селян до збуту хліба через кооперацію колосальний», оскільки вона давала селянам премію у формі певного відрахування – від 30 до 60% доходів від реалізації хліба на зовнішньому ринку» [125]. Враховуючи конкуренцію, кооператори платили селянам за зерно дорожче від середньоринкової ціни. Так, улітку 1923 р. заготівельна ціна споживчої кооперації на зерно була на 3–5 коп. вище цін інших хлібозаготівельників [126, с.19]. Щоб матеріально зацікавити райспілки та товариства, ВУКС значно розширила

практику укладання з ними комісійних угод. 11 червня 1923 р. правління ВУКС розглянуло проект договору ВУКС із райспілками на заготівлю хлібопродуктів. Для розрахунків із селянами ВУКС відразу видавала райспілкам 80% авансу товарами і 20% грошима. Вона брала на себе зобов'язання реалізувати заготовлене райспілками зерно, залишаючи для своїх потреб 20% доходів від продажу зерна. Решта доходів – 20% перераховувалася райспілкам і 60% – споживчим товариствам [127, арк.81].

Характерною рисою хлібозаготівельної кампанії 1923 р. стало те, що райспілкам надавалось право за погодженням з ВУКС і відповідно до кон'юнктури ринку у ході виконання завдань замінити одну культуру іншою. Ряд райспілок, серед них Білоцерківська, Дніпробузька, Кременчуцька, Криворізька, Мелітопольська, намагаючись виконати державне завдання та враховуючи попит населення на хлібному ринку, здійснювали заготівлі не однієї, а відразу чотирьох основних зернових культур: пшениці, жита, ячменю, вівса [128, с.17]. Помітну активність у зборі зерна проявляли райспілки тих губерній, які у попередні два роки пережили неврожай та голод. Так, за період з 1 серпня по 1 листопада 1923 р. Запорізька райспілка заготовила 894 тис. пудів зерна, Катеринославська – 750 тис. пудів, Бердянська – 252 тис. пудів, Олександрівська – 107 тис. пудів, Криворізька – 92 тис. пудів, Мелітопольська – 82 тис. пудів [129, арк.77].

Наприкінці липня 1923 р. правління ВУКС було змушене скликати хліботорговельний з'їзд з метою аналізу досягнень та прорахунків хлібозаготівель, передусім щодо виконання державних замовлень. Селяни, не рахуючись з планом ВУКС, на початку хлібозаготівельної кампанії вимагали за зерно готівку і майже зовсім відмовлялися брати промислові товари, тим більше, що ціни на них зростали швидше, ніж ціни на хліб. Тож правління ВУКС мусило зменшити першопочатковий хлібозаготівельний план по системі споживчої кооперації з 16 млн пудів до 10 млн пудів [124, с.10–11].

Зниження темпів хлібозаготівель спонукало керівництво УСРР до обговорення даної проблеми. Так, 24 серпня 1923 р. на засіданні уряду

заслухали доповідь правління ВУКС про хід хлібозаготівельної роботи. РНК УСРР у категоричній формі вимагав від ВУКС посилити темп хлібозаготівель [130, арк.19]. Однак виконанню споживчою кооперацією урядової директиви заважав ряд причин. Існувала велика конкуренція на хлібозаготівельному ринку. Так, 29 державних і кооперативних хлібозаготівельних організацій Полтавської губернії заготовили вдвічі менше, ніж приватні посередники [131]. Відчутним ударом по хлібозаготівлям стало збільшення розходження у цінах на промислові товари та сільгосппродукцію. Якщо порівняти кількість промислових товарів, які селяни могли купити за гроші від продажу 1 центнера жита восени 1923 р. і в 1913 р., то виявиться, що мінові еквіваленти по ситцю були нижчі в 7,8 рази, по солі – у 7,4 рази, по цвяхах – у 7 раз [28, с.39].

Таблиця 3.2

Динаміка цін на зернохліб в Україні протягом другої половини 1923 р. (коп./пуд)
[79, с.27]

	Жито	Пшениця	Ячмінь
Серпень	35 коп.	61 коп.	29 коп.
Вересень	35 коп.	60 коп.	28 коп.
Жовтень	32 коп.	60 коп.	28 коп.
Листопад	45 коп.	73 коп.	45 коп.
Грудень	55 коп.	80 коп.	50 коп.

Хоча заготівельні ціни за зерно, як засвідчують дані табл. 3.2, дещо зросли, проте цього виявилось замало для ефективних заготівель. Так, у звіті Кременчуцького окрвиконкому до ВУЦВК станом на 1 жовтня 1923 р. повідомлялося, що активізації хлібозаготівель заважають низькі заготівельні ціни і слабка купівельна спроможність селян [132, арк.73]. Кооператорам бракувало готівки для розрахунків із селянами за здане зерно. Зокрема, в інформації Харківському губпарткому від Ізюмського окрпарткому (серпень 1923 р.) говорилося: «Кооперація не має достатніх коштів для заготівлі хліба у селян. Селянству доводиться везти хліб назад, додому, що викликає з їх боку незадоволення» [133, арк.41]. Через брак коштів та високі ціни на промтовари у ряді райспілок темп заготівель зерна восени 1923 р. продовжував знижуватися.

Зокрема, заручитися кредитами від Держбанку Бердичівській райспілці не вдалося і лише в листопаді вона отримала кредит Українбанку на 50 млн крб, проте найбільш оптимальні терміни хлібозаготівель були пропущені [134, с.17].

Правління ВУКС кілька разів зверталося до керівництва УСРР з проханням сприяти у відновленні цінового балансу. Так, 28 вересня 1923 р. очільники ВУКС надіслали клопотання до РНК УСРР з проханням фінансово підтримати споживчу кооперацію, оскільки «вона не може дати швидкого ефекту до тих пір, поки не буде встановлена відповідність між цінами на фабрикатами і цінами на сільськогосподарські продукти» [135, арк.27]. виправити ситуацію на хлібозаготівельному ринку намагався пленум ЦК КП(б)У (жовтень 1923 р.). Позаяк простежувалося зниження надходження продподатку від селян не лише грошима, але й натурою, перед заготівельниками накреслили завдання здійснювати вдале маневрування товарним фондом, тим самим зацікавлюючи здавачів збіжжя до своєчасної сплати продподатку. Споживчій кооперації пропонувалося розширити практику необмеженої здачі селянами лишків сільськогосподарської продукції та збільшення мережі заготівельно-приймальних пунктів [10, с.277]. Тоді ж була створена спеціальна комісія ЦК КП(б)У, яка мала розробити низку заходів щодо посилення хлібозаготівель Вукопспілкою та її організаціями [136, арк.19].

Проблема заготівельних цін розглядалася на порядку денному Всеукраїнської торгово-фінансової наради споживкооперації, що проходила в жовтні 1923 р. [137]. Вона викликала дискусію, оскільки підвищення заготівельних цін у період найвищого рівня «ножиць цін» могло негативно вплинути на фінансовий стан споживчої кооперації. У жовтні відбулася четверта сесія Ради ВУКС, яка під тиском державних директив ухвалила рішення щодо стабілізації хлібозаготівель шляхом зниження цін на промислові товари. Сільські споживні товариства та райспілки були зобов'язані терміново знизити на 20% ціни на товари, відпущені під хлібозаготівлі. Однак підвищити заготівельні ціни на зернохліб кооператори тоді не наважились, виходячи із

фінансових труднощів кооперативних організацій. Крім цього, навряд чи це б дозволила зробити тодішня влада [138].

Лише наприкінці 1923 р. після директивного зниження державою цін на промислові товари хлібний ринок в Україні дещо поживався. Повернення частини доходів, що їх мала споживча кооперація від хлібозаготівель селянинові за здане ним збіжжя, також відіграло не останню роль у стабілізації хлібозаготівельної справи. Загалом вжиті економічні заходи споживчої кооперації та партійно-радянські директиви сприяли виправленню ситуації на хлібозаготівельному ринку. Не випадково у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 18 грудня 1923 р. Полтавський губпартком повідомляв, що в результаті зниження державою та кооператорами цін на промислові товари хлібний ринок на місцях активізувався [139, арк.31]. На кінець року хлібозаготівлею в республіці займались 2,5 тис. споживчих товариств [140, с.12]. Проте виконати державний план хлібозаготівель ВУКС та її місцевим організаціям тоді не вдалося. Із 10 млн пудів зерна, скорегованого у вересні 1923 р. плану, до кінця року споживча кооперація змогла заготувати близько 7 млн пудів [79, с.28].

Зниження заготівельних цін на зернохліб супроводжувалось зникненням із ринку ряду державних і кооперативних заготівельників, що не могло не турбувати партійно-радянське керівництво республіки. Відтак пленум ЦК КП(б)У (березень 1924 р.) акцентував на необхідності створення державними та кооперативними заготівельними організаціями достатніх запасів зерна на період весняного бездоріжжя і польових робіт [10, с.285–286].

Згідно з рішеннями XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) споживча кооперація була зобов'язана передусім підготуватися до виконання державних хлібозаготівельних завдань, відтак їй належало, враховуючи прорахунки попереднього року, «всіляко підготуватися до забезпечення села продуктами міської промисловості» [102, с.232]. Восьмою конференцією КП(б)У (травень 1924 р.) акцентувалося на необхідності своєчасного завезення кооперацією промислових товарів на село з метою підготовки хлібозаготівельної кампанії

[10, с.295]. Конференція визнала за необхідне скоротити число планових хлібозаготівельників шляхом їх укрупнення. Визнаючи недоцільним проведення хлібозаготівельних операцій банками, ухвалили, щоб вони займалися виключно кредитуванням державних та кооперативних хлібозаготівельників. Про доцільність скорочення числа хлібозаготівельних організацій також мовилося у спільній постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 14 березня 1924 р. «Про боротьбу з дорожнечею» [141, с.172–173]. З огляду на цю директиву правління ВУКС 20 липня 1924 р. створило хлібний відділ при головній конторі ВУКС у Харкові. На нього покладалося завдання координації заготівлі, переробки і збуту зернопродуктів, олійного насіння і макухи [142, арк.39]. З одного боку, створення відділу свідчило про зростання масштабів хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації, з другого – про посилення її підпорядкування державним планам.

Увага більшовиків була спрямована на безперервне забезпечення хлібом робітників промислових районів. Для їх підтримки у серпні 1924 р. держава виділила Уцербкоопу 400 тис. крб для проведення хлібозаготівель [143, арк.4]. Коли у вересні 1924 р. виникли перебої з борошном для хлібовипікання на Донеччині, Бюро Президії ЦК КП(б)У зобов'язало Донецький губвиконком надавати регулярну і детальну інформацію про хід заготівлі зерна. Водночас НКВТ УСРР був зобов'язаний вимагати від організацій, на які покладалася заготівля хліба для донецьких робітників (Союздонбасейн та державні структури «Хлібопродукт» і «Укрборошно»), двічі на місяць повідомляти його про хід заготівлі [144, арк.36].

Однією з причин посилення державного втручання у заготівельну справу споживчої кооперації був брак у неї коштів для хлібозаготівель. Наприклад, 20 березня 1924 р. Катеринославська райспілка звернулася до губвиконкому за фінансовою підтримкою і в результаті отримала 10 тис. крб на заготівлю пшениці для потреб своїх членів [145, арк.132]. Водночас райспілка погодилась заготувати протягом липня-серпня 322 вагони зерна для Держторгу України. Відтак три райони – Катеринославський, П'ятихатський і Синельниківській

стали об'єктом термінових хлібозаготівель для потреб державної структури [146, арк.24]. Обмеженість коштів у споживчих товариств для державних хлібозаготівель підштовхувала керівництво ВУКС звертатися за фінансовою підтримкою до вищих партійних інстанцій. Так, 13 вересня 1924 р. комфракція ВУКС направила на ім'я ЦК КП(б)У листа з проханням збільшити кредити споживчим товариствам, оскільки «низова кооперація неспроможна виконати директиви партії – вести боротьбу на селі з приватним скупщиком хліба» [147, арк.71–72]. Однак, отримавши фінансову підтримку для хлібозаготівель, споживчі кооперативи на місцях позбавлялися самостійності у проведенні заготівель та реалізації зерна, тому, що вони були тісно прив'язані до виконання державних завдань.

У хлібозаготівельній кампанії 1924 р. кооперативні організації намагалися перевести хлібозаготівлі на грошові розрахунки. Однак брак готівки вносив додаткові труднощі у цю справу. Так, у листі до ВУКС (березень 1924 р.) запорізькі кооператори повідомляли, що «відсутність грошових знаків викликало скорочення, а в деяких районах і припинення хлібозаготівель». Запорізькі кооператори просили ВУКС «видати грошовий кредит, щоб продовжувати справу», так як вони змушені розраховуватися із селянами товарами, яких до того ж не вистачало [148, с.8–9]. У листі до ВУКС від 12 квітня 1924 р. Єлизаветградська райспілка повідомляла, що затримка грошей призвела до того, що селяни свої розрахунки з кооперативами проводять виключно зерном. Про відсутність грошей на селі для розрахунків правління ВУКС повідомляла Липовецька райспілка у листі від 17 квітня того ж року: «Продаж товарів селянам здійснювався виключно за продукти» [149, с.24].

Характерною особливістю хлібозаготівельної кампанії 1924 р., яка відрізняла її від попереднього року, стало широке залучення до заготівель сільських споживчих товариств. У цей період 3,5 тис. сільських ЄСТ проводили хлібозаготівлі, що складало 73% усіх товариств. По окремих райспілках майже всі 100% сільських кооперативів брали участь у хлібозаготівлях. Зацікавленість первинних кооперативів хлібозаготівлями можна пояснити тим, що зерно

залишалося платіжним засобом на селі, відтак хлібозаготівлі були вигідні для сільських ЄСТ. Загалом обсяги хлібозаготівель споживчої кооперації помітно зросли. Так, з 1 жовтня 1923 до 1 жовтня 1924 рр. райспілками України було заготовлено: 3 млн 593 тис. 828 пудів пшениці, 11 млн 804 тис. 781 пуд жита, 1 млн 41 тис. 935 пудів ячменю, 255 тис. 445 пудів вівса, 584 тис. 822 пуди борошна, 175 тис. 784 пуди гречки, 130 тис. 451 пуд бобових, 62 тис. 356 пудів проса, 86 тис. 303 пуди пшона, 86 тис. 303 пуди соняшника, 156 тис. 789 пудів макухи, 107 тис. 721 пуд кукурудзи [150, с. 8–10].

Загалом досвід хлібозаготівельної кампанії споживчої кооперації упродовж 1924 р. свідчить про те, що її товариства та спілки, здійснюючи власні та державні заготівлі зерна, сприяли насиченню внутрішньої ринку та забезпеченню населення продуктом повсякденного споживання. Тісні зв'язки кооператорів із виробниками зерна мали стати надійною запорукою посилення ролі кооперації на хлібозаготівельному ринку та витіснення з нього приватного посередника. Споживча кооперація намагалася бути, як зазначалося в одному з кооперативних видань того часу, «природним збирачем хлібних лишків», найбільш вигідним посередником у процесі заготівлі та збуту вирощеного селянами збіжжя [151, с.49]. Розгортання масштабів заготівель зерна споживчою кооперацією супроводжувалося посиленням державного контролю. Це підтверджують матеріали ряду архівів. Наприклад, відділ статистики Одеського губвиконкому у 1924 р. запровадив регулярний облік хлібних заготівель кооперативних організацій 4 рази на рік. Отримані дані регулярно мали надходити до ЦСУ УСРР [152, арк.52].

Упродовж 1925 р. роль споживчої кооперації у заготівлях зерна ще більше посилилася, у свою чергу, більшовики ще більше вдавалися до регулювання її діяльності. Так, пленум ЦК КП(б)У (січень 1925 р.) основним недоліком споживчої кооперації у проведенні хлібозаготівель визнав недостатнє обслуговування селянського ринку при зростаючій його ємності. Споживча кооперація мала сприяти усуненню «найбільш шкідливих для радянської держави і економіки» явищ як спекуляція та налаштування приватного

підприємця на заготівлю сільськогосподарських продуктів [10, с.332–333]. Наступним завданням, яке належало розв'язати споживчій кооперації, було збільшення обсягів хлібозаготівель для поліпшення постачання промислових районів України. Зокрема, про це мовилося в рішеннях 4-ї сесії ВУЦВК від 19 лютого 1925 р. [153, с.251]. Згідно з ухвалами липневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У кооператори мали звернути увагу на вдосконалення процесу збуту вирощеного селянами зерна [10, с.339].

Виконуючи розпорядження вищих партійно-радянських органів щодо усунення приватного посередника із процесу заготівель хліба, правління ВУКС 3 червня 1925 р. на своєму засіданні постановило «вважати категорично необхідною участь ВУКС у якості основного заготівельника у хлібній кампанії біжучого року». Заздалегідь визначені правлінням ВУКС контрольні цифри хлібозаготівель повідомлялися товариствам і були обов'язковими до виконання [154, арк.225–226]. 18 липня правління ВУКС з метою посилення планування та централізації ухвалило так звані типові договори ВУКС із райспілками щодо хлібозаготівель [154, арк.235]. Це переконує у тому, що посилення державного планування спричинило посилення планування у роботі споживчої кооперації.

Упродовж 1925 р. більш відчутним стало регулювання хлібозаготівельної діяльності кооперації з боку партійних та радянських органів. Так, у серпні 1925 р. кооперативна нарада Чернігівського губпарткому, розглянувши питання про стан підготовчої роботи споживчої кооперації до хлібозаготівель, ухвалила запровадити жорстку плановість у роботу кооператорів [155, арк.9–10]. Тоді ж Катеринославський губпартком зобов'язав місцеві партосередки в обов'язковому порядку висвітлювати у щомісячних політзвітах дані про участь споживчої кооперації у заготівлі зерна [156, арк.44], а Полтавський губком КП(б)У видав розпорядження про доцільність укладання угод кооперативів із Держбанком щодо заготівлі йому зерна за комісійній основі [157, арк.101].

Обсяги врожаю хліба поспіль 1924 і 1925 років, які були нижчі від запланованих державою, внесли певні корективи у хлібозаготівельну роботу споживчої кооперації. Не бажаючи зменшувати обсяги державних заготівель

зерна, влада у 1925 р. була змушена видати ВУКС додаткові кошти для виконання кооператорами визначених раніше хлібозаготівельних планів. Попри отриману державну фінансову допомогу кооператорам тоді довелося піти на зменшення кількості хлібозаготівельних зсипних пунктів з 699 до 295 [158, с.40]. Негативний вплив на процес хлібозаготівель споживчої кооперації мало й очікування селянами більш високої заготівельної ціни. Слабкість заготівель з боку споживчої кооперації пояснювалася й тим, що державна структура «Укрборошно» своєчасно підняла заготівельні ціни на 5–10 коп. за пуд зерна [159, арк.53].

Оскільки на сільські споживчі товариства припадала переважна частина заготівель зерна, вони все частіше ставали об'єктом жорсткої боротьби між плановими та позаплановими заготівельниками. Вигідніше фінансування та умови розрахунків, що їх пропонували не лише приватні, але й державні заготівельники сільським товариствам, надзвичайно ускладнювали справу централізації хлібозаготівель кооперативними організаціями. Гонитва державних заготівельників за сільськими кооперативами у ряді випадків призводила до того, що товариство пропонувало відразу ту ж саму партію зерна кільком заготівельникам і від кожного діставало аванс. Природно, що угод у таких випадках не дотримувались.

Попри вищеназвані негативні фактори впродовж 1925 р. відбулося певне розширення хлібозаготівельного апарату споживчої кооперації. Практично всі ланки системи, починаючи від споживчого товариства і закінчуючи ВУКС, заготовляли зерно безпосередньо у виробника. За одними джерелами, у 1925 р. заготівлю збіжжя в Україні проводили 4 тис. 385 споживчих товариств, 44 райспілки і ВУКС [28, с.45]. За іншим джерелом, якщо в 1923–1924 рр. 3,5 тис. споживчих кооперативів заготовляли зерно, то в 1924–1925 рр. їх кількість становила 4 тис. 885, тобто відбулося зростання майже на 40% [151, с.54]. Кооператори вибудовували хлібозаготівлі таким чином, щоб селянам не доводилося транспортувати збіжжя на далекі відстані. Так, кооператна рада Любецького району на Чернігівщині 5 липня 1925 р. підкреслила необхідність створення таких умов, включаючи пропозицію необхідних промислових

товарів, щоб селяни були зацікавлені здавати кооператорам зернохліб у Любечі, а не везли його до Чернігова [160, арк.57].

Оскільки серед конкурентів ВУКС на хлібозаготівельному ринку України залишалась Центроспілка СРСР, з боку вітчизняних кооператорів були вжиті заходи щодо обмеження її впливу. У червні 1925 р. правління ВУКС під час переговорів вдалося домогтися проведення хлібозаготівель для РСФРР тільки через споживчі кооперативи УСРР [161, арк.226].

Серед інших особливостей хлібозаготівельної кампанії 1925 р. слід указати на збільшення посівів та обсягів заготівель кукурудзи. Зокрема, питання розширення заготівель кукурудзи обговорювалося 23 жовтня 1925 р. на 2-й сесії ВУЦВК. У резолюції сесії «Про реалізацію врожаю 1925–26 року» наголошувалося на важливості заготівель цієї зернової культури з огляду на неврожай та необхідність підтримки громадського хлібопечення [162, с.1197–1198]. Сесія звернула увагу державних та кооперативних заготівельників на заохочувальні ціни для здачі селянами зерна кукурудзи та встановлення відповідними урядовими інстанціями пільгового тарифу на її перевезення з південних районів республіки у північні. Найбільш активною у плані заготівлі кукурудзи в той період виявилася Одеська райспілка, яка регулярно отримувала не лише державні завдання на заготівлю цієї культури, але й замовлення інших кооперативних організацій та Одеського губвнугоргу. Наприклад, у жовтні 1925 р. Одеська райспілка отримала замовлення Катеринославської райспілки на заготівлю 30 тис. пудів кукурудзи [163, арк.50].

Порівняно з попередніми роками значно зросли обсяги державних планових заготівель споживчою кооперацією жита, ячменю, вівса для забезпечення військових частин. При цьому про проведену роботу ВУКС звітувала відразу трьома контролюючим інстанціям: ЦК КП(б)У, РНК УСРР та Наркомату РСІ. [164, арк.6]. Загалом упродовж 1924–1925 рр. споживчою кооперацією України було заготовлено 270,7 тис. тонн зерна, тим часом як у 1923–1924 рр. – 655,8 тис. тонн, що переважно пояснювалося низьким урожаєм. Із загального обсягу хлібозаготівель 1924–1925 рр. 206,2 тис. тонн припадало на

сільські споживчі товариства, 50 тис. тонн – на райспілки, 14,5 тис. тонн – на Вукопспілку. Загалом на кінець 1925 р. 15% селянських лишків зернохліба було охоплено вітчизняною споживчою кооперацією [151, с.49–50].

Зросла питома вага споживчої кооперації України у планових хлібозаготівлях. Цей факт підтверджує динаміка питомої ваги ВУКС у планових заготівлях хліба порівняно з іншими заготівельниками: 4,2% припадало на ВУКС у 1923–1924 рр. і 7,9% у 1925–1926 рр. [151, с.52]. Істотною була питома вага у державних хлібозаготівлях районних споживспілок. За даними на 1 листопада 1925 р., питома вага Катеринославської райспілки у державних хлібозаготівлях поряд з державними структурами «Хлібопродукт», «Держторг», «Укрборошно» та «Сільським Господарем» становила 33,6% [165, арк.34]. У 1925–1926 рр. хлібозаготівлі споживчої кооперації СРСР, до складу якої входила споживкооперація УСРР, складала майже 16% від планових заготівель усієї сільськогосподарської продукції [166, с.237]. Однак на кінець 1925 р. вітчизняна споживча кооперація ще не змогла витіснити з ринку заготівель збіжжя приватний сектор, до чого врешті зобов'язували більшовики. Як підкреслював один із партійно-державних очільників УСРР В.Я. Чубар, на той час приватні посередники заготовляли 35% загального обсягу заготівель хліба, «при чому вони заготовляли найбільш вигідні і найбільш цінні культури» [167, с.259].

Протягом 1923–1925 рр. споживча кооперація України продовжувала здійснювати заготівлі іншої сільськогосподарської продукції, необхідної для населення та промисловості. Накреслилася тенденція до спеціалізації заготівельної роботи кооперативних організацій. Швидше за все ця спеціалізація була не спланованою, а ситуативною, що складалася під впливом кон'юнктури ринку та потреб міського населення. Наприклад, Бердянська райспілка переважно заготовляла насіння соняшника, макухи, Єлизаветградська – активно здійснювала заготівлю м'ясних продуктів, Кам'янець-Подільська – більше уваги приділяла заготівлі яєць, Київська надавала перевагу заготівлі пшона, проса і гречки, Сумська – проводила масштабні заготівлі цукру, яєць,

квасолі і цибулі, Тираспольській вдалося збільшити обсяги заготівлі фруктів, а Чернігівській – картоплі і гречки. З цього приводу «Бюллетень Вукопспилки» у 1924 р. зазначав: «Заготівлі у кінцевому результаті ведуть до оздоровлення селянського господарства і до зростання його потужності» [128, с.19].

Споживча кооперація посіла по заготівлях ряду продовольчих продуктів друге місце (після державних організацій). За даними Я.А. Кістанова, у 1925–1926 рр. частка споживчої кооперації СРСР у планових заготівлях яєць складала майже 31%, м'яса – понад 15% [168, с.242]. Подібна тенденція була характерна і для споживчої кооперації УСРР.

Правління ВУКС 10 січня 1923 р. ухвалило збільшити заготівлі м'яса як для державних органів, так і робітничих організацій [169, с.2]. Робітничі споживчі товариства помітно нарощували темпи заготівель м'ясної продукції. Наприклад, лише у листопаді 1923 р. Миколаївський ЦРК заготував 253 голів великої рогатої худоби, 297 голів овець, 40 голів свиней [170, с.27]. Загалом упродовж осені 1923 р. Вукопспілка для робітничої кооперації Петрограда, заготувала 1 тис. свинячих туш і 1 тис. пудів меду [119, с.13].

Оскільки конкурентами споживчої кооперації на м'ясозаготівельному ринку були не лише приватні посередники, але і державні заготівельні організації, керівництво ВУКС вживало заходи для того, щоб посилити позиції у процесі заготівель м'яса. Зокрема, конкуренція кооператорів з державною структурою «Укрм'ясохладобійня» завершилась допуском ВУКС за підтримки НКВТ УСРР до масштабних заготівель м'яса. ВУКС була визнана плановим м'ясозаготівельником. У результаті в середині 1924 р. вона отримала від НКВТ замовлення на заготівлю 40 тис. голів худоби [171, с.43]. Тоді ж для посилення заготівлі м'яса Катеринославський ЦРК домігся від губвноторгу передачі йому розподільників «Укрм'ясохладобійні». Систематично керівництво УСРР відстежувало стан забезпечення м'ясом робітників промислового Донбасу. Коли в 1924 р. зменшилася пропозиція худоби в деяких неврожайних районах донецького регіону, ціна на худобу зросла на 40% [172, с.45–46]. ЦК КП(б), отримавши інформацію РПО УСРР щодо проблеми із м'ясозаготівлями в Донбасі,

зобов'язав правління ВУКС виправити ситуацію і прозвітувати про забезпечення робітників м'ясною продукцією [173, арк.153].

Водночас у 1924 р. кооператорам довелося зіткнутися із загостренням м'ясозаготівельної проблеми в Подільській губернії, де давався взнаки недорід у кількох районах. У ряді подільських сіл селяни почали масово продавати худобу, ціни на яку різко впали через брак кормів. Тоді споживча кооперація активізувала м'ясозаготівлі з тим, щоб допомогти селянам і врятувати їх від спекулянтів, які прагнули скупити всю худобу за безцінок [171, с.43]. Значне зниження цін на худобу призвело до того, що населення почало шукати ринки збуту його за межами республіки. Вукопспілка сприяла реалізації вирощеної селянами худоби в Москві та інших промислових центрах РСФРР [174, с.33].

Серед ряду кооперативних організацій, які успішно здійснювали м'ясозаготівлі, заслуговує на увагу досвід Одеського ЦРК. У той період, коли коштів бракувало, ЦРК практикував спільну роботу з державною структурою «Харчотрест». Наприклад, у березні 1924 р. Одеська райспілка та Одеський ЦРК 80% м'ясозаготівель здійснили спільними зусиллями з указаною структурою. З другої половини 1924 р., коли фінансова ситуація в Одеському ЦРК покращилася, кооператори змогли самотужки активізувати м'ясозаготівлі. Крім цього, ЦРК розіслав заготівельників у найвіддаленіші райони, що дало можливість заготовляти м'ясну продукцію безпосередньо у виробників [175, арк.149].

Як важливе державне завдання, збут продуктів тваринництва розглядав липневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У. Намагаючись заохотити виробників м'яса, а також державних і кооперативних заготівельників, було запропоновано відмовитися від жорстких заготівельних лімітів, домагатися встановлення таких м'ясозаготівельних цін, які «забезпечували б подальшу відбудову всього селянського господарства, особливо маломісних груп селянства» [10, с.339]. Отримавши від держави додаткові фінансові ресурси, у лютому 1925 р. ВУКС узяла на себе зобов'язання заготувати на замовлення державних організацій 8 тис. голів рогатої худоби, 15 тис. голів свиней і 16 тис. пудів сала [176]. Принагідно зазначити, що у середині 1920-х років активізація заготівель м'яса

пояснювалася і введенням в експлуатацію нових м'ясопереробних підприємств споживчої кооперації.

Одним із завдань споживчої кооперації, як визнав XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.), було забезпечення робітників продуктами харчування за цінами, нижчими від ринкових [102, с.237]. З цього приводу ВУКС 21 квітня 1924 р. акцентувала, що «у подальшому робкоопи повинні так будувати свою заготівельну роботу, щоб максимально охопити потреби лише своїх пайовиків [177, арк.192]. 16 травня 1924 р. Полтавський окрвиконком звернувся до кооператорів «поглибити заготівлю і збут сільськогосподарських продуктів шляхом посередницьких операцій, які дають можливість члену-пайовику наочно бачити захист його інтересів кооперацією» [178, арк.252].

Заготівлю яєць кооператори проводили не лише для поліпшення харчування своїх пайовиків, але й на замовлення державних органів. Так, у квітні 1923 р. правління ВУКС доручило споживчим товариствам протягом двох найближчих місяців заготувати до 50 вагонів яєць [179, с.9]. Лише за останній тиждень квітня Полтавська райспілка заготувала вагон яєць [180, арк.121]. Загалом за 1923 р. споживча кооперація заготувала, за неповними даними, 104 вагони цієї продукції [181, арк.28]. У червні 1923 р. Куп'янська райспілка отримала завдання ВУКС на заготівлю 20 вагонів яєць для Центроспілки СРСР [182, арк.12]. У 1923–1925 рр. Одеська райспілка заготовляла яйця на замовлення губвнугоргу [183, арк.25]. Проте Полтавська райспілка виявилася активнішою. Від січня до липня 1924 р. вона виконала завдання ВУКС на заготівлю 25 вагонів яєць [184, арк.31]. Прикметно, що із 56 вагонів яєць, які знаходились у розпорядженні ВУКС, у лютому 1924 р. 30 – направили для реалізації в радянській Росії [119, с.13].

У 1924 р. ВУКС та її місцеві організації започаткували заготівлю вершкового масла. У липні правління ВУКС затвердило план заготівель цього продукту передусім для потреб робітників та їх сімей [185, арк.78]. У результаті магазини в промислових районах поповнилися вершковим маслом. Зокрема, це стосується Харкова та ряду районів губернії, де робкоопи та ЄСТ активно здійснювали пошук лишків вершкового масла у селян [186, арк.51]. ВУКС

шляхом залучення споживчих товариств Бердянського, Мелітопольського, Криворізького та Миколаївського районів лише протягом квітня 1924 р. заготувала 1,5 тис. пудів вершкового масла [187, с.22]. Проте заготівля вершкового масла у селян виявилася нетривалою, оскільки кооператори тоді розпочали переробку молока на власних маслозаводах.

Споживча кооперація республіки значно розширила заготівлі молока. Наприклад, рішення про збільшення заготівель молочної продукції для постачання робітників Києва 20 квітня 1924 р. ухвалив Київський Соробкоп [188, арк.44]. Харківська райспілка щоденно заготовляла 400 відер молока. Частина продукції призначалася для лікувальних закладів та дитбудинків, а інша надходила на ринок. Оскільки молоко користувалося підвищеним попитом, до кінця року щоденна заготівля цього продукту райспілкою сягнула 1 тис. відер, що становило 25–30% потреби жителів Харкова [189, с.22.].

Кооперативні організації здійснювали не лише заготівлю насіння соняшника, але й готової олії. Однак надходження олії для членів кооперації не відповідало потребі, оскільки більшу частину заготовленого продавали іноземним фірмам. Такі факти, зокрема, мали місце на початку 1923 р. під час роботи Хрещенського ярмарку в Харкові, коли представники іноземних фірм масово закупляли заготовлену кооператорами олію [190, с.13]. Подібні факти можна пояснити намагання кооператорів дорожче продати олію і тим самим отримати більші доходи.

На початку 1923 р. кооператори продовжувала здійснювати державні заготівлі картоплі для губерній, які відчували наслідки голоду. Відповідно до завдання Всеукраїнської центральної комісії допомоги голодуючим, що продовжувала діяти при ВУЦВК, у березні 1923 р. Уцербкооп провів заготівлі 100 тис. пудів картоплі [191, с.5]. Заготівлю картоплі для пайовиків кооператори переважно здійснювали навесні та восени. Зокрема, у квітні 1923 р. Полтавська райспілка для членів кооперації заготувала 7 вагонів картоплі [192, арк.121]. Катеринославський ЦРК з 1 вересня по 15 листопада 1924 р. для робітників металургійних підприємств міста за цінами, нижчими від ринкових, заготував 230

тис. пудів овочів, більшу частину яких становила картопля [193, арк.43]. Одеський ЦРК восени 1925 р. зміг заготувати для своїх потреб та на замовлення ряду державних структур до 500 тис. пудів картоплі [194].

Великі партії технічної сировини кооператори заготовляли для державних підприємств. За перше півріччя 1923 р. ВУКС заготувала для держави 25 тис. пудів конопель, 120 пудів щетини, кінського волосу та гусячого пера [195, с.17]. За друге півріччя на замовлення державної промисловості вона провела обсяжніші заготівлі, зокрема, 5 тис. смушок, 1 тис. 400 пудів конопель, 800 пудів паклі, 1 тис. пудів щетини, 1 тис. пудів кінського волосу, 2 тис. пудів гусячого пера [119, с.13]. Активізація заготівель кооператорами технічної сировини спостерігалася з весни 1924 р., з того часу, коли пленум ЦК КП(б)У (березень-квітень 1924 р.) наголосив на необхідності посилення її заготівлі у селян [10, с.203]. Відповідно ВРНГ УСРР у циркулярі до споживчих товариств від 1 липня 1924 р. терміново вимагала надіслати дані, чи здійснюють вони заготівлю технічної сировини, хто є покупцем – державна промисловість чи приватник, яка її номенклатура [196, арк.73].

У 1924–1925 рр. заготівлю шкірсировини для державної та власної промисловості здійснювали практично всі райспілки України. Зокрема, Одеська райспілка активно заготовляла вовну, щетину, шкурки зайців, лисиць, куряче перо, кінський волос, хвости волів [197, арк.37]. У червні 1925 р. райспілка погодилась виконати завдання губвиконкому щодо заготівлі партії шкур ховрахів для місцевого шкірзаводу [198, арк.91]. Характерним для діяльності робкоопів Полтавщини було те, що вони проводили заготівлю вовни з її подальшим збутом на Нижньгородському ярмарку в РСФРР [192, арк.187]. Безпосередньо ВУКС 13 квітня 1925 р. отримала завдання від НКВТ УСРР на заготівлю впродовж квітня-червня 10 тис. пудів овчини і 8 тис. пудів шкірсировини, підкріплене грошовим кредитом наркомату в 100 тис. крб [199, арк.50].

Задовольняючи потреби своїх членів, кооперативи та їх спілки практикували заготівлі дров, вугілля, будівельних матеріалів. Наприклад, у липні 1924 р. Херсонським робкоопом було заготовлено 58 тис. пудів вугілля і

60 тис. пудів дров для потреб пайовиків [200, с.31]. У серпні того ж року Харківський ЦРК провів заготівлю 2,5 млн пудів дров [201]. 2 млн пудів дров для потреб робітників на початку вересня 1925 р. заготував Одеський ЦРК [202]. Заготівлю не лише дров і вугілля, але й теплих речей на зиму для своїх пайовиків тоді проводила Київська райспілка [203]. Потреба у будівельних матеріалах спонукала Полтавську райспілку в 1924 р. заготувати для членів кооперації понад 100 вагонів будівельного лісу [187, с.23].

Отже, впродовж 1923–1925 рр. темпи заготівельної діяльності споживчої кооперації України помітно зросли. Здійснюючи заготівельні операції, вона тим самим сприяла поліпшенню харчування своїх членів, допомагала державі вирішувати продовольчі проблеми і водночас зміцнювати товарозв'язок між містом і селом. Заготовляючи сільськогосподарську технічну сировину, вітчизняна споживча кооперація підтримувала роботу державних підприємств, водночас забезпечуючи сировиною свої промислові підприємства, тим самим сприяючи випуску промислових товарів, яких тоді бракувало на ринку.

Однак ряд об'єктивних (наслідки голоду 1921–1922 рр., нижчий від запланованих обсягів урожай 1924 і 1925 років, брак коштів, недостатня кількість підготовлених фахівців, слабка забезпеченість ходовими товарами під заготівлі) та суб'єктивних (втручання та контроль з боку держави, планові директиви, обмеження згідно з партійними вказівками вільного збуту виробленої продукції селянством, виконання державних заготівельних завдань з метою забезпечення потреб промислових районів РСФРР) чинників обмежували та гальмували самостійну заготівельну роботу споживчих товариств та їх спілок. Заготівельна діяльність кооперативних організацій на місцях все більше потрапляла під тиск державно-планових директив, а відтак і циркулярів Вукопспілки. Тож здійснювати самостійні заготівельні операції за економічно обґрунтованими цінами кооператорам не вдавалося, оскільки, в процесі стабілізації сільського господарства упродовж 1923–1925 рр. радянська влада прагматично використовувала споживчу кооперацію для того, щоб максимально охопити селянські лишки сільгосппродукції за тими цінами, які

були б вигідні для держави. При цьому регулювання держави заготівельною діяльністю споживчої кооперації було спрямоване таким чином, щоб якомога міцніше «прив'язати» селян-виробників до споживчих товариств, адже лише здавши кооперативу збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію за низькими цінами, вони могли отримати необхідні промислові товари за цінами, нижчими від приватних.

3.3. Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації в останні роки непу

З переходом до індустріалізації роль споживчої кооперації в заготівлях помітно зросла, оскільки вона мала забезпечити продуктами харчування зростаюче населення промислових районів та сприяти збуту вирощеної селянами продукції. З огляду на це пленум ЦК ВКП(б) у квітні 1926 р. зазначив, що завдання споживчої кооперації полягало у створенні в руках держави «достатніх резервів як однієї з необхідних умов здійснення планового керівництва господарським життям країни» [204, с.10].

Підставою для посилення державного регулювання заготівель в останні роки непу стало загострення конкуренції між державними і кооперативними заготівельними організаціями та приватними посередниками, постійні коливання цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію та вичікувальна позиція селян. Партійних керманців України непокоїло те, що споживча кооперація на середину 1920-х років об'єднувала лише 42% селянських дворів, а значить, частина лишків сільгосппродукції перебувала поза контролем держави [205, с.128]. Тому пленум ЦК КП(б)У (29 березня – 2 квітня 1926 р.) визнав, що одним із реальних заходів боротьби за зниження цін на сільгосппродукти є регулювання діяльності заготівельних організацій з боку держави [10, с.420].

Упродовж 1926–1928 рр. заготівельна діяльність споживчої кооперації зазнала подальшого одержавлення, перед нею було поставлено завдання повністю усунути приватника від заготівель. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) визнала першочерговим завданням кооперативних

організації максимальне завоювання ринку сировинних заготівель й усуння з нього приватних елементів [10, с.441]. Утім на практиці посилення державного регулювання заготівельної діяльності кооператорів часто призводило до ускладнень, оскільки більшовики ігнорували закони ринку. З цього приводу голова правління ВУКС О.Б. Генкін зауважував: «Ми опинилися у якомусь порочному колі: з одного боку організований державно-кооперативний заготівельний апарат, вся сфера фінансового управління щодо реалізації урожаю, регулюючий і нормуючий вплив урядового апарату в особі Наркомторгу, а з іншого боку – ринкова стихія, яка «по-своєму» визначає народногосподарську кон'юнктуру, неприборканий ажіотаж, політика окремих районів... сотень і тисяч наркомторгів, кожен з яких вносив частку свого «мудрого зусилля» в справу дезорганізації ринку» [206, с.3].

На адресу ЦК КП(б)У, РНК та НКВТ УСРР від місцевих органів влади регулярно надходили повідомлення про те, що окремі кооперативи в гонитві за максимальними заготівлями підвищували заготівельні ціни, чим вносили дезорганізацію в загальний хід справи. Тому згідно з рішенням ЦК КП(б)У та НКВТ УСРР від 23 листопада 1926 р. в округах створили комісії, яким належало впродовж десяти днів обстежити процес заготівель сільських кооперативів і райспілок. Результати перевірки доповідалися на засіданнях місцевих партосередків, окрвиконкомів, окружкомів РСІ з метою дотримання кооператорами встановлених державою заготівельних цін [207, арк.27].

Початок індустріалізації посилив увагу більшовиків до хлібозаготівель. З огляду на це пленум ЦК КП(б)У (29 березня – 2 квітня 1926 р.) визнав за необхідне скоротити число заготівельників, які конкурували між собою, вказав на необхідність чіткого районування роботи окремих заготівельників і недопущення організації зсипних пунктів, віддалених від залізничних станцій і пристаней [10, с.420]. Відтак ішлося про те, щоб державні заготівельники та кооперація максимально охопили хлібозернові лишки у селян і тим самим позбавили приватника впливу на хлібозаготівлю.

Споживчій кооперації України доводилось виконувати державні директиви щодо забезпечення зернохлібом не лише потреб внутрішнього ринку, але й інших республік. Так, 14 січня 1926 р. НКВТ УСРР зобов'язав ВУКС протягом місяця заготовити для Центроспілки СРСР 250 тис. пудів жита. При цьому від ВУКС вимагали регулярної звітності з цього питання. 23 січня 1926 р. ВУКС повідомляла НКВТ, що за другу декаду місяця нею відвантажено Центроспілці 61 тис. пудів жита [208, арк.221–222]. Коли в грудні 1927 р. виникли перебої у забезпеченні хлібом робітників Москви та Ленінграда, НКВТ УСРР у службовій записці до ВУКС від 22 грудня 1927 р. звинуватив її у зриві заготівель збіжжя, що призвело до «надзвичайного загострення ситуації з борошном на півночі». Без узгодження з керівництвом ВУКС НКВТ встановив щоденну норму відвантаження зернохліба для вказаних міст, у тому числі для «Хлібопродукта» – 8 вагонів і для Московської спілки споживчих товариств – 6 вагонів. Невиконання ВУКС указаних нарядів мало призвести до відповідних санкцій з боку НКВТ [209, арк.118]. 28 грудня 1927 р. Союзнаркомторг через НКВТ УСРР зобов'язав ВУКС терміново заготувати 300 вагонів зерна для робітників державних підприємств Середньої Азії [209, арк.26].

Втручання влади у хлібозаготівельну роботу споживчої кооперації виявлося в її намаганні впливати на процес збуту збіжжя. Коли виникло ускладнення із забезпеченням державних млинів зерном, НКВТ УСРР директивою від 29 грудня 1927 р. заборонив ВУКС вивозити заготовлене жито із Дніпропетровської округи з тим, щоб підтримати роботу державних млинів «Укрхліба» [209, арк.9]. Щоб убезпечити державні спиртзаводи від простою, НКВТ розпорядженням від 1 жовтня 1927 р. зобов'язав споживчу кооперацію здавати заготовлену кукурудзу Укрспирттресту [210, арк.87]. Держава тиснула на кооперацію щодо передачі нею заготовленого ячменю пивоварним заводам. Наприклад, 25 лютого 1927 р. на засіданні РНК УСРР обговорили питання про забезпечення Харківського державного броварного заводу «Нова Баварія» ячменем. З метою запобігання простою заводу ВУКС зобов'язали поставити йому

50 вагонів ячменю. У разі невиконання розпорядження НКВТ погрожував Вукопспілку «притягти до відповідальності»[211, арк.66].

Більшовики, посилюючи навантаження на вітчизняну споживчу кооперацію, передусім фінансово підтримували державних хлібозаготівельників. Державні кредити, які надійшли від НКВТ СРСР для забезпечення хлібозаготівель 1926 р. на Україні, були розподілені між хлібозаготівельниками так: державна структура «Укрхліб» – 73%, ВУКС – 16% і «Сільський Господар» – 11% [212, арк.40]. Стосовно цього журнал «Кооперативный бюллетень» зазначав: «Усі розрахунки потрібно будувати на тому, що цільового фінансування, мабуть, у цьому році не буде», відтак споживчій кооперації пропонувалося збільшити власні грошові вкладення у хлібозаготівлі з тим, щоб охопити 100% хлібозаготівель на місцях [213, с.27]. Тоді власні кошти споживчої кооперації на хлібозаготівлі становили всього 20%, більша частина належала державним кредитам [214, с.21].

Кооператори були змушені вжити заходи щодо розширення хлібозаготівельної мережі з метою максимального охоплення селянських лишків. Наприклад, 25 грудня 1926 р. Катеринославський окрвиконком інформував Петропавлівський райвиконком, що приватний заготівельник заготовляє з більшим успіхом, ніж державні та кооперативні заготівельники, тому що захопив кращі місця на проїжджих шляхах. Влада зобов'язала кооператорів відкрити хлібозаготівельні пункти там, «де найчастіше проїздять селяни з хлібом на ринок» [207, арк.30]. Для виконання державних завдань кооператорам пропонували максимально наблизитися до виробника зернохліба. Якщо у 1926 р. 3812 сільських кооперативів здійснювали заготівлю збіжжя, то в 1927 р. їх кількість становила 4004, а в 1928 р. – 7011 [151, с.54]. Кооператори вишукували способи зниження накладних витрат у процесі хлібозаготівель. Якщо порівняти накладні витрати серед основних хлібозаготівельників, маємо такі показники: «Хлібопродукт» – 12,59%, Держбанк – 11,46%, Держторг – 10,82%, «Укрборошно» – 9,21%. Накладні витрати хлібозаготівель ВУКС у

1926 р. становили 9,87%, тобто були меншими, ніж у більшості державних заготівельних структур [215, с.14].

Держава робила спробу об'єднати потенціал споживчої та сільськогосподарської кооперації щодо хлібозаготівель. Так, у кінці 1926 р. НКВТ та Держплан УСРР висунули ідею про об'єднання кооперативної хлібозаготівельної роботи з метою її активізації та економії коштів [216, с.55]. Проте зазначена ідея не була реалізована. На нашу думку, причина цього полягала в тому, що об'єднанню двох кооперативних центрів – ВУКС та «Сільського Господаря» завадила конкуренція та прагнення кожного завоювати монопольне становище на хлібозаготівельному ринку.

У 1928 р. через низький урожай та з метою послаблення конкуренції між заготівельниками регулюючі органи робили спроби скоротити заготівельну мережу споживчої та сільськогосподарської кооперації. Так, Конвенційне бюро хлібозаготівельників при Вінницькому окружному торговельному відділі НКВТ 14 жовтня 1928 р. чітко визначило кількість допущених до хлібозаготівель товариств: централізовані заготівлі мали здійснювати 123 споживчих і 56 сільськогосподарських кооперативів, а децентралізовані – 201 споживче і 11 сільськогосподарських товариств [217, арк.15].

Проте у 1928 р., коли проблема забезпечення населення хлібом загострилася, існуючій владі не вдалося скоротити хлібозаготівельну мережу споживчої кооперації. На кінець року хлібозаготівлею в Україні займалися до 8 тис. споживчих кооперативів. На споживчу кооперацію тоді припадало 53–54% усіх планових хлібозаготівель [218, с.44]. Зокрема, на XIV Сесії Вукопспілки у лютому 1929 р. мовилося: «Всупереч невдалим заходам регулювальних органів, скерованих на скорочення заготівельної мережі споживкооперації й очевидно розрахованих на зменшення її ролі, споживкооперація зберегла цілком свої міцні позиції на хлібозаготівельному ринку» [219, с.12]. Без сумніву, держава, хоча істотно збільшила хлібозаготівельні плани споживчій кооперації, водночас прагнула скоротити її заготівельну мережу і тим самим посилити централізацію хлібозаготівель.

Посилення централізації хлібозаготівель у споживчій кооперації почалося відтоді, коли 9 квітня 1926 р. РПО СРСР видала указ про реорганізацію хлібозаготівельного апарату, за яким завдання кооператорів на хлібному ринкові визначалося у максимальному охопленні селянських лишків. Внутрішні кооперативні організаційні заходи швидко призвели майже до повної консолідації системи у хлібозаготівлях [151, с.50]. Дані табл. 3.3 переконливо засвідчують, що основна частина хлібозаготівель у споживчій кооперації припадала на сільські товариства. Якщо в 1925–1926 рр. вона становила 79 %, то в 1927–1928 рр. – 96,4%. Відтак тенденція до зростання ролі сільських споживчих товариств у заготівлях хліба увиразнилася.

Таблиця 3.3

Динаміка хлібозаготівель споживчої кооперації України за окремими ланками за період з 1926 по 1928 рр. (у тис. тонн) [151, с.51–52]

	1925–1926 рр.	1926–1927 рр.	1927–1928 рр.
Споживчі товариства	573,2	903,2	1627,1
Райспілки	147,5	74,0	37,1
Вукопспілка	4,8	8,1	24,2
Разом по системі	725,4	985,3	1688,4

Кооператори широко використовували методи матеріальної зацікавленості селян до здачі зерна споживчим кооперативам [220, с.321]. До кінця 1928 р. мануфактура залишалася дієвим стимулом для хлібозаготівель, позаяк її не вистачало тоді на селі. Однак проблем із своєчасним надходженням необхідної кількості мануфактури на місця було немало, що, у свою чергу, позначалось на темпах хлібозаготівель. Так, 25 листопада 1926 р. НКВТ УСРР інформував ЦК КП(б)У щодо проблеми з доставкою мануфактури для Дніпропетровської округи. З обіцяних споживчій кооперації 250 тис. пудів мануфактури вдалося завезти лише 170 тис. пудів. Тому ЦК КП(б)У зобов'язав НКВТ терміново направити до Дніпропетровська не менше 9 вагонів мануфактури з тим, щоб активізувати осінню хлібозаготівлю [207, арк.28]. 7 грудня 1928 р. правління ВУКС знову замовило у НКВТ УСРР 83 вагони цього ходового товару [221, арк.114].

Загалом існуюча влада прагнула урегулювати надходження дефіцитних товарів під хлібозаготівлі, не допускаючи їх розпорошення на місцях. У

директиві НКВТ СРСР та РПО СРСР від 30 грудня 1927 р., надісланій місцевим виконкомам, внуторгам та кооперації мовилося: «У зв'язку з посиленням хлібозаготівель повинна бути звернена увага на своєчасне відвантаження як дефіцитних, так і достатніх промислових товарів для забезпечення села. Ви повинні вжити всі заходи щодо точного виконання всіх директив уряду з врегулювання хлібозаготівель і ніякі пояснення причин затримки у відправці товарів братися до уваги не будуть». Усі непорозуміння щодо надходження товарів мали вирішуватися НКВТ УСРР упродовж 24 годин [211, арк 4].

У 1928 р., коли державні хлібозаготівлі через низькі заготівельні ціни здійснювалися в умовах загострення класової боротьби на селі, влада передусім прагнула задовольняти мануфактурою сільську бідноту та сільських активістів. Наприклад, Лубенський окрвиконком у таємному обіжнику до райспілок від 28 жовтня 1928 р. встановив розподіл мануфактури таким чином, що сільській бідноті призначалося 30%. Інші верстви селян лише за умови здачі кооперативу не менше 1 пуда зернохліба могли отримати мануфактури не більше як на 70 коп. [222, арк.155]. Для стимулювання селян до здачі хліба споживча кооперація Полтавщини використовувала й інші дефіцитні товари. Зокрема, Полтавське управління НКВТ в обіжнику до райспілок від 7 лютого 1928 р. звертало їх увагу на недостатню кількість сукна [222, арк.16], а згідно з його директивою від 13 лютого 1928 р. кооператори мали забезпечити сільські крамниці горілкою в обсязі не менше двотижневої потреби [223, арк.57].

У хлібні райони Криворізької округи протягом лютого 1928 р. споживча кооперація завезла 3 вагони риби з Астрахані [221, арк.13]. Водночас практикувалося оперативне перекидання на село промислових товарів, які були у розпорядженні робкоопів. Так, 25 червня 1928 р. збори Дніпропетровського ЦРК з огляду на повільне надходження зерна визнали першочерговим завданням з перекидання ходових товарів у хлібозаготівельні райони, «зменшуючи забезпечення міського робітничого населення» [224, арк.51]. Відтак на середину 1928 р. частка промислових товарів для села збільшилася до 65% від усіх товарів, які отримала тоді вітчизняна споживча кооперація [225, с.9].

Утім у ряді споживчих товариств мало місце порушення порядку стимулювання членів кооперації за зданий зернохліб. Це, зокрема, підтверджує стенограма наради уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях від 1 листопада 1928 р. Мовилося про те, що на місцях непоодинокими були випадки, коли приватники, закупаючи збіжжя у селян за вищою, ніж у споживчій кооперації ціною, потім здавали його до сільського кооперативу і в результаті забирали весь дефіцитний товар, зокрема, мануфактуру [226, арк.44].

Іншим видом матеріального стимулювання селян була додаткова виплата за зданий хліб. Так, правління ВУКС 21 грудня 1927 р. визнало за потрібне видати доплату пайовикам за зданий до кооперативу зернохліб у розмірі до 5 коп. за кожний пуд. При встановленні додаткової оплати за зданий хліб кооператори мали дотримуватися класового підходу. Наголошувалось на тому, що незаможники та середняки у своїй більшості здавали до кооперації збіжжя у першій половині хлібозаготівельної кампанії, а заможні верстви села затримували реалізацію зерна. Відтак було запропоновано видавати селянам доплату лише за хліб, зданий до кооперативу не пізніше 1 квітня 1928 р. [227, арк.32]. Водночас вживалися заходи для стимулювання кооперативних організацій та їх працівників. З цією метою було видане розпорядження НКВТ УСРР від 3 листопада 1926 р., яке стосувалося оподаткування оборотів споживчих товариств із хлібозаготівель. Комісійна винагорода, яку отримували споживчі товариства від райспілки за проведені хлібозаготівлі, віднині не входила в оборот товариства, що підлягав оподаткуванню, а це було стимулом для кооператорів [228, арк.64].

Варто зупинитися на практиці грошового преміювання Могилів-Подільською райспілкою своїх працівників, задіяних на хлібозаготівлях. Зокрема, 20 січня 1928 р. райспілка ухвалила рішення про преміювання кооператорів. Відтак за січень на премію міг розраховувати член правління того сільського товариства, для якого місячний план здачі зернопродуктів становив не менше 1 тис. пудів. У такому випадку винагорода складала 10 крб. За перевиконання товариством місячного плану на 25% його керівники

отримували 25 крб, а за перевиконання місячного плану на 50% – відповідно 50 крб премії. Перевиконання місячного плану кооперативом понад 50%, крім вищезазначеної винагороди, передбачало по 1 крб за кожний відсоток. Працівники товариств, для яких норма заготівлі була встановлена менше 1 тис. пудів, премію могли отримати в тому випадку, коли вони підвищували визначену норму заготівлі. Тоді ж Могилів-Подільська райспілка виділила премії ряду товариств, які домоглися кращих показників під час хлібозаготівель 1927–1928 рр., зокрема, Мурафському та Ямпільському – по 20 крб кожному, Тульчинському – 15 крб, Насиківському – 10 крб [229, арк.26].

Загалом по Україні, починаючи з 1928 р., матеріальне заохочення за здані зернопродукти отримували лише ті кооперативи та районні споживспілки, які своєчасно виконали встановлені державою плани. Так, згідно з телеграмою НКВТ УСРР від 17 січня 1928 р. до уповноважених цього наркомату на місцях, з метою заохочення сільських споживчих товариств лише в ті райони республіки, де хлібозаготівлі зростали, посилено направлялися дефіцитні товари. Водночас місцеві регулюючі органи були зобов'язані скоротити постачання промисловими товарами тих споживчих кооперативів, у районах яких хлібозаготівлі відставали від необхідних обсягів [230, арк.12–12зв.].

Формою державного регулювання заготівельних цін на зернопродукти були конвенцбюро, які з середини 1920-х років діяли при окружних відділах НКВТ УСРР. Тож усі заготівельники даного регіону укладали між собою угоду про встановлення заготівельних цін як на зернохліб, так і на інші сільгосппродукти. Так, постановою конвенційного бюро при Вінницькому окрторгвідділі НКВТ від 26 серпня 1926 р. були встановлені заготівельні ціни, зокрема, на жито – 77 коп. за пуд і на пшеницю – 1 крб 15 коп. за пуд, дотримуватися яких мали всі кооператори [229, арк.3]. На кожну зернову культуру встановили постійну кондицію, тобто визначили вимоги до якості зернохліба. Наприклад, у січні 1928 р. конвенційна ціна за пуд пшениці становила 1 крб 13 коп. Коли якість зерна була краща від встановленого стандарту, тоді заготівельникам дозволяли робити доплату до конвенційної

ціни до 5 коп. за пуд і, навпаки, коли засміченість зерна була вища від норми, кооператори могли зменшувати ціни [229, арк.19]. Згідно з рішенням Вінницького конвенцбюро від 8 лютого 1928 р. місцеві споживчі кооперативи, як і інші заготівельні структури, у випадку переплати за зернохліб притягалися до судової відповідальності [229, арк.51].

Державі вдалося помітно потіснити приватника на хлібозаготівельному ринку. Якщо в 1925–1926 рр. питома вага державних та кооперативних хлібозаготівель складала 75%, а приватного заготівельника – 25%, то в 1926–1927 рр. відповідно 90% і 10% [211, арк.116]. За даними наркома торгівлі України М.О. Чернова, упродовж 1 жовтня 1925 – 1 жовтня 1927 рр. питома вага споживчої та сільськогосподарської кооперації в хлібозаготівлях зростає з 18 до 39,8%, натомість питома вага приватника впала з 27 до 12% [231, с.29].

У 1928 р. хлібозаготівельна робота мала ряд особливостей порівняно з попередніми роками. Вона відбувалася в умовах збільшення планових завдань та загострення боротьби за хліб. Від початку 1928 р. плануючими органами систематично переглядалися у бік збільшення хлібозаготівельні плани, які мала виконати вітчизняна споживча кооперація. Так, 3 січня 1928 р. Українська економічна рада ухвалила річний план державних хлібозаготівель для заготівельних організацій, у тому числі кооперативних. Із загального обсягу 265 млн пудів збіжжя на «Сільський Господар» припадало 91 млн пудів, на Вукопспілку – 80 млн пудів, державні заготівельні структури «Укрхліб» – 55 млн пудів і «Хлібопродукт» – 35 млн пудів [223, арк.62].

Відповідно до розпоряджень НКВТ УСРР ВУКС упродовж січня 1928 р. мала заготовити 5 млн пудів зерна. Ця директива була визнана керівництвом ВУКС завищеною. Тому правління ВУКС звернулося до НКВТ із письмовим роз'ясненням, в якому говорилося, що держава покладає на споживчу кооперацію непомірні завдання, у тому числі забезпечення зерном млинів державної структури «Укрхліб» та елеваторів «Хлібопродукту», а також млинів Московської спілки споживчих товариств. У зверненні зазначалося, що «виконання встановленого плану хлібозаготівель призведе до недовантаження

млинів ВУКС і зриву через це плану внутрішнього постачання». Однак пропозиція керівництва ВУКС щодо зменшення її хлібозаготівельного плану на січень до 4 млн пудів не була врахована [209, арк.13]. Натомість НКВТ УСРР посилив контроль за хлібозаготівлями споживчої кооперації. 19 грудня 1927 р. він надіслав обіжник до всіх хлібозаготівельних організацій з вимогою дотримання необхідної звітності (обсяги заготівель зерна, його якість та результати збуту). При цьому кооператорів попереджали, що за несвоєчасне виконання хлібозаготівельної звітності Наркомат торгівлі «не обмежиться тільки штрафом, а вживатиме більш рішучі заходи впливу» [209, арк.45].

Нарада правління ВУКС під тиском регулюючих інстанцій 8 січня 1928 р. ухвалила рішення про підбиття підсумків хлібозаготівель кооперативними організаціями кожні п'ять днів. За результатами першої п'ятиденки січня план виконали Полтавська, Кременчуцька, Лубенська, Роменська, Шевченківська та Прилуцька райспілки. Водночас недовиконання було характерне для Дніпробузької, Першотравенської, Дніпропетровської, Запорізької, Криворізької, Мелітопольської, Бердянської, Маріупольської райспілок. Прикметно, що уповноваженим ВУКС в округах заборонили давати в пресу інтерв'ю про хлібозаготівлі, що підтверджувало факт одержавлення кооперації [232, арк.38].

Невиконання державними та кооперативними організаціями встановлених центром планів хлібозаготівель загрожувало їх усуненням від цієї справи. Під тиском розпоряджень планових органів, а також з метою збереження своїх позицій на хлібному ринку у січні 1928 р. ВУКС спромоглася виконати місячний план на 131%, «Сільський Господар» – на 116%, тоді як державні заготівельні організації «Укрхліб» – на 82% і «Хлібопродукт» – на 56%. Відставання державних хлібозаготівельників спонукало керівництво УСРР внести корективи в плани хлібозаготівель. 11 лютого 1928 р. хлібозаготівельна комісія ЦКК КП(б)У домагалася від ЦК збільшення хлібозаготівельних планів для кооперації. Відтак у лютому місячний план для ВУКС збільшили до 11 млн пудів за рахунок перекидання частини плану «Хлібопродукта» [233, арк.3].

Керівництво ВУКС не зуміло протистояти державному тиску, а відтак було змушене виконувати завищені хлібозаготівельні плани. 18 лютого 1928 р. на засіданні правління ВУКС після обговорення результатів хлібозаготівель констатували «надзвичайно незадовільне виконання лютневого плану» (на той час 30%). Загроза зриву державних завдань спонукала правління розіслати на місця розпорядження – протягом 5 днів домогтися «різкого перелому в ході хлібозаготівель для беззастережного виконання лютневого плану» [221, арк.61].

Упродовж 1928 р. партійні директиви були спрямовані на посилення одержавлення споживчої кооперації у галузі хлібозаготівель. Це підтверджує резолюція «Про хлібозаготівлю поточного року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928–29 рік», ухвалена об'єднаним пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1928 р. Відтак увесь хліб, заготовлений споживчою кооперацією відповідно до загальносоюзного плану (за винятком місцевих позапланових заготівель), вона мала здавати на заготівельні пункти державної хлібозаготівельної структури «Союзхліб» [204, с.321–323]. У червні того ж року пленум ЦК КП(б)У, визнавши незадовільними темпи хлібозаготівель на Україні, акцентував на необхідності посилення плановості у роботі державних та кооперативних організацій [10, с.562].

Державні директивні методи управління, у свою чергу, були взяті на озброєння очільниками ВУКС та райспілок щодо керівництва споживчими товариствами, які власне стали основними виконавцями хлібозаготівельних завдань. Доказом цього є розпорядження правління Могилів-Подільської райспілки Ямпільському товариству від 8 квітня 1928 р. заготовити за місяць 6 тис. пудів зернопродуктів. При цьому зазначалося, що «ця цифра зміні у бік зменшення не підлягає» [229, арк.88]. Загалом хлібозаготівельна практика першої половини 1928 р. переконувала, що більшість кооперативних організацій з державними планами не впорується. Плани державних хлібозаготівель для споживчої кооперації порівняно з іншими заготівельними структурами були явно завищені, а тому не могли бути виконані своєчасно і в

повному обсязі. Зокрема, влітку 1928 р. споживча кооперація Чернігівської округи заготувала зернопродуктів лише 51,1% від плану [234, с.4].

Запровадження першого п'ятирічного плану з 1 жовтня 1928 р. означало, що віднині господарська діяльність споживчої кооперації буде відбуватися у строго узгоджених рамках державного планування. Хоча обсяги заготівель хліба споживчою кооперацією в 1927–1928 рр. збільшилися порівняно з попереднім роком на 71,8%, пленум ЦК КП(б)У (листопад 1928 р.) різко критикував її хлібозаготівельну діяльність. Пленум ухвалив резолюцію «Про недорід, хлібозаготівлі і чергові завдання у галузі сільського господарства», в якій наголошувалось на тому, що кооператорам потрібно мобілізувати всі сили на усунення труднощів у хлібозаготівлі [10, с.575].

Оскільки ситуація на хлібному ринку залишалася вкрай напруженою, все частіше правління ВУКС збиралося на засідання, щоб проаналізувати виконання державних планів. Так, 12 грудня 1928 р., підбиваючи підсумки хлібозаготівельної кампанії за листопад, правління ВУКС визнало, що виконання плану складає лише 55%. З огляду на це було вирішено терміново направити на місця додаткову партію гостродефіцитних товарів. Райспілки з найгіршими показниками (Житомирська, Зінов'євська, Конотопська, Мелітопольська, Прилуцька та Роменська) зобов'язали впродовж грудня добитися не тільки виконання плану, але й компенсації за невиконаний план за попередні місяці [221, арк.76]. 20 грудня 1928 р. на засіданні правління ВУКС за недовиконання державного плану суворо були попереджені райспілки: Полтавська – (43,5% виконання), Харківська – (48,2% виконання) і Прилуцька – (60,6% виконання) (221, арк.77]. Однак навіть під тиском держави виконання споживчою кооперацією хлібозаготівельних планів у кінці 1928 р. виявилось нереальною справою, за грудень вона змогла реалізувати державний план тільки на 51,3% [233, арк.76].

У пошуках винуватців зриву державних хлібозаготівельних завдань партійно-радянське керівництво республіки постійно здійснювало перевірки кооператорів, задіяних на хлібозаготівельній роботі. У 1928 р. перевірки

кадрового складу споживчої кооперації активізувалися. Поштовхом до посилення його «чистки» стала секретна директива Політбюро ЦК ВКП(б) за підписом Й.В. Сталіна від 13 лютого 1928 р. «Про підсумки заготівельної кампанії» [235, арк.1–3 зв]. Споживчі товариства та райспілки, зазначалося у директиві, «виявилися не на висоті свого призначення», оскільки «замість того, щоб приборкати спекуляцію, розпочали шалену конкуренцію між собою, підривали єдиний фронт заготівельників, піднімали ціни на хліб і тим самим допомагали спекулянтам і куркулям зривати радянську політику цін, погіршували ринок, заважали заготівлі». Відтак акцентувалося на необхідності очищення кооперативних організацій від «ворожих елементів».

Ряд секретних розпоряджень щодо притягнення до судової відповідальності за зрив хлібозаготівельних планів видав НКВТ УСРР. Так, 7 січня 1928 р. він надіслав розпорядження окружним прокурорам, у якому йшлося про уповільнення темпів хлібозаготівель. Прокурорам на місцях надавалося право притягати до кримінальної відповідальності керівників споживчої кооперації, які використовували промислові товари під хлібозаготівлі не за призначенням [223, арк.24]. 16 січня 1928 р. згідно з розпорядженням НКВТ кооперативним центрам належало усувати з роботи тих членів правлінь кооперативних організацій, які не забезпечувати виконання державних планів хлібозаготівель [222, арк.11]. Прикладом виконання даної директиви є рішення правління Могилів-Подільської райспілки від 25 січня 1928 р. щодо притягнення до судової відповідальності завідувача Барської заготівельної контори Згута за недовиконання січневого плану [229, арк.34].

Навесні 1928 р. контроль регулюючих органів за хлібозаготівлями кооператорів посилювався, по-перше, з огляду на загострення ситуації на хлібному ринку, по-друге, з огляду на вказівки Й. Сталіна. Зокрема, 13 квітня 1928 р., виступаючи перед Московським партактивом, Й. Сталін указав на інертність партійних осередків у районах хлібозаготівель і звинуватив їх у «небажанні втрутитися в хлібозаготівельну кампанію... і покласти кінець загальній розхлябаності на заготівельному фронті» [236, с.44]. Систематично у партійні

осередки від райспілок надходила інформація про кооператорів, на які покладалися обов'язки забезпечення виконання планів хлібозаготівель. Зокрема, 20 серпня 1928 р. до Дніпропетровського окружкому КП(б)У надійшли детальні характеристики на 26 кооператорів, які відповідали за своєчасні хлібозаготівлі в Петриківському, Петропавлівському, Перещепинському, Юріївському, Солонянському, Васильківському, Криничанському і Дніпровському районах Дніпропетровської округи [235, арк.41].

Якщо на місцях перевіркою кооператорів-заготівельників займалися окружні партійні осередки, то стосовно ВУКС цю роботу здійснював ЦК КП(б)У. Так, 26 жовтня 1928 р. вийшла директива Оргбюро ЦК КП(б)У про заміну безпартійних членів підрозділів ВУКС, відповідальних за хлібозаготівлі, кооператорами-комуністами [233, арк.59]. У свою чергу, НКВТ УСРР 11 серпня 1928 р. в директиві на ім'я окрвиконкомів, окружних відділів торгівлі, керівників «Сільського Господаря», ВУКС та «Союзхлібу» звинуватив їх у бездіяльності, яка призвела до «загрози зриву хлібозаготівельної кампанії». Щоб домогтися «різкого перелому в розвитку хлібозаготівель», було рекомендовано направити на село комуністів чи перевірених на хлібозаготівельній роботі безпартійних [230, арк.38]. У той період керівництво ВУКС не знайшло в собі сили протидіяти розгортанню «чистки» кооперативних кадрів. Натомість очільники ВУКС теж почали вдаватися до усунення від хлібозаготівель «непридатних робітників» [79, с.36].

Особливістю хлібозаготівельної кампанії 1928 р. стало те, що об'єктом критики за уповільнення її темпів стали безпосередньо й самі пайовики. На цьому, зокрема, акцентував пленум ЦК КП(б)У у листопаді 1928 р. [10, с.574]. Нарком земельних справ УСРР О.Г. Шліхтер закликав споживчу кооперацію перебудувати роботу «в напрямі поглиблення класового підходу до окремих соціальних груп села» і «стати на шлях припинення будь-якої господарської допомоги куркульським елементам» [237, с.383]. Кооператори, виконуючи партійні директиви, посилили боротьбу проти тих пайовиків, які притримували збіжжя або продавали його приватному посередникові. У червні 1928 р. журнал

«Кооперативне будівництво» закликав занести на «чорну дошку всіх пайовиків, які, маючи значні запаси, обходять свій кооператив, коли реалізують хлібопродукти, позбавляти їх права одержувати з кооперативу постачання і навіть виключати з числа пайовиків тих, хто приховує хліб, створювати навколо них атмосферу загальної зневаги та бойкоту як до ворогів кооперації» [225, с.11].

Неврожай у ряді районів УСРР спонукав кооператорів приділити увагу вирішенню таких проблем, як постачання селянства неврожайних округ посівним матеріалом, продовольча підтримка хлібом Червоного Хреста, біженців. Згідно з постановою УЕР від 28 лютого 1928 р. ВУКС мала видати безвідсоткові кредити зерном сільській бідноті до нового врожаю у розмірі 7,6 млн пудів [211, арк.36]. 10 квітня 1928 р. УЕР ухвалила рішення щодо заготівлі споживчою кооперацією 142,5 тис. пудів збіжжя для підтримки 18 тис. дітей біженців із неврожайних губерній [211, арк.35]. Оскільки у середині 1928 р. у зв'язку із посухою в ряді районів України почалися перебої із забезпеченням міського населення зерном та борошном, у липні споживча кооперація відповідно до державного завдання заготувала для робітників та біженців 1 млн 30 тис. пудів зерна із загального плану 3 млн 720 тис. пудів, який включав усі наявні державні та кооперативні хлібозаготівельні організації [222, арк.45].

Керівництво УСРР турбувало те, що зниження заготівельних цін на зерно призводило до заготівлі кооператорами та іншими хлібозаготівельниками зерна низької якості, що потім негативно впливало на якість випічки. Державна харчова інспекція при НК здоров'я та місцеві органи влади в березні 1928 р. отримали завдання від уряду посилити контроль за якістю збіжжя. За порушення визначеної якості зерна заготівельні організації мали притягатися до відповідальності як за фальсифікацію продуктів харчування [210, арк.20]. Так, 16 травня 1928 р. торговельно-кооперативна секція Харківської міської ради зобов'язала окрторвідділ щотижня інформувати її про стан перевірки заготівель зернохліба та якість борошна з метою забезпечення шкіл [211, арк.104].

Під тиском союзних директив 11 лютого 1928 р. Центроспілка СРСР і ВУКС стали членами акціонерної структури «Хлібопродукт». Тим самим

більшовики прагнули до одержавлення споживчої кооперації, оскільки «Хлібопродукту» дозволялося використовувати сільські споживчі кооперативи під час хлібозаготівель [230, арк.23]. Напруженими залишались відносини ВУКС і державної організації «Союзхліб». Підтвердженням цього є клопотання голови правління ВУКС О.Б. Генкіна від 15 жовтня 1928 р. до ЦК КП(б)У вплинути на зменшення оподаткування проведених ВУКС хлібозаготівель для «Союзхліба», бо НКВТ вимагав від кооператорів додаткової податкової сплати в розмірі 250 тис. крб. Очільники ВУКС наполягали на тому, щоб оподаткування було перенесено на «Союзхліб», який «отримав прибуток у декілька мільйонів, тобто набагато більший, ніж прибуток всієї споживчої кооперації України на хлібозаготівлях» [230, арк.87–88].

З метою посилення залежності споживчої кооперації від хлібозаготівельних планів держава вдалася до запровадження контрактації на зернові культури. У 1928–1929 рр. питома вага контрактації у хлібозаготівлях ВУКС уже становила 54,6% [151, с.52]. Кооперативні організації уклали угоди із селянами на засів ними зернових культур з подальшою обов’язковою закупівлею визначених обсягів збіжжя. При цьому визначалися заготівельна ціна і терміни здачі зерна. Такий порядок мав забезпечити безперебійне постачання хлібом промислових районів та підприємств переробної промисловості сировиною, а також гарантувати селянам вигідні умови збуту вирощеного ним зернохліба. Водночас контрактація зернохліба свідчила про її повне підпорядкування споживчої кооперації державним планам.

Загалом обсяги хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації України впродовж 1926–1928 рр. зросли, про що свідчать дані табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Дані про обсяги заготівель зернохліба споживчою кооперацією України за період з 1925–1926 по 1927–1928 рр. [238, арк.35]

Хлібозаготівельні кампанії	Заготовлено (у тис. тонн)
1925–1926 рр.	725,7
1926–1927 рр.	985,3
1927–1928 рр.	1668,4

Отже, на підставі наведених даних можна констатувати, що хлібозаготівлі споживчої кооперації України за період з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1928 рр. зросли у 2,3 раза. З 19% у хлібозаготівельну кампанію 1926–1927 рр. питома вага ВУКС як планового заготівельника в Україні зросла до 36,2% у хлібозаготівельну кампанію 1927–1928 рр. [238, арк.36–37]. Загалом питома вага державних та кооперативних організацій УСРР у союзних планових хлібозаготівлях у 1928 р. становила 13%, у тому числі на вітчизняну споживчу кооперацію припадало 4,4% [233, арк.64].

Кооператори, виконуючи державні завдання, мали активізувати заготівлі м'ясної продукції. Вирішуючи проблему фінансування м'ясозаготівель для забезпечення промислових центрів, УЕР у жовтні 1926 р. сприяла в отриманні Уцербсекцією ВУКС кредиту від Держбанку у розмірі 1 млн крб. Однак розподіл отриманих коштів під м'ясозаготівлі мали здійснювати не робкоопи, а окрвиконками [239, с.8]. Певний час НКВТ УСРР не визнавав споживчу кооперацію одним із основних м'ясозаготівельних організацій, а значить, вона здійснювала заготівлі м'яса невеликих обсягів. У 1926 р. м'ясні заготівлі ВУКС складали всього 0,1% від загальної суми її обігів [238, арк.35]. X Всеукраїнський з'їзд Рад (квітень 1927 р.) наголосив на необхідності активізації кооперативних заготівель м'яса та вершкового масла з метою підтримки робітників [240, с.321]. 2-а сесія ВУЦВК X скликання (жовтень 1927 р.) також акцентувала увагу на важливості посилення кооперативних заготівель м'ясної, молочної та овочевої продукції [241, с.1032].

Колегія НКВТ УСРР 2 липня 1927 р. ухвалила рішення сприяти активізації ВУКС у її м'ясозаготівельних операціях [242, арк.142]. Віднині споживча кооперація розглядалася керівництвом республіки як один з основних заготівельників м'ясної продукції. Конкурентами ВУКС виявилися державна структура «Укрм'ясотрест», скотарсько-молочарська спілка сільськогосподарської кооперації «Добробут» та акціонерне товариство «Бекон», що діяло в Полтаві (членом цього товариства була і Полтавська райспілка). Робкоопам також дозволялося здійснювати заготівлі м'яса для своїх потреб чи на замовлення

місцевих організацій. Підтвердженням цього є рішення президії Чернігівського ЦРК від 26 січня 1927 р. щодо виконання договору на заготівлю м'яса для червоноармійців місцевого 20 полку [243, арк.39 зв.].

2 липня 1927 р. НКВТ УСРР визначив для ВУКС план заготівель м'яса на 1927–1928 рр., який становив 1,5 млн пудів із загального обсягу заготівель у межах України в розмірі 7 млн 750 тис. пудів, тобто на ВУКС припадала п'ята частина м'ясозаготівель. Водночас споживчій кооперації було запропоновано відкривати при місцевих кооперативах заготівельні пункти, які б систематично приймали худобу від виробників, видаючи їм до 80% ринкової вартості худоби з тим, щоб селянам не доводилося їхати на ринок [244, с.337]. Постанова НКВТ від 21 вересня 1927 р. вимагала від м'ясозаготівельних організацій, включаючи споживчу кооперацію, зниження заготівельних цін на м'ясо в розмірі від 5 до 10% за пуд. М'ясозаготівельним структурам запропонували укласти між собою конвенційну угоду щодо узгодження заготівельних цін на худобу [244, с.342]. Водночас зниження заготівельної ціни на м'ясо не повинно було призвести до зниження його якості, а відтак погіршення харчування робітничого населення.

На початок 1928 р. ситуація на м'ясозаготівельному ринку України загострилася, про що свідчили черги у м'ясних магазинах у містах. Наприклад, 15 січня 1928 р. об'єднане засідання президії ради уповноважених і правління Чернігівського ЦРК вирішили не скорочувати свого заготівельного апарату з тим, щоб «поставити справу постачання пайовикам хліба й м'яса майже на 100%». М'ясозаготівельна справа чернігівськими кооператорами була оголошена такою ж ударною, як і хлібозаготівлі [245, арк.125 зв].

Протягом 1928 р. посилювався контроль з боку партійних органів за станом м'ясозаготівельного ринку. Так, 20 липня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало НКВТ УСРР ужити додаткові заходи щодо розширення державних та кооперативних заготівель худоби та усунення від цієї справи приватника. Водночас акцентувалося на необхідності збереження регулюючого впливу цього наркомату на ціни м'ясного ринку [230, арк.37]. НКВТ 2 серпня 1928 р. направив розпорядження організаціям споживчої кооперації – протягом 5 днів активізувати

заготівлі м'яса і тим самим запобігти перебоєм у постачанні міського населення. Щоб стимулювати селян до здачі м'яса, кооператорам дозволили призупинити зниження заготівельних цін [222, арк.4]. Водночас кооператорам запропонували запровадити контрактацію у селян великої рогатої худоби та свиней [230, арк.52]. Для безперебійного забезпечення робітників м'ясом Уцербсекції ВУКС дозволили укладати договори з основними м'ясозаготівельниками, які передбачали різну ціну залежно від якості продукції [246, арк.19].

Неврожай 1928 р. негативно вплинув на відгодівлю худоби. Так, 22 листопада 1928 р. конвенційне бюро м'ясозаготовельників при Вінницькому окрторгвідділі вказало на низький рівень відгодівлі худоби і свиней, що викликало проблеми з їх збутом. З огляду на це Вінницька райспілка вирішила посприяти селянам у вирішенні питання реалізації м'ясної продукції на місці. У результаті до кінця року райспілці довелося за свій рахунок відкрити в окрузі 31 м'ясну крамницю [247, арк.46].

На складність проведення кооперативних м'ясозаготівель указують матеріали засідання правління ВУКС від 31 жовтня 1928 р., де було підкреслено, що умови м'ясозаготівель «цілком ненормальні». У ряді випадків регулюючі органи надавали переваги державним структурам, коли йшлося про м'ясозаготівлі для промислових центрів, де завжди існував попит на м'ясну продукцію [221, арк.78 зв.]. У Сумській, Дніпропетровській, Ніжинській та Житомирській округах окрвиконкоми та окрвноторги, проігнорували розпорядження НКВТ про допущення ВУКС до м'ясозаготівель, забороняли кооператорам здійснювати заготівлі м'яса. В часописі «Кооперативне будівництво» підкреслювалося: «Запопадливість місцевих органів у справі перешкоджання в розгортанні м'ясозаготівельної роботи споживчої кооперації доходить до того, що в деяких округах місцеві окрвиконкоми, навіть не зважаючи на категоричні розпорядження НКТоргу, дозволити споживчим спілкам заготовляти м'ясо, все таки не допускають їх до цього» [248, с.43].

Споживча кооперація не лише виконувала державні м'ясозаготівельні завдання, але й забезпечувала потреби своїх членів. Упродовж 1927–1928 рр. до

цієї справи було залучено 25 райспілок. Загалом обсяги заготівель споживчою кооперацією України м'яса в 1927–1928 рр. збільшилися проти попереднього року на 283%, досягши 1 млн 34 тис. пудів [249, арк.1]. Питома вага споживчої кооперації СРСР у державних і позапланових заготівлях м'яса у 1927–1928 рр. складала 19,7%, що, нашу думку, підтверджує і тенденцію до зростання ролі м'ясозаготівель споживчої кооперації на Україні [168, с.263].

Розширення заготівель споживчою кооперацією вершкового масла було викликано прагненням забезпечити пайовиків висококалорійним продуктом за нижчими від ринкових цінами. Так, 4 травня 1927 р. постанова НКВТ УСРР «Про маслозаготівлі на Україні в 1927 році», визнала основними заготівельниками вершкового масла молочарську кооперацію в особі «Добробуту», ВУКС і Держторг. НКВТ установив обсяг заготівлі вершкового масла, зокрема 160 тис. пудів для «Добробуту», 35 тис. пудів для ВУКС і 15 тис. пудів для Держторгу [244, с.420–421]. Споживча кооперація віднині мала проводити заготівлю вершкового масла не у селян, а безпосередньо на власних маслозаводах шляхом забезпечення їх сировиною через зливпункти. Якщо у 1925–1926 рр. питома вага споживчої кооперації у державних заготівлях масла в Україні становила 12%, то в 1926–1927 рр. вона зросла до 21,5% [244, с.416]. Тоді ж питома вага споживчої кооперації всього Союзу РСР у державних маслозаготівлях становила близько 10% [168, с.263].

Навесні 1928 р. дали про себе знати перебої у забезпеченні міст вершковим маслом, що, у свою чергу, пояснювалося нестачею кормів для худоби. За даними НКВТ УСРР, план маслозаготівель по Україні основними заготівельниками за період з жовтня 1927 по квітень 1928 рр. був виконаний лише на 61%. З огляду на це 5 травня 1928 р. НКВТ видав розпорядження окрвиконкомам, уповнаркомторгам, маслозаготівельним організаціям терміново вжити ряд заходів з тим, щоб активізувати заготівлі молочної сировини для маслозаводів. Щоб гарантувати безперебійне забезпечення міського населення маслом, кооператори передусім мали допомогти селянам у

придбання кормів для худоби і розширити практику контрактації на заготівлі у них молока та вершків [222, арк.38].

Значними були обсяги заготівель споживчою кооперацією яєць, хоча й тут існували певні труднощі, викликані конкуренцією, а також сезонними коливаннями у процесі здачі селянами яєць у споживчі кооперативи. Це підтверджує секретний обіжник НКВТ УСРР до державних та кооперативних організацій від 10 травня 1926 р., у якому йшлося про «різке скорочення яєчних заготівель» і посилення ролі приватника у заготівлях цього продукту. Відтак НКВТ вимагав від кооператорів терміново активізувати заготівлі яєць з тим, щоб витіснити приватного посередника і не допустити перебоїв у забезпеченні міського населення [250, арк.377].

В останні роки непу активізувало діяльність Всеукраїнське кооперативне товариство для збуту й експорту продуктів птахівництва – «Кооптах», яке складалося із товариств «Сільського Господаря» та Вукопспілки. На комісійній основі з райспілками «Кооптах» здійснював заготівлі яєць для потреб внутрішнього ринку та експорту. Так, за період з листопада 1925 по травень 1926 рр. Кременчуцькою райспілкою було заготовлено і передано «Кооптаху» 2 млн 345 тис. штук яєць [251, с.59]. У заготівельній діяльності Одеської райспілки заготівлі яєць на кінець 1926 р. складали 37% від усіх заготівель сільгосппродукції [252, с.31]. Загалом у 1926 р. «Кооптах» охопив близько 70% усієї заготівлі яєць на Україні [253, арк.36].

Основними конкурентами «Кооптаху» у процесі заготівлі яєць виявилися державні структури – Держторг та «Хлібопродукт». До кінця 1926 р. «Кооптах» зміг заготувати 181 млн 971 тис. 360 штук яєць, що в 2,5 раза було більше від заготівель Держторгу і в 3,9 раза більше від заготівель «Хлібопродукту». Із зазначеної кількості заготовлених яєць 50% було реалізовано за кордоном, 30% – надійшло на внутрішній ринок і 20% – реалізовано в промислових центрах РСФРР [254, с.9]. За даними І. Витановича, під кінець непу «Кооптах» налічував 120 яйцескладів, 12 птахокомбінатів, промислово-птахівничу ферму, дві селекційно-птахівничі станиці та зоотехнічно-ветеринарну лабораторію. Ці

склади й комбінати могли прийняти 5 тис. 800 тонн битої птиці та 3 тис. вагонів яєць [255, с.284]. На кінець 1928 р. робітнича кооперація була забезпечена калорійними продуктами таким чином: салом – на 50– 55%, вершковим маслом – на 50% і яйцями – на 48% [246, арк.7].

З приводу доцільності активізації споживчою кооперацією овочевих заготівель журнал «Хозяйство Украины» зазначав: «Споживкооперація цією справою може займатися, оскільки сільськогосподарська кооперація цих заготівель не посилює. Місця поки що достатньо і для сільськогосподарської, і для споживчої кооперації» [216, с.56]. Згідно з постановою Колегії НКВТ УСРР від 30 серпня 1927 р. державні заготівлі картоплі призначалися передусім для промислових центрів, транспортних споживчих товариств, військових частин, винокурених та крохмале-патокових заводів. Як основні заготовачі картоплі були визначені «Плодоспілка» (республіканська спілка садово-городніх, виноградарських та бджолярських кооперативів), ВУКС, «Уккрадгоспоб'єднання» і Держторг. Директива НКВТ УСРР допускала до заготівель картоплі й робкоопи з метою задоволення потреб своїх членів. При цьому НКВТ установлював заготівельні ціни на картоплю восени і весною [244, с.263].

Від початку 1928 р. продовольча ситуація на внутрішньому ринку ускладнилася, тому заготівля картоплі набула великого значення. Однак, за визначенням НКВТ УСРР від 2 квітня 1928 р., заготівля картоплі споживчою кооперацією здійснювалася недостатньо оперативно. Відтак ВУКС була зобов'язана посилити темпи заготівлі цієї продукції [256, арк.174 зв]. Тому правління ВУКС в обіжнику до райспілок від 3 квітня 1928 р. оголосило «картопляну кампанію ударною, на яку необхідно звернути максимум уваги» [257, арк.109]. У квітні того ж року ВУКС зобов'язала Вінницьку, Уманську, Черкаську, Ніжинську, Чернігівську та Конотопську райспілки, де були більші запаси картоплі, посилити її заготівлі для промислових міст [257, арк.152]. Так, Вінницька райспілка восени 1928 р. заготувала для Миколаївського, Одеського та Херсонського ЦРК 105 вагонів картоплі. Крім цього, 50 вагонів картоплі вона заготувала для військових частин округи та Червоного Хреста [217,

арк.40]. Загалом від 10 по 30 серпня 1928 р. райспілками України було заготовлено для промислових центрів 23 тис. пудів картоплі [258, арк.59].

Активні заготівлі овочів проводили практично всі ЦРК. Так, Чернігівський ЦРК за осінньо-зимову кампанію 1927–1928 рр. заготував 7 тис. пудів картоплі, 120 тис. пудів огірків, 20 тис. пудів баклажанів, 2 тис. пудів цибулі, 500 пудів буряків, 400 пудів моркви [259, арк.6]. Дніпропетровському ЦРК упродовж того ж заготівельного сезону удалося заготувати 190 вагонів картоплі, 14 вагонів цибулі, 1 млн 300 тис. пудів огірків, 7 тис. пудів капусти, 3 тис. 200 пудів помідорів. Однак потреби робітників Дніпропетровська у картоплі були задоволені лише на 30% [224, арк.19].

Продовольчі труднощі посилили навантаження на кооператорів щодо заготівлі картоплі для забезпечення військових частин. Так, 21 вересня 1928 р. НКВТ УСРР звернувся до ВУКС зобов'язати її місцеві організації з метою своєчасного забезпечення картоплею укласти відповідні договори з військовими частинами, які були дислоковані в районі заготівлі цієї продукції [260, арк.134]. Зокрема, 10 жовтня 1928 р. НКВТ зобов'язав ВУКС негайно дати розпорядження Пирятинській райспілці щодо укладання угоди з місцевим 223 стрілецьким полком на постачання йому картоплі та інших овочів [260, арк.96]. 12 жовтня того ж року НКВТ вимагав від ВУКС зобов'язати Білоцерківську райспілку заготувати понад план 3 вагони картоплі для потреб воєнізованої охорони Дніпропетровська [260, арк.94].

Для Вінницької округи заготівля картоплі в 1928 р. набула особливого значення. По-перше, через неврожай зерна у ряді районів картопля стала основним продуктом споживання, по-друге, збільшення виробництва спирту гуральнями відповідно вимагало збільшення обсягів заготівлі картоплі. Упродовж 1928 р. заготівельні ціни на картоплю в окрузі змінювалися декілька разів, що вносило труднощі у роботу кооператорів. 16 липня 1928 р. з метою заохочення кооператорів нарада конвенцбюро плодозаготівельників при Вінницькому окрторгвідділі встановила комісійну винагороду для споживчої кооперації в 4% за пуд заготовленої картоплі [217, арк.8].

28 листопада 1928 р. ВУКС інформувала НКВТ УСРР, що «приватники пожвавили заготівлю і десятками вагонів вантажили картоплю майже з кожного картопляного району». Тому селяни «припинили продавати споживчим товариствам картоплю, бо приватник платив їм відразу». З огляду на це ВУКС просила НКВТ заборонити вивіз картоплі приватниками з Бердичівської, Білоцерківської, Уманської та Шевченківської округ, де були великі її запаси. Зі свого боку ВУКС тоді запровадила під час заготівлі попередню сплату селянам задатку від 15 до 20 коп. за пуд картоплі (тобто 40–50%) [260, арк.12].

Недовиконання планів щодо заготівлі картоплі споживчою кооперацією спровокувало посилення державного контролю за її діяльністю. Так, Харківський окрторгвідділ НКВТ 26 листопада 1928 р. надіслав службову записку на ім'я ВУКС, у якій підкреслювалося, що план заготівлі кооператорами картоплі для Харківського ЦРК виконаний лише на 70%. Від ВУКС вимагали вжити термінові заходи щодо посилення заготівлі картоплі для харківських робітників [260, арк.231]. Контроль за виконанням картоплезаготівельних планів посилювався і всередині споживчої кооперації. Це підтверджує рішення правління ВУКС від 18 червня 1928 р. щодо невиконання Шепетівською райспілкою угоди на постачання 200 тис. пудів картоплі. Райспілці належало покрити збитки, нанесені ВУКС, а завідувач заготівельного відділу райспілки Крейман був усунутий з посади [221, арк.70].

Негативно впливало на заготівлю картоплі споживчою кооперацією втручання місцевих органів влади. З цього приводу 3 листопада 1928 р. правління ВУКС повідомляло НКВТ УСРР, що Конотопський окрвиконком заборонив вивіз картоплі, яку заготували кооператори, за межі округи і тим самим поставив під загрозу план забезпечення цим продуктом Харкова. Крім цього, правління просило Раднарком республіки вплинути на Конотопський окрвиконком, щоб той скасував постанову про заборону вивозу картоплі за межі округи, бо від цього залежало виконання кооперацією плану завозу до Дніпропетровського ЦРК 330 вагонів картоплі [260, арк.37].

Попри економічні труднощі, адміністративне втручання з боку регулюючих органів і власні прорахунки ВУКС та її місцеві організації станом на 15 листопада 1928 р. змогли провести заготівлі картоплі, зокрема, на замовлення робітничої кооперації – 2 млн 643 тис. пудів, неврожайним округам – 1 млн 562 тис. пудів, Плодоспілці – 501 тис. пудів, Утранспосекції – 496 тис. пудів, військовим відомствам – 16 тис. пудів, державній промисловості – 253 тис. пудів, що загалом свідчить про її помітний внесок у вирішення продовольчої проблеми [260, арк.1].

У міру зростання міського населення потреба на овочеву продукцію зростала. Упродовж 1926–1927 рр. 29 робкоопів Донбасу та 13 робкоопів інших промислових районів активно здійснювали заготівлі городини. У результаті 88% членів робкоопів Донбасу та 72% пайовиків інших промислових центрів були забезпечені городиною [261, с.10]. Активну роботу щодо заготівлі овочів проводили райспілки. Так, лише за другу декаду листопада 1928 р. на виконання державних завдань вони заготували 6 тис. 768 ц цибулі [262, арк.41].

8 липня 1927 р. Колегія НКВТ УСРР видала постанову «Про організацію фруктово-овочевого ринку України», яка допускала до проведення заготівель фруктів Плодоспілку, ВУКС, Уцербсекцію, Держторг і «Украдгоспоб'єднання» [244, с.279]. Перед споживою кооперацією було накреслено завдання збільшити масштаби заготівлі фруктів та спорудження підприємств для переробки фруктової сировини. З огляду на це правління ВУКС у липні 1927 р. виділило спеціальний грошовий фонд для заготівлі меду, горіхів, свіжих та сушених фруктів [229, арк.2]. 29 травня 1928 р. ВУКС отримала від НКВТ завдання на заготівлю 4750,3 тонн сухофруктів. Тоді ж НКВТ ухвалив рішення про організацію у своєму складі Центрального конвенційного бюро щодо регулювання фруктозаготівель, відповідно на місцях при окрторгах мали бути створені місцеві конвенційні бюро із заготівлі фруктів, яким підпорядковувалася споживча кооперація [256, арк.246–247].

ВУКС розширила заготівлі фруктів на замовлення державних та кооперативних структур. 21 серпня 1928 р. Держторг УСРР запропонував

ВУКС укласти угоду про заготівлю протягом двох тижнів партії яблук на умовах 10% комісійних [257, арк.53]. На замовлення білоруських кооператорів ВУКС у жовтні 1927 р. заготувала 500 пудів меду, Смоленського ЦРК – 200 пудів сливи, Ленінградської спілки споживчих товариств – 1 тис. пудів меду і 1 вагон маку [257, арк.26]. Лише за другу декаду серпня 1928 р. райспілки України заготували 4 тис. 700 пудів сушеної вишні, 4 тис. пуди меду та 950 пудів маку [262, арк.59]. Загалом до кінця року споживча кооперація заготувала 470 тис. пудів сухофруктів і 15 тис. пудів горіхів [221, арк.65]. У ряді випадків правління ВУКС, щоб заохотити селян, корегувало наркомторгівські фруктозаготівельні ціни. Враховуючи ситуацію із недобором меду, 20 вересня 1928 р. ВУКС дозволила місцевим товариствам вносити корективи в конвенційні заготівельні ціни на мед, виходячи з місцевих особливостей [257, арк.21].

Стосовно заготівель насіння соняшника зазначимо, що за розпорядженням НКВТ УСРР від 8 жовтня 1927 р. основні заготівельники, у тому числі споживча кооперація, мали в обов'язковому порядку заготовлену сировину здавати Олійжиртресту, тобто власний збут цієї сировини кооператорами був заборонений [210, арк.73]. До того ж НКВТ пішов на обмеження заготівельних прав споживчої кооперації щодо насіння трав. Це підтверджує обіжник ВУКС райспілкам від 25 жовтня 1928 р., який містив указівку припинити заготівлю насіння всіх трав, крім віки. Кооператори мали передати монопольне право на заготівлю насіння трав державній структурі «Насінництво» [210, арк. 35].

X Всеукраїнський з'їзд Рад 13 квітня 1927 р. звернув увагу споживчої кооперації на важливість розширення заготівельних операцій щодо тютюну, хмелю, прядива, у яких існувала велика потреба вітчизняної промисловості [263, с.325]. 2-а сесія ВУЦВК X скликання у жовтні 1927 р. також наголосила на необхідності збільшення ваги кооперації у заготівлях промислової сировини. Враховуючи значні втрати заготовленої сировини, сесія ВУЦВК доручила уряду зосередити увагу на питанні прискорення капітального будівництва для її переробки, сортування та зберігання. До вирішення цієї проблеми планувалося ширше залучати кошти та потенціал споживчої кооперації [264, с.1032–1033].

НКВТ УСРР закликав державних та кооперативних заготівельників до збільшення кількості шкіроприймальних пунктів. Водночас цей наркомат намагався обмежити заготівлі шкіри споживчою кооперацією або змусити її виконувати планові державні заготівлі. Згідно з його рішенням від 6 жовтня 1926 р. основними заготівельниками шкіри визнали Всесоюзний шкірсиндикат та «Сільський Господар». Лише окремі сільські товариства та райспілки з дозволу НКВТ та за згодою з «Сільським Господарем» могли проводити заготівлю шкіри [244, с.464]. Відтак проблема забезпечення шкірзаводів споживчої кооперації сировиною не була вирішена, а отже, вони працювали з великими збоями.

Протягом 1926 р. заготівлі смушок на Україні здійснювали 10 заготівельних структур, у тому числі Центроспілка СРСР та ряд місцевих заготівельних організацій, що призвело до посилення конкуренції та дезорганізації ринку. З огляду на це НКВТ УСРР у 1927 р. дозволив проводити заготівлі смушок лише Держторгу, «Добробуту» і ВУКС. У результаті заготівля ВУКС зросла з 4,5 тис. штук у 1926 р. до 70 тис. штук у 1927 р. Однак у 1928 р. за розпорядженням НКВТ споживча кооперація, як потенційний конкурент державним заготівельникам, була усунена від заготівлі цієї сировини [244, с.492–493]. Могилів-Подільська райспілка з огляду на загострення конкуренції з боку державної заготівельної структури «Моссировина» щодо заготівель хутра (шкурки зайців, тхорів, лисиць, куниць, кролів, борсуків, видр), пуху та пера 18 березня 1927 р. звернулася до своїх товариств із закликом активізувати заготівлі. Щоб зацікавити заготівельників хутра, райспілка виплачувала їм за проведену роботу від 3 до 5% комісійних [228, арк.51].

За даними Держкомстату України, у 1926 р. ВУКС провела заготівлю понад 283 тонн конопель, з яких 84 тонни були призначені для державної промисловості РСФРР [254, с.32]. Проте поступово споживча кооперація була витіснена з ринку заготівель цієї сировини. До заготівлі конопель згідно з постановою НКВТ УСРР від 17 вересня 1927 р. були допущені лише «Сільський Господар» і «Укрдержторг». ВУКС була зобов'язана терміново

ліквідувати апарат із заготівлі конопляного прядива, лише в Глухівській окрузі окремим споживчим товариствам за згодою із «Сільським Господарем» дозволялось проводити його заготівлю для власних потреб [244, с.128].

З 1926–1927 рр. у взаємовідносинах споживчої кооперації із селянами застосовувалися договори контрактації на технічні культури, а з 1928 р. – на зерно і продукти тваринництва. Звісно, здійснюючи заготівлі методом контрактації, споживча кооперація допомагала державному регулюванню сільськогосподарського виробництва, впровадженню в нього планових засад. Водночас впровадження контрактації сприяло підвищенню технічного рівня переробки сільськогосподарської сировини. Так, вітчизняна споживча кооперація, здійснюючи контрактацію великих обсягів фруктів, першою в СРСР застосувала передову сушку заготовлених плодів [265, с.10–11].

Отже, аналіз заготівельної діяльності споживчої кооперації протягом 1926–1928 рр. засвідчує, що саме ця галузь господарської діяльності системи виявилася найбільш заполітизованою і одержавленою, оскільки за рахунок збільшення обсягів централізованих заготівель та низьких закупівельних цін на сільгосппродукцію радянська влада намагалась поповнити надходження для проведення індустріалізації країни. Упродовж другої половини 1920-х років держава активно залучала споживчу кооперацію до виконання державних планових та позапланових заготівель сільськогосподарської продукції для потреб внутрішнього ринку. В останні роки непу споживча кооперація СРСР, до складу якої входила споживча кооперація України, заготовляла п'яту частину всієї сільськогосподарської продукції [216, с.55]. Загалом споживча кооперація перетворилася на потужну збутову організацію для селян, оскільки мала унікальну можливість поєднувати товарозабезпечення і заготівлі. Збільшивши обсяги заготівель зерна, м'яса, вершкового масла, яєць, овочів та інших продуктів харчування, споживча кооперація України зробила значний внесок у розв'язання продовольчої проблеми в республіці, водночас допомагаючи продовольчому забезпеченню промислових центрів СРСР.

Виходячи з того, що збіжжя залишалось стратегічно важливим товаром на внутрішньому і зовнішньому ринку та намагаючись витіснити приватника з ринку сільгосппродуктів, керівництво УСРР певною мірою стимулювало заготівельну діяльність споживчих товариств та їх спілок, що дало можливість кооператорам загалом впоратися з покладеними на них хлібозаготівельними завданнями. Проте досягнуті результати хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації були тісно пов'язані з її одержавленням, «чистками» кооперативних кадрів. Економічно необґрунтована державна політика щодо заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію позначилася як на селянах-виробниках, так і вітчизняній споживчій кооперації, оскільки «вбивала» ініціативу і тих, і інших. В останні роки непу споживча кооперація через відсутність дієвої протидії посиленню адміністративного втручання держави у процес виконання хлібозаготівельних планів була причетна до загострення економічної і політичної ситуації на селі. Загалом заготівельна галузь споживчої кооперації України є найбільш переконливим підтвердженням того, що згубна політика більшовиків в останні роки непу фактично «знищила» споживчу кооперацію як самостійну громадсько-господарську організацію і перетворила її на слухняного виконавця державно-планових директив.

3.4. Внесок організацій споживчої кооперації у розширення експорту України

11 червня 1920 р. В.І. Ленін підписав декрет РНК РСФРР «Про організацію зовнішньої торгівлі та товарообміну РСФРР» [266, с.5]. За цією постановою був створений Народний комісаріат зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР. Відповідно при РНК УСРР 25 травня 1920 р. заснували Управління цього наркомату, яке очолив І.А. Саммер. Напевно, не випадково через місяць після організації Управління уповноваженого НКЗТ на Україні була створена ВУКС, головою правління якої обрали того ж таки І.А. Саммера (уродженець Київщини, голова правління ВУКС з червня 1920 по червень 1921 рр.). Згідно з підписаним 28

липня 1921 р. В.І. Леніним «Положенням про уповноваженого Наркомзовнішторгу на Україні та його органи» управління складалося з 3-х чоловік й отримало назву Укрзовнішторг (НКЗТ УСРР, УНКЗТ). Метою Укрзовнішторгу було «здійснення на Україні всіх заходів щодо націоналізації зовнішньої торгівлі» під контролем центру [267, с.61–62]. Саме цим пояснюється той факт, що на середину 1921 р. 48 господарських організацій республіки, тією чи іншою мірою причетних до експортно-збутових операцій, перебували у підпорядкуванні Укрзовнішторгу [268, арк.125].

Селяни потребували промислових товарів та сільськогосподарського реманенту, яких не вистачало на внутрішньому ринку. З огляду на це споживчій кооперації відводилось важливе місце у вирішенні вказаної проблеми, оскільки вона оперативно могла налагодити збут сільгосппродукції за кордоном, натомість закупляючи там мануфактуру, галантерею, нитки, взуття, залізо, цвяхи тощо [269, арк.187–188]. Не випадково 15 червня 1921 р. І.А. Саммер телеграфом повідомляв РНК РСФРР, що брак на Україні грошей зриває проведення зовнішньо-торговельних операцій, і просив сприяти Укрзовнішторгу в одержанні коштів для проведення експортних заготівель та збуту сільськогосподарської продукції. Невдовзі 24 червня РПО РСФРР виділила 50 млн крб. для активізації експортної діяльності державних і кооперативних заготівельних структур України [267, с.64].

Налагоджувати контакти із західноєвропейськими торговельними партнерами вітчизняні кооператори почали відразу ж після проголошення непу. Однак кожна угода споживчої кооперації щодо заготівлі, збуту та закупівлі імпортованих товарів ретельно контролювалася державою. ВУКС було заборонено укладати торговельні угоди із закордонними партнерами без згоди Москви. У листі від 18 березня 1921 р. на ім'я голови РНК УСРР Х.Г. Раковського та голови правління ВУКС І.А. Саммера НКЗТ РСФРР попереджав, що на товари і ціни експортно-імпортованих операцій «необхідно буде наш дозвіл» [270, арк.12]. У свою чергу, керівництво УСРР прагнуло регулювати експортну роботу вітчизняної споживчої кооперації. Це підтверджує ухвалене на засіданні

Політбюро ЦК КП(б)У 11 червня 1921 р. рішення, яке зобов'язувало голову правління ВУКС на найближчому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У доповісти про операції ВУКС із закордоном [271, арк.134 зв.].

Щоб активізувати збут експортної продукції, кооператори почали відкривати свої представництва в Європі. У червні 1921 р. перша делегація ВУКС виїхала до Чехословаччини і у вересні того ж року в Празі відкрилося її представництво [272, арк.51]. У той період представництво Вукопспілки в інших країнах здійснювали не працівники ВУКС, а представники Зовнішторгу РСФРР, зокрема, в Берліні – Д. Аусен, Варшаві – І.Я. Хургін, Лондоні – Л.Б. Красін [273]. Згідно з рішенням правління ВУКС у травні 1921 р. при її товарообмінному управлінні створили експортний відділ, який здійснював загальне керівництво експортно-заготівельними операціями споживчої кооперації на місцях [274, арк.5]. Відтак із середини 1921 р. експортна діяльність споживчої кооперації почала набувати організованого характеру.

У перші місяці непу ВУКС вивозила паркет, вироби кустарних промислів, прядиво, тютюн, хміль, коноплі, патоку. Так, Полтавська губспілка до червня 1921 р. відправила до Одеси для подальшого експорту 11 вагонів конопель та 3 вагони паркету [275]. Навесні 1921 р. споживча кооперація відновила експорт до Європи лісоматеріалів. Відповідно до договору з Наркомземом від 22 серпня 1921 р. ВУКС та її місцеві організації розпочали експортну заготівлю насіння городніх культур, серед яких основне місце належало насінню соняшника – 50,6% [276, с.219]. За обсягом експорту лікарських рослин Україні тоді належало одне з перших місць. Головними пунктами їх збуту були німецькі міста Гамбург і Лейпціг. Упродовж весни-літа найбільше лікарських трав для експорту заготували Кременчуцька губспілка – 1830 пудів, Полтавська – 1576 пудів, Одеська – 836 пудів, Київська – 445 пудів та Чернігівська – 271 пуд [98]. Кооператори тоді налагодили експорт не широкого асортименту продукції, зокрема, промислової сировини, лікарських рослин та частково продовольства.

Неврожай, що охопив Південь України у 1921 р., без сумніву, негативно вплинув на експортні заготівлі споживчої кооперації. Проте навіть у таких

складних умовах кооператори продовжували здійснювати як державні завдання щодо заготівель експортної продукції, так і власні заготівлі для їх реалізації за кордоном та закупівлі дефіцитних товарів для селян. З метою стимулювання експортних заготівель споживчої кооперації 23 листопада 1921 р. Рада зовнішньої торгівлі при РНК УСРР ухвалила рішення, яке полягало в тому, що за експортні заготівлі сировини для держави ВУКС могла розраховувати на певну винагороду натурою, яку дозволялося реалізувати за кордоном. Крім цього, ВУКС для розвитку закордонних операцій урядом був наданий кредит експортної сировини на суму 100 тис. крб [277, арк.1].

Утім восени більшовики ухвалили ряд директив, які певною мірою обмежували експортні заготівлі вітчизняної споживчої кооперації. Так, 25 листопада 1921 р. УЕР ухвалила рішення про концентрацію експортних товарів у руках Укрзовнішторгу. ВУКС було запропонувало передати йому всі на той час наявні у неї сировинні запаси. Таким чином, складна економічна ситуація та голод, який наростав, посилили конкуренцію між Укрзовнішторгом та ВУКС за сільськогосподарську продукцію [278, арк.127]. Додаткові обмеження у експортні заготівлі споживчої кооперації внесла постанова ВУЦВК і УЕР від 30 листопада 1921 р. «Про державну заготівлю сировини» [279, с.844–845], за якою заготівля сільгосппродукції для експорту передусім покладалася на НКЗТ України. ВУКС та її місцеві організації в основному мали здійснювати заготівлю сировини для експорту в порядку виконання державних планових завдань. Товарні фонди та склади для експортної сировини, які раніше належали Наркомпроду, упродовж місяця мали перейти до УРНГ та Укрзовнішторгу і лише їх частина – до ВУКС.

Під тиском регулюючих органів наприкінці 1921 р. ВУКС мала укласти угоду з НКЗТ України щодо закордонної діяльності та збуту експортної продукції. Відтак експортно-збутові операції ВУКС була зобов'язана проводити за угодою із відповідним закордонним представництвом Зовнішторгу. У тих країнах, де функціонували представництва Зовнішторгу УСРР або РСФРР, ВУКС не мала права організувати самостійні

представництва. Усі сировинні і грошові ресурси НКЗТ і ВУКС були зобов'язані об'єднувати, хоча ВУКС і надавалося право у складі цих об'єднаних представництв мати свої самостійні штати і бухгалтерію [277, арк.44]. Прагнення більшовиків завдяки активізації експортної діяльності споживчої кооперації отримати необхідні промислові товари та валютні надходження для країни зафіксовані в резолюції «Про кооперацію», ухваленій шостою конференцією КП(б)У в грудні 1921 р. У ній, зокрема, підкреслювалося, що «кооперація повинна вилучити із села всі ресурси, розбудити всі можливості щодо заготівлі експортної сировини і промисловини» [10, с.199–200]. Однак, як і в попередні місяці, ВУКС мала проводити свою експортну діяльність за узгодженням з Укрзовнішторгом.

До продукції, що вивозилася кооператорами в перші місяці непу, долучилися пух, перо, фанера, мінеральні добрива, вапно, кислоти, вощина, щетина, шкіри рогатої худоби, вовна, висівки, насіння буряків, кістки, цибуля, кінський волос, роги, копита, кишки, хутро, сушені овочі і фрукти. Для реклами і розширення експортних замовлень ВУКС направила на кооперативні виставки в Прагу, Лейпціг та Лондон вироби кустарної промисловості з дерева, кераміку, вишивки майстрів Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля [280, арк.12]. Відтак завдяки реалізованій за кордоном продукції Вукопспілка змогла до кінця 1921 р. закупити медикаменти, сільськогосподарський реманент, одяг та ін. [281, с.10]. 26 жовтня 1921 р. правління ВУКС відрядило до Праги трьох кооператорів (по одному представникові від ВУКС, Київської та Чернігівської губспілок) для реалізації 12 тис. пудів прядива і 20 тис. пудів паркету для закупівлі там устаткування для млинів [282]. Ще до цього у вересні кооператори завдяки вдалим експортно-збутовим операціям сільгоспсировини змогли закупити в Чехословаччині 200 селянських борон [283]. Збувши у Празі вагон шкіри, яка на той час була гостродефіцитним товаром, керівництво ВУКС закупило 3 вантажівки для потреб кооперативних організацій і 2 легкові автомашини для членів правління [274, арк.27].

Оскільки вивозити продовольство у період наростання голоду кооператори не могли, впродовж другої половини 1921 р. вони відшукували таку сировину, яка б користувалася найбільшим попитом за кордоном, але водночас не зменшувала продовольчі запаси УСРР. Так, Одеська губспілка активно заготовляла для подальшого експорту заячі шкурки, смушки, пух, перо, кишки, дурман, вовну, щетину, кінський волос тощо [284, с.59]. Кооператори Полтавщини заготовляли смушки на експорт в обмін на оброблену шкіру і сіль. У жовтні 1921 р. Полтавська губспілка уклала угоду з губзовнішторгом на заготівлю 10 тис. штук цієї сировини [285, арк.8]. Восени кооператори збільшити обсяги експортних заготівель лікарських рослин, а саме: бузинового цвіту, ефірного кореню, горицвіту, валеріани, деревію, шавлії, споришу, водяного перцю тощо [98]. Таким чином у перший рік непу споживча кооперація України у міру фінансових можливостей та з огляду на продовольчу ситуацію поступово відновлювала експортні заготівлі, в яких переважали промислова технічна сировина та лікарські рослини.

Намагаючись посилити свої позиції на ринку експортної продукції, у січні 1922 р. правління ВУКС ініціювало переговори з УНКЗТ про надання кооперації більших прав щодо заготівлі та збуту експортної продукції. Віднині ВУКС стала контрагентом держави щодо збуту експортної продукції, а також могла проводити самостійні заготівлі на власні кошти. Проте цю роботу, як і раніше, вона мала узгоджувати з НКЗТ України [286, арк.3]. З осені 1922 р. місцеперебуванням головного представництва ВУКС став Берлін, а його відділення діяли у Відні, Варшаві, Празі і Лондоні, тобто там, де були створені торгпредства УНКЗТ [287, арк.85]. Тоді ж було відкрито представництво ВУКС у Константинополі. На початку 1922 р. ВУКС організувала прикордонні контори в Шепетівці, Волочиську та Одесі [288]. Потреба у промислових товарах спонукала й робітничі кооперативи активізувати експортні заготівлі. 12 січня 1922 р. правління ВУКС надало право Уцербкоопу організувати в Одесі представництво для налагодження експортно-збутової роботи [289, арк.5].

17 березня 1922 р. УЕР ухвалила постанову «Про експортно-імпорتنу діяльність Вукопспілки» [290, с.214–215]. Кооперативні організації всіх видів мали організовувати свою зовнішню торгівлю на договірних засадах з ВУКС. Вукопспілці дозволялось проводити на всій території України за власні кошти самостійну заготівлю експортної сировини. Водночас УНКЗТ отримав право використовувати організаційні можливості споживчої кооперації для заготівлі експортної продукції. До того ж ВУКС могла експортувати лише ту продукцію, яка входила в затверджену Укрзовнішторгом номенклатуру.

Для запобігання конкуренції між кооперативними центрами та НКЗТ УСРР, а також з метою посилення регулювання експортно-імпорتنю діяльності заготівельних організацій УЕР 22 вересня 1922 р. ухвалила постанову «Про експортну та імпорتنу роботу української кооперації» [291, с.10–11]. Відтак зовнішня торгівля кооперативних організацій усіх видів мала здійснюватись шляхом об'єднання представництв української кооперації за кордоном. Так було створене «Об'єднане представництво кооперації УСРР». Це представництво було зобов'язане діяти узгоджено під контролем НКЗТ УСРР. Експортно-імпортні операції товариство могло проводити як через апарат НКЗТ, так і безпосередньо з Міжнародним кооперативним товариством оптових закупок і з приватними фірмами. Невдовзі, 21 листопада 1922 р., з приводу проведення реалізації експортної продукції РНК УСРР видав спеціальну директиву «Інструкція про порядок укладання торговельних угод за кордоном», яка стосувалася і споживчої кооперації [270, арк.146]. У ній зазначалося, що місцеві господарські організації, які прагнули здійснювати закордонні операції, мали повідомляти про їх характер, час проведення і зміст представництво УНКЗТ у даній країні. Тим самим Укрзовнішторг ще більше посилив контроль за експортною діяльністю ВУКС.

Характерно, що існували певні відмінності між партійним керівництвом республіки та РНК УСРР щодо експортної діяльності споживчої кооперації. Цей факт підтверджує лист ЦК КП(б)У від 26 листопада 1922 р. на ім'я голови правління ВУКС В.П. Затонського, у якому зазначалось, що «для торгівлі із

закордоном ВУКС нам цінна, оскільки має великий апарат, пов'язаний із населенням, кредитоспроможна, має можливість безпосередньо у виробника отримувати сировину». ЦК КП(б)У на приховував того факту, що експортна діяльність ВУКС обмежувалася УНКЗТ. Отже, на думку вищого партійного органу, потрібно було надати ВУКС право здійснювати експортно-імпорتنі операції без опіки НКЗТ УСРР [269, арк.187–188]. Указана позиція ЦК КП(б)У відповідала інтересам ВУКС, проте і надалі контроль за її експортною діяльністю з боку НКЗТ тривав, а це значить, що загалом більшовики були зацікавлені у збереженні монопольного права держави на зовнішню торгівлю.

Регулюючі державні органи продовжували визначати номенклатуру експортних товарів. У перший рік непу це здійснював Укрзовнішторг, а надалі – ВРНГ УСРР. Зокрема, 22 травня 1922 р. ВРНГ затвердила 34 найменування номенклатури експортної сировини [292, арк.90]. Відтак споживча кооперація не мали права виходити за межі визначеної державою експортної номенклатури. По-перше, це була спроба влади унеможливити конкуренцію між заготівельниками, по-друге, більшовики прагнули показати світові єдину зовнішньоторговельну позицію країни, по-третє, обмеження експортної номенклатури мало запобігти ослабленню внутрішнього ринку. Усвідомлюючи необхідність створення високого іміджу вітчизняної продукції, президія правління ВУКС 16 березня 1922 р. ухвалила: «З огляду на те, що експортна сировина вимагає коштів для приведення її в задовільний стан, терміново відпустити на цю справу до 1 млн крб.» [293, арк.74].

Навіть у період економічних труднощів кооператори продовжували розширяти географію експорту продукції. Це підтверджується такими фактами. 4 жовтня 1922 р. на засіданні правління ВУКС ухвалили рішення про відрядження до Англії представників ВУКС з метою організації збуту великої партії експортної продукції [294, арк.16]. Цікавою видається ініціатива Харківського ЄСТ, яке 31 жовтня 1922 р. вирішило організувати представництво в Константинополі. Терміново ним було підготовлено клопотання щодо створення спільного з Вукопспілкою закордонного

представництва на константинопольському ринку. Правління ВУКС погодилося із такою пропозицією, і в результаті об'єднаному представництву була доручена реалізація експортної сировини, заготовленої Харківським ЄСТ за власні кошти [295].

Поступова тенденція до відродження сільського господарства, що окреслилася в середині 1922 р., потребувала змін в експортній політиці країни та залучення до зовнішньої торгівлі основних галузей сільськогосподарського виробництва. Відповідно до нових директив держави вибудовувала свою експортну діяльність споживча кооперація України. Так, згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про вільну скупку, продаж та вичинку хутра» від 16 червня 1922 р. ВУКС та її місцеві організації одержали право проводити заготівлі та експорт всіх видів хутра [296, с.454]. На ряд видів сільськогосподарської продукції держава ввела заборону на вивіз з огляду на загрозу перебоїв з постачанням сировини для промислових підприємств. Так, 23 червня 1922 р. з'явилася постанова УЕР «Про заготівлю УНКЗТ, кооперацією та іншими органами шкірсировини», яка категорично забороняла всім державним закладам, органам кооперації, а також приватним особам експортувати шкірсировину. Керівники споживчої кооперації, які не дотримувались виконання даної постанови, підлягали судовій відповідальності [297, с.461]. Хоча заготівля шкірсировини на експорт була заборонена, проте у ряді випадків кооператори з метою закупівлі на кордоні дефіцитних товарів вдавалися до її вивозу. Зокрема, 29 квітня 1922 р. для активізації заготівель Миколаївської губспілки та прискорення вивозу нею пуху і пера правління ВУКС асигнувало 500 млн крб [294, арк.62]. Відтак миколаївські кооператори направили за кордон 18 вагонів сировини, серед якої була й дефіцитна шкірсировина [284, с.59]. Восени 1922 р. окремі кооперативні організації розпочали експорт яєць. Так, на Полтавщині споживчі кооперативи протягом вересня-листопада 1922 р. заготували 10 вагонів яєць для подальшої їх реалізації в Польщі [298, арк.31]. Однак через продовольчі труднощі заготівля яєць тоді ще не стала однією з основних статей експорту УСРР.

Споживча кооперація за браком коштів у ряді випадків виконувала експортні заготівлі спільно з органами УНКЗТ. Так, у лютому 1922 р. Подільська губспілка уклала угоду з Подільським відділом НКЗТ на заготівлю та збут у Польщі експортної сировини на паритетних умовах. Для цієї роботи губспілка отримала від свого партнера аванс 16 млн польських марок. Співпраця виявилася доцільною, оскільки губспілка через НКЗТ змогла закупити за виручені від експорту кошти для своїх членів 2 вагони каустичної соди, вагон віконного скла, вагон парафіну, 12 тис. кіс, 14 тис. серпів і 3 тис. метрів мануфактури [299, арк.7]. Загалом протягом 1922 р. в експорті споживчої кооперації переважала промислова сировина, що пояснювалось обмеженістю продуктів харчування, які можна було тоді експортувати.

У процесі відродження експортних операцій вітчизняної споживчої кооперації в перші роки непу виявилось ряд проблем: по-перше, конкуренція у заготівельній галузі між кооперативними і державними структурами, а також між споживчою кооперацією в особі ВУКС та сільськогосподарською кооперацією в особі «Сільського Господаря»; по-друге, слабка обізнаність кооператорів із кон'юктурою європейських ринків; по-третє, відсутність відповідного стандарту експортної продукції, що призводило до реалізації вітчизняної сировини за нижчими від ринкових цінами. Дослідник міжнародного кооперативного руху М.А. Журба вказує і на низьку якість експортної продукції, що позбавляло ВУКС при великих обсягах вивозу сільгосппродукції отримувати від цього максимальні доходи [300, с.3]. Однак загалом відродження експортної діяльності споживчої кооперації у перші роки непу виявилось необхідною справою, яка сприяла задоволенню потреб селян у ходових товарах. Споживча кооперація змогла посісти певне місце в експорті УСРР, тим самим роблячи значний внесок не лише у відродження економіки республіки, але й посилення її авторитету на світовому ринку.

Упродовж 1923–1925 рр. споживча кооперація все частіше залучалася керівництвом УСРР до заготівлі сільськогосподарської сировини на експорт. Активізація експорту позитивно впливала на зростання товарності сільського

господарства. З цього приводу газета «Вісті ВУЦВК» у травні 1923 р. зазначала: «Процес відновлення засівної площі відбувається у нас досить швидко. Повстає проблема організації збуту сільськогосподарської продукції. Споживча кооперація повинна поставити собі завдання збільшення товарності селянського господарства, товарність же можна збільшити через раціональну організацію збуту сільгосппродукції на внутрішньому і зовнішньому ринках» [101].

Держава прагнула використати потенціал споживчої кооперації у справі експортних заготівель з метою усунення із заготівельного ринку приватного посередника. Зокрема, на цьому наголосила сьома конференція КП(б)У (квітень 1923 р.), поставивши перед кооператорами завдання пошуку додаткових шляхів фінансування для організації вивозу за кордон сільськогосподарських продуктів, що мало «звільнити селянина від спекуляції приватного заготівельника» [10, с.270]. Відповідно проблема вигідного збуту сільгосппродукції була розглянута на третій сесії Ради ВУКС (травень 1923 р.), де з огляду на низькі заготівельні ціни на сільгосппродукцію всередині країни було визначено, що найбільш оптимальним у той час має бути її збут за кордоном [112, с.4–5].

Фактором, який позитивно вплинув на активізацію експортно-заготівельної діяльності споживчої кооперації протягом 1923–1925 рр., стало офіційне визнання Виконкомом Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) у кінці 1922 р. ВУКС членом цієї організації. Запровадження святкування в Україні Міжнародного дня кооперації у 1923 р. також мало позитивний вплив на залучення до кооперації нових членів та розширення експортних заготівель [301, арк.160]. Позитивно позначилася на розширенні експортної діяльності ВУКС її участь у роботі міжнародних кооперативних виставок, де вона мала можливість рекламувати зразки сільськогосподарської продукції. Наприклад, у 1923 р. ВУКС була учасником кооперативної виставки в Генті (Бельгія) [302, арк.56]. Відкриття на початку 1924 р. Лондонського представництва ВУКС дало їй змогу розширити експортно-імпорتنі операції із західноєвропейськими кооператорами. Останні, будучи зацікавленими в українській сільськогосподарській продукції, певною мірою сприяли фінансуванню

експортної діяльності організацій споживчої кооперації [303, арк.43]. Так, у листопаді 1924 р. англійським товариством оптових закупівель вітчизняній споживчій кооперації було надано кредит у розмірі 50 тис. ф. ст. для налагодження експорту сільгосппродуктів до Англії [304, арк.63].

Відповідно до постанови ВУЦВК «Про заходи допомоги експортові» від 14 лютого 1923 р. на більшість експортних сільськогосподарських товарів держава зняла мито і знизила залізничні тарифи [305, с.165–168]. Водночас протягом 1923–1925 рр. посилювались регулювання та контроль з боку державних органів за експортною діяльністю споживчої кооперації. Так, 12 жовтня 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У після обговорення питання про хлібоекспорт ухвалили посилити регулярний контроль за експортними заготівлями збіжжя кооперативними організаціями [306, арк.30], а 23 вересня 1923 р. рішення про посилення контролю за експортними заготівлями збіжжя споживчою кооперацією ухвалила міжкооператфракція Мелітопольської округи (фракція, яка діяла при райспоживспілці, складалася з представників різних видів кооперації і займалася координацією їх діяльності, у тому числі щодо виконання державних експортних завдань) [307, арк.55].

Правління ВУКС систематично направляло до вищої партійної інстанції України звітні дані про експортно-заготівельні обороти представництв української кооперації за кордоном. До того ж ЦКК КП(б)У систематично перевіряла надіслані ВУКС дані про здійснені експортні операції. Так, 2 грудня 1924 р. ЦКК КП(б)У запропонувала торговельній секції ЦК КП(б)У додатково перевірити отриману інформацію щодо експортних операцій ВУКС [308, арк.56]. Посилення контролю за експортною діяльністю кооператорів виявилось і з боку інших регулюючих органів, що підтверджує циркуляр ВРНГ УСРР від 1 липня 1924 р. «Про поповнення програми обстеження низової споживкооперації», згідно з яким кожне товариство мало вказати, чи займається воно заготівлею сировини на експорт, що саме заготовляє і кому реалізує заготовлену продукцію [309, арк.73].

Стабілізація економічного життя сприяла відновленню експорту зерна з України. Як зазначав ЦК КП(б)У, відновлення хлібного експорту в 1923 р. мало виняткове значення для відродження народного господарства і «служувало одним із визначальних факторів, які корінним чином міняли і зміцнювали наше міжнародне політичне становище, особливо в країнах, які були найбільш зацікавлені в нашому хлібі» [310, арк.16]. Під час роботи третьої сесії Ради ВУКС (травень 1923 р.) планувалося, що завдяки вдалому тогорічному врожаю кооператори зможуть налагодити експорт зернохліба. З огляду на це їм пропонувалося брати в оренду державні хлібні комори та зсипні пункти, всіляко зацікавлювати селян щодо здачі збіжжя споживчій кооперації [112, с.5].

Через обмеженість власних коштів кооперативним організаціям доводилося співпрацювати з іншими структурами та продавати їм частину заготовленого збіжжя чи іншої сільгосппродукції з метою отримання необхідного фінансування для вивозу зернохліба за кордон. Наприклад, 2 лютого 1923 р. правління ВУКС продало НКЗТ УСРР 50 тис. пудів макухи, заготовленої для експорту [311, с.4]. Лише після підписання Держбанком угоди 18 жовтня 1923 р. про відкриття ним кредиту в 100 тис. крб під експортні вантажі ВУКС змогла налагодити більш-менш регулярний вивіз хліба за кордон [312, с.9]. Потреба у коштах спонукала вітчизняних кооператорів у справі хлібоекспорту співпрацювати з Центроспілкою СРСР, яка кредитувала та фінансувала ВУКС. Наприклад, 11 червня 1923 р. на засіданні правління ВУКС вирішили взяти на себе всю заготівлю зернохліба, яку належало провести представництву Центроспілки СРСР на Україні [313, арк.13].

Місцеві партійні осередки систематично відстежували стан експортних хлібозаготівель. Так, кооператна рада при Олександрівському окрпарткомі КП(б)У 13 травня 1925 р. слухала питання про стан заготівлі збіжжя на експорт [314, арк.7]. 23 вересня того ж року Полтавський окружком КП(б)У ухвалив рішення про необхідність активізації кооперацією експортної заготівлі пшениці та жита [315, арк.185]. З метою заохочення селян до здачі лишків зерна в кооперації правління ВУКС 11 червня 1923 р. ухвалило чистий прибуток

від експортних операцій розподіляти між кооперативними організаціями так: ВУКС – 20%, райспілки – 20% та сільські споживчі товариства – 60% [316, арк.79]. Запроваджена практика заохочення селян себе виправдала. Відтак газета «Вісті ВУЦВК» у липні 1923 р. підкреслювала: «Інтерес виробників до збуту хліба через кооперацію колосальний. Кооперація дає селянам-поставщикам хліба премію у формі певного відсотку (30–60%) усього прибутку від реалізації хліба на зовнішніх ринках» [125].

З метою посилення централізації у справі хлібоекспорту державними та кооперативними структурами радянська влада всіляко підтримувала діяльність акціонерного товариства «Хлібоекспорт», до складу якого були зобов'язані ввійти всі основні союзні й українські хлібозаготівельні організації. Місцезнаходженням правління «Хлібоекспорту» була Москва, відтак більшовикам було зручно впливати на роботу цієї організації. ВУКС під тиском регулюючих органів також мусила стати членом цього товариства [317, с.16]. Указане товариство здійснювало свої закордонні операції без залучення біржових та банківських посередників, у результаті чого більшовики прагнули мати найвищі ціни на закордонних хлібних ринках. Не слід відкидати того факту, що членство ВУКС у «Хлібоекспорті» певною мірою допомогло здешевленню процесу збуту заготовленого нею зерна за кордоном та пошуку потенційних покупців. Однак при цьому держава, спрямувавши весь вивіз зерна за кордон через «Хлібоекспорт», мала зиск у вигляді прибутку, у тому числі від залучення споживчої кооперації до експортних заготівель збіжжя.

Загалом експорт споживчою кооперацією зернохліба у 1923–1925 рр. виявився рентабельною справою як для самої системи, так і держави. У хлібозаготівельну кампанію з 1 червня 1923 р. по 1 травня 1924 р. через місцеві кооперативи та їх спілки ВУКС заготувала за угодами з Держторгом, державною структурою «Хлібопродукт» та Центроспілкою СРСР 3033,5 пуда експортного хліба і для власного вивозу за кордон – 2142,5 пуда [126, с.19–20]. Через «ножиці цін» 1923 р., коли ціни на сільгосппродукцію впали, експорт зерна значною мірою став виходом для держави із даної ситуації. З цього

приводу 4-а сесія ВУЦВК 19 лютого 1925 р. зазначила, що «...зовнішня торгівля влила у селянське господарство великі кошти, забрала з внутрішнього ринку товарні залишки, піднесла ціни на хліб і значною мірою зменшила гостроту «ножиць» [318, с.247].

Упродовж 1923–1925 рр. вивіз кооператорами яєць був однією з найбільш стабільних статей експорту. У вересні-жовтні 1923 р. до Данціга ВУКС було відправлено 10 вагонів, а до кінця року ще 30 вагонів яєць [312, с.13]. З метою сприяння експорту яєць, живої та битої птиці кооперативними центрами споживчої та сільськогосподарської кооперації у серпні 1924 р. було створене спеціальне товариство – «Кооптах», до складу якого входила ВУКС. Із січня по вересень 1924 р. ВУКС експортувала за кордон 214 вагонів яєць [319, с.88–89]. До кінця року обсяги експорту яєць серед іншої сільгосппродукції, не враховуючи зернохліба, зросли з 25% до 92% [320, с.20]. Результати експорту яєць дали підставу Укрдержплану у доповідній записці до ЦК КП(б)У у грудні 1924 р. свідчити, що «досвід експорту яєць, проведений «Кооптахом», виправдав існування цієї організації» [302, арк.63].

З 1924 р. споживча кооперація УСРР, ураховуючи попит європейських ринків, активізувала заготівлю і збут м'ясної продукції та вершкового масла. Уже в кінці 1924 р. 68 голів рогатої худоби ВУКС реалізувала через своє представництво в Лондоні. Водночас через Держторг УСРР був започаткований збут споживчою кооперацією вершкового масла на константинопольському ринку [321, арк.8]. Приводом до активізації м'ясних експортних заготівель споживчої кооперації стали рішення 4-ї сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.). У матеріалах сесії зазначалося, що швидкий розвиток скотарства та відновлення його товарної продукції, особливо дрібної худоби, створює потребу в активізації м'ясного експорту. Сесія доручила урядові УСРР ужити заходи щодо більш активного залучення заготівельних організацій до підсилення експорту продуктів скотарства та створення системи ветеринарно-санітарних норм, які б забезпечували вільний експорт м'ясної продукції. Сесія наголосила

на тому, що регулюючим органам потрібно сприяти кооператорам у наданні кредитів для експорту м'ясної продукції [322, с.247].

Однак кредити від держави не могли вирішити проблему фінансування м'ясного експорту, тому кооператорам доводилося не лише вишукувати грошові резерви всередині системи, але й розширювати м'ясоекспортну номенклатуру. Так, на засіданні правління ВУКС 25 липня 1925 р. ухвалили вивозити худобу не лише у живій вазі, але й у вигляді заморожених туш і окороків [323, арк.250]. Збут м'ясної продукції за кордоном полегшувало те, що ВУКС удалося налагодити стабільні контакти з Англійським та Шотландським товариствами оптових закупівель [324, с.62]. Загалом у 1925–1926 рр. продукція тваринництва складала 34,8% експорту сільгосппродукції споживчої кооперації України, не включаючи збіжжя [325, с.3].

З березня 1924 р. згідно з директивою Укрдержплану УСРР споживча кооперація активізувала вивіз за кордон так званих другорядних культур сільського господарства [304, арк.4]. Кооператори з огляду на покращення стану забезпечення населення жирами протягом 1924–1925 рр. активізували заготівлю та збут за кордоном насіння соняшника. Тоді питома вага насіння соняшника в експорті другорядних культур досягала 50,6% [28, с.45]. У 1925–1926 рр. уперше ВУКС екпортувала фрукти, картоплю, гриби. У номенклатуру експорту також увійшли коноплі, хміль, патока, цукор-пісок [326, с.8].

Активізація ВУКС заготівель промислової сировини та хутра для експорту завдяки угодам з місцевими кооперативами мала переконливі результати. За січень-лютий 1923 р. ВУКС відвантажила за кордон 400 пудів пера, 800 пудів кінського волосу, 8 тис. пудів тютюну, 6 тис. пудів прядива, 40 тис. куб. футів дубового лісу [327, с.11]. Навесні 1923 р. ВУКС уклала угоди з райспілками на заготівлю 20 тис. пудів макухи, 12 тис. пудів прядива, 1 тис. штук шкурок зайців, 500 штук шкурок лисиць, 4 тис. штук овчини, 100 пудів рогів тощо. Щоб зацікавити райспілки у експортних заготівлях, ВУКС виділила їм 50% необхідних для заготівель коштів. У ряді випадків плани експортних заготівель райспілки перевиконали, зокрема, вони заготували понад 40 тис. пудів макухи [328, с.5].

У 1924 р. обсяги експорту споживчою кооперацією промислової сировини порівняно з попереднім роком зросли у 6 разів [329]. Починаючи з 1923 р., коли накреслилася певна стабілізація економічного життя, експортно-заготівельна діяльність споживчої кооперації України активізувалася і розширилася. Протягом 1924–1925 рр. ВУКС вивозила сільгосппродукцію на 22 зарубіжні ринки [326, с.10]. Загалом за допомогою споживчої кооперації більшовикам упродовж 1923–1925 рр. удалося розширити обсяги та номенклатуру експортної продукції з метою її збуту на зовнішніх ринках і тим самим налагодити товарооборот з більшістю країн Європи.

З огляду на розгортання індустріалізації зросла потреба в імпорті промислового устаткування. Партійно-радянське керівництво країни намагалось покрити зростання обсягів імпорту необхідних товарів та устаткування шляхом компенсації його відповідними експортними операціями. З цього приводу нарком зовнішньої торгівлі СРСР Л.Б. Красін у 1926 р. зазначав: «...розвиток нашого експорту є той фактор, який передусім і майже виключно визначає обсяги і можливості розвитку нашого імпорту. Чим більше ми зацікавлені у завізі закордонних товарів, тим більше енергії ми повинні витратити на розвиток нашого експорту, на вивіз зернохлібів, лісу, нафти, льону, хутра і цілого ряду інших сировинних і промислових товарів, які мають інтерес для закордону» [330, с.10]. На українські заготівельні організації, у тому числі споживчу кооперацію, у справі розширення експорту покладалися великі сподівання. Під впливом проголошеного керівництвом країни курсу на активізацію експорту сільгосппродукції часопис «Кооперативне будівництво» у 1927 р. підкреслював, що «при навіть незначних заготівлях кожний кооператив окремо може мати товарів цінного експорту на десятки мільйонів карбованців...вся ця робота створює величезні матеріальні переваги, як кооперації у цілому, так і індивідуальному пайовику-селянину» [331, с.28].

X Всеукраїнський з'їзд Рад (квітень 1927 р.) зазначив, що експортній діяльності споживчої кооперації бракує фінансування. Крім цього, було вказано ще на ряд недоліків, а саме: низька якість експортної сировини, високі

заготівельні ціни та організаційні витрати [332, с.322–323]. Щоб досягти рентабельності експорту, кооперативним організаціям пропонувалося вжити заходи щодо спорудження згідно з накресленими планами капітального будівництва мережі підприємств із переробки і збереження експортної сировини [333, арк.51]. Виконуючи вказівки Москви щодо посилення монополії зовнішньої торгівлі з боку держави, НКВТ УСРР прагнув розширити регулювання експортних операцій споживчої кооперації та інших заготівельних організацій з тим, щоб існуюча влада отримала максимальний зиск. З цього приводу нарком торгівлі УСРР М.А. Чернов підкреслював: «Валютні розрахунки держави і необхідність отримання якнайбільшої кількості сировини і устаткування із-за кордону для розвитку промисловості роблять на біжучий рік важливим завданням – форсування нашого експорту» [231, с.77].

Однак при здійсненні експортних операцій споживчій кооперації України доводилося враховувати ряд негативних факторів і долати чимало перешкод. Той період характеризується посиленням розвитком збутової діяльності сільськогосподарської кооперації, загостренням конкуренції щодо експортних операцій між Наркомторгом СРСР, НКВТ УСРР, Центроспілкою СРСР та ВУКС. Це підтверджує доповідна записка правління ВУКС до Центральної наради сприяння експорту при РПО СРСР від 3 вересня 1928 р., у якій акцентувалося на тому, що в союзних інстанціях посилилась тенденція до ліквідації представництв української кооперації за кордоном і централізації всієї справи експортної діяльності в руках цих структур [334, арк.26 зв.]. Мало місце систематичне обмеження державою номенклатури експортних товарів. Так, 11 жовтня 1927 р. НКВТ УСРР, який тоді здійснював регулювання експортної діяльності заготівельних організацій, заборонив споживчій кооперації відвантажувати на експорт такі культури, як лляне насіння, просо, гречку, суржу, суржисту пшеницю тощо [335, арк.86].

Намагаючись залучити експортний потенціал України, у тому числі споживчої кооперації, з метою отримання валютних надходжень, 3 грудня 1926 р. експортно-імпортне управління НКВТ СРСР ухвалило рішення про

стимулювання експортної діяльності державних та кооперативних організацій. Відтак республіканський НКВТ мав видавати ліцензії на експортну діяльність передусім тим заготівельним організаціям, які найбільш інтенсивно виконували державні завдання [336, арк.201]. Для того, щоб активізувати заготівлі на експорт для виконання державних планів, керівництву ВУКС належало систематично шукати додаткові шляхи стимулювання виробників сільгосппродукції і кооператорів. Щоб матеріально заохотити сільських пайовиків та місцеві кооперативи, у 1927 р. продуктово-сировинний відділ ВУКС відкрив преміювальний фонд у розмірі 50 тис. крб. З цього фонду сільські товариства отримували премію за перевищення виконання експортного плану, у тому числі за поліпшення якості експортної продукції [337, с.55]. До активізації пропагандистської роботи щодо розширення заготівель місцеві кооперативи залучали сільських учителів та шкільну кооперацію. Щоб заохотити школярів, правління ВУКС запровадило конкурси із преміюванням за пошук зразків експортної продукції даного регіону.

Для посилення експортних заготівель правління ВУКС уживало ряд заходів щодо підготовки кадрів у цій галузі. Так, у 1927 р. з метою поліпшення експорتابельності продукції садівництва та городництва ВУКС уперше організувала місячні курси для працівників кооперації, причетних до експортної діяльності (заготівельників, агентів, приймальників, сортувальників, інструкторів). Курси були влаштовані в Харкові для кооператорів Лівобережжя, Донбасу та центрального апарату ВУКС і в Києві – для кооператорів Правобережжя та Одещини. У 1928 р. при окрспілках організували курси для працівників сільських кооперативів, задіяних у експортних заготівлях продукції [338, с.57–59]. У зв'язку зі зростанням ролі переробки сільгосппродуктів та для підготовки їх до експорту виникла проблема у підготовці кадрів, які б досконало знали цю справу. Відтак питання закордонного стажування кооператорів, зазначає М.А. Журба, актуалізувалося [300, с.4]. Зокрема, ВУКС направляла кооператорів до Німеччини, Данії та Фінляндії з метою вивчення досвіду організації холодильної промисловості [339, арк.113].

Кооператорам доводилося дотримуватися визначеної державою експортної номенклатури сільськогосподарської продукції, відтак вони регулярно вносили корективи до неї. Так, за архівними даними, у 1927 р. номенклатура продукції, яка вивозилася споживчою кооперацією на закордонні ринки, включала 21 вид товарів [334, арк.2]. Напевно, у звітах до регулюючих інстанцій дані про вивіз м'яса та вершкового масла кооператори умисно не показували, бо ця продукція тоді не входила до експортної номенклатури, визначеної для споживчої кооперації державою. У січні 1928 р. на засіданні Центральної наради сприяння експорту, що діяла при РНК УСРР під головуванням В.Я. Чубаря, визнали за необхідне дещо розширити номенклатуру продукції (до 24 видів), яку заготівельні організації могли експортувати. Віднині ВУКС могла збувати вершкове масло та продукти тваринництва, про що свідчать дані додатку В.

Спільними діями з НКВТ УСРР вітчизняна кооперація робила кроки щодо реклами експортної продукції в тих країнах, де вона не мала власних представництв. Так, 28 червня 1928 р. НКВТ запропонував ВУКС у числі інших заготівельних організацій надіслати до торгпредства УСРР у Франції зразки сільськогосподарської продукції з поясненнями, зокрема, рибних, овочевих та фруктових консервів, які виготовляла споживча кооперація [340, арк.262].

Упродовж 1926–1928 рр. відбулися зміни в складових частинах експорту кооперації. Передусім це стосується вивозу хліба, який на той час вважався основною статтею експорту України. Експортно-збутові операції споживчої кооперації ускладнилися тим, що світовий урожай зернохлібів у 1926 р. виявився більшим від того, ніж його прогнозували вітчизняні планові органи. Європейські країни, у тому числі Німеччина і Чехословаччина, посилили політику митного сприяння сільського господарства власних країн і ввели високе мито на експорт жита. Тоді ж мито на експорт пшениці підвищила Італія, що негативно відбилось на хлібоекспорті української кооперації [326, с.5].

Ціни на хліб, які протягом першої половини 1926 р. декілька разів змінювались, лише на середину року стабілізувались. Така цінова ситуація пояснювалася тим, що план заготівель зернохліба на експорт у 1926 р. був

завищений державою. До того ж у жовтні голова РПО СРСР Л.Б. Каменєв дав указівку українським заготівельним організаціям закупляти пшеницю за будь-якою ціною, лише б навантажити пароплави, що стояли в портах, і тим самим не допустити зриву експортних зобов'язань не тільки вітчизняних, але й союзних заготівельних структур. Це, у свою чергу, призвело до підвищення цін на зерно. Тож вітчизняним заготівельним структурам у другій половині 1926 р. довелося різко зменшити експортні заготівлі зерна. З цього приводу нарком торгівлі М.А. Чернов зазначав, що у зв'язку із коливанням цін на зернохліб план експортних хлібозаготівель в Україні державними та кооперативними організаціями в 1926 р. був виконаний лише на 28,3% [231, с.23].

Темпи заготівлі зернохліба споживчою кооперацією протягом 1927 рр. були набагато інтенсивніші порівняно з попередніми роками. Цьому сприяли не лише стабілізація економічної ситуації в республіці, але й обмеження владою частки приватних дрібнооптовиків, що дало змогу державним і кооперативним заготівельникам активізувати свою роботу. Однак у той період кооператори зіткнулися з перевагами державних заготовачів, які через державну підтримку мали кращі технічні можливості для експортних заготівель завдяки мережі елеваторів. Щоб перехопити хлібозаготівельну ініціативу не лише приватних, але й державних заготівельників, споживча кооперація розгорнула роботу щодо спорудження мережі місцевих та портових елеваторів, які мали сприяти збільшенню охоплення зернових лишків, зберіганню, сортуванню та експорту збіжжя. Упродовж 1927 р. з отриманих доходів від хлібозаготівель споживча кооперація виділила для будівництва елеваторів близько 1,5 млн крб. Радянська влада також надала кооператорам фінансову допомогу в 1,5 млн крб. У результаті споживчою кооперацією було споруджено 10 потужних елеваторів, у тому числі Дніпробузькою, Одеською, Дніпропетровською, Запорізькою, Маріупольською, Мелітопольською, Зинов'євською і Первомайською окрспілками [341, с.39–41]. За 1926–1927 рр. ВУКС близько 8,5 млн пудів зерна вивезла за кордон, що становило 34,9% загальносоюзних державних планових хлібозаготівель, тобто більше ніж третю частину [342, арк.77].

На думку ряду дослідників, тоді остаточно оформився державно-плановий монополізм у процесі хлібозаготівель, що значною мірою впливало на експорт України. У результаті державного регулювання розрив між державно-заготівельними та світовими цінами тоді складав по житу 2,1 рази, по пшениці – 1,6 рази. Через низькі закупівельні ціни селяни не мали економічних стимулів для продажу зерна. За першу декаду жовтня 1927 р. виконання держзамовлень державними та кооперативними організаціями по житу і пшениці відповідно складало 65% та 51,5% [343, с.116]. Упродовж 1928 р. ситуація на ринку експортних хлібозаготівель ще більше погіршилася через відсутність економічних важелів заохочення селян. Виконати державний план експортних хлібозаготівель до кінця 1928 р. не вдалося ні державним, ні кооперативним заготівельникам, зокрема, у листопаді він складав 58,1% [342, арк.108].

Зменшення експорту зернохліба з України в силу зовнішньоекономічних та ряду внутрішніх причин спонукало планово-регулюючі органи зосередити увагу державних та кооперативних заготівельних організацій на заготівлях та збуті за кордоном так званої другорядної продукції сільського господарства. Таким чином значне місце в експорті України мали посісти продукти тваринництва і птахівництва, а також рослинна сировина [344, с.101].

У другій половині 1920-х років в Україні спостерігалось зростання темпів та обсягів розвитку тваринницької галузі і відповідно активізувалася потреба збуту м'ясних продуктів на зовнішніх ринках. До того ж збільшенню вивозу м'ясних продуктів за кордон сприяло створення споживчою кооперацією мережі беконних фабрик та холодильників, здатних переробляти та заморожувати експортну м'ясну сировину. Проте експорт м'ясної продукції кооперацією наражався на ряд перепон з боку країн-конкурентів. Певний час Німеччина забороняла ввіз м'ясопродуктів з України. Однак найвідчутніше на експорті м'ясної продукції протягом 1926–1928 рр. позначилася відсутність права ввозу і транзиту через Польщу продуктів тваринництва, що позбавляло вітчизняних кооператорів стабільних зв'язків із ринками центральної Європи. З огляду на це кооператорам доводилося запроваджувати вивіз м'ясної продукції

у замороженому вигляді морським шляхом, обминаючи сухопутні кордони з Польщею. На кінець 1926 р. тваринницька продукція вже становила 34,8% загального обсягу експорту споживчої кооперації України [321, арк.8].

Постановою Колегії НКВТ УСРР від 2 липня 1927 р. ВУКС була офіційно визнана одним із основних заготівельників м'ясної продукції [244, с.295]. Найбільшими споживачами української м'ясної продукції були Італія, Франція, Англія та Австрія, що свідчить про розширення географії торговельних контактів ВУКС [345, арк.16]. Так, у 1928 р. помітно зросли обсяги збуту споживчою кооперацією м'ясної продукції в Італії. У лютому до цієї країни ВУКС вивезла 60 тонн замороженої яловичини, провівши заготівлі м'ясної сировини в Черкаській, Уманській та Одеській округах. У березні того ж року до Італії ВУКС було направлено 110 тонн яловичини, 100 тонн свинини і понад 100 тонн курятини. Протягом червня ВУКС змогла заготувати в Тульчинській, Первомайській та Прилуцькій округах для реалізації в Італії 80 тонн яловичини, 230 тонн свинини, понад 10 тонн м'ясних субпродуктів [345, арк.24]. У червні 1928 р. ВУКС уперше реалізувала в Італії 435 кг яловичих язиків. Оскільки продукція отримала схвалення італійців, уже з наступного місяця кооператори відвантажили до цієї країни понад 1 тонн цієї продукції [346, арк.4].

Особливістю експорту м'ясної продукції до Франції було те, що, крім яловичини, великим попитом тут користувалася баранина та різноманітні субпродукти. 22 лютого 1928 р. кооператори заготували в межах Зинов'євської та Черкаської округ для збуту у Франції 7,5 тис. пудів замороженої яловичини [346, арк.75]. 28 лютого того ж року ВУКС відвантажила до Марселя 400 пудів субпродуктів великої рогатої худоби [346, арк.77]. 20 вересня 1928 р. вітчизняні кооператори доставили до Франції 100 тонн замороженої баранини [347, арк.5].

Експортом продуктів птахівництва активно займався «Кооптах». На початок 1926 р. 11 райспілок та 543 споживчих товариства були членами «Кооптаху» [348, арк.66]. У той період, за даними дослідника А.Г. Морозова, «Кооптах» уже мав 90 заготівельно-обробних пунктів для приймання та сортування яєць [349, с.81]. Протягом 1926–1927 рр. «Кооптах» став

найбільшою організацією щодо експорту яєць не тільки в Україні, але і в СРСР. Ним було охоплено 70% ринку заготівлі цієї продукції в Україні [350, с.75]. Лише за першу половину 1927 р. «Кооптах» відправив до Німеччини 500 вагонів яєць [351, с.53]. За даними М.А. Журби, на початок 1927 р. збут продукції «Кооптаха» на зовнішніх ринках Англії, Австрії, Німеччини становив 56% від усієї експортної сільгосппродукції України, а у всесоюзному експорті – 33,8% [352, с.70]. У 1926 р. він розпочав експорт битої птиці, відправивши за кордон близько 30 тис. пудів цієї продукції. Це становило 16% загального експорту битої птиці в СРСР [350, с.76]. Загалом 56,6% продукції «Кооптаха» відправлялось на зовнішній ринок [353, арк.50].

Однак протягом 1926–1927 рр. між «Кооптахом» і НКВТ УСРР посилилася боротьба за вплив на процес реалізації яєць за кордоном. Так, 2 березня 1927 р. НКВТ ухвалив рішення про передачу права на реалізацію яєць, заготовлених «Кооптахом», до відання свого торгпредства в Німеччині. Офіційною причиною такої дії називалася необхідність сприяння «Кооптаху» з боку НКВТ щодо завоювання німецького ринку [354, арк.61]. Відтак з 1927 р. права «Кооптаха» щодо реалізації яєць в Європі були обмежені, що, у свою чергу, знижувало зацікавленість кооперативних організацій у їх заготівлях. У 1928 р. експортні заготівлі яєць продовжували лише окремі кооперативи.

Виконуючи державні завдання щодо експортних заготівель яєць, споживчій кооперації доводилося зменшувати заготівлі цієї продукції для своїх членів. Цей факт підтверджує обіжник Уцербсекції ВУКС до Вінницького ЦРК від 28 грудня 1928 р. З огляду на розпорядження НКВТ Уцербсекція вимагала від вінницьких кооператорів заготовлені в січні наступного року яйця реалізувати за кордоном. Лише тоді, коли заготівлі яєць були проведені понад план, дозволялось їх використання робітничими кооперативами [355, арк.57].

Активізації експорту вершкового масла сприяло те, що споживча кооперація здійснила спорудження ряду молокопереробних заводів і тим самим підняла обсяги випуску та якість продукції. Щоб успішно конкурувати на закордонних ринках, кооператори систематично за виручені від реалізації

вершкового масла кошти закупляли в Європі необхідне устаткування для маслозаводів. Так, у березні 1928 р. ВУКС на 1 тис. крб закупила в Німеччині 100 балонів для вуглекислоти, необхідних для пастеризації вершків, та запасні частини для п'ятьох маслозаводів [345, арк.56–57]. У квітні 1928 р. кооператори придбали у Швеції 750 сепараторів для збивання на маслозаводах вершків [345, арк.40]. Того ж місяця ВУКС здійснила закупівлю в Данії 20 машин для парафінування ящиків для перевезення експортного масла [345, арк.42].

Оскільки в 1928 р. через погіршення продовольчого забезпечення в країні простежувалося недовиконання експортного державного плану з вершкового масла, Центральна нарада сприяння експорту при РПО СРСР своїм рішенням від 5 червня зобов'язала НКВТ УСРР вжити заходи щодо забезпечення маслозаводів споживчої кооперації сировиною. Оскільки недовиконання плану з експорту вершкового масла, головним чином, було викликане нестачею молока через відсутність кормів, НКВТ провів ряд заходів щодо забезпечення селян, які здавали молоко на кооперативні зливні пункти маслозаводів, макухою для худоби [334, арк.25–25 зв.]. У 1927 р. лондонські фахівці визнали, що якість українського масла не гірша від кращих закордонних сортів. Лише за 10 місяців 1927 р. ВУКС вивезла до Лондона 9 тис. пудів цієї продукції [356, с.60]. У 1928 р. експорт вершкового масла з України за кордон зріс. Так, у березні ВУКС реалізувала в Лондоні 120 тонн, а в Гамбурзі – 60 тонн топленого масла [345, арк.63, 71].

Протягом другої половини 1920-х років зросли обсяги експорту рибних та овочевих консервів переробних підприємств споживчої кооперації УСРР. Ця продукція успішно реалізувалася в Німеччині, Італії, Англії, США. Зокрема, 27 липня 1928 р. ВУКС направила до Лондона 400 ящиків, а до Нью-Йорка як пробну партію – 100 ящиків рибних та овочевих консервів, виготовлених Одеською консервною фабрикою [345, арк.23]. Кооператори, враховуючи попит на ту чи іншу продукцію, оперативно відновлювала її експорт. З 1927 р. був розпочатий експорт раків до Європи. Позаяк на англійському ринку в 1920-і роки, де попитом користувалися морські раки та краби, існувала велика конкуренція, ВУКС успішно збувала річкові раки в Німеччині [357, с.60].

Характерною ознакою експортної діяльності споживчої кооперації у досліджуваний період було збільшення обсягів вивозу городини та фруктів. З метою розширення експорту правління ВУКС 24 листопада 1927 р. звернулося до споживчих товариств із закликом активізувати заготівлю картоплі, цибулі, гарбузового насіння, гороху, квасолі, чечевиці, грибів, горіхів [358, арк.130].

З огляду на поліпшення продовольчого забезпечення населення у кооператорів з'явилася можливість вивозити за кордон товарні лишки технічної картоплі (для виробництва спирту та крохмалю). Однак експорт картоплі ускладнювався рядом факторів. Вивозом картоплі, крім ВУКС, займалися Держторг, Плодоспілка, Укрсільбанк, товариство «Насінництво», Радгосптрест. Щоб випередити конкурентів, кожна з цих організацій вдавалася до контрактації на картоплю із селянами [340, арк.103]. Крім цього, НКВТ УСРР визначав ціни реалізації експортної картоплі. Згідно розпорядження вказаного наркомату від 26 листопада 1927 р. заготівельна ціна на технічну картоплю, яку закупляла ВУКС, була встановлена в розмірі 35 коп. за пуд, тоді як ціна продажу на європейських ринках становила 53,3 коп. [340, арк. 159]. Без сумніву, зиск від різниці в ціні на картоплю мала й держава.

Для того, щоб експортні операції були рентабельніші, вітчизняним кооператорам доводилося постійно враховувати сезонну кон'юнктуру на ту чи іншу городину [359, с.45]. Водночас відбувалося розширення географії вивозу споживчою кооперацією городини. З огляду на великий попит на гарбузове насіння у Франції, 21 березня 1928 р. ВУКС відвантажила до Марселя 70 тонн цієї продукції, а у квітні через торгпредство УСРР надіслала до Олександрії 60 тонн насіння гарбуза [346, арк.36]. 6 січня 1928 р. НКВТ УСРР звернувся до ВУКС з проханням терміново заготувати для Лондона максимально можливу кількість хрону [340, арк.8]. Для того, щоб продати городину якомога вдаліше, кооператорам доводилося надавати їй привабливого вигляду. Наприклад, щоб успішно реалізувати часник за кордоном, кооператори пропонували селянам під час заготівель переплітати його у вигляді вінка. У результаті вдавалося продавати часник у вінку майже на 45–50% дорожче, ніж звичайний [360, с.27].

Постанова Колегії НКВТ УСРР від 8 липня 1927 р. зобов'язувала державні та кооперативні заготівельні організації вжити заходи до максимального експорту фруктів [244, с.281]. Лише з 10 по 20 жовтня 1928 р. ВУКС відправила до Європи у сушеному та консервованому вигляді 95 тонн 800 кг слив, 568 тонн 600 кг вишень, 72 тонн 300 кг яблук та 2 тонни 600 кг груш [361, арк.41]. На англійському ринку найбільшим попитом користувалися консервовані абрикоси. З метою підвищення конкурентоспроможності кооператори готували на своїх переробних підприємствах консервовані абрикоси кількох видів: у густому сиропі (55% цукру), у сиропі з 40% цукру й у сиропі з 23% цукру [362, с.56–57].

Найголовнішими ринками для збуту кооператорами меду були Німеччина, Англія, Голландія та Бельгія. Лише в серпні 1928 р. ВУКС заготувала і відвантажила 12 тонн меду до Німеччини і 12 тонн меду до Англії [348, арк.6]. ВУКС урахувала вимоги кожного ринку. Так, український липовий мед мав особливий попит на німецькому та англійському ринках. Натомість Голландія й Бельгія були головними ринками збуту українського гречаного меду [363, с.63].

Кооператори періодично виконували експортні замовлення державних структур та проводили власні заготівлі у селян полотна та прядива. Протягом 1925–1926 рр. ВУКС заготувала для експорту понад 158 тонн конопель [254, с.32]. Кооператори заготовляли полотно та прядиво конопель у Полтавській, Подільській та Волинській округах. Так, 8 червня 1928 р. ВУКС уклала експортну угоду з кооперативними організаціями вказаних округ – до жовтня заготувати 600 тис. метрів селянського полотна [361, арк.94]. Оскільки у другій половині 1920-х років на зовнішньому ринку відбулося зниження цін на прядиво конопель, це негативно позначилося на сировинному експорті України. Тому до кінця 1926 р. ВУКС виконала лише 33,9% державного плану щодо експорту прядива [364, арк.39]. Проте і надалі ВУКС продовжувала вивозити на європейські ринки прядиво, хоча ці поставки були несистематичні.

Отже, впродовж 1921–1928 рр. споживча кооперація України здійснювала експортно-заготівельну діяльність як в інтересах своїх пайовиків, так і країни загалом. В останні роки непу Вукопспілка продемонструвала динамічні темпи

розвитку експорту сільськогосподарської продукції порівняно з іншими експортно-заготівельними організаціями. Так, за період з 1926 по 1928 рр. ВУКС виявила збільшення експорту на 92,5%, тоді як «Кооптах» – на 77,1%, Укрдержторг – на 41,3% і М'ясотрест – на 30% [357, с.58].

Оскільки від експорту значною мірою залежав імпорту промислового устаткування і сировини, розвиток споживчою кооперацією збуту продукції на європейських ринках сприяв посиленню темпів індустріалізації та інтенсифікації сільського господарства. У результаті зовнішньоекономічної політики радянської влади в останні роки непу питома вага устаткування для української промисловості в імпорті зросла з 41,6% до 76,7%, натомість промислових товарів упала – з 29,4 % до 0,3%. З цього приводу нарком торгівлі УСРР М.А. Чернов у 1927 р. зазначав: «Наведені цифри показують, що основна директива в області імпорту – концентрація валютних ресурсів для задоволення імпортом потреб промисловості – в українському імпорті біжучого року проводиться з успіхом» [231, с.66]. Загалом експорт споживчою кооперацією сільгосппродукції у роки непу виявився економічно вигідним для селянства, до того ж він був важливим джерелом формування державного бюджету.

* * *

Таким чином, з переходом до непу існуюча влада розглядала заготівельну галузь споживчої кооперації України як один з найбільш ефективних засобів подолання продовольчої кризи, яка особливо загострилася з огляду на неврожай та голод 1921–1922 років. У той скрутний період шляхом заготівель сільгосппродукції вітчизняні кооператори підтримували членів робітничо-міських товариств. Водночас, виконуючи державні завдання щодо заготівель продуктів харчування, споживча кооперація України допомагала радянській владі забезпечувати установи, що перебували на державному утриманні. Істотним був внесок заготівельної галузі споживчої кооперації у забезпечення хлібом та іншими продуктами харчування промислових центрів УСРР і РСФРР.

У середині 1920-х років вітчизняні споживчі товариства та їх спілки, здійснюючи заготівельну діяльність, сприяли поліпшенню якості харчування своїх пайовиків, урізноманітненню їх раціону. Крім цього, заготівлі, які проводила вітчизняна споживча кооперація, активізували роботу кооперативних переробних підприємств та закладів громадського харчування. Водночас на виконання державних завдань споживча кооперація розширила заготівлі промислової сільськогосподарської сировини для підтримки безперебійної роботи державних промислових підприємств.

В останні роки непу споживча кооперація України перетворилася на надійну заготівельно-збутову організацію, яка допомагала селянам реалізувати вирощену ними продукцію і забезпечувати внутрішній ринок продуктами харчування. Здійснюючи експортні заготівлі, споживча кооперація допомагала селянам збувати вирощену продукцію за кордоном і за виручені кошти закупляти промислові товари та сільськогосподарський реманент. Водночас експортна діяльність кооператорів забезпечувала проведення індустріалізації країни, оскільки за виручені кошти держава закупляла за кордоном устаткування для промислових підприємств. Загалом, збільшивши обсяги заготівель зерна, м'яса, вершкового масла, яєць, овочів, інших продуктів харчування, промислової сировини, упродовж 1920-х років вітчизняна споживча кооперація попри жорстке регламентування її господарської ініціативи з боку центральних та місцевих органів радянської влади, конкуренцію з рядом державних заготівельних структур та приватних посередників, зробила значний внесок у забезпечення внутрішнього ринку, підтримку індустріалізації та посилення позицій України на світовому ринку.

Однак споживча кооперація усе більше залучалася владою до виконання хлібозаготівельних планових завдань, тому її заготівельна галузь є найбільш переконливим фактом одержавлення системи. У 1928 р. через економічно згубні рішення влади споживча кооперація стала заручницею соціально-економічної та політичної ситуації, що склалася на селі, оскільки була засобом, за допомогою якого більшовики директивним шляхом забирали хліб із села.

РОЗДІЛ 4

ПРОМИСЛОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР В УМОВАХ НЕПУ

4.1. Налагодження промислової діяльності споживчої кооперації в першій половині 1920-х років

Методи воєнного комунізму практично довели кооперативну промисловість до цілковитої руїни. На межі 1920–1921 рр. необхідних промислових товарів не вистачало ні місту, ні селу. З цього приводу один із партійно-радянських очільників УСРР, на той час нарком продовольства О.Г. Шліхтер визнавав, що «товарів у даний момент взагалі немає», відтак «виникло так зване безтовар'я» [1, с.424]. Дати раду націоналізованим підприємствам, частина з яких не працювала, держава не могла. Стосовно цього голова Раднаркому РСФРР В.І. Ленін був змушений визнати: «...ми надто далеко зайшли по шляху націоналізації торгівлі і промисловості, по шляху закриття місцевого обороту. Чи було це помилкою? Безперечно» [2, с.63].

Соціально-економічна ситуація в країні вимагала термінової організації виробництва товарів широкого вжитку. Наповненню внутрішнього ринку товарами мала сприяти денационалізація і передача нею в оренду господарським структурам середніх та малих підприємств. Тобто більшовики, за словами голови ВРНГ України В.Я. Чубаря, були змушені відмовитись від «механічної концентрації виробництва» і дати простір для виявлення ініціативи підприємствам різних форм власності. Зокрема, він підкреслював: «Пересунувши на перший план велику промисловість, ми, природно, повинні були виразно і точно сказати, що дрібну й частину середньої промисловості потрібно звільнити від безпосереднього державного управління і віддати тим новим силам, які до цього часу не були залучені до нашого державного будівництва» [3, с.104].

В екстремальних умовах 1921 р. партійно-радянське керівництво, розпочавши денационалізацію підприємств, зробило ряд заходів щодо залучення споживчої кооперації до вирішення проблеми випуску товарів, яких

тоді бракувало. Пленум ЦК КП(б)У (липень 1921 р.) указав на необхідність з метою поповнення товарообмінного фонду споживчої кооперації приділити увагу відродженню її промисловості. Зокрема, у рішеннях пленуму підкреслювалося, що діяльність ВУКС «повинна бути розвинута максимальною мірою у бік якомога ширшого використання місцевої ініціативи населення, особливо в галузі обробки харчових продуктів» [4, с.162–163].

Відтак з переходом до непу кооператори для збільшення випуску товарів першої необхідності мали відродити промислове виробництво. Для цього вони отримали можливість утворювати власні підприємства та брати в оренду державні, заготовляти для промислових підприємств сировину, займатися виробництвом товарів і переробкою сільгосппродукції. Не випадково у контексті державної політики денаціоналізації промисловості Перший Всеукраїнський з'їзд уповноважених ВУКС (15–23 серпня 1921 р.) розробив заходи щодо відродження промислової діяльності споживчої кооперації. У рішеннях з'їзду підкреслювалося, що «завдання кооперації полягає в тому, щоб з метою налагодження постачання населення, створити власне виробництво» [5, арк.5].

Важливим чинником налагодження кооперативної промислової діяльності в умовах непу була наявність матеріально-технічної бази. Відтак у постанові РНК УСРР від 21 червня 1921 р. «Про кустарну і дрібну промисловість та сільськогосподарську кооперацію» [6, с.366] зазначалося, що брак товарів першої необхідності спонукає вжити заходи щодо денаціоналізації промисловості. Відтоді держава розпочала поступове повернення споживчій кооперації невеликих та середніх підприємств. З цього приводу 11 липня 1921 р. на засіданні правління Подільської губспілки акцентувалося, що «промислова справа чи не найважливіша для життя кооперації». Тому кооператори ухвалили вимагати повернення «якнайбільшої кількості підприємств, щоб вони по потрапили в руки приватним особам». Ішлося про те, що приватнику «треба перешкодити за будь-яку ціну, бо промисловість на довгі роки випаде з рук кооперації, або її доведеться творити нову». Виявивши

наполегливість, подільські кооператори тоді повернули 15 миловарних та 2 свічних заводи, завод колісної мазі, ряд млинів і олійниць [7, арк.43].

Керівництво ВУКС неодноразово зверталось до державних органів з клопотанням повернути кооператорам максимальну частину їх підприємств. Згідно з постановою ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. «Про дрібну й кустарну промисловість» промислові підприємства з кількістю робітників більше 5 чоловік із механічним двигуном або більше 10 чоловік без механічного двигуна вирішили передати приватним особам чи кооперації [8, с.128–129]. На підставі рішення РНК УСРР від 24 жовтня 1922 р. споживчій кооперації повернули ще невелику частину раніше націоналізованих підприємств та промислів [9, арк.64]. Постанова РНК УСРР від 5 грудня 1922 р. «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» мала на меті зробити ще один «жест доброї волі» на адресу кооператорів з боку держави [10, с.1000–1001]. При цьому НК внутрішніх справ доручили у 2-тижневий термін виробити спільно з ВУКС інструкцію про порядок повернення системі будівель і складів. Залучення силової структури до виконання постанови свідчило про те, що процес повернення кооперації підприємств відбувався складно.

У перші роки непу податкових пільг від держави промислові підприємства споживчої кооперації не мали. Навпаки, шляхом їх оподаткування існуюча влада прагнула отримати додаткові кошти для держави. Так, декрет РНК УСРР від 14 червня 1921 р. «Про податки і збори, які стягуються на користь міських рад з торгівлі та промислів» зобов'язував фіскальні органи оподатковувати промислові підприємства в інтересах місцевих рад. Декрет встановив розміри оподаткування промислових підприємств, ураховуючи їх потужність [11, с.349]. 26 серпня 1921 р. було ухвалене рішення, спрямоване на розширення податкових зборів з промислових підприємств. Ідеться про постанову ВУЦВК «Про промисловий податок», згідно з якою вказаний податок поширювався на всі ненаціоналізовані промислові підприємства [12, с.550–551]. Кооперативні промислові підприємства обкладалися промисловим податком на загальних підставах, а він, у свою чергу, складався з патентного і зрівняльного зборів.

Крім загальних податків уряд запровадив спеціальні податки для підприємств більш рентабельних галузей виробництва. Так, РНК УСРР 12 липня 1921 р. ухвалив декрет «Про натуральний податок на підприємства, які переробляють зерно» (мірчук), на підставі якого на борошно-круп'яні підприємства споживчої кооперації був введений податок у розмірі 2-х фунтів (фунт дорівнював 409,5 г) із кожного пуда перемелюваного зерна [13, с.440–442]. Спочатку держава надала підприємствам споживчої кооперації з переробки насіння соняшнику податкові пільги. Відповідно до декрету РНК УСРР від 27 липня 1921 р. кооперативні олійниці мали податкову знижку в розмірі 25%. Однак продовольча криза змусила уряд 1 жовтня того ж року видати постанову «Про встановлення промислового податку на підприємства, які переробляють олійне насіння», за якою олійниці споживчої кооперації поставили в однакові умови оподаткування із приватними [14, с.671].

Окремий податок мали платити ті підприємства, які вважалися прибутковими і на продукцію яких існував попит. Так, декрет РНК УСРР від 30 квітня 1922 р. «Про податки на пиво» встановлював оподаткування у тому числі кооперативних пивоварних підприємств [15, с.75]. На підставі постанови ВУЦВК від 15 березня 1922 р. «Про промислове оподаткування виробництва предметів розкоші і торгівлі ними» оподаткуванню підлягали підприємства, які виробляли предмети розкоші. До предметів розкоші були віднесені сундуки, портфелі, сумки, сідла й упряжі, тобто ті предмети, на які існував попит населення. Промислові підприємства, які виробляли вказану продукцію, мали сплачувати додатковий промисловий патентний збір у розмірі 50% від розміру патентного збору і 6% з обороту [16, с.206–207]. Ураховуючи складність економічної ситуації, викликаної голодом, керівництво УСРР запровадило ряд додаткових податків. Так, постанова ВУЦВК від 13 вересня 1921 р. «Про оподаткування процентних зборів на користь голодуючих торговельних і промислових свідочств і операцій переказу» вводила збір із промислових підприємств для підтримки голодуючих у розмірі 10% від вартості промислового свідочства [17, с.592], а декрет ВУЦВК від 10 травня 1922 р. «Про

додаткове оподаткування торговельних та промислових підприємств для надання допомоги голодуючим» встановлював додаткове оподаткування промислових підприємств у розмірі 1% з обороту [18, с.381–382].

З огляду на те, що більшість націоналізованих підприємств переживала кризу, держава вирішила здавати частину з них в оренду. Обґрунтування цієї практики підтверджує позиція голови ВРНГ УСРР В.Я. Чубаря, який у 1921 р. зазначав, що потрібно здавати в оренду передусім недіючі підприємства, «ті, що не можуть працювати за рахунок державних ресурсів, а здатні давати матеріальні цінності шляхом залучення нових продуктивних сил» [3, с.108].

Ухвалою X Всеросійської конференції РКП(б) (травень 1921 р.) допускалося здавання «в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державних підприємств» [19, с.235]. Так, діяльність дрібних підприємств на орендних засадах дозволяв декрет ВЦВК «Про кустарну і дрібну промисловість» від 7 липня 1921 р. [20] та аналогічний декрет ВУЦВК від 26 липня того ж року [21]. Більш чітко право оренди державних підприємств кооперацією було визначено постановою РНК УСРР від 8 серпня 1921 р. «Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ» [22, с.504]. Характерно, що проблему пошуку замовлень на продукцію, сировини та обладнання кооператори, які орендували підприємства, мали вирішувати самотужки.

З огляду на відсутність податкових пільг для кооперативної промисловості стає зрозумілим, що її відродження у перші місяці непу було під силу лише фінансовоспроможним організаціям. Одним із перших великих орендованих у держави підприємств була кондитерська фабрика в Києві, яку ВУКС узяла в оренду восени 1921 р. на 2,5 роки. З грудня 1921 р., спільно з Харківською губспілкою, ВУКС почала орендувати 4-й державний млин [23, арк.24]. Згідно з декретом РНК республіки «Про рибну промисловість» від 12 липня 1921 р. споживча кооперація на підставі орендних договорів з Укрголоврибою і Наркомпродом УСРР отримала право користування рибними промислами Чорного та Азовського морів [24, с.439–440]. Щоб підтримати кооператорів, більшовики вдалися до незаконних дій, націоналізувавши будівлі та інвентар

для вилову риби у приватних рибалок і передавши їх ВУКС [25]. Загалом розпочата політика денаціоналізації підприємств та господарська ініціатива кооператорів сприяли тому, що вже на початок 1922 р. ВУКС мала 19 власних та орендованих промислових підприємств [26, с.181].

Залучаючи кошти пайовиків, проявляючи господарську винахідливість і враховуючи тодішню кон'юнктуру ринку, почали відроджувати або створювати нові підприємства з переробки сільгосппродукції та виробництва товарів широкого вжитку. Позаяк існував великий попит селян на шкіряні товари, кооператори відновлювали діяльність шкірообробних та шкіро-взуттєвих підприємств. Декрет РНК УСРР від 30 серпня 1921 р. «Про порядок заготівлі шкіряної сировини і козовчини» дозволяв кооператорам збирати необхідну для виробництва сировину [27, с.564]. Проте розміри заготівлі шкірсировини були обмежені, бо визначалися Головним управлінням шкіряної промисловості.

Як і ВУКС, місцеві спілки через брак коштів орендували промислові підприємства, на продукцію яких чекали члени кооперації. Так, у 1921 р. Зміївське райвідділення Харківської губспілки взяло в орендне користування у держави 8 млинів, 2 олійниці, крейдяні кар'єри, вапняковий, крохмальний та кавовий заводи, чоботарню, перукарню [28, арк.7]. Водночас споживча кооперація Чернігівщини орендувала чимало підприємств, серед яких було 80 млинів, цегляний завод, крупорушки, заводи з переробки шкіри, лісорозробки, текстильна фабрика в Новгород-Сіверському, миловарний завод [29, с.2].

Однак оренду на початку непу можна вважати «хлібною або булочною», бо серед орендованих кооператорами підприємств переважали млини. Згідно з постановою РНК УСРР від 12 липня 1921р. «Про регулювання борошно-круп'яної промисловості» Уккранаргоспу та Наркомпроду дозволялося здавати в оренду млини: у першу чергу, кооперативам, у другу – приватним підприємцям [30, с.443]. Місцеві споживчі товариства почали активно брати в оренду млини, оскільки існувала велика потреба населення у перемеленні зерна. Зокрема, із серпня 1921 по липень 1922 рр. споживча кооперація Полтавщини орендувала у держави 63 млини і 20 просорушок [31, с.48].

Загалом дозвіл на оренду державної промисловості кооператорами вже до кінця 1921 р. дав помітні результати. В оренді у кооперативних організацій України тоді перебувало 544 промислових підприємств [32, с.8]. Проте слід зауважити, що серед указаної кількості були підприємства не лише споживчої, але й інших видів кооперації. Орендовані кооператорами підприємства репрезентували майже всі галузі промисловості, утім основна їх кількість зосереджувалася на борошномельній (млини, крупорушки).

Крім випуску продукції для своїх пайовиків споживча кооперація виконувала державні завдання. Так, відділ фабрикатів Наркомпроду УСРР із весни 1921 р. регулярно давав замовлення щодо виробництва тютюнових виробів для потреб армії [33, арк.11]. Восени 1921 р. на виконання розпоряджень держави щодо утворення насіннєвого фонду допомоги селянам кооператори Харківщини та Чернігівщини заснували насіннєві господарства [34, арк.24].

Кінець 1921 р. позначився помітним захопленням споживчих кооперативів та їх спілок промисловою діяльністю. Тоді губспілкам належало понад 1 тис. промислових підприємств [35, с.30]. Ряд кооперативних організацій мали у своєму підпорядкуванні по декілька різних за призначенням промислових підприємств. Наприклад, у розпорядженні Київської губспілки була сірникова фабрика, 2 миловарних заводи, фабрика колісної мазі, швейна та трикотажна фабрики, цегельний завод, чоботарня, ткацька майстерня, жерстяна та слюсарна майстерні. Волинська губспілка успішно експлуатувала завод з виробництва меблів і завод колісної мазі, кавову майстерню, лісопильню, майстерню з виготовлення тари, 12 сушилок і 12 пунктів для виготовлення варення [36].

Отже, протягом 1921 р. з огляду на те, що державна промисловість лише починала розвиватись, коли простежувалася велика нестача товарів, споживча кооперація зуміла організувати виробництво предметів першої необхідності.

У 1922 р. кооператори через брак коштів вдалися до створення спільних з державою промислових підприємств. Зокрема, у червні 1922 р. ВУКС уклала угоду з НК земельних справ УСРР на розробку лісних ділянок [37, арк.44]. Обмеженість коштів для роботи промислових підприємств змушувала

кооператорів звертатись за фінансовою підтримкою до держави. Так, у 1922 р. у власність ВУКС перейшов великий олійний завод у Барвінкові. Оскільки власних коштів для налагодження виробництва на ньому не вистачало, президія правління ВУКС на засіданні 4 жовтня 1922 р. клопоталася перед Українбанком та Держбанком про надання цьому заводу 120 млрд крб як оборотного капіталу [38, арк.16]. За рахунок ВУКС була проведена реконструкція ковбасної фабрики в Харкові, на якій встановили мотор у 15 кінських сил, відремонтували льодники та склад [39]. Серед власних підприємств ВУКС у той період також ефективно працювали Преображенський варочний пункт (Сумський повіт Харківської губернії); консервна фабрика та лаковий завод в Одесі; лісні розробки на Сумщині та у Святогірську Донецької губернії. Усього ж у 1922 р. у розпорядженні ВУКС перебувало 27 власних та орендованих підприємств [40, с.29].

Господарська ініціатива кооператорів на місцях проявлялася у спробі відкриття різного призначення невеликих та середніх підприємств. Наприклад, нові види виробництва освоїли кооператори Харківщини. Так, цегельний завод №1 споживчої кооперації в м. Валки Харківської губернії у 1922 р. виробив майже 1 млн штук, завод №2 – відповідно 500 тис., завод №3 на станції Люботин – 1 млн штук цеглин, що свідчило про брак будівельних матеріалів [41, арк.12]. Особливістю виробничої діяльності Полтавської губспілки було те, що вона активно переробляла сільськогосподарську продукцію, приймаючи її від населення згідно з продподатком і отримуючи за переробку 25% овочів [42, с.404]. Навесні 1922 р. Чернігівський губробкооп для забезпечення своїх членів овочами заснував секцію городництва [43, арк.4]. Водночас пленум Київського губробкоопу вирішив зайнятися городництвом [44, с.15–16].

Отже, протягом 1921–1922 рр. спостерігався справжній бум у відродженні промислової діяльності споживчої кооперації УСРР. Це було суттєвою підтримкою державі у вирішенні проблеми задоволення населення у товарах та продуктах першої необхідності. Проте захоплення споживчої кооперації промисловою діяльністю у перші місяці непу швидко пройшло, що пояснюється нестачею коштів, нерентабельністю ряду промислових

підприємств, конкуренцією з боку приватних і державних підприємств, дисбалансом цін на промислові товари та сільськогосподарську продукцію й особливо неврожаєм. З огляду на вказані причини кооператори були змушені скорочувати промислові підприємства. Відтак на 1 жовтня 1922 р. їх залишилось лише 265, з яких 249 належали райспілкам. Переважали підприємства харчової (102) та деревообробної (105) галузей [35, с.30].

З огляду на тенденцію до зменшення промислових підприємств II з'їзд уповноважених ВУКС (грудень 1922 р.) підкреслив, що концентрація коштів та ресурсів дала помітний результат, оскільки рентабельно працювали великі промислові підприємства, у тому числі ті, які належали ВУКС. Тим самим керівництво ВУКС і надалі намагалось перебрати на себе право монополіста у промисловій галузі [45, с.146–147]. У резолюції з'їзду «По доповіді про промислову діяльність» ішлося про усунення тенденції до закриття промислових підприємств. Зокрема, у документі підкреслювалось, що «завданням промислової праці споживчої кооперації має бути вироблення речей широкого масового споживання хорошої якості з нахилом до зниження ціни для продажу» [46, арк.56]. Відтак для стабілізації діяльності промислових підприємств було визначено ряд напрямів: прилаштованість їх до умов госпрозрахунку, наявність оборотних коштів, економія ресурсів за рахунок використання місцевої сировини і раціонального устаткування, зниження організаційних видатків та засобів на транспорт тощо.

Хоча з другої половини 1922 р. накреслилася тенденція до стабілізації споживчого ринку України, проте питання забезпеченості населення товарами домашнього вжитку та продуктами харчування залишалось не вирішеним. З цього приводу сьома конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) зазначала, що першочерговим завданням є «покращення організації виробництва з метою зниження собівартості продуктів на всіх наших фабриках і заводах, і в першу чергу на тих із них, які працюють на селянський ринок» [4, с.269–270].

Для витіснення приватника з промислових галузей держава застосувала заходи щодо підтримки промислової діяльності кооперації. Більшовики

продовжили повернення кооператорам націоналізованих підприємств, що підтверджує постанова ВУЦВК від 26 лютого 1923 р. «Про порядок повернення споживчій кооперації підприємств, що належали їй» [47, с.221–222]. Водночас держава залишила за собою право на частину колишніх підприємств споживчої кооперації. Загалом протягом 1923 р. на клопотання перед вищими органами влади ВУКС були повернуті взуттєва фабрика в Києві та цегельний завод у Харкові. Водночас місцевим райспілкам держава повернула ряд шкірзаводів і олійниць. Частину націоналізованих млинів та ремонтних майстерень повернули споживчим товариствам [48, с.15–16].

З метою вдосконалення системи оподаткування існуюча влада запровадила практику грошового податку з промислової діяльності підприємств, скасувавши натуральну форму податку. На це спрямовувалася постанова ВУЦВК від 30 березня 1923 р. «Про звільнення в 1922–1923 бюджетному році від сплати зрівняльного збору млинів, шеретівок та олійниць, оподаткованих натуральним промисловим податком і про зміну декретів ВУЦВК та РНК УСРР від 11 квітня 1922 р. і ВУЦВК від 28 червня 1922 р.» [49, с.395].

Проблему для споживчої кооперації становили промислові підприємства, які не могли сповна розгорнути свою діяльність, але були спроможні сплачувати податки на користь держави. З огляду на це певним податковим полегшенням для тимчасово непрацюючих підприємств була постанова РНК УСРР від 20 квітня 1923 р. «Про звільнення від податків підприємств, що знаходяться на консервації» [50, с.418–419]. На підставі даної постанови тимчасово непрацюючі підприємства звільнялися від оподаткування патентними зборами за умови, що з належних їм складів не реалізовуватимуться рештки продукції. Однак сама процедура визнання підприємств у стані консервації була доволі бюрократичною.

На початку 1923 р. промислова діяльність споживчої кооперації активізувалася в результаті хорошого врожаю 1922 р. та певної стабілізації фінансового стану системи. У той період вона стала більш продуманою і спланованою. Так, 10 січня 1923 р. на засіданні правління ВУКС був

заслуханий план промислової роботи споживчої кооперації. Відзначивши нестачу власних коштів і дорожнечу державних кредитів, присутні на зібранні наголосили на доцільності утримання лише власних промислових підприємств при зменшенні кількості орендованих [51, с.3]. Керівництво ВУКС зобов'язало промисловий відділ регулярно на засіданнях правління затверджувати промислову програму кожного підприємства [52, с.3–4].

У першій половині 1923 р. ефективно працювали потужні підприємства ВУКС, з-поміж яких слід назвати кондитерську фабрику «Лена» у Харкові. Це підприємство випускало до 2 тис. пудів кондитерських виробів на місяць. Барвінківська олійниця, крім переробки насіння соняшнику, яке надходило від селян, здійснювала переробку олійної сировини відповідно до завдань Наркомпроду УСРР. Миловарний завод ВУКС випускав до 6 тис. пудів мила на місяць. Шкіряний завод підняв свою продуктивність у 5 разів порівняно з попередніми роками, випускаючи щомісяця до 1 тис. шкір. Це дало підстави ВУКС розширити пропозиції зразків своєї продукції на Київському Контрактовому та Харківському Хрещенському ярмарках, що проходили в січні-лютому 1923 р. Зокрема, для Контрактового ярмарку миловарний завод виробив 2 тис. пудів мармурового і 12 тис. штук туалетного мила [53, с.4].

На початок 1923 р. припадає певне пожвавлення промислової діяльності райспілок, хоча загальна кількість підприємств на той час зменшилася і становила 149 одиниць. З них власних було 56 і орендованих 93, що свідчило, з одного боку, про бажання райспілок розвивати власне виробництво, а з другого – про обмеженість коштів [26, с.133]. Однак тоді спостерігалось урізноманітнення галузей промислового виробництва. У розпорядженні райспілок були підприємства понад 30 галузей, серед яких переважали млини, олійниці, підприємства з переробки овочів, шкіряні заводи, крупорушки, миловарні заводи [54, с.9]. За іншим джерелом, на 1 січня 1923 р. райспілки мали 205 підприємств 33 видів, що зафіксовано в додатку Г.

Ряд райспілок УСРР мали по кілька різних за призначенням промислових підприємств. Наприклад, у розпорядженні Катеринославської райспілки були 3

млини, 3 олійниці і шкіряний завод [55, арк.94]. У віданні Полтавської райспілки працювало 8 власних підприємств, серед них 5 млинів, 2 шкіряних заводи і механічна майстерня [56, арк.9]. Рентабельно діяв шкіряний завод Одеської райспілки. У березні 1923 р. ним було вироблено 800 пудів шкіри для підшов. Разом з тим райспілка активно займалася пуском консервної фабрики, створеної за новітніми технологіями [57, арк.48]. Підприємства робітничо-міської кооперації розширювали безперебійне забезпечення робітників найбільш необхідними товарами за цінами, нижчими від приватних. Зокрема, у 1923 р. Красногвардійський робітничий кооператив у Донбасі водночас мав ковбасний та миловарний заводи, а також хлібопекарню [58].

Серйозною перешкодою для розгортання промислової діяльності споживчої кооперації стала криза збуту, яка почала виявлятися з середини 1923 р. Щоб задовольнити потреби населення у дешевій продукції, існуюча влада була змушена заохочувати промислову діяльність кооперації. Для вдосконалення процесу стягнення податків з промислових підприємств радянська влада вирішила розширити систему оподаткування у грошовій валюті. Так, 13 липня 1923 р. вийшла постанова Президії ЦВК і РНК СРСР «Про поширення на підприємства борошномельної, круп'яної та олійної промисловості Положення про державний промисловий податок» [59, с.35–36]. Цим документом скасовувалися попередні законодавчі акти щодо натуральної сплати податку, відтак перехід підприємств зазначених галузей споживчої кооперації на грошовий податок мав сприяти вдосконаленню їх взаєморозрахунків з державою, банками і споживачами.

Погіршення економічної ситуації в Україні та зростання цін на промислові товари примушувало кооператорів зберігати власні, навіть збиткові, виробництва з тим, щоб забезпечити населення товарами за помірними цінами. З метою підтримки промислової діяльності своїх підприємств у липні-серпні 1923 р. ВУКС домовлялася з Українбанком про видачу нових кредитів, без яких врятувати окремі з них було складно [60, арк.3]. Проте ряд промислових підприємств споживчої кооперації навіть в умовах економічної кризи

продовжували працювати досить ефективно. Так, протягом жовтня–грудня 1923 р. підприємства Одеської райспілки, постійно вивчаючи кон'юнктуру ринку та попит населення, випустили 1 тис. 687 пудів шкіри для підшов та 5927 пудів пасів, а консервна фабрика виробила за цей період 156 тис. 733 банок рибних і овочевих консервів та 20 пудів повидла [61, арк.165].

Попри вжиті радянською владою заходи зупинити розходження в цінах на промислові товари та сільгосппродукти не вдалося. Державні промислові підприємства, об'єднавшись у трести, утримували монопольне становище на ринку промислових товарів. Розбіжність «ножиць цін» восени 1923 р. досягала 300% на користь промислових товарів порівняно із сільськогосподарськими [62, с.94]. У цей скрутний період п'ята надзвичайна сесія Ради ВУКС (листопад 1923 р.) звернула увагу кооператорів на те, що потрібно зберегти підприємства, здатні випускати дефіцитну продукцію. Тоді ж ВУКС активізувала взаємозв'язки з промисловим відділом Центроспілки СРСР. Для того, щоб зберегти шкіряні заводи, промисловий відділ ВУКС вирішив терміново замінити машини. Зокрема, 5 листопада 1923 р. цей відділ дав завдання Московській конторі ВУКС придбати через Центроспілку партію машин для розтягування шкіри [63, арк.87]. Для збереження трикотажної фабрики Київської філії правління ВУКС терміново вишукало кошти для завезення з-за кордону партії машин та сировини [64, арк.52]. Щоб забезпечити населення сірниками, керівництво ВУКС 25 вересня 1923 р. ухвалило Київську сірникову фабрику «Блискавка» не закривати, а навпаки – знизити вартість сірників, що, звичайно, було на той час ризикованим кроком [65, арк.14].

У період загострення економічної кризи радянська влада на підставі інструкції ВРНГ УСРР від 12 листопада 1923 р. «Про порядок надання в оренду державних підприємств» пішла на розширення практики передачі їх в орендне користування господарським структурам. Передусім заохочувалася оренда споживчою кооперацією та іншими господарськими структурами тих підприємств, які працювали виключно для задоволення членів кооперації, а не «для збуту продукції виробництва на вільному ринку» [66, с.6–7]

Окрім чітко визначених державою промислових підприємств, оренда яких була можливою, ВУКС вирішила виявити ініціативу у цій справі. Зокрема, на засіданні правління ВУКС 21 грудня 1923 р. ухвалили узяти в оренду спільно з Українбанком, за різними даними, від 5 до 8 цукрозаводів [67, арк.142]. Кооператори прагнули орендувати ті борошномельні підприємства, які навіть у період економічної кризи могли бути рентабельними. Тоді кількість млинів споживчої кооперації набагато поступалася перед приватними: із загальної кількості 3114 млинів в Україні кооперативні становили 6%, державні – 10% і приватні – 84% [68, с.195]. Щоб підтримати ініціативу місцевих організацій щодо розгортання борошномельної галузі, керівництво ВУКС неодноразово клопоталося перед регулюючими інстанціями. Доказом цього є постанова УЕР від 20 листопада та рішення РНК УСРР від 20 грудня 1923 р. про передачу в орендне користування Вапнярській райспілці Печерського державного млина [69, арк.18]. Водночас ВУКС, не маючи ресурсів на розвиток, передала частину підприємств в оренду державним структурам. Так, у грудні Святогірські лісорозробки були передані в оренду пайовому товариству «Укрліспаливо» [70, арк.6].

Загалом упродовж другої половини 1923 р. простежувалася тенденція до зменшення промислових підприємств споживчої кооперації. Якщо в кінці 1922 р. у власності ВУКС перебувало 27 промислових підприємств, то на кінець 1923 р. їх залишилося 20 [40, с.29]. У листопаді 1923 р. за сприяння держави Українбанк виділив 10 райспілкам кредит у 3 тис. 400 крб на поліпшення діяльності підприємств і придбання сировини [48, с.16]. Попри фінансову допомогу держави та власну господарську ініціативу у другій половині 1923 р. мережа промислових підприємств райспілок скоротилася майже на 30% [54, с.8]. Проте навіть у складних економічних умовах кооператори прагнули оптимізувати свої промислові підприємства з тим, щоб продовжити їх діяльність і випуском товарів повсякденного вжитку та продуктів харчування допомагати державі не допустити ще більшого погіршення ситуації. Восени 1923 р. продукція промислових підприємств ВУКС складала понад 10% від усіх закуплених нею товарів [48, с.16].

Необхідність подолання наслідків кризи збуту 1923 р. змусила більшовиків певною мірою знизити ціни на промислові товари, провести грошову реформу, що сприяло поступовій стабілізації економіки. Зростання купівельної спроможності міського і сільського населення призвело до загострення попиту на промислові товари. Замість кризи збуту посилювався товарний голод, усунути який були покликані й промислові підприємства споживчої кооперації. Відтак XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) наголосив на необхідності усунення приватного виробника і забезпечення населення товарами за цінами, нижчими за середньоринкові [71, с.238]. На розширення кооперативної промисловості була спрямована постанова ЦВК та РНК СРСР від 20 травня 1924 р. «Про споживчу кооперацію», на підставі якої кооператори більш масштабно могли займатися переробкою сировини, виготовленням промислових товарів, продуктів харчування, влаштуванням ферм тощо [19, с.413].

Радянській владі було вигідно залучати підприємства споживчої кооперації до переробки сільськогосподарської продукції, урахувавши той факт, що вона мала тісний зв'язок з виробником, мережу заготівельних пунктів і потужності для переробки. Так, згідно з постановою IX Всеукраїнського з'їзду Рад від 10 травня 1925 р. «Про сільське господарство» для правильної організації збуту сільськогосподарської продукції місцева промисловість мала приділити увагу розширенню будівництва переробних підприємств і холодильників, мережі елеваторів, цукроварень [72, с.541]. Липневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У зобов'язав споживчу кооперацію відшукати власні фінансові можливості для розширення переробних підприємств та раціоналізації їх виробництва [4, с.339].

Щоб зацікавити селян у збільшенні випуску сільгосппродукції для її подальшої переробки, 2-ї сесія ВУЦВК (жовтень 1925 р.) окреслила завдання щодо розширення крохмале-патокового виробництва та гуральництва, спорудження нових млинів для переробки кукурудзи на борошно, переробки тваринницької продукції. Відтак споживча кооперація мала взяти на себе виконання важливого державного завдання – не тільки заготівлю, але й

переробку сільськогосподарської продукції з метою насичення внутрішнього ринку та налагодження експорту [73, с.1196–1198].

Промисловість споживчої кооперації України все більше потерпала від адміністрування з боку держави. 29 вересня 1924 р. УЕР ухвалила постанову «Про промислову діяльність української кооперації та її перспективи», за якою влада свідомо обмежувала активність споживчої кооперації, змушуючи її підприємства працювати переважно в переробній галузі, де б вони не становили великої конкуренції державній промисловості, наприклад, млинарстві і переробці насіння соняшнику. Саме в переробних галузях кооперативні підприємства мали потіснити приватний сектор [74, с.9–10]. Підтвердженням посилення втручання держави у промислову діяльність споживчої кооперації можна вважати постанову ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. «Про відділи місцевої промисловості окружних виконавчих комітетів» [75, с.1131–1135]. Ці відділи отримали право здійснювати нагляд за місцевою кооперативною промисловістю. Постанова РНК УСРР від 12 лютого 1925 р. «Про санітарний догляд за виготовленням, сховом і продажем харчових продуктів, смакових речовин і напоїв» посилила контроль НК охорони здоров'я за якістю продуктів кооперативних промислових підприємств [76, с.119].

Відправним моментом у розробці перспектив промислової діяльності споживчої кооперації України в середині 1920-х років відповідно до державних завдань стала VI сесія Ради ВУКС (17–19 лютого 1924 р.). Результатом обговорення зазначеної проблеми стала резолюція «Про напрямок промислової діяльності» [77, с.5]. Сесія проаналізувала причини збитковості промислових підприємств і запропонувала райспілкам та споживчим товариствам більш уважно підійти до перегляду питання про їх промислову роботу. Кооператорам необхідно було встановити економічну доцільність збереження підприємств: якщо термін обігу, вкладеного в промислове підприємство капіталу, більший від терміну погашення державного кредиту, то воно має бути закрите [78, с.5–7].

Промислова діяльність споживчої кооперації протягом 1924–1925 рр., характеризувалася певними особливостями: по-перше, з центру вона

перемістилася у споживчі товариства та їх спілки, по-друге, відмовившись від ряду галузей виробництва, кооператори зосередили переважну увагу на розширенні переробних підприємств. Тобто основне місце серед підприємств займали переробно-харчові, зокрема, хлібопекарні, млини, підприємства з виробництва ковбасних і кондитерських виробів.

На 1 жовтня 1924 р. у розпорядженні ВУКС перебувало 18 промислових підприємств [79, с.14–15]. До Харківської філії ВУКС входило 8 підприємств, зокрема, в Харківському проммістечку містився миловарний, шкіряний, цегельний, ремонтно-механічний, деревообробний заводи, кондитерська фабрика, олійниця у Барвінкові і крохмале-патоковий завод поблизу Сум. Київській філії ВУКС належало 6 підприємств: миловарний та шкіряний заводи в Радомишлі, миловарний завод, трикотажна, сірникова та взуттєва фабрики в Києві. Одеська філія ВУКС мала 4 підприємства: шкіряний завод і консервну фабрику в Одесі, рибні промисли на Чорному та Азовському морях [40, с.29]. Право на існування ці підприємства довели рентабельністю і тим, що «систематично спостерігалось позитивне ставлення споживача до їх продукції» [80, с.54].

Окремі підприємства ВУКС працювали дуже продуктивно. Миловарний завод у Харкові, діючи на засадах госпрозрахунку, за 1924–1925 рр. виробив 82 тис. 531 пудів мила [81, арк.15]. Тим самим споживча кооперація забезпечувала населення господарським та туалетним милом, адже на той час державна промисловість України задовольняла потреби населення у цій продукції тільки на 20% [82, с.21]. Рентабельно працювала консервна фабрика ВУКС в Одесі. За 1924–1925 рр. цим підприємством було вироблено 2 млн 870 тис. 441 банку овочевих і рибних консервів для внутрішнього ринку та на експорт [83, с.26].

Кооператори продовжували шукати внутрішні ресурси для збільшення випуску недорогої, але потрібної населенню продукції. Так, протягом 1924–1925 рр. промисловим відділом Київської контори ВУКС були здійснені певні заходи щодо збільшення випуску та поліпшення якості продукції Київського шкіряного та миловарного заводів. Запровадження німецьких технологій сприяло випуску більш міцної шкіри для підшов [84, с.27].

Існував досвід укладання угод щодо випуску продукції підприємств ВУКС для конкретного замовника. Зокрема, у вересні 1924 р. була укладена угода між ВУКС та Харківським губвідділом Всеросійської профспілки робітників харчової й смакової промисловості про реалізацію цукерок Харківської кондитерської фабрики [85, арк.7]. Така угода дозволяла не лише покращити забезпечення населення кондитерською продукцією, але й розширити виробництво, бо частину продукції кооператори виробляли на замовлення РСФРР.

Протягом 1924–1925 рр. ряд промислових підприємств ВУКС була змушена закрити або продати державі. Так, на кінець 1924 р. у підпорядкуванні ВУКС залишилося 10 промислових підприємств, а через рік їх було 6. Серед причин закриття ряду промислових підприємств виділимо декілька. По-перше, потреба на продукцію підприємств ВУКС зменшилась або задовольнялася державною промисловістю. По-друге, закриття підприємств пояснювалося відсутністю фінансових можливостей. По-третє, окремі підприємства працювали без належного забезпечення сировиною. По-четверте, не завжди зверталась увага на проблему збуту готової продукції, відтак це призводило до затоварення і втрати обігових коштів. По-п'яте, якість продукції промислових підприємств у ряді випадків була гірша від приватного виробництва, а ціна перевищувала ринкову. Через брак коштів та слабку матеріальну базу райспілкам також довелося скорочувати промислове виробництво. На середину 1924 р. вони змогли зберегти близько 100 підприємств [86, с.150]. У результаті скорочення промислової мережі райспілок зменшилася і кількість промислових галузей, а саме – із 17 на 1 жовтня 1924 р. до 11 на 1 жовтня 1925 р. [87, с.21].

У той час, коли кількість промислових підприємств ВУКС та райспілок зменшувалася, накреслилася тенденція до зростання чисельності невеликих промислових підприємств робітничо-міської та сільської кооперації, які потребували менших затрат. Приклад Київського Соробкоопу, який мав макаронну і кондитерську фабрики, оцтовий та миловарний заводи, два млини, підтверджує, що робкоопи прагнули всебічно задовольняти потреби робітників [88, арк.6–7]. Якщо на 1 жовтня 1924 р. 106 робкоопів України із 336 мали 189

власних промислових підприємств, то через рік 51 робкооп із 315 володів 316 підприємствами, що вказувало на певне поліпшення фінансового стану робкоопів [89, с.374]. За 1924–1925 рр. обсяг продукції промислових підприємств робкоопів становив 13,4% до їх роздрібного товарообігу [35, с.80].

Характерною особливістю промислової діяльності споживчої кооперації упродовж 1924–1925 рр. було те, що саме тоді накреслилося зростання кількості промислових підприємств сільських споживчих товариств. Якщо на 1 січня 1924 р. сільські кооперативи налічували 77 промислових підприємств, то на 1 жовтня 1925 р. їх було вже 261. До кінця 1925 р. сільські споживчі товариства України вже мали 96 млинів та крупорушок, 23 олійниці, 18 пекарень, 7 боєнь та ковбасних майстерень, 15 цегельних та черепичних заводів. Проте частка сільських товариств, які мали промислові підприємства, була тоді ще невеликою – всього 8,5% [35, с.79].

Отже, у перші роки непу спостерігався промисловий сплеск споживчої кооперації України. Однак через брак коштів, конкуренцію з промисловими підприємствами інших форм власності та кризу збуту 1923 р. відбулося помітне зменшення кількості кооперативних промислових підприємств. Ідеться про великі підприємства, утримувати які було важко не лише райспілкам, але й центральній спілці – ВУКС. Водночас накреслилася тенденція до збільшення числа невеликих промислових підприємств робітничої та сільської споживчої кооперації, здатних оперативно задовольняти попит населення у дефіцитних товарах та продуктах. Загалом протягом першої половини 1920-х років промислове виробництво споживчої кооперації було доволі різноманітним, серед її галузей особливо виділялися переробна та харчосмакова.

4.2. Діяльність промисловості споживчої кооперації під час розгортання індустріалізації (1926–1928 рр.)

Указаний період позначився високими темпами промислового розвитку УСРР. Індустріалізація країни спричинила значне зростання міст та збільшення чисельності робітничого класу. Одночасно залишався незадоволеним попит на

промислові товари на селі. Задоволенню споживачів промисловими товарами заважав ряд факторів, зокрема товарний голод 1925–1926 рр., який передусім був викликаний диспропорціями у розвитку промисловості, коли левову частку коштів держава направляла на розвиток важкої промисловості, а легка, зокрема, харчопереробна промисловість, фінансувалась за залишковим принципом. Неповне задоволення споживчого попиту мало наслідком зростання цін на товари широкого споживання і посилення спекуляції [90, с.601]. Тож подолання диспропорції між попитом і пропозицією товарів широкого вжитку стало нагальною потребою. З цього приводу нарком торгівлі УСРР М.О. Чернов був змушений визнати, що «окремі групи товарів залишаються в дефіцитному стані» [91, с.70–71].

З огляду на проблему задоволення населення товарами пленум ЦК КП(б)У (29 березня – 1 квітня 1926 р.) відзначив необхідність підвищення ролі державних та кооперативних промислових підприємств у вирішенні цієї проблеми [4, с.418]. На необхідності усунення причин і наслідків товарного голоду та стабілізації ринку також ішлося у резолюції X Всеукраїнського з'їзду Рад від 13 квітня 1927 р. «Про організацію торгівлі й кооперацію». Так, у матеріалах з'їзду підкреслювалося: «Місцева промисловість у майбутньому матиме велике значення у справі задоволення широкого ринку» [92, с.321]. Таким чином, у контексті розгортання індустріалізації країни на споживчу кооперацію УСРР, яка володіла низкою місцевих промислових підприємств, покладалася надія щодо випуску тих товарів, яких бракувало на ринку, та розширення асортименту продовольчої продукції. Цим вона допомагала радянській владі зосередитися на створенні важкої промисловості. До того ж споживча кооперація мала усунути з процесу виробництва товарів та продуктів харчування приватний сектор, адже за даними одного з державних очільників України О.Г. Шліхтера, в 1925–1926 рр. на приватну промисловість республіки припадало 20% випуску товарів та продуктів харчування [93, с.23].

Для того, щоб спонукати споживчу кооперацію до активізації промислової діяльності, керівництво УСРР зобов'язувало кооператорів відшукувати власні

джерела фінансування промислових підприємств. Так, Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) акцентувала на необхідності проведення реконструкції промислових підприємств усіх форм власності, що, у свою чергу, вимагало значних капітальних затрат [4, с.438]. Іншим джерелом додаткового фінансування місцевої промисловості більшовики вважали жорстку економію виробничих процесів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (26 лютого–3 березня 1927 р.) був присвячений питанню раціоналізації та економії промислового виробництва. Раціоналізація виробництва визнавалася одним із важливих засобів зниження собівартості товарів. Для виявлення додаткових коштів форум радив місцевій кооперативній промисловості поглибити режим економії [4, с.461].

У квітні 1927 р. РНК УСРР видав розпорядження, яке полягало в тому, щоб протягом 1927–1928 рр. усі господарські організації шляхом раціоналізації зменшили свої витрати на 20% порівняно з рівнем 1926–1927 рр. [40, с.37]. Місцеві органи влади намагалися матеріально заохотити кооперативні організації щодо проведення раціоналізаторських заходів у виробничій галузі. Наприклад, 18 вересня 1928 р. Харківський окрвиконком ухвалив постанову про створення фонду преміювання робітників промислових підприємств споживчої кооперації за раціоналізаторські винаходи та їх впровадження [94, арк.237]. Відтак на раціоналізаторські заходи та поглиблення режиму економії кооператорів спонукали як потреби споживачів щодо збільшення товарів, так і вимоги держави щодо зменшення витрат виробництва. Проблему пошуку додаткових джерел фінансування промислових підприємств восьма сесія Ради ВУКС (лютий 1926 р.) пропонувала вирішити шляхом економного використання коштів у господарській діяльності [95, с.1–3]. Рішення одинадцятої сесії Ради ВУКС (19–22 лютого 1927 р.) вимагали від промислових підприємств зменшення витрат у процесі виготовлення продукції та переробки сільгоспсировини [96, с.1–2]. У жовтні 1927 р. Уцербсекція ВУКС розіслала обіжник робкоопам з вимогою протягом року скоротити виробничі витрати промислових підприємств не менше як на 20%. При цьому

підкреслювалося, що зменшення виробничих витрат кооператори мають розглядати не лише як господарське, але й як політичне завдання [97, арк.28].

В останні роки непу фактично припинилася передача споживчій кооперації націоналізованих підприємств. Так, 2 червня 1927 р. була підписана постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про скасування місцевих і Центральної мішаних комісій для розгляду справ, пов'язаних з поверненням споживчій кооперації належних їй підприємств» [98, с.848]. Невдовзі, 10 серпня, ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили нову постанову «Про ліквідацію справ щодо денационалізації дрібних і середніх підприємств», яка припиняла подальше приймання скарг від кооператорів у справах повернення націоналізованих промислових підприємств, а вже подані скарги мали розглядати виключно окружні виконкоми, залишивши за собою право «з власної ініціативи займатися денационалізацією» [99]. Ліквідувавши комісії з повернення підприємств та заборонивши кооператорам подавати скарги, більшовики прагнули поставити крапку на справі денационалізації кооперативної власності.

Однак ситуація на ринку, яка потребувала підтримки кооперативної промисловості, змусила уряд республіки вкотре повернутися до питання про повернення споживчій кооперації націоналізованих підприємств. При цьому керівництво УСРР мало на меті зобов'язати кооперативні організації виконувати державні завдання з випуску товарів. З огляду на це 19 січня 1928 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про повернення споживчим, сільськогосподарським, промисловим і кредитним кооперативним органам будинків і склепових приміщень, що їх набули зазначені організації після 1 січня 1919 р.» [100, с.32–33]. Проте повернуті споживчій кооперації на підставі цієї директиви споруди мали переважно допоміжне призначення, більш потужні промислові підприємства ні тоді, ні в наступні роки кооператори так і не отримали.

Серед вищих господарських плануючих органів побутувала думка про необхідність посилення регулювання промисловою діяльністю споживчої кооперації. Указаний підхід більшовики пояснювали так: «Для широкої постановки промислової діяльності споживчої кооперації в наших умовах

немає особливих підстав...споживча кооперація щодо промислової діяльності відіграє важливу роль лише в тих випадках, де є розпилена сировина і де державна промисловість не може зосередити свою увагу, оскільки це їй не під силу». З огляду на вищевказану тезу, радянська влада акцентувала на тому, що «промислова діяльність споживчої кооперації в таких галузях, як, наприклад, шкіряна, миловарна, не повинна поширюватися, між тим, як у борошномельній, олійній та інших аналогічних галузях вона має бути посилена» [101, с.56]. Тим самим більшовики прагнули усунути споживчу кооперацію з ринку промислової продукції, вважаючи її конкурентом державних підприємств, і змістити її в переробно-харчові галузі.

Діяльність кооперативних промислових підприємств зазнала ще більшого впливу планування з боку влади. Наприклад, 5 грудня 1927 р. Президія ВРНГ УСРР надіслала на ім'я голови правління ВУКС О.Б. Генкіна службову записку з наказом терміново надіслати дані промислового відділу ВУКС для складання 5-річного плану розвитку промисловості республіки, зокрема про розміщення кооперативних промислових підприємств по окремих округах [102, арк.168]. Ці дані були потрібні ВРНГ для виявлення регіональних відмінностей насичення ринку товарами. Відтак виробничі плани споживчої кооперації все більше підпорядковувалися союзним та республіканським державним планам розвитку промисловості.

Держава прагнула регулювати процес відкриття кооператорами нових промислових підприємств, у чому переконує постанова РНК УСРР від 17 липня 1928 р. «Про порядок спорудження, відкриття та переустаткування деяких категорій заводів держустановами та кооперативними організаціями» [103, с.78]. Так, відкривати млини й здійснювати їх подальше переустаткування для збільшення продуктивності кооператорам дозволялося лише відповідно до попередньої згоди окрвиконкому та окрвноторгу. Щоб відкрити нові тютюнові підприємства, олійниці, броварні та гуральні, організації споживчої кооперації мали заручитися дозволом ВРНГ УСРР. Для підприємств харчової промисловості обов'язковою умовою їх відкриття був

дозвіл місцевих органів санітарного нагляду. Розширення промислової діяльності споживчої кооперації супроводжувалося посиленням уваги з боку держави до якості та асортименту продукції. Так, Десятий з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) указав на важливість урахування в роботі промислових підприємств споживчого попиту населення [4, с. 516].

Протягом другої половини 1920-х років держава розраховувала передусім на розгортання переробної галузі споживчої кооперації. По-перше, цього вимагала необхідність вирішення продовольчої проблеми. По-друге, збільшення випуску сільськогосподарської продукції мало завершитися її переробкою на кооперативних, більш технічно оснащених порівняно з приватними підприємствах. По-третє, необхідність розширення мережі переробних підприємств була викликана відновленням експортно-збутової діяльності. Відтак переробна галузь споживчої кооперації мала стати вирішальною в її промисловій діяльності. Без сумніву, для завоювання ринку в переробній галузі кооператорам належало запроваджувати передові технології переробки садовини та городини і тим самим витіснити приватні підприємства [104, с. 207].

Вказуючи на перебої у забезпеченні жителів промислових центрів і новобудов хлібом та на необхідність здешевлення хлібної продукції, керівництво України вимагало спорудження мережі нових борошномельних підприємств державної та кооперативної форм власності [4, с.373]. З огляду на це, протягом 1926–1928 рр. провідні позиції у промисловості споживчої кооперації займала борошномельна справа. Серед чинників, що стимулювали діяльність цієї галузі, слід назвати певні державні пільги, зокрема, дозвіл на продаж кооператорами висівок та відходів і право отримувати прибуток від переробки зерна некооперованого населення. Загалом у 1926–1928 рр. споживча кооперація УСРР вкладала у млинарство не менше 2 млн крб [105, с.41].

Розвиваючи борошномельну промисловість, кооперативні організації мали певну підтримку з боку існуючої влади. Так, для витіснення приватного капіталу з хлібного заготівельного та споживчого ринку 15 травня 1926 р. РПО СРСР видав секретну постанову за підписом її голови О.І. Рикова «Про

передачу орендованих приватними власниками млинів державним та кооперативним організаціям» [106, арк.371]. Було визнано за необхідне зберегти млини, які перебували у власності держави (у розпорядженні організації «Хлібопродукт») та кооперативних організацій. Водночас акцентувалося на потребі скорочення кількості млинів, які перебували в оренді приватних осіб, із передачею їх споживчій кооперації або державним структурам. Таким чином, директивним шляхом обмежуючи приватну ініціативу, більшовики сприяли діяльності кооперативних млинів.

У контексті вищевказаної директиви 28 травня 1926 р. вийшло розпорядження НКВТ УСРР, яке зобов'язувало окрвноторги домагатися в судах вирішення питання таким чином, щоб більшу кількість орендованих державних млинів якомога швидше забрати у приватних осіб і передати державним та кооперативним організаціям [107, арк.29]. Для того, щоб прискорити розгортання борошномельної справи в інтересах держави, були створені спеціальні комісії, які не лише вилучали борошномельні підприємства у приватних осіб, але й оперативно інформували кооператорів про можливість отримання ними млинів в оренду. Лише за 9 червня 1926 р. згідно з рішенням Полтавської окружної комісії окрвноторгу з передачі млинів у приватних власників було вилучено та передано споживчим товариствам 9 великих млинів по Лубенській, Полтавській, Прилуцькій, Кременчуцькій та Роменській округах [107, арк.43]. Допомагаючи споживчій кооперації в розгортанні мережі млинів, держава водночас посилила свій вплив на їх діяльність, що підтверджується директивою колегії НКВТ УСРР від 24 травня 1926 р. «Про організацію борошномельної справи на Україні» [107, арк. 24].

Крім сприяння споживчій кооперації в отриманні млинів в орендне користування, влада надавала їй певну допомогу у спорудженні та обладнанні нових підприємств. Зокрема, за розпорядженням НКВТ УСРР від 30 квітня 1926 р. борошномельними машинами насамперед мали забезпечуватися державні і кооперативні млини. Проте при видачі дозволу на спорудження нових млинів кооперативними організаціями та їх першочергове устаткування

НКВТ ураховував такі чинники: економічну доцільність, товарність району, інтереси хлібоекспорту та місцевого споживання [107, арк.375].

Оскільки для задоволення власних потреб у борошні, а також для виконання державних замовлень щодо перемолу зерна потужностей наявних млинів не вистачало, керівництво ВУКС неодноразово клопоталося перед урядом УСРР про передачу споживчій кооперації частини державних борошномельних підприємств. Зокрема, у жовтні 1926 р. десята сесія Ради ВУКС доручила правлінню порушити клопотання перед НКВТ про необхідність перегляду мережі млинарських підприємств державної структури «Укрхліб» та передачу частини їх споживчій кооперації [108, с.17]. Водночас ВУКС, райспілки і сільські товариства охоче брали в оренду пропоновані державою млини. І хоча споживчій кооперації дісталися найбільш зношені млини, її борошномельна галузь інтенсивно розвивалася. Якщо на 1 жовтня 1926 р. вітчизняна споживча кооперація мала 129 млинів, то на 1 жовтня 1928 р. – уже 207 [105, с.40].

У лютому 1927 р. для координації роботи в борошномельній справі та узгодження ряду питань із державними структурами у складі ВУКС був створений спеціальний елеваторний комітет [109, с.45]. Водночас ухвалили організувати при млинах ВУКС лабораторії для перевірки якості зерна та борошна [110, арк.154]. Окрім власного перемолу зерна, споживча кооперація мала виконувати державні завдання. Так, загальний державний план переробки зерна пшениці та жита для ВУКС на 1927–1928 рр. становив 24 млн пудів, у тому числі за завданнями НКВТ УСРР – 18 млн і на замовлення місцевих державних організацій – 6 млн пудів. Однак помольної площі для виконання цього завдання не вистачало, тому протягом 1927–1928 рр. на 11-ти борошномельних підприємствах Вукопспілка змогла переробити лише половину запланованого. ВУКС довелося переважно за власні кошти збільшити кількість борошномельних підприємств, відтак на кінець 1928 р. в її розпорядженні вже перебувало 23 млини [111, арк.17 зв.].

1928 р. став проблематичним для борошномельної галузі споживчої кооперації України через неврожай у дев'яти округах степової зони. Так, на

середину квітня через брак зерна призупинили роботу понад 24% млинів ВУКС і понад 14% млинів її місцевих організацій [112, арк.8]. Щоб зарадити загальнодержавній житній кризі й уникнути перебоїв із хлібом, 8 квітня 1928 р. НКВТ УСРР видав секретне розпорядження борошномельним підприємствам про комбінований помол зерна для випікання хліба: слід додавати до жита від 10 до 20% ячменю та пшениці нижчих сортів [106, арк.356]. Відтак млини споживчої кооперації помітно наростили обсяги комбінованого помолу зерна. Зокрема, у 1927–1928 рр. млин Київського Соробкопу, працюючи у три зміни, збільшив перемол збіжжя на 30,5% порівняно з попереднім роком [113, с.69]. Для подолання хлібної кризи держава посилила контроль за перемелюванням зерна. Згідно з постановою НКВТ УСРР від 28 червня 1928 р. «Про встановлення плати за перемол селянського зерна» були введені регламентовані суми. Наприклад, за переробку селянського збіжжя на вітряках мірчук (плата) становив: пшениці – 1,02 кг на 1 пуд, відповідно за перемол жита – 1,43 кг на 1 пуд. [114, с.553–555]. Без сумніву, частину натуральної оплати за перемол збіжжя (мірчук) держава у кооператорів реквізувала.

Існуюча влада вдалася до того, що у період загострення хлібозаготівель восени 1928 р. змусила споживчу кооперацію весь хліб, заготовлений нею згідно з централізованим державним планом, оперативно передати державній структурі «Союзхліб». Водночас у споживчої кооперації держава забирала і те збіжжя, яке кооператори заготували для перемолу на власних млинах. Зокрема, це підтверджує рішення Вінницького конвенцбюро хлібозаготовачів при окторгвідділі НКВТ від 4 жовтня 1928 р. Мовилося про те, що кооператори мають здати все наявне у них зерно для забезпечення млинів «Союзхліба». При цьому їм заборонялося здійснювати перемол власного збіжжя на Лінецькому та Гуцинецькому млинах Вінницької райспілки, хоча потужність цих підприємств була майже вдвічі меншою від місцевих млинів «Союзхліба» [115, арк.15].

За даними ЦСУ УСРР, із 240 млн пудів перемеленого на Україні у 1927–1928 рр. зерна не менше як 15–17% було перероблено на млинах споживчої кооперації [105, с.41]. Якщо порівняти питому вагу борошномельної галузі

споживчої кооперації з її іншими виробничими галузями, маємо на 1 жовтня 1928 р. 25%, відповідно млинарство посідало друге місце, поступившись хлібопекарській справі, яка займала 47% [116, с.33]. Загалом кооперативне млинарство стало помітним народногосподарським чинником, оскільки сприяло владі у вирішенні продовольчої проблеми. Проте розгорнути самостійні борошномельні операції кооператорам заважали нестабільність хлібозаготівельного ринку, збільшення хлібоекспорту та втручання держави.

Усе більших темпів набирало масловиробництво споживчої кооперації, враховуючи як потреби своїх членів, так і державні замовлення. Керівництво ВУКС було змушене піти на розширення та вдосконалення маслопереробних підприємств, що підтверджують ухвалені правлінням ВУКС у квітні 1926 р. «План масловиробництва на 1926–1927 рр. та план технічного розвитку існуючих маслозаводів», розрахований на збільшення випуску продукції цих підприємств [117, с.46–47], і затверджений 12 жовтня 1927 р. проект спорудження маслозаводів, розробниками якого були Промбюро ВУКС і німецька фірма «Бергедорф» [118, арк.10]. На кінець 1928 р. завдяки мобілізації власних коштів та певній державній підтримці споживча кооперація України мала 22 великих маслоробні заводи [119, арк.62]. Проте найбільше їх було у промислових районах України, звісно, для підтримки калорійним продуктом робітників, що засвідчує додаток Д. На виконання розпорядження ЦК КП(б)У правління ВУКС 18 червня 1928 р. створило комісію у складі 5 чоловік, яка мала протягом 2 тижнів виявити хиби у спорудженні та роботі маслозаводів, відповідно подавши необхідну інформацію до ЦК КП(б)У. Тоді ж вдалося встановити найбільш доцільну річну потужність маслозаводів споживчої кооперації – 20 тис. пудів продукції, що, у свою чергу, гарантувало рентабельність їх роботи [120, арк.69].

Держава надавала певну допомогу споживчій кооперації стосовно розширення виробництва вершкового масла. Однак спорудження її маслозаводів держава фінансувала всього на 25%, лише в кінці грудня 1928 р. видатки з державного бюджету на цю справу були збільшені до 50% [120, арк.56].

Кооператорам здебільшого самим доводилося вирішувати проблему виробництва на своїх маслозаводах. Так, Харківська спілка будівельних кооперативних спілок «Комбудспілка» та державна артіль «Енергія» за кошти споживчої кооперації встановили на 5 маслозаводах опалення та вентиляцію. Упродовж 1927–1928 рр. Харківський силікаттрест на прохання кооператорів допомагав постачати маслозаводи керамічними трубами і плиткою для підлоги. ВУКС мала угоди з державним трестом «Москватоль», який сприяв у проведенні робіт щодо ізоляції холодильників і паропровідних труб на кооперативних маслозаводах [121, арк.55].

Українські маслозаводи були залучені до виготовлення вершкового масла на експорт. Тож процес виробництва та збуту продукції маслозаводів споживчої кооперації України регулярно відстежувався не лише республіканськими, але й союзними вищими регулюючими інстанціями. Так, на засіданні Центральної ради сприяння експорту при РПО СРСР 5 червня 1928 р. стояло питання про експорт масла з України. Це пояснювалося недовиконанням з боку НКВТ УСРР та ряду кооперативних організацій республіки планових експортних завдань щодо випуску масла. Зважаючи на перебої із заготівлями молока як сировинної бази масловиробництва, НКВТ УСРР та споживча кооперація республіки були зобов'язані вжити заходи для того, щоб максимально забезпечити селян, які здавали молоко на зливні пункти маслозаводів, кормами. РПО СРСР дозволила Вукопспілці максимально використовувати належні сільськогосподарській кооперації молокозливні пункти шляхом укладання відповідних угод, а також вжити ряд заходів щодо відкриття нових молокопунктів, особливо у тих районах, де простежувалося недостатнє завантаження маслозаводів [122, арк.25–25 зв.].

Важливою проблемою, яку доводилося вирішувати кооператорам у конкурентній боротьбі за споживача, було дотримання санітарних норм продукції маслозаводів. Прикметно, що у процесі виробництва масла не допускалося додавання жодних консервуючих речовин, крім солі для солоного масла. За невиконання зазначених правил масловиробники, у тому числі кооператори, мали притягатися до адміністративної відповідальності [123,

с.249]. Маслоробні підприємства споживчої кооперації підпадали під дію постанови Наркомздор'я та Наркомземсправ від 10 липня 1928 р. «Правила про влаштування та санітарний стан сироварних та маслоробних молочних заводів» [124, с.458–461]. Обов'язковою умовою діяльності маслоробних та сироварних заводів була наявність окремих приміщень для прийому молока, а також льодників для зберігання масла. Щоб витіснити конкурентів, правління та промисловий відділ ВУКС не лише вимагали від своїх маслозаводів щомісячні відомості про якість масла, але і перевіряли отримані зразки в своїй центральній лабораторії [125, арк.344].

Ураховуючи потреби швидко зростаючого міського населення та робітників промислових новобудов України у м'ясній продукції, протягом другої половини 1920-х років правління ВУКС вирішувало проблему державної ваги – створення великого м'ясопереробного комбінату. Оскільки коштів для цього не вистачало, споживча кооперація розпочала будівництво не тільки своїми силами, а й спільно з державними організаціями. Так, у Полтаві за короткий час (із серпня 1925 до середини березня 1926 рр.) спільними зусиллями Полтавської райспілки та Держторгу України була споруджена м'ясопереробна фабрика «Бекон». Продукція фабрики йшла здебільшого на зовнішній ринок. Це пояснювалося намаганням кооператорів якомога швидше заробити кошти для спорудження потужного м'ясопереробного підприємства. Головним споживачем полтавського бекону була Англія. Певна кількість м'ясопродуктів постачалася у великі промислові центри РСФРР. Після того, як у лютому 1929 р. в Полтаві було збудовано м'ясокомбінат споживчої кооперації, беконна фабрика увійшла до його складу [126, с.58].

Одинадцята сесія Ради ВУКС (19–22 лютого 1927 р.) ухвалила рішення про спорудження великого м'ясопереробного комбінату [96, с.1–2]. Правління ВУКС на чолі з його головою О.Б. Генкіним, усвідомлюючи обмеженість коштів для спорудження великого м'ясопереробного підприємства, неодноразово просило допомогу в уряді УСРР. Ідея кооператорів про будівництво Полтавського м'ясокомбінату віднайшла підтримку керівництва

республіки, оскільки воно мало наміри у найближчі роки повністю витіснити приватного заготівельника і виробника з м'ясного ринку. РНК УСРР погодився внести пропозицію ВУКС щодо спорудження Полтавського м'ясокомбінату до п'ятирічного плану розвитку республіки. Однак, як засвідчує практика, зведення цього підприємства переважно здійснювалося на кошти споживчої кооперації і було виконане в максимально короткі строки – з лютого 1927 по лютий 1929 рр. Оскільки це підприємство мало всеукраїнське значення, а будівництво потребувало великих коштів, його засновниками-акціонерами виступили практично всі ЦРК, робітничо-міські кооперативи та окружні спілки. Не випадково журнал «Кооперативне будівництво у 1927 р. зазначав: «...підняти м'ясокомбінат зможе лише вся кооперація в цілому. До фінансування цієї багатомільйонної справи кооперація повинна підготуватися і психологічно, і практично» [127, с.54].

Попри фінансові труднощі спорудження Полтавського м'ясокомбінату, як підприємства, обладнаного сучасним устаткуванням, стало помітним явищем у м'ясопереробній промисловості не лише споживчої кооперації, але й переробної промисловості УСРР та СРСР загалом. Завдяки морозильним камерам комбінат мав змогу накопичувати великі запаси готової продукції і цим забезпечувати регулярне постачання м'ясопродуктами промислових районів. Нові технології переробки м'яса сприяли здешевленню вартості м'ясної продукції. Створення м'ясокомбінату дозволило значно розширити експортні можливості м'ясопродуктів.

Окрім потужного Полтавського м'ясокомбінату, який перебував у віданні ВУКС, організаціями споживчої кооперації було відкрито ряд невеликих підприємств та цехів із переробки м'яса. Передусім м'ясопереробні підприємства та ковбасні фабрики для забезпечення потреб своїх пайовиків відкривали робітничо-міські кооперативи [128, арк.20]. Обов'язковою до виконання кооперативними м'ясопереробними підприємствами була спільна постанова Наркомату здоров'я, Наркомату земельних справ і НКВТ УСРР від 7 квітня 1928 р. «Тимчасові правила, які регулюють склад і якість зернових

продуктів, що підлягають продажу» [129, с.249]. З метою запобігання фальсифікації продуктів постанова містила такі правила: м'ясні ковбаси потрібно готувати без домішки борошна й крохмалю; у м'ясопереробці заборонялося вживати консерванти, за винятком солі і селітри, фарбувати фарш і шкуринки ковбас будь-якими фарбами.

Одним із шляхів безперебійного забезпечення населення промислових центрів України продуктами харчування стало консервне виробництво. У другій половині 1920-х років керівництво СРСР та УСРР звернуло посилену увагу на розвиток консервної промисловості, оскільки лише 1% продукції городництва та садівництва надходив на внутрішній споживчий ринок у вигляді консервів, тоді як 32% залишалися не вивезеними, майже 18% сировини псувалось при її зберіганні [130, с.148–149].

Принагідно зауважимо, що кооператори були в числі перших, хто розпочав створення мережі консервних підприємств. Флагманом консервного виробництва споживчої кооперації була Одеська консервна фабрика ВУКС, на якій протягом другої половини 1920-х років інтенсивно відбувалася механізація виробничих процесів. У 1925–1926 рр. Одеська фабрика збільшила, порівняно з попереднім роком, щоденне виробництво консервів на 16,5%. У результаті підприємство змогло виготовляти 1 вагон (35 тис. банок) консервів за 8-годинний робочий день. При цьому кооператори домоглися зменшення собівартості продукції на 26,5% [131, арк.115–116].

Щоб збільшити випуск продукції на Одеській консервній фабриці, правління ВУКС розробило програму доукомплектування на 1926–1927 господарський рік [132, арк.11]. Проведена реконструкція не лише дала економію в сировині, але й сприяла зростанню обсягів виробництва, поліпшенню якості консервів та зниженню цін на них. Водночас розширився асортимент продукції, серед якої великим попитом населення користувалися консерви рибні, консерви овочеві й томат-пюре. Усього в 1926–1927 рр. фабрика випустила 6 млн 200 тис. банок консервів, у 1927–1928 рр. відповідно – 7 млн 500 тис. [133, арк.170]. Із загальної

кількості 7 млн 500 тис. банок консервів рибні складала – 5 млн, овочеві – 1 млн 650 тис., томат-пюре – 100 тис., м'ясні – 550 тис., інші – 200 тис. [133, арк.133].

У наступні роки Одеська консервна фабрика продовжувала розширювати свою діяльність. Зокрема, вона запровадила випуск абрикосового пюре, яке відразу здобуло схвалення споживачів. Виробництво абрикосового і томатного пюре виявилось високорентабельним. Протягом 1927–1930 рр. фабрика виготовила абрикосового пюре 60 тис., а томату-пюре – 270 тис. пудів [132, арк.24]. Оскільки консерви надходили передусім у промислові центри УСРР та РСФРР, а також спрямовувалися на задоволення потреб Червоної армії, санаторіїв і дитячих будинків, влада систематично перевіряла їх якість. Тому, коли 25 червня 1928 р. санітарно-перевіряючі органи Одеси виявили на фабриці партію зіпсованої продукції, справу відразу передали до прокуратури, а забраковані консерви змусили терміново ліквідувати [120, арк.74].

Серед харчових галузей споживчої кооперації, як і в попередні роки, рентабельною залишалася переробка насіння соняшнику. Проте у питанні щодо перспективи розвитку олійної промисловості у радянської влади були розходження. З одного боку, існувала точка зору щодо передачі всієї справи переробки насіння соняшника в руки державної промисловості. З другого, наявна ситуація вимагала збереження невеликих кооперативних олійниць. Державні олійні заводи тоді не могли цілком узяти на себе вирішення проблеми забезпечення ринку жирами, оскільки існували проблеми із сировиною. Відтак протягом 1926 р. у розпорядженні організацій різних кооперативних центрів тоді перебувало 22 цензові олійні заводи, більшість із яких кооператори орендували. Однак українська олійна промисловість характеризувалася переважанням дрібних підприємств, а велике виробництво мало невелику питому вагу в переробці насіння соняшнику – 20,6%. З огляду на це керівництво УСРР турбував той факт, що дрібні олійниці переважно перебували в руках у приватників, що становило 92,3% [134, с.113–115].

Відтак урядом УСРР було визнано: для того, щоб ліквідувати конкуренцію на ринку олії з боку приватного виробника, потрібно всіляко

підтримати кооперативні олійниці. З цього приводу 1927 р. журнал «Господарство України» у 1927 р. писав: «...шлях розвитку олійної промисловості на Україні здійснюється у напрямку розвитку невеликих підприємств. І в цьому сенсі невеликі підприємства, пов'язані з місцевою сировиною, які забезпечують сільське господарство кормовим продуктом високої цінності, макухою, мають значення індустріалізуючого фактора більшою мірою, ніж великі» [134, с.117].

Під впливом як економічних, так і політичних факторів протягом 1928 р. тиск на кооперативні олійниці з боку держави посилювався. Існуюча влада, втручаючись у господарські справи кооперативних організацій з метою зниження ціни за переробку насіння соняшнику, регламентувала цей процес. Зокрема, цього вимагала постанова НКВТ УСРР від 25 травня 1928 р. «Про норми плати за переробку селянської споживчої олійної сировини та про норми виходу» [135, с.390–391]. Згідно з документом, плата за переробку насіння соняшнику в олійницях різних форм власності була чітко визначена: не більше 20 коп. або 2,8 кг насіння за кожні 16 кг сировини. За переробку насіння соняшнику без лущиння слід було брати не більше 30 коп. або 3,5 кг насіння за кожні 16 кг. Держава надала право окрвиконкомам, залежно від місцевих умов, збільшувати норми виходу та зменшувати плату за переробку насіння соняшнику порівняно з вищевказаними нормами. Без сумніву, ця директива НКВТ негативно позначилася на роботі кооперативних олійниць.

Проблема забезпечення населення милом залишалась гострою і до кінця не вирішеною. Ряд державних миловарних заводів у зв'язку з відсутністю потрібної сировини виконували замовлення лише на 70–80% [136, с.114]. Закордонне мило коштувало дорого, і тому керівництво СРСР та УСРР великі сподівання покладало на миловарні підприємства споживчої кооперації. Кооператорам доводилося враховувати той факт, що на початок 1926 р. у республіці діяли державний миловарний завод у Києві та завод миловаріння споживчої кооперації у Харкові. Водночас протягом 1925–1926 рр. кількість приватних миловарних заводів в Україні зростає з 3 до 10, тож вони виробляли

вдвічі більше мила, ніж державний і кооперативний заводи [136, с.117]. З огляду на це у травні 1926 р. ВУКС вирішила повернути собі Київський миловарний завод, зданий у попередні роки в оренду Київському Харчотресту [137, арк.11].

Оскільки коштів для спорудження нових миловарних заводів кооператори не мали, миловарне виробництво у вигляді двох підприємств переживало, як того вимагали вказівки керівництва УСРР, інтенсивну раціоналізацію. Так, 28 грудня 1927 р. на засіданні правління ВУКС ухвалили «визнати переустаткування Київської миловарні економічно доцільним». Упродовж 1927–1928 рр. виробництво мила на Київському миловарному заводі збільшилося з 1,9 тис. тонн до 6,4 тис. тонн. Водночас на 12% здешевилося мармурове мило для прання, а також розпочато виробництво господарського ядрового мила з додаванням парфумерних ароматів, вартість якого на 20% була меншою за вартість імпортного [127, с.29, 33]. Досить оперативно – з 1 по 15 червня 1926 р. – була проведена реконструкція Харківського миловарного заводу ВУКС [120, арк.80 зв.]. У 1926–1927 рр. це підприємство після реконструкції випустило 1 тис. 539 тонн, а в 1927–1928 рр. – 2 тис. 359 тонн мила [133, арк.170].

Таким чином, у 1926–1928 рр. об'єктами промислової діяльності споживчої кооперації стали борошномельна, маслоробна, м'ясопереробна, консервна, олійна промисловість, а також миловарне виробництво, хоча водночас кооператори продовжували опановувати й інші галузі виробництва. Відтак кооператори зосередили свої зусилля на першочерговому розвитку харчової промисловості, яка в період прискореного розвитку важкої індустрії мала допомогти державі у забезпеченні населення продовольством.

У другій половині 1920-х років значно збільшилась загальна кількість промислових підприємств споживчої кооперації України, у тому числі зросла питома вага власних. Так, на 1 жовтня 1926 р. споживча кооперація мала 416 промислових підприємств, через рік їх було 577. При цьому зазначимо, що на власні підприємства споживчої кооперації припадало 60,5%, а на орендовані – 39,5% [138, с.23]. Найбільшу кількість промислових підприємств мала харчова галузь, а саме 516, тобто 89,4%, що засвідчує додаток Е. За підрахунками

науковців, виконаних у кінці 1960-х років, на 1 жовтня 1928 р. у системі споживчої кооперації налічувалося 634 промислові підприємства [139, с.57]. Однак на підставі власних підрахунків можна стверджувати, що їх було 664.

Протягом 1926–1928 рр. зменшилася кількість підприємств ВУКС, які випускали промтовари, натомість зросло число підприємств із переробки сільгоппродукції. На кінець 1928 р. у підпорядкуванні ВУКС налічувалося 71 підприємство, у тому числі 17 млинів, 20 маслозаводів, 7 кондитерських фабрик, 2 миловарних заводи, які належали до 10 галузей виробництва [140, с.25].

Упродовж 1926–1928 рр. мережа промислових підприємств райспілок (окрспілок) після різкого зменшення знову почала поступово зростати і на 1 жовтня 1928 р. становила 59 одиниць. Збільшення їх чисельності відбулося переважно за рахунок нових млинів та олійниць. Для задоволення потреб своїх пайовиків районні (окружні) спілки організували підприємства різного спрямування (автором встановлено 14 галузей виробництва). Однак із загальної кількості промислових підприємств 42 становили млини, тобто понад 70% [141, с.33–34]. Зменшення кількості, а потім і відмова окрспоживспілок від шкіропереробних підприємств пояснювалася тим, що конкурувати у шкіряній справі, монополізованій спеціальними трестами, вони не могли.

У другій половині 1920-х років істотно збільшилася кількість промислових підприємств сільської споживчої кооперації. Якщо на 1 жовтня 1926 р. сільські кооперативи мали 299 промислових закладів, то на 1 жовтня 1928 рр. їх було вже 421. У 1928 р. сільські споживчі товариства організувати підприємства майже у 20 галузях виробництва, про що свідчать дані, наведені у додатку Ж. Однак промислові підприємства сільської кооперації були невеликі, вони переважно призначалися для швидкої переробки сільськогосподарської сировини [141, с.34].

Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) зазначила, що потрібне реальне забезпечення і зміцнення робітничого бюджету шляхом поліпшення діяльності робітничо-міської кооперації [4, с.447]. Відтак протягом другої половини 1920-х років робітничо-міська кооперація продовжувала

утримувати промислові підприємства, які передусім задовольняли потреби робітників. На 1 жовтня 1928 р. їх налічувалося 113 [127, с.47]. Наприклад, упродовж 1927–1928 рр. випуск продукції підприємствами Вінницького ЦРК зріс порівняно з 1926–1927 рр. на 35% [142, арк.14]. Майже всі промислові підприємства робітничо-міської кооперації займалися переробкою сільгосппродукції, що підтверджує додаток 3. Істотно зросли обсяги випуску продукції м'ясопереробних підприємств. На кінець 1928 р. робітничі кооперативи мали 44 підприємства з ковбасного виробництва [141, с.34].

Робкоопи продовжували розвивати традиційні і впроваджувати нові види виробництва. Так, 21 листопада 1926 р. правління Вінницького ЦРК виділило на розширення виробництва кондитерської майстерні 1,5 тис. крб. Тоді ж ЦРК вирішив відкрити ковбасну майстерню [143, арк.33]. Чернігівський ЦРК з метою підтримки м'ясопереробки розпочав відгодівлю худоби. Рішення про це ухвалили 21 жовтня 1926 р. на засіданні президії ЦРК, коли місцем відгодівлі худоби визначили Чемериський винзавод [144, арк.7].

Кілька виробництв успішно розвивав Київський Соробкоп. Ефективно діяла кондитерська майстерня, створена у 1926 р. Оскільки попит на продукцію цього підприємства постійно зростав, вирішили крім кондитерського відділу, відкрити ще й цукерковий. Протягом 1926–1928 рр. випуск продукції майстерні зріс на 91% [113, с.69]. Серед членів Соробкопу особливою популярністю користувалася макаронна фабрика. Протягом 1927–1928 рр. пересічна денна продукція підприємства становила 8,67 ц макаронів. Ефективною виявилася діяльність оцетарні. За 1927–1928 рр. вона випустила 22 тис. 363 відра оцту, що становило 118% від запланованих показників. Пересічна денна продукція миловарні Соробкопу становила у 1926–1927 рр. – 19,1 ц, а в 1927–1928 рр. – 20,9 ц. За даними аналізу лабораторії КІНГУ, якість мила була навіть вища за визначені ВРНГ УСРР стандартні норми [113, с.72–74].

У контексті розгортання індустріалізації підприємства робітничо-міських кооперативів надавали побутові послуги своїм пайовикам. Так, у 1926 р. Харківським ЦРК було організовано дві швейні майстерні, які здійснювали

пошив і ремонт ковдр, білизни та верхнього одягу. Суттєвою допомогою для жінок стало відкриття Харківським ЦРК механізованої пральні, яка пропускала 13 тис. пар білизни щодня [145, с.68]. Кількість кооперативних побутових підприємств була спочатку незначна. Так, у 1927 р. у промислових містах діяло 6 кооперативних пралень і 10 перукарень [127, с.47]. Проте в міру прискорення темпів індустріалізації кількість побутових закладів почала зростати.

Отже, з початком індустріалізації, коли пріоритетне значення набула важка промисловість, споживча кооперація України продовжувала розвивати виробництво тих товарів, яких бракувало на ринку. Упродовж 1926–1928 років основними об'єктами промислової діяльності вітчизняної споживчої кооперації стали борошномельна, маслоробна, консервна, кондитерська, олійна, миловарна промисловість, ковбасне та консервне виробництво. Загалом діяльність промисловості споживчої кооперації у той період сприяла забезпеченню не лише членів кооперації, але й некооперованої частини населення товарами широкого вжитку та продуктами харчування.

4.3. Політика держави щодо хлібопекарської галузі споживчої кооперації в умовах непу

З переходом до непу споживча кооперація УСРР розпочала формування хлібопекарської промисловості, метою якої було безперебійне забезпечення членів кооперативів хлібом за цінами, нижчими від приватних. На початку 1921 р. окремі кооперативні організації для допомоги своїм членам зайнялися відродженням хлібопекарень, створених ще до впровадження політики воєнного комунізму. Так, 10 лютого 1921 р. Чернігівське ЄСТ звернулося до місцевого губвиконкому з проханням сприяти поверненню націоналізованої хлібопекарні, зобов'язуючись у короткі терміни активізувати її роботу [146, арк.11].

Через посуху 1921 р. та різке зменшення зерна у господарствах селян у кооператорів виникли проблеми з постачанням борошна для хлібопекарень, оскільки держава намагалася централізувати заготівлі зерна. Тому кооперативним організаціям доводилося неодноразово звертатися до органів

влади щодо сприяння у видачі борошна для випічки хліба. Цей факт підтверджує клопотання Зміївського відділення Харківської губспілки від 12 вересня 1921 р. до повітового виконкому з проханням вплинути на продовольчий комітет, щоб той відновив видачу борошна кооперативним пекарням і певною мірою поліпшив його якість [147, арк.32].

Тривогу керівництва України викликала ситуація, пов'язана із забезпеченням хлібом робітників державної промисловості. Радянська влада не заперечувала створення пекарень робітничо-міськими кооперативами, які мали рятувати від недоїдання робітничий клас, безробітних, безпритульних дітей. Першими за власні кошти почали випікати хліб кооператори тих губерній, де була велика загроза голоду, зокрема Миколаївської, Запорізької та Одеської. Водночас виникли пекарні на Харківщині, Київщині та Полтавщині, оскільки ці регіони вважалися відносно більш забезпеченими хлібними ресурсами, тому сюди стікалось найбільше голодуючих.

Через брак коштів робітничі кооперативи почали залучати кошти державних структур та профспілок і відкривати спільні з ними хлібопекарні. Так, Полтавський губробкооп ініціював хлібопечення протягом 1922 р. і разом зі спілкою харчовиків відкрив дві пекарні. Щоденна випічка хліба досягала 350 пудів, що дозволило забезпечити ним четверту частину потреби населення міста. При цьому ціни на продукцію кооперативних пекарень у Полтаві тоді були на 30% меншими від приватних [148, арк.9]. Протягом лютого 1922 р. Полтавське ЄСТ відкрило дві пекарні, «завданням яких було, головним чином, обслуговування найбільш потребууючої частини населення хлібом за здешевленими цінами» [149, арк.7]. Проте, виконуючи державні директиви щодо забезпечення місцевої 14-ї піхотної школи, воно встановило місячну норму випічки хліба для цієї школи в обсязі 13 пудів (208 кг) [149, арк.34].

Зважаючи на складну ситуацію на хлібному ринку в період голоду 1921–1922 рр., робітничо-міські кооперативи за рахунок власних коштів та певної підтримки радянської влади намагалися стабілізувати забезпечення пайовиків хлібом. До цього закликали рішення першої конференції робітничої кооперації

України, що відбулася 23–25 червня 1922 р. Забезпечення членів споживчих товариств хлібом за нижчими, порівняно з приватною випічкою, цінами вимагало від кооператорів налагодження заготівлі зерна, переробки його на борошно на власних чи орендованих млинах, відкриття та обладнання пекарень [150].

Робітничо-міські кооперативи використовували різні засоби збільшення обсягів хлібної випічки та зниження цін на неї. У 1922 р. щоденний обсяг випічки хліба пекарнями Київського губробкоопу був вагомим, ніж у приватного сектора, і становив близько 2 тис. пудів. Для запобігання перепродажу продукція хлібопекарень губробкоопу директивним шляхом розподілялась через робкоопи, при цьому ціна на хліб була на 20% нижчою від приватної [151]. Миколаївські кооператори без збоїв забезпечували своїх членів хлібом за цінами, на 25–60% меншими від приватних. Як у Київському губробкоопі, цього вдалося досягти завдяки стабільним заготівельним цінам на борошно. Газета «Коммунист» у грудні 1922 р. писала, що хліб споживчої кооперації в Миколаєві найдешевший на Україні [152].

Активно робота щодо збільшення випічки та здешевлення хліба здійснювалася у промислових центрах. Так, у 1922 р. Харківське ЄСТ за рекомендацією Всеукраїнської ради профспілок почало пошук дешевого, зокрема нафтового, опалення й ефективного обладнання для своїх пекарень [153]. У результаті восени того року Харківським ЄСТ щоденно випікалося 3 тис. пудів хліба. За згодою профспілок міста кооператори, щоб витіснити приватні хлібопекарні, почали працювати і в нічні зміни, що дозволило довести щоденну випічку хліба до 4,5 тис. пудів [154]. Харківське ЄСТ, виконуючи директиви пленуму ЦК КП(У) (лютий 1922 р.) щодо відрахувань частки хліба на користь голодуючих [4, с.213], вирішило виділяти 4% продукції [155, арк.1].

Хоча на початку 1923 р. економіка в Україні дещо стабілізувалася, проблема забезпечення населення хлібом залишалася гострою. Так, на засіданні Київської губернської економічної ради від 6 лютого 1923 р. було вирішено сконцентрувати хлібопечення в руках Київського Соробкопу, щоб забезпечити більшу кількість числа робітників дешевим хлібом [156, арк.51]. Улітку того ж

року проблема забезпечення населення хлібом у зв'язку з розходженням цін на промислові товари і сільгосппродукцію різко загострилася. 10 липня Колегія оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У визнала проблему налагодження кооперативного хлібовипікання такою, що потребує першочергового вирішення [157, арк.36]. Правління ВУКС у серпні ухвалило створити комісію з 5 чоловік для розробки впродовж тижня заходів щодо забезпечення робітників Київського Соробкопу хлібом за цінами, нижчими від приватних [158, арк.117].

У 1923 р. активізувалася співпраця споживчої кооперації з іншими структурами щодо створення спільних хлібопекарень. Так, у Полтаві було створено пайове товариство «Хлібопек», до якого ввійшли губробкооп, райспілка, Кустар-спілка, губпродком та комунгосп. Товариство у спільному користуванні мало 5 хлібопекарень та 3 спеціальні розподільники для продажу хліба робітничим родинам. Щодня випікали 800 пудів хліба, що забезпечувало понад третину потреби населення міста [148, арк.9]. До кінця року у спільному користуванні Полтавського ЄСТ та товариства «Хлібопек» перебувало 7 пекарень. Щоб продукція не потрапляла до спекулянтів, 75% хліба пайовики отримували через розподільники, решта випічки відпускаласть різним закладам [159, с.65].

Продовжуючи боротьбу з приватним сектором хлібопечення, майже всі потужні ЦРК уже до весни 1924 р. мали власні пекарні. У більшості міських споживчих товариств також були відкриті власні хлібопекарські підприємства. Відповідно збільшилася кількість хлібних магазинів споживчої кооперації. Наприклад, у лютому 1924 р. сесія уповноважених Харківського споживчого товариства зазначила, що в місті діють 11 кооперативних пекарень, які забезпечують 15 хлібних магазинів. Тоді загалом по Україні хлібна продукція була на 20–50% дешевшою, ніж на ринку. Проте такі результати не влаштовували керівництво УСРР, яке прагнуло максимально витіснити з хлібного ринку приватного виробника, до того ж актуальним залишалось питання поліпшення якості і калорійності хліба [160, с.45].

Питання розгортання кооперативного хлібопечення було предметом обговорення торговельної наради робітничих кооперативів, яка проходила 20

червня 1924 р. У резолюції наради «По доповіді про участь робітничої кооперації у громадському харчуванні, хлібопеченні і м'ясоторгівлі» йшлося про те, що на виконання партійно-радянських директив робітнича кооперація повинна реалізувати завдання повного охоплення кооперативним хлібопеченням потреб робітників і службовців та їх сімей [161, с.18–19]. Серед причин збитковості кооперативного хлібопечення називалося те, що воно здійснювалося в невеликих кустарних підприємствах. Відтак належало шукати кредити для спорудження й устаткування потужних хлібопекарень у промислових містах. Щоб усунути перебої у виготовленні хлібної продукції, млини передусім мали обслуговувати власні пекарні робкоопів. Ті ж робітничо-міські кооперативи, які не проводили власні хлібозаготівлі, були зобов'язані укладати договори із сільськогосподарськими та іншими заготівельними товариствами, щоб уникнути збоїв у постачанні сировини для хлібовипікання.

Питання постачання робітничого класу дешевим хлібом набувало політичної ваги. Так, Політбюро ЦК КП(б)У в постанові від 8 листопада 1924 р. зобов'язало Катеринославський ЦРК розвинути хлібопечення таким чином, щоб у найближчий час забезпечення робітників міста становило не менше 50% їх потреби у хлібній продукції [162, арк.47]. Водночас питання хлібозабезпечення населення Одеси регулярно відстежувалось Одеським губкомом КП(б)У. Протягом 1924 р. для збільшення випічки хліба Одеський ЦРК мав у своєму розпорядженні 11 механізованих хлібопекарень [163, с.27]. Добова продуктивність хлібопекарень Одеського ЦРК у липні 1924 р. становила 2,4 тис. пудів, а у жовтні 1924 р. досягла 3,5 тис. пудів (загалом зросла у 8 разів порівняно з 1923 р.) [164, арк.5]. Працюючи в три зміни, пекарні на 40% забезпечували потреби міста в хлібній продукції. Та навіть за умови збільшення обсягів хлібовипікання робкоопами Одеський губком КП(б)У продовжував відстежувати процес відправки хліба з пекарень до магазинів з тим, щоб він не потрапляв до рук спекулянтів [165, арк.42].

Кооператори прагнули посилити свої позиції у галузі хлібопечення, а для цього потрібна була державна підтримка. Передусім йшлося про те, щоб запаси

зерна, які перебували у розпорядженні хлібопекарень, трималися на рівні, не нижчому за місячну потребу. Наприклад, Одеський ЦРК вирішив створити двохмісячний запас зерна для своїх хлібопекарень, для цього у серпні 1924 р. він звернувся до Держбанку, губвноторгу і правління ВУКС з клопотанням про фінансування зернозаготівель [166, арк.134]. У вересні того ж року Харківський губвноторг ухвалив виділити робкоопам міста 80 тис. крб для придбання зерна і підтримки хлібопечення [167, с.44]. Тоді ж хлібопекарні Запорізького ЦРК уперше отримали безпроцентні кредити зерном з боку губвноторгу [168, с.18]. Терміново доводилося вирішувати проблему несвоєчасного надходження борошна, яка гальмувала хлібопечення. Більшість кооперативів тоді ще не мала своїх млинів, що ставило їх у залежність від державної структури «Укрмут» (Український мукомольний трест, який здійснював заготівлю і переробку зерна).

Несистематичне забезпечення борошном пекарень з боку державних заготівельних структур стало причиною того, що Кременчуцький ЦРК звернувся до Української економічної ради з проханням повернути йому націоналізований млин, а Одеський ЦРК просив УЕР здати йому в оренду два млини [168, с.21]. Потребувало вирішення питання щодо наявності в кооперативних пекарнях недорогих сортів борошна. У ряді міст були створені хлібозаготівельні пункти, де кооператори отримували від селян потрібну кількість зерна певного сорту. Так, у вересні 1924 р. з метою забезпечення кооперативних пекарень дешевим борошном у Києві на Подолі спільними зусиллями НКВТ УСРР та Київського Соробкопу організували хлібозаготівельний пункт, який закупляв зерно чи борошно у виробників [169, с.44].

Щоб виконати державне завдання щодо більшого охоплення населення хлібом, кооператорам доводилося постійно шукати шляхи зниження ціни на хлібну продукцію. Для цього вживався ряд заходів. Кооператори домагалися зниження цін на хліб шляхом дотримання твердих закупівельних цін. Здешевлення ціни на хліб кооперація здійснювала й завдяки скороченню накладних витрат у процесі хлібовипікання. Цього вдавалося досягати, використовуючи більш дешеве нафтове опалення пекарень та здійснюючи їх

переобладнання новою технікою. Передусім це було проведено у промислових центрах, які найбільше відчували потребу у хлібові, зокрема Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Кременчуці, Катеринославі, Запоріжжі та Полтаві [168, с.20].

Протягом 1924 р. більшість робкоопів промислових центрів домоглися зниження цін на продукцію своїх пекарень. Запорізькому ЦРК за рахунок твердих закупівельних цін на зерно та борошно вдалося випікати житній хліб по 3 коп. за фунт (409,5 г), тоді як ринкова ціна становила – 4–4,5 коп. Випечений хліб розподілявся через спеціальні хлібні магазини (у Запоріжжі їх налічувалося п'ять), які охоплювали робітничі райони міста [168, с.18]. Помітну роботу щодо зниження цін на хліб провів Київський Соробкоп, що підтверджують дані табл. 4.1. Відтак приватні пекарні почали закриватися або також проводити політику зниження цін, рівняючись на кооперативні ціни [169, с.43].

Таблиця 4.1

Дані про співвідношення ціни на хліб пекарень Київського Соробкопу та приватних пекарень (на 1 жовтня 1924 р.) [168, с.18]

За фунт (409,5 г)		
	Ціни Київського Соробкопу	Ціни ринку
Житній хліб	4 коп	5–6 коп.
Питльований житній (дрібного помолу)	6,5 коп.	7–8 коп.
Булка пшенична	10 коп.	12–13 коп.

Не лише в Києві, але і в інших промислових містах хлібопечення робітничо-міської кооперації навіть за умови зниження ціни на хліб мало деякий прибуток, що пояснювалося великим попитом населення на продукцію кооперативних пекарень. Так, пекарня Чернігівського ЦРК за 1924 р. отримала 969 крб прибутку [170, с.122], а прибуток пекарні Херсонського робкоопу лише за червень 1924 р. складав 536 крб 59 коп. [171, с.31]. У ряді випадків для завоювання споживача влада вимагала від кооператорів знизити ціни на хлібну продукцію. Так, 1924 р. у Чернігові хліб на приватному ринку продавали на 60 коп. за пуд дорожче від встановленої ціни губвноторгу. З огляду на це губвноторг зобов'язав міське ЄСТ розширити випічку хліба, однак при цьому зменшити ціну на нього. Щоб випічка хліба не приносила збитків,

кооператорам запропонували крім житнього хліба випікати й прибуткову здобну продукцію [172, с.24]. Хоча зниження на білий хліб становило всього 0,5 коп. на фунті, проте це сприяло прискоренню його збуту [173, арк.40].

Упродовж 1925 р. перешкодою на шляху розгортання кооперативного хлібопечення стало коливання цін на борошно. Керівництво УСРР непокоїло те, що на житнє борошно на 2% підвищили ціну як приватні торговці, так і кооператори [174, арк.1]. З цієї причини питання твердих цін на хліб в умовах коливання ціни на борошно обговорювалося у квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У. Акцентувалося на необхідності збереження знижених цін на хлібну продукцію в промислових центрах [4, с.337]. Загалом протягом 1925 р. ціни на продукцію приватних пекарень були вищими, різниця в ціні житнього хліба у споживчій кооперації і приватних осіб становила 1 коп., а на пшеничний – 1,4 коп. [174, арк.1]. Тоді ж фунт житнього хліба кооперативної випічки в Катеринославі коштував на одну третину, а хліб пшеничний – на одну чверть дешевше, ніж на ринку [175]. За даними М. Агуфа, у 1925 р. ціни на хліб робітничо-міських пекарень були на 25% нижчі, ніж у приватника [176, с.77].

У боротьбі за споживача кооператорам доводилося приділяти належну увагу асортименту та поліпшенню якості хлібної продукції. Так, Лисичанський робкооп «Червоний хімік», володіючи трьома пекарнями, виготовляв не тільки хліб, але й бублики та кондитерські вироби. В Умані, де діяли дві кооперативні пекарні, протягом 1924 р. щоденно випікали 150 пудів хліба, зокрема 15–18% – житнього, 70% – пшеничного сірого і 12–15% – пшеничного білого. Вказану продукцію охоче купляло 35% населення міста [169, с.44]. Систематично більшовики вимагали від кооператорів покращити якість хлібної продукції. Так, 7 січня 1925 р. Куп'янський окрпартком (Харківщина) зобов'язав кооперативну пекарню підвищити якість хліба шляхом зниження припічки [177, арк.38].

Держава певною мірою допомогла споживчій кооперації поліпшити умови праці та санітарний стан на хлібопекарських підприємствах. Наприклад, через НК охорони здоров'я та інші відомства керівництво УСРР сприяло робітничим кооперативам у придбанні за пільговими цінами як вітчизняного, так і

закордонного устаткування для пекарень [172, с.24]. У 1924 р. почали запроваджувати механізоване хлібовипікання Артемівський у Донбасі, Харківський, Запорізький, Одеський, Житомирський та Полтавський ЦРК. Так, Житомирський ЦРК за рахунок машинізації випічки щоденно виробляв до 1 тис. пудів хліба [167, с.44–45]. Як повідомляла у вересні 1924 р. газета «Коммунист», завдяки механізації пекарні Одеського ЦРК та запровадженню нічної зміни щоденно випікали до 2,5 тис. пудів хліба [178]. Оскільки механізація хлібопечення стала нагальною потребою, 21 лютого 1925 р. на засіданні правління Одеського ЦРК вирішили «у найближчий час перейти від кустарного хлібопечення виключно до механічного» [165, арк.43].

20 березня 1925 р. на засіданні РПО СРСР під головуванням Л.Б. Каменєва було винесено історичне з точки зору реорганізації хлібопекарського виробництва рішення: «визнати принципову бажаність і необхідність прискорення роботи щодо налагодження механічного хлібопечення». РПО СРСР своїм розпорядженням доручила Держплану СРСР розробити конкретні заходи щодо матеріального забезпечення заходів з механізації кооперативного хлібопечення [179, с.34]. У свою чергу, квітневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У також наголосив на важливості максимальної механізації процесу хлібопечення [4, с.337].

Виконання союзних та республіканських владних директив щодо розширення механізації хлібопечення вимагало від споживчої кооперації передусім приділити увагу пошуку коштів для цієї справи. У квітні 1925 р. за угодою з Українбанком робкоопам був наданий короткотерміновий кредит (від 3 до 5 років) у розмірі 200 тис. крб на механізацію хлібопечення [180, с.56]. Як засвідчила подальша практика, протягом 3–3,5 років прибуток хлібозаводів цілком покривав усі витрати. Для ефективного вирішення проблеми механізації кооперативного хлібопечення у великих промислових центрах ЦК КП(б)У звернувся з клопотанням до ЦК РКП (б) виділити уряду УСРР 1 млн крб. Однак протягом 1925 р. кооператори отримали від держави лише 1/10 частину необхідних кредитів. Тож основним джерелом фінансування механізації хлібопечення залишалися внутрішні резерви споживчої кооперації [181, арк.29].

Укладені кооператорами в механізацію хлібопекарської справи зусилля незабаром принесли відчутні результати. Ще в середині 1924 р. Сталінський ЦРК одним із перших почав будівництво механічного хлібозаводу потужністю близько 3 тис. пудів хліба на день. Через рік після початку будівництва хлібозавод у Сталіно (нині – Донецьк) був запущений [182, с.112]. 15 листопада 1925 р. закінчили спорудження тоді найбільшого в УСРР хлібозаводу Харківського ЦРК, устаткованого машинами вітчизняних заводів [183]. Потужність підприємства становила понад 3 тис. пудів хліба щоденно [174, арк.62]. Завдяки механізації зросли обсяги хлібопечення робітничо-міських кооперативів Катеринослава. Лише у лютому 1925 р. ними було реалізовано населенню 30 тис. пудів хліба, що дозволило задовольнити 70% потреби населення [184]. За період з 1 жовтня 1924 по 1 жовтня 1925 рр. завдяки механізації майже на 50% зросли обсяги хлібопечення Чернігівського ЦРК [185, арк.17].

Отже, на середину 1920-х років практично всі великі ЦРК промислових центрів та більшість робкоопів вже мали власні пекарні. Так, на 1 вересня 1924 р. у розпорядженні Одеського ЦРК було 11 пекарень і млин, який забезпечував їх борошном [164, арк.5]. Катеринославський ЦРК на 1 квітня 1925 р. володів 15 пекарнями [186, арк.2]. Зростання кількості кооперативних пекарень сприяло розгортанню мережі хлібних магазинів, які належали робітничо-міській кооперації. Лідером у даному питанні був Харківський ЦРК, якому протягом 1924 р. удалося збільшити кількість хлібних магазинів до 49 [168, с.18]. На 1 липня 1925 р. працювало 166 пекарень робітничо-міської кооперації, які, за даними ЦК КП(б)У, дозволяли охопити хлібний ринок на 75% від потреби пайовиків [187, арк.47]. Указана кількість пекарень становила 35% від усієї кількості хлібопекарських підприємств в Україні [181, арк.88]. На кінець грудня того ж року робкоопи вже мали 182 пекарні і 294 хлібні магазини [188, с.4].

Загалом політика зниження цін на кооперативний хліб, розширення його асортименту, механізація та поліпшення якості продукції пекарень загалом сприяли збільшенню питомої ваги охоплення споживчою кооперацією потреб населення на цей важливий продукт повсякденного вжитку. До кінця 1924 р.

пекарні Харківського ЦРК майже на 70% забезпечували потреби своїх пайовиків. Вінницький ЦРК збільшив випічку хліба до рівня 70–80% охоплення членів кооперації. Пекарні Херсонського ЄСТ забезпечили споживачів хлібом на 80%. Миколаївський ЦРК довів випічку хліба до 80% потреби населення міста [189, с.44]. У Донбасі окремі ЦРК протягом 1924 р. на 70–75%, а в 1925–1926 рр. майже на 90% забезпечували робітників продукцією власних пекарень [190, с.50]. На середину 1920-х років хлібопечення перетворилося на самостійну галузь промислової діяльності споживчої кооперації УСРР. У 1924–1925 рр. на хлібопекарську галузь припадало 12,8% її торговельного обігу [191, арк.91].

Індустріалізація країни обумовила значне зростання міського населення, що, в свою чергу, вимагало від споживчої кооперації розширити мережу пекарень і хлібо заводів. Загалом на середину 1920-х років приблизно на 50% ринок печеного хліба в Україні ще перебував у руках приватних підприємців [190, с.47]. З огляду на це 2-а Всеукраїнська хлібна нарада споживчої кооперації (липень 1926 р.) наголосила на необхідності розширення механізації хлібопечення. Вирішення цієї проблеми дозволило б суттєво збільшити обсяги випічки хліба, поліпшити його якість, помітно знизити ціни і в результаті максимально охопити хлібний ринок, витіснивши з нього приватника [192, с.2–3].

Спочатку матеріальна допомога держави споживчій кооперації України на механізацію хлібопечення була незначною. Упродовж 1925–1926 рр. у цю справу було вкладено 1 млн 900 тис. крб, із них 1 млн крб. виділили робітничо-міські кооперативи та господарські органи, 200 тис. крб фінансувало пайове товариство «Електрохліб» (створене у 1926 р., пайовиком якого була ВУКС); 645 тис. крб у вигляді кредиту (від 3 до 5 років) було отримано від держави [179, с.36]. До того ж у 1926 р. виникли ускладнення щодо фінансування процесів механізації хлібопекарських підприємств з боку Держплану УСРР. Уряд республіки виключив зі свого кошторису 300 тис. крб, запланованих як допомога споживчій кооперації на 1926–1927 рр. [179, с.38]. Тому кооператорам довелося терміново шукати додаткові джерела фінансування для забезпечення нагальних потреб хлібопекарської галузі.

Для створення міцної фінансової бази під механізацію хлібопечення товариством «Електрохліб» кооператорами було вжито ряд заходів, щоб поступово перейти від державних субсидій до забезпечення галузі коштами зацікавлених у цьому робкоопів. Нарада робкоопів (1 жовтня 1926 р.) вирішила організувати фонд хлібопечення шляхом щорічних відрахувань із чистих прибутків робітничих кооперативів в обсязі 10%. Ті робкоопи, в яких передбачалося спорудження хлібозаводів, відраховували на виконання цих завдань від 30 до 40% власних коштів. Отже, протягом 1926 р. споживчою кооперацією були зроблені значні асигнування до фонду хлібопечення. Так, робкоопи Луганська на хлібопекарську справу виділили 75 тис., відповідно Артемівська – 50 тис., Зинов'євська – 50 тис., Херсона – 40 тис. крб. Протягом 1926 р. після тривалих клопотань кооператори домоглися залучення коштів місцевих органів влади. Зокрема, для розширення кооперативного хлібопечення Херсонський окрвиконком асигнував 15 тис., Зинов'євський – 30 тис., Луганський – 50 тис. крб. Усього ж у 1926 р. місцеві органи влади виділили на розширення механізації кооперативного хлібопечення близько 649 тис. крб, а безпосередньо робітничі кооперативи – 960 тис. крб [193, с.32].

Проте, за підрахунками спеціалістів ВУКС, зробленими у 1927 р., перехід від кустарного на механічне хлібопечення в Україні потребував близько 12 млн крб. Виділивши кредит у 1,5 млн крб, держава не гарантувала подальшу фінансову підтримку. Отже, понад 10 млн крб потрібно було віднайти всередині споживчої кооперації, а також у місцевому бюджеті. У Харкові, Києві та Полтаві створили спеціальні пайові товариства для будівництва хлібозаводів, основними пайовиками яких були робітничі кооперативи [194, с.35]. Загалом у 1926–1928 рр. кошти на спорудження хлібозаводів споживчої кооперації надходили таким чином: 1/3 являли собою довготермінові кредити держави, 2/3 – ресурси робкоопів, міськвиконкомів та інших органів [194, с.37].

1926 р. у галузі механізації хлібопечення в Україні став своєрідним ривком у процесі переходу від старих методів кустарного хлібопечення до нових способів випічки хліба на потужних механізованих хлібозаводах. Зокрема, це підтверджує

вдосконалення кооперативного хлібопечення в Катеринославі. Так, правління Катеринославського ЦРК 17 січня 1926 р. ухвалило рішення вимагати від «Електрохліба» прискорення роботи щодо виготовлення хлібопекарського устаткування. Водночас правління ЦРК з метою допомоги «Електрохлібу» у його науково-технічних розробках мобілізувало фінансову підтримку з боку місцевих партійних, радянських і профспілкових організацій [195, арк.55].

Упродовж 1926 р. «Електрохліб» плідно співпрацював із заводом Дніпропетровського металоб'єднання щодо виготовлення хлібопекарського устаткування за кресленнями власного технічного бюро під керівництвом інженера-новатора Г.П. Марсакова. Ці експериментальні машини, які мали суттєві переваги перед аналогічними німецькими, були вперше встановлені на хлібозаводі Дніпропетровського ЦРК. Всесоюзна технічна комісія визнала за необхідне, щоб «Електрохліб» терміново приступив до організації масового виготовлення хлібопекарського устаткування для хлібозаводів як в Україні, так і в СРСР загалом [188, с.6]. Протягом 1927–1928 рр. Г.П. Марсаков спільно з «Електрохлібом» почали працювати над новим типом хлібозаводу з кільцевим конвейєром. Держава та споживча кооперація виділили кошти для активізації науково-пошукової роботи товариства. Так, на засіданні правління ВУКС 11 червня 1928 р. ухвалили, щоб цільові асигнування держбюджету на механізацію хлібопечення у розмірі 500 тис. крб були реалізовані в максимальні короткі терміни. Тоді правління ВУКС надало «Електрохлібові» позику в розмірі 110 тис. крб на три роки [196, арк.67].

У 1928–1929 рр. за підтримки держави та за кошти споживчої кооперації силами «Електрохліба» на хлібозаводах Дніпропетровська, Харкова та Запоріжжя було вмонтоване передове устаткування. Такі хлібозаводи являли собою комплексні підприємства, які не мали собі рівних у світі за ступенем механізації виробничих процесів [197]. В одному з кооперативних видань так визначалася роль механізації хлібопекарської галузі споживчої кооперації: «Ми зараз стоїмо перед справжнім переворотом у цій галузі, що дасть нам можливість не лише наблизитись у наших теперішніх досягненнях до Заходу,

але, скільки можливо передбачити з досягнень у цьому робітничої кооперації України в особі українського кооперативного пайового товариства «Електрохліб», зробити ривок на випередження» [193, с.33].

Загалом протягом 1926–1927 рр. успішно провели механізацію кооперативного хлібопечення в 16 промислових містах, а до кінця 1928 р. механізували кооперативні пекарні у 83 містах та міських селищах республіки [198, с.38]. Так, протягом 1927–1928 рр. у процесі механізації хлібопечення Житомирський ЦРК запровадив кілька новацій, а саме: збудував 2 нові печі, вмонтував механічний борошнопросіювач та другу тістомішальну машину. За рік було випечено 241 тис. пудів хліба порівняно з 70 тис. 691 пудів за 1926–1927 рр. [199, с.80]. До кінця 1928 р. частка механізованого хлібопечення споживчої кооперації загалом по республіці становила 52,4% [139, с.50]. Крім цього, як зазначав Т. Охотников, «якість хліба на механічних хлібозаводах виявляється вищою, ніж у кустарних пекарнях» [200, с.47].

За даними НКВТ УСРР, у 1926 р. відповідно до планових державних поставок споживча кооперація отримувала борошно для хлібопечення за стабільними цінами, нижчими від ринкових на 10%. Хліб у споживчій кооперації був дешевший на 1,5–2 коп. порівняно з приватником, що, у свою чергу, стимулювало посилений попит на нього й призвело до збільшення обсягів випічки [174, арк.62]. У директивному порядку держава намагалася впливати на кооперативні ціни щодо хлібної продукції. Так, 28 вересня 1926 р. за результатами доповіді НКВТ УСРР УЕР ухвалила: впорядкувати калькуляцію хліба, знизити ціни на нижчі сорти хліба на 0,5 коп. і на вищі сорти – на 1 коп. за 1 фунт; установити максимальні ціни на хліб, у тому числі вироблений пекарнями споживчої кооперації [179, с.35].

Серйозною перешкодою у напрямку зниження цін на хліб була податкова політика держави та орендна плата за хлібопекарські підприємства. У 1926 р. виникли проблеми з оподаткуванням хлібопекарської галузі споживчої кооперації. Крім 3% зрівняльного збору за торгівлю хлібом, пекарні додатково платили державі 3% за виробництво хліба. До того ж місцеві податкові служби

вимагали від хлібопекарів споживчої кооперації ще й сплати рентного та деяких інших зборів [54, с.36].

Здешевленню хлібної продукції споживчої кооперації значною мірою заважали коливання ринкових цін на борошно. Так, у травні 1926 р. ціни на борошно, порівняно із жовтнем 1925 р., були на 40% вищими [198, с.38]. Щоб забезпечити пекарні борошном за стабільними цінами, ВУКС активізувала зв'язки зі своїми млинами. Наприклад, узимку 1927 р., коли знов виявилися коливання в цінах на борошно і хлібопечення відчувало серйозні збої у сировині, ВУКС надіслала наряди на термінове відвантаження борошна для хлібопекарень Полозькому (Запорізька округа), Розівському (Мелітопольська округа), Сумському, Трушківському (Київська округа) млинам [201, арк.78]. Отже, у 1926–1927 рр. кооператорам попри коливання цін на борошно завдяки проведеній механізації та врегулюванню процесу заготівель сировини для випічки вдалося зменшити ціну на хліб у середньому по Україні на 20 коп. за пуд [193, с.31].

Важливою ділянкою роботи, від якої залежало охоплення населення випічкою споживчої кооперації, було поліпшення якості продукції пекарень та хлібозаводів. Робкоопи та інші кооперативні організації, які не мали своїх млинів і отримували борошно від державних установ – «Укрхліба» та «Укрпродукту», зазнавали серйозних господарських труднощів, бо часто сировина була неякісна і волога. Так, у 1926 р. Сталінський та Варваропольський ЦРК у Донбасі неодноразово отримували борошно поганої якості. Неякісне борошно, до того ж із великими перебоями, надходило від державних структур до Житомирського ЦРК [198, с.38]. Одним із шляхів поліпшення якості хліба стало створення комплексного підприємства за зразком – млин-хлібозавод. Тим самим хлібозаводи і пекарні споживчої кооперації змогли працювати на борошні одного виробництва й істотно стандартизувати якість своєї продукції [202, с.30]. Позначалася на якості хліба і кваліфікація робочої сили. Тому кооператори почали масово відкривати курси хлібопекарів [203, с.31]. Зокрема, 12 жовтня 1927 р. оргвідділ ВУКС асигнував 1 тис. крб для проведення курсів хлібопекарів у Харкові [204, арк.11].

Досвід поліпшення якості хліба вінницькими кооператорами засвідчує, що згідно з рішенням правління Вінницького ЦРК від 21 жовтня 1926 р. хлібозавод на замовлення торгвідділу ЦРК мав за пуд борошна видавати пуд хліба. Для того, щоб домогтися максимального поліпшення якості продукції, правління ЦРК поклало відповідальність за хлібопекарську справу не лише на хлібопекарів, але й на адміністрацію хлібозаводу [205, арк.30]. На підставі постанови Могилів-Подільського окрвиконкому від 31 березня 1926 р. «Про санітарний стан населених пунктів» пекарні округи були зобов'язані чітко дотримуватися санітарних норм, розроблених окрздоровідділом [206, арк.37].

Протягом 1927–1928 рр. значну роботу щодо поліпшення якості хліба провів Київський Соробкоп. Зокрема, він акцентував увагу на просіюванні борошна та преміюванні кращих пекарів [207, с.68]. З осені 1927 р. з метою покращення якості хліба та вдосконалення процесу хлібовипікання Дніпропетровський ЦРК влаштував при місцевому хлібозаводі хімічну лабораторію, яка щодня проводила аналіз борошна з кожного млина й партії, здійснювала аналіз випічки, перевіряла її зовнішній вигляд (колір, скоринка, вага); внутрішні властивості (вогкість, кислотність, пористість). Досвід кооператорів Дніпропетровська був урахований керівництвом УСРР, оскільки у березні 1928 р. вийшла постанова НКВТ «Про організацію контрольних лабораторій при хлібозаводах», що в межах усієї республіки мала сприяти вдосконаленню хлібопекарської справи [208, с.23–24].

У 1928 р. робота щодо поліпшення якості хліба кооперативної випічки активізувалася, що підтверджує постанова НКВТ УСРР від 8 червня 1928 р. «Про встановлення стандарту та крайніх цін на печений хліб». Відтак НКВТ зобов'язав державні і кооперативні організації, а також приватні підприємства виробляти хліб лише за певними стандартами, які визначали сорт борошна, вид помолу, вогкість, пористість тощо. Пропонувалося обмежити максимальні ціни на хлібну продукцію: хліб з 80% пшеничного борошна – 15 коп. за 1 кг; хліб з 95% житнього борошна – 10 коп. за 1 кг; буханка пшеничного хліба вагою 500 г із домішкою здобів – 10 коп. Нагляд за виконанням постанови покладался на

окрвнаторги та органи державної хлібної інспекції [209, с.452–453]. Згідно з постановою Наркомздорів'я та Наркомпраці УСРР від 31 жовтня 1928 р. «Правила про влаштування й санітарний стан підприємств хлібопекарського промислу» [210, с.813–814] для відкриття хлібопекарських підприємств кооператори мали отримати дозвіл місцевих органів цих наркоматів.

Упродовж 1928 р. ситуація на ринку, спричинена нестачею товарів і продуктів харчування, негативно позначилася на хлібопекарській галузі. Оскільки у вказаний період більшовики різко обмежили децентралізовані заготівельні операції споживчої кооперації, у кооператорів виникли серйозні труднощі із забезпеченням сировиною пекарень. Проявом втручання держави у хлібопекарську справу стала постанова НКВТ УСРР від 19 січня 1928 р. «Про врегулювання ринку печеного хліба» [211, арк.12]. Усім хлібопекарським організаціям була надіслана директива щодня до 10 години ранку повідомляти місцеві органи цього відомства про кількість випеченого хліба, кількість проданої і непроданої продукції за попередній день, а також загальну кон'юнктуру ринку печеного хліба. Підкреслювалося, що за несвоєчасне виконання постанови винні керівники будуть притягнені до відповідальності.

Однак до кінця весни 1928 р. ситуація на хлібному ринку України ще більше загострилася. Так, запаси борошна в Донбасі могли задовольнити пекарні всього на 3–7 днів. З цього приводу 15 травня 1928 р. Сталінський окрпартком повідомляв ЦК КП(б)У про вкрай складний стан щодо забезпечення хлібом в окрузі. У ряді районів великі черги за хлібною випічкою усунути не вдалося. З метою забезпечення міст та промислових новобудов Донбасу хлібом кооператори пішли шляхом використання у процесі випікання ячмінного борошна, тобто робітники отримували хліб, який складався із 80% пшеничного чи житнього і 20% ячмінного борошна [211, арк. 17–18].

Через проблеми із сировиною для кооперативного хлібовипікання Запорізький окрпартком КП(б)У був змушений 24 травня 1928 р. скликати позачергове засідання бюро для з'ясування ситуації. Виявилось, що збої в кооперативному випіканні хліба пов'язані з тим, що місцеві органи НКВТ УСРР

незаконно вивезли запаси зерна із Полозького млина ВУКС до Дніпропетровська. Тому Запорізький окрпартком звертався до ЦК і ЦКК КП(б)У з проханням терміново втрутитися у розслідування дій цього наркомату. Однак більшовицьке керівництво УСРР дозволило передавати запаси кооперативного фонду борошна «Укрхлібу». У свою чергу, 30 травня 1928 р. ВУКС та її Уцербсекція звернулися до НКВТ з тим, щоб узгодити питання про невтручання його місцевих органів у розподіл борошна, призначеного для випічки у робітничій кооперації. Проте ЦК КП(б)У і НКВТ замість підтримки зобов'язали запорізьких кооператорів обмежити продаж хліба пайовикам [211, арк. 24–25].

Ситуація на хлібному ринку спонукала партійно-радянське керівництво республіки 29 травня 1928 р. скликати засідання спеціальної комісії, яка була створена за рішенням УЕР для розробки питання щодо постачання населення хлібом. У роботі комісії брали участь голова РНК УСРР В.Я. Чубар, нарком торгівлі М.О.Чернов і голова правління ВУКС О.Б. Генкін. НКВТ УСРР разом з кооперативними органами було доручено розробити план часткового розподілу хліба через закриті розподільники. У тих місцевостях, де було поширене хлібопечення вдома, споживча кооперація мусила залучати кустарів до випічки за відповідними угодами з кооператорами [211, арк. 27].

В останні місяці 1928 р. проблема безперебійного забезпечення населення хлібом набула ще гострішого політичного значення. Керівництво УСРР було занепокоєне тим, що напередодні чергової річниці Жовтневої революції у містах республіки зросли черги за хлібною випічкою. Відтак за дорученням РНК УСРР 9 листопада 1928 р. Всеукраїнська рада професійних спілок і Уцербсекція ВУКС отримали завдання терміново з'ясувати причини затримки в постачанні населення хлібом і за підтримки коштів профспілок активізувати хлібопекарську мережу робітничо-міської кооперації [212, арк.83].

До кінця 1928 р. навіть директивним шляхом більшовикам не вдалося урегулювати ситуацію на хлібному ринку. Відбулося помітне зниження темпів децентралізованих заготівель за рахунок посилення централізованих і відповідно обмеження ресурсів для кооперативного хлібопечення. Зокрема,

Вінницький окрвнторг 17 жовтня 1928 р. надіслав до правління Вінницького ЦРК обіжник, де зазначалося, що держава не спроможна збільшити відпуск борошна кооперативним пекарням, відтак кооператори були зобов'язані постачати хлібом виключно своїх пайовиків [213, арк.14]. Прикметно, що попри складну ситуацію на хлібному ринку Вінницька радпартшкола у директиві від 16 жовтня 1928 р. вимагала від хлібозаводу Вінницького ЦРК забезпечити своєчасне постачання її слухачів хлібом високої якості [213, арк.25].

Щоб обмежити доступ до кооперативної випічки, 28 грудня 1928 р. Лубенський окрвиконком вимагав від Лубенського ЦРК протягом 10 днів зменшити випічку хліба з таким розрахунком, аби пересічна випічка не перевищувала 300 пудів на добу. Кооператорів зобов'язали обмежити постачання хліба в їдальні і буфети, із міської крамниці №10 видавати його тільки робітникам шкірзаводу – членам кооперації, припинити видачу хліба селянам с. Круглик незалежно від того, є вони пайовиками ЦРК чи ні; а також припинити продаж випічки населенню на місцевому ринку [214, арк.89].

Загалом протягом 1927–1928 рр. кількість кооперативних хлібозаводів та пекарень збільшилася на 40%, а обсяг їх продукції – на 56% [215, с.61]. Динамічніше відбувалося розширення мережі хлібопекарських підприємств робітничо-міської кооперації, що пояснювалося як зростанням потреб міського населення, так і її фінансовими можливостями, про що свідчать дані табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Дані про хлібопекарську мережу споживчої кооперації України на 1 жовтня 1928 р. [216, с.50–51]

	Кількість хлібопекарських підприємств на 1 жовтня 1928 р.				
	Кооперативи, які здійснювали хлібопечення	Хлібозаводи	Механізовані пекарні	Кустарні пекарні	Усього
Уся мережа, у тому числі	176	10	49	397	456
Робітничо-міська споживча кооперація	83	10	49	260	309

Якщо на 1 жовтня 1926 р. робітничо-міська кооперація України мала 6 хлібозаводів і 264 пекарні, то на 1 жовтня 1928 р. – відповідно 10 і 309.

Динаміка пекарень сільських споживчих товариств була такою: на 1 жовтня 1925 р. – 18 хлібопекарських підприємств, на 1 жовтня 1926 р. – 26, на 1 жовтня 1927 р. – 39 і на 1 жовтня 1928 р. – 98 [216, с.52].

Таким чином, з початком індустріалізації країни простежується тенденція до швидкого зростання хлібопекарських підприємств споживчої кооперації. Розвиток кооперативного хлібопечення в УСРР відбувався інтенсивніше, ніж загалом по країні. Так, упродовж 1926–1927 рр. хлібопекарською галуззю споживчої кооперації України було вироблено на 1 пайовика 278,3 кг хлібної продукції, тоді як по СРСР цей показник становив 221,9 кг [217, с.38–39]. Протягом 1927 р. забезпечення робітників хлібом споживчої кооперації складало пересічно 67% [215, с.61]. Нарком торгівлі УСРР М.О. Чернов зазначав, що в 1927 р. міське населення України забезпечувалося хлібом через споживчі товариства на 75–80% [91, с.34]. Окремі ЦРК та робітничі кооперативи у 1927–1928 рр. забезпечували членів споживчої кооперації хлібом на 90% [218, с.25]. Однак забезпечення у хлібі членів споживчої кооперації в непромислових містах було значно меншим – від 40 до 58% [202, с.29].

Загалом протягом другої половини 1920-х років хлібопечення стало рентабельною галуззю споживчої кооперації України. У 1928 р. хлібопекарська продукція становила 47% до загальної суми продукції промисловості споживчої кооперації республіки [219, с.33]. Не випадково часопис «Кооперативне будівництво» тоді підкреслював: «Хлібопечення є найважливішою галуззю виробничої діяльності споживчої кооперації» [218, с.27].

* * *

Отже, у результаті господарської ініціативи кооператорів перші роки непу позначилися відродженням і створенням нових промислових підприємств. Протягом 1921–1922 рр. споживча кооперація України практично за власні кошти організувала промислову діяльність підприємств широкого діапазону – від переробки сільськогосподарської сировини до випуску промислових товарів та будівельних матеріалів, сприяючи вирішенню продовольчої проблеми та

забезпечуючи населення товарами першої необхідності. Криза збуту 1923 р. змусила кооператорів піти на скорочення мережі промислових підприємств, проте навіть у цей період споживча кооперація намагалася випускати товари за цінами, нижчими від ринкових.

Певна стабілізація економіки республіки впродовж 1924–1925 рр. дала можливість кооперативним організаціям досягти зростання виробництва продукції, особливо в переробній та харчосмаковій галузях. Розвиток промислової діяльності споживчої кооперації протягом 1926–1928 рр. сприяв збільшенню товарних ресурсів. Виконуючи розпорядження урядових структур, пов'язаних з насиченням споживчого ринку продукцією, кооператори оперативно розвинули борошномельну, маслоробну, кондитерську, олійну галузі, ковбасне та консервне виробництво.

У роки непу відбулося становлення та інтенсивне розгортання хлібопекарської галузі споживчої кооперації, метою якої було забезпечення передусім членів кооперації хлібом за цінами, нижчими від ринкових. Особливо важливе значення мало налагодження кооператорами хлібопекарської справи у промислових районах. Під час кризи збуту 1923 р. хлібопечення в кооперативних пекарнях не припинялося, хоча кооператорам доводилося діяти в складних умовах. З середини 1924 р. хлібопекарська справа споживчої кооперації стабілізувалася, що сприяло зростанню мережі пекарень, хлібних магазинів, обсягів хлібної випічки. При цьому кооператори реалізували хліб за цінами, нижчими від приватної торгівлі, забезпечували продуктом щоденного споживання армію, лікарні, дитячі будинки. Завдяки проведеній механізації виробничого процесу з середини 1920-х років кооперативне хлібопечення виокремилася із загального виробництва в самостійну галузь споживчої кооперації України. Щоб витіснити приватний сектор із хлібовипікання, споживча кооперація дбала про запровадження наукових основ хлібопечення, що, у свою чергу, сприяло підвищенню якості хліба, розширенню асортименту кооперативної випічки, зниженню ціни на нього. Загалом протягом 1920-х років споживча кооперація України зробила помітний крок у розвитку промислової діяльності.

РОЗДІЛ 5

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В ПЕРІОД НЕПУ

5.1. Роль кооперативного громадського харчування у подоланні голоду та його наслідків (1921–1923 рр.)

Становлення галузі громадського харчування споживчої кооперації УСРР, як і СРСР загалом, почалося практично з перших кроків непу. У березні 1921 р. десятий з'їзд РКП(б) ухвалив резолюцію «Про покращення становища робітників і селян, які цього потребують». У документі акцентувалося на тому, що у зв'язку з тривалою війною робітники фізично виснажилися, відтак радянська влада має вжити невідкладних заходів щодо налагодження системи громадського харчування [1, с.372]. Без сумніву, цей заклик стосувався і споживчої кооперації України, яка згідно з директивами Першої Всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921 р.) мала приділити увагу забезпеченню матеріального становища своїх членів [2, с.149].

Після переходу до непу на Україні залишалась невелика й украй роздроблена мережа їдалень, які підпорядковувалися різним організаціям (Наркомату продовольства, Червоному Хресту, споживчій кооперації, артілям тощо). Навесні 1921 р. у власність або в оренду споживчій кооперації були передані державні робітничо-міські їдальні, що діяли в роки воєнного комунізму, проте надалі утримувати їх радянська влада вже не могла. З перших кроків непу почали відкриватися кооперативні їдальні, які існували за рахунок членських паїв, що складали обіговий фонд їдальні. Ціни на обіди в громадських їдальнях споживчої кооперації України тоді не дорівнювали їх собівартості, бо до них не включали витрати на утримання приміщень, які надавалися багатьом їдальням безкоштовно, і деякі інші витрати [3, с.39].

З перших кроків непу підприємства громадського харчування організували свою діяльність в умовах крайньої нестачі продуктів харчування і товарів першої необхідності. Через продовольчу кризу уряд УСРР 8 березня 1921 р.

ініціював створення при Наркомпроді УСРР Ради з питань громадського харчування, яка мала стати всеукраїнським координаційним органом закладів громадського харчування всіх форм власності [4, арк.17]. Продовольча ситуація вимагала від влади залучення до справи налагодження харчування населення якомога більшого числа господарських організацій, здатних вкласти власні кошти у цю справу. Так, у квітні 1921 р. з ініціативи керівництва УСРР відбувся Всеукраїнський з'їзд представників державних, кооперативних та профспілкових організацій, які могли зарадити цьому. На споживчу кооперацію покладалося завдання залучати до громадського харчування не лише робітників, але й службовців, жінок, молодь [5, с.25]. Зокрема, на цьому акцентувалося в резолюції «Про кооперацію» Третього губернського з'їзду органів радянської влади Харківщини (квітень 1921 р.), у якій організація громадського харчування, особливо дитячого, була визнана першочерговою [6, арк.5].

На 1 березня 1921 р. Харківське ЄСТ мало у своєму розпорядженні 81 їдальню (серед них – власні та орендовані) із щоденним відпуском 45 тис. обідів (16 тис. для дітей і 29 тис. – для дорослих), які готували сніданки, обіди та вечері. Тоді Харківським ЄСТ практично за власні кошти було відкрито 5 дієтичних їдалень для хворих дітей та жінок-годувальниць [7]. Для харчування залізничників Харківського вузла за період з 14 по 21 березня 1921 р. кооператори забезпечили робітничі їдальні такою кількістю продуктів: бита птиця – 284 пуди, солонина – 237 пудів, олія – 49 пудів 39 фунтів, овочі сушені – 346 пудів 35 фунтів тощо [8]. Зміївське ЄСТ за узгодженням з місцевим виконкомом видало картки для забезпечення обідами 60 дітей із малозабезпечених сімей. Загальна ж пропускна здатність їдальні Змієва у той період становила 1 тис. обідів щоденно [9, арк.29].

У ряді випадків місцеві органи влади певною мірою допомагали становленню кооперативного громадського харчування. Так, на початку квітня 1921 р. Полтавський губвиконком сприяв отриманню Полтавським ЄСТ продуктів із фондів продкомгубу і тим самим відкриттю кооперативної їдальні для обслуговування населення міста обідами за помірними цінами [10, арк.7].

Були випадки, коли замість конкретної допомоги держава втручалася у справи кооперативного харчування. Зокрема, у квітні 1921 р. Чернігівський губвиконком обстежив їдальні Чернігівського ЄСТ і виявив там низьку калорійність страв і високі ціни. Не надавши продовольчої чи фінансової підтримки, губвиконком зобов'язав правління ЄСТ терміново віднайти шляхи усунення виявлених недоліків [11, арк.11].

Улітку 1921 р. партійно-радянське керівництво України обговорило перші підсумки діяльності закладів громадського харчування і накреслило ряд заходів щодо його вдосконалення. Зокрема, пленум ЦК КП(б)У, що відбувся у липні 1921 р., наголосив на недостатній організованості кооперації в період економічних та політичних ускладнень [2, с.160]. У резолюції «Про посилення значення госпорганів» пленум акцентував на важливості збереження та розширення практики колективного забезпечення робітників. Саме такий підхід мав сприяти економії продовольчих ресурсів, яких тоді бракувало [2, с.163].

За даними Укрстатбюро, в той період у кооперативних та державних їдальнях харчувалося 694 тис. дорослого населення [12, арк.29]. Однак такі результати не влаштовували партійно-радянське керівництво республіки. Цей факт кооператорам довелося враховувати під час роботи I з'їзду уповноважених ВУКС, що проходив у серпні 1921 р. Відтак було визнано, що стан громадського харчування в кооперативних їдальнях незадовільний, забезпечення їдалень продуктами складало всього 8–10 % від потреби робітників. «Громадське харчування, – наголошувалось на з'їзді, – будувалося на ресурсах Наркомроду, але цих ресурсів не вистачало. Нерідко їдальні, навіть робітничі, були зачинені» [12, арк.31]. Оскільки розраховувати на оперативну допомогу держави кооператорам не доводилося, вирішили терміново відшукати нові джерела фінансування для покращення стану їдалень.

Восени 1921 р. у період спричиненої неврожаєм гострої нестачі продовольства кооператори прагнули забезпечити гарячим харчуванням робітників промислових підприємств Харкова. Тоді відділ громадського харчування, що діяв при Харківському ЄСТ, винайшов кошти для того, щоб

організувати роботу ще 10 громадських їдалень. Ці заклади відпускали сніданки, обіди, вечері, чай, каву, молоко за помірними цінами. Оскільки їдальні діяли за принципом госпрозрахунку, Харківське ЄСТ регулярно через «Кооперативный бюллетень» повідомляло, що харчуватися в їдальнях можуть не лише робітники, але і державні службовці [13]. Однак, ураховуючи складну продовольчу ситуацію, а також великий наплив біженців із неврожайних губерній, які стікалися до Харкова, керівництво УСРР зобов'язало кооператорів забезпечити робітників від нестачі продуктів харчування.

Голод 1921–1922 років уніс корективи у цінову політику закладів громадського харчування споживчої кооперації. Наприклад, рішенням правління Чернігівського ЄСТ з 1 лютого 1922 р. обіди в їдальнях коштували 20 тис. крб (за тодішнім грошовим курсом). Щоб зберегти доступну для членів кооперації ціну, кооператори вирішили відпускати для їдальні продукти безпосередньо з крамниці з націнкою не більше 10% [14, арк.18]. Загострення продовольчої ситуації позначилося на цінах у їдальнях Чернігівського ЄСТ. На засіданні правління товариства 20 лютого 1922 р. ухвалили запровадити дві ціни на обід: для пайовиків вона мала складати 30 тис. крб, а для інших громадян – 35 тис. крб. Для підтримки робітників та всього населення міста кооператори відкрили при їдальнях чайні, де склянка чаю із цукром для членів кооперації коштувала 7 тис. крб, для всіх інших – 9 тис. крб [14, арк.58].

Загалом у період загострення продовольчої кризи упродовж 1921–1922 років кооперативні їдальні стали порятунком для робітничого населення промислових міст. Підсумки роботи закладів громадського харчування щодо продовольчої підтримки робітничого класу були проаналізовані II з'їздом уповноважених ВУКС, що проходив у грудні 1922 р. Кооператорам доводилося враховувати директиви керівних органів СРСР та УСРР щодо необхідності зміцнення матеріального становища робітників, відтак форум кооператорів визнав необхідність поліпшення задоволення їх потреб, у тому числі гарячим харчуванням попри те, що більшість кооперативних закладів громадського харчування тоді були збитковими [15, с.187].

Зрозуміло, що з початком голоду (кінець літа – початок осені 1921 р.) робота кооператорів щодо створення закладів громадського харчування ускладнилася, бо їм доводилося дбати не лише про своїх членів, а й виконувати державні розпорядження щодо порятунку голодуючого населення. Без сумніву, споживчій кооперації тоді було важко розвивати громадське харчування, оскільки доводилося виділяти частину продовольчих запасів для підтримки робітників Поволжя, а заготівлі продуктів у селян для кооперативних їдалень також натикалися на ряд перепон. Партійно-радянське керівництво РСФРР усіляко намагалось для порятунку російських робітників використовувати продовольчі запаси України. Так, у директиві Всеросійського робітничого продовольчого бюро при ВЦРПС від 24 серпня 1921 р., призначеній Українському військпродбюро, зазначалося, що на Україну відправлено 8 тис. чоловік для поповнення продовольчих запасів для Поволжя [16, арк.13]. Крім вищевказаної директиви УЕР 5 листопада того ж року ухвалила рішення про використання збройної сили для проведення кампанії збору продподатку у селян [17, арк.75]. Це відбувалося у той час, коли безпосередньо у самій Україні склалася трагічна ситуація. Не випадково у протоколі загальних зборів членів Великомихайлівського волосного комітету незаможників Гуляйпільського повіту Запорізької губернії від 9 жовтня 1921 р. зазначалося: «...бідняцьке населення стоїть перед загрозою голодної смерті» [18, арк.79].

З літа 1921 р. українська влада, не маючи підтримки російської влади, була змушена вжити ряд заходів щодо порятунку голодуючого населення Півдня України. Так, у кінці липня 1921 р. при ВУЦВК створили Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допомоги), яку очолив голова ВУЦВК Г.І. Петровський. До її складу входив і член правління ВУКС І. Керенчевський. Йому було доручено розробити план заходів щодо допомоги споживчій кооперації голодуючим губерніям України. Кооператори в числі перших почали надавати допомогу голодуючим біженцям із неврожайних районів. З цього приводу газета «Коммунист» 30 липня 1921 р. писала: «Вукопспілка прагнула всіма заходами підняти громадську і кооперативну ініціативу у справі

допомоги голодуючим. ВУКС і органи кооперації мають намір розвивати громадське харчування в голодуючих місцевостях – організацією мережі їдалень, для дітей – шляхом налагодження харчування в яслах» [19].

Для регулювання розвитку громадського харчування у масштабі всієї країни Всеросійська продовольча нарада навесні 1921 р. ухвалила утворити при Центроспілці РСФРР відповідний відділ [20, с.138]. Отже, 7 травня 1921 р. для координації громадського харчування при Центроспілці був утворений відділ громадського харчування [21, с.39]. Зрозуміло, що віднині всі розпорядження цього відділу мали бути обов'язковими до виконання організаціями споживчої кооперації УСРР, яка на договірних засадах входила до складу цієї структури. 23 липня 1921 р. 36 збори уповноважених Центроспілки, виконуючи директиви уряду РСФРР, закликали організації споживчої кооперації всієї країни взяти найактивнішу участь у допомозі голодуючим Поволжя, розгорнувши мережу їдалень і пунктів харчування для біженців, а також забезпечити гарячим харчуванням безпритульних дітей. Відтак відкриття їдалень для голодуючих та дитячих будинків мало здійснюватися, як того вимагала Центроспілка РСФРР, у результаті добровільних пожертвувань товариств та пайовиків, тобто надання хліба, олії, борошна, картоплі, овочів тощо [22, с.96–97]. Без сумніву, споживча кооперація України була зобов'язана включитися у виконання цього рішення.

У свою чергу, ВУЦВК 26 серпня 1921 р. видав постанову «Про обов'язкове відрахування на користь голодуючих одного фунта з кожного пуду продуктів, заготовлених шляхом товарообмінних операцій». Відповідно обов'язкові відрахування на користь голодуючих, зокрема 1 фунта (409,5 г) з кожного пуда заготовлених продуктів, мали здійснювати як органи Наркомпроду, так і ВУКС. Отримане продовольство надходило на адресу Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК [23, с.550]. До виконання постанови ВУЦВК від 13 вересня 1921 р. «Про організацію волосних і сільських комісій щодо надання допомоги голодуючим» місцева влада залучала сільські споживчі товариства та їх спілки, зобов'язуючи робити відрахування у державний фонд допомоги голодуючим [24 с.591–592]. 17

листопада 1921 р. на засіданні УЕР ухвалили рішення про термінову допомогу неврожайним губерніям. Згідно цього рішення господарським організаціям, у тому числі споживчій кооперації, було запропоновано у тижневий термін розробити програму підтримки державного фонду допомоги голодуючих губерній грішми та продуктами [17, арк.101].

З метою координації діяльності кооперативних організацій щодо надання допомоги голодуючим 27 вересня 1921 р. президія правління ВУКС ухвалила рішення про створення Центральної кооперативної комісії у складі 3-х членів правління. Комісії належало терміново розробити проект заходів щодо залучення всіх ланок споживчої кооперації до надання допомоги постраждалим від неврожаю, передусім налагодження кооперативних їдалень. 9 листопада 1921 р. ВУКС у своєму «Бюллетене» опублікувала положення про місцеві кооперативні комісії допомоги голодуючим [25, арк.21]. Зокрема, у листопаді 1921 р. Харківська губернська кооперативна комісія для проведення акції «Кооперація – голодуючим» направила 450 кооператорів для продажу газет. Виручка від продажу газет та читання лекцій надходила до фонду ЦК Допомоги при ВУЦВК та використовувалася для відкриття кооперативних їдалень [26].

З перших кроків діяльності Донецька кооперативна комісія допомоги голодуючим була змушена приділяти увагу передусім біженцям з Поволжя, оскільки до кінця 1921 р. ні один із повітів Донецької губернії не був офіційно визнаний владою голодуючим. Для того, щоб забезпечити місцевих робітників гарячим харчуванням, донецьким кооператорам доводилося усувати ряд бюрократичних перепон, оскільки губернський пленум КП(б)У офіційно визнав Донецьку кооперативну комісію допомоги голодуючим лише в другій половині січня 1922 р. Тому через настанови та заборони центральної та місцевої влади у голодуючих районах Донеччини кооператорам не вдавалося певний час розгорнути громадське харчування [27, с.47].

У січні 1922 р. КП(б)У зобов'язав ЦК Допомоги при ВУЦВК провести перевірку підтримки населення на місцях. Особливої уваги надавалося тому, як організовано громадське харчування (кількість їдалень, для скількох дітей і

дорослих, скільки прийнято прибулих із голодуючих губерній і яка їм виділена реальна допомога). Перевірялася й робота споживчої кооперації, зокрема те, як використовуються товарні запаси складів кооперативних організацій для допомоги голодуючим [28, арк.45]. Відповідно пленум ЦК КП(б)У, що проходив у лютому 1922 р., ухвалив резолюцію «Про допомогу голодуючим», у якій указав на необхідність активізації всіх можливих заходів щодо боротьби з голодом. Повітові партосередки у своїх доповідях губпарткомам, а ті, у свою чергу, в доповідях ЦК КП(б)У мали звітувати про відкриття кооперативних їдалень та обсяги охоплення ними голодуючого населення [2, с.213]. Так, у резолюції Катеринославського губпарткому від 10 січня 1922 р. «Про боротьбу з голодом» підкреслювалося, що слід «організувати харчування виключно через громадські їдальні і пункти харчування, відкриваючи їх поступово, залучаючи широко до цієї роботи кооперацію» [29, арк.2].

Упродовж першої половини 1922 р. продовольча ситуація залишалася вкрай загрозливою. На початку 1922 р. голодувало 12% населення неврожайних губерній України, а в травні – вже 40% [30, с.11–12]. Однак гарячим харчуванням було охоплено не більше 10% загального числа голодуючих [31, арк.49]. Тому постанова ВУЦВК «Про відповідальність за злочини проти справи надання допомоги голодуючим» від 1 березня 1922 р. посилила відповідальність очільників господарських організацій. Відтак керівники споживчої кооперації підлягали покаранню до п'ятирічного терміну позбавлення волі з конфіскацією майна за службові злочини, пов'язані з недбалим виконанням обов'язків щодо допомоги голодуючим [22, с. 96–97].

До січня 1922 р. гаряче харчування споживча кооперація УСРР надавала практично за власні кошти, оскільки грошових видатків та продовольства від держави не надходило. З огляду на складність продовольчої ситуації в республіці керівництву УСРР все-таки довелося піти на підтримку споживчої кооперації, у результаті чого 29 січня 1922 р. Вукопспілка уклала угоду з ЦК Допомоги при ВУЦВК про організацію громадського харчування. Таким чином, ВУКС, отримуючи від держави запаси продуктів і кошти, мала

розширити мережу їдалень для голодуючих [32, арк.85]. Якщо раніше допомога споживчої кооперації у забезпеченні населення гарячою їжею здійснювалася у вигляді акцій, то протягом 1922 р. ця робота стала систематичною й охоплювала різні верстви суспільства. У 1922 р. лише в Запорізькій, Донецькій та Миколаївській губерніях споживчою кооперацією було відкрито 350 їдалень, які обслуговували 170 тис. 775 чоловік [3, с.39].

Від початку 1922 р. продовольчу допомогу держави та кооперативних організацій почали отримувати безробітні. Так, у кінці січня 1922 р. ЦК Допомоги при ВУЦВК ухвалила рішення про створення в Донбасі безкоштовних їдалень для безробітних на 12 тис. чоловік. Практично ця робота була доручена споживчим кооперативам, які змогли протягом кількох тижнів організувати харчування голодуючих безробітних. Їдальні охоплювали: у Юзівському повіті – 2 тис., Дебальцевському – 2 тис., Луганському – 1,6 тис., Маріупольському – 1,5 тис., Бахмутському – 1 тис. 250 тис., Шахтинському – 720, Таганрозькому – 550, Слав'янському – 250, Гришинському – 100 чоловік [27, с.50]. Хоча вітчизняна споживча кооперація отримала певні державні фонди, але продовжувала розраховувати переважно на власні сили.

Оскільки ситуація із забезпеченням безробітних у Донбасі залишалася складною, 21 червня 1922 р. Донецький губпартком звернувся до ЦК КП(б)У і ЦК Допомоги при ВУЦВК з проханням посилити допомогу щодо забезпечення гарячим харчуванням не лише цієї категорії постраждалих, але й членів їх сімей. У доповідній записці секретаря Донецького губпарткому до ЦК КП(б)У підкреслювалося: «Ми порушуємо нині як термінове завдання необхідність відкриття їдалень для робітників Донбасу. Навряд чи робітники Москви перебувають у гіршому стані, ніж робітники Донбасу, а між тим у всіх районах Москви за допомогою міжнародних комітетів допомоги голодуючим відкриті їдальні для робітників та їх сімей» [33, арк.164]. Розраховувати на підтримку союзної влади щодо харчування безробітних керівництву УСРР не доводилося, тому вирішили максимально задіяти потенціал вітчизняної кооперації.

Робітничі кооперативи на місцях, намагаючись підтримати гарячим харчуванням безробітних, спиралися на власні кошти та допомогу пайовиків і всього населення. Наприклад, з 1 березня 1922 р. у Балтському та Первомайському повітах Одеської губернії провели двотижневик збору коштів та продуктів, у результаті чого вдалося організувати декілька пунктів харчування для безробітних [30, с.102]. У квітні того ж року кооператори Запоріжжя для організації пунктів харчування для голодуючих безробітних ухвалили переказати 10 відсотків із обороту найбільш ефективного дня місяця і один відсоток постійних відрахувань від усіх оборотів [34, арк.95].

Протягом 1922 р. для узгодження дій робітничої кооперації з державними та іншими структурами щодо надання допомоги безробітним Уцербкооп уклав кілька угод. Так, 8 березня на засіданні президії Уцербкоопу підтримали пропозицію Південбюро ВЦСПС і Наркомату праці про спільні дії щодо організації громадського харчування для безробітних голодуючих губерній [35, арк.24]. У червні 1922 р. III пленум Уцербкоопу спільно з Центральним робітничим комітетом допомоги голодуючим при Південбюро ВЦСПС видав спеціальне «Положення про організацію громадського харчування для безробітних», яке робітничі споживчі товариства мали терміново впроваджувати [36, арк.45]. Відтак робітничо-міська кооперація була зобов'язана активізувати участь в організації справи громадського харчування безробітних насамперед у неврожайних губерніях – Миколаївській, Запорізькій, Катеринославській, Донецькій і Одеській. Щоб виконати це завдання, робкоопи республіки мали щомісяця відраховувати з продуктів харчування 2% і з інших товарів грошми – 3%. Кооперативні організації Волинської, Київської, Кременчуцької, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній натуральні та грошові відрахування на підтримку громадського харчування безробітних мали здійснювати двічі на місяць. Губробкоопи неврожайних губерній отримали завдання спільно з профспілками розширити при робкоопах мережу їдалень для харчування безробітних [37].

Лише 26 вересня 1922 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про заходи щодо надання допомоги безробітним», у якій ішлося про необхідність активізації дій усіх громадських та господарських організацій у наданні допомоги цій категорії населення. Проте повністю вирішити проблему харчування безробітних тривалий час не вдавалося через відсутність необхідних коштів та продуктів як із боку держави, так і споживчої кооперації. На Донеччині спільними зусиллями влади, профспілок та робкоопів цього домоглися лише у червні 1923 р., коли по всій Донецькій губернії було організовано безкоштовне харчування безробітних. З липня 1923 р. безробітним Донбасу уряд почав виплачувати грошову допомогу, відтак їх харчування у безкоштовних кооперативних їдальнях відмінили [38, с.53].

Голод 1921–1922 років викликав особливу тривогу керівництва РСФРР та УСРР, адже він був пов'язаний із дитячою смертністю від недоїдання та виснаження. До осені 1921 р. по всій країні, включаючи УСРР, налічувалося 8 млн 700 тис. голодуючих дітей [20, с.139]. Тож більшовики намагалися залучати громадські та господарські організації до відкриття громадських їдалень та пунктів харчування для підтримки голодуючих дітей. Не випадково циркуляр ЦК РКП(б) від 10 серпня 1921 р. «Про допомогу голодуючим дітям Поволжя» зобов'язував споживчу кооперацію приділити максимум уваги організації харчування дітей із голодуючих місцевостей [39, арк.3].

Ряд директивних рішень щодо надання допомоги дітям було ухвалено керівними органами України. Так, 1 листопада 1921 р. вийшла інструкція РНК УСРР «Про порядок стягнення і розподіл продуктів та інших предметів на утримання сільських закладів» [40, с.752–753]. Ішлося про те, що місцева влада та сільські споживчі кооперативи були зобов'язані надавати допомогу у вигляді продуктів та гарячих обідів сільським лікарням та школам, де перебували ослаблені діти даної місцевості та евакуйовані з голодуючих районів Поволжя і Півдня України. На кінець 1921 р. кількість дітей, евакуйованих з неврожайних губерній РСФРР, становила 75% дитбудинківців [41, арк.446]. Частина дитячих закладів існуюча влада зобов'язала утримувати на кошти споживчої кооперації.

Так, з'їзд Рад Полтавської губернії, який проходив 6 грудня 1921 р., виразив подяку Полтавській губспілці за допомогу в організації харчування дітей у їдальнях та дитячих будинках, зокрема в Мачуському [42, арк.6]. Постанова ВУЦВК від 2 листопада 1921 р. «Про безпритульних дітей» акцентувала на тому, що істотно зросла кількість дітей, які рухалися з охоплених голодом місцевостей у більш-менш забезпечені продовольством. З огляду на це перед кооператорами було поставлене завдання максимально охопити безпритульних дітей гарячим харчуванням [43, с.701–702].

За допомогою щодо порятунку безпритульних та хворих дітей до споживчої кооперації зверталоя й Головне управління Українського Червоного Хреста. Так, лише за 12 листопада 1921 р. ВУКС влаштувала декілька пунктів харчування дітей у Харкові, виділивши для них не лише борошно, олію та картоплю, а також 10 пудів копченостей, 5 пудів сиру, 25 пудів цукру, 1 пуд чаю, 0,5 пуди какао, 0,5 пуди шоколаду, 2 пуди цукерок тощо [44, арк.187]. Цей добродійний внесок кооператорів в організацію харчування голодуючих та хворих дітей у Харкові, як і в ряді інших міст України, 24 листопада 1921 р. був відзначений Г.І. Петровським на засіданні президії Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК [45, арк.16].

Протягом 1922 р. за власні кошти кооператори створили їдальні, в яких харчувалося 3908 дітей із Поволжя [3, с.39]. Згідно з рішенням правління ВУКС від 24 жовтня 1922 р. для порятунку голодуючих дітей відкрили кооперативний будинок ім. І.А. Саммера в Харкові. ВУКС узяла на себе відповідальність за його забезпечення харчуванням. Цього ж року Бердянська контора ВУКС безкоштовно утримувала 40 дітей голодуючих рибалок, а Київська контора відкрила 3 дитбудинки на 75 місць [25, арк.26]. Київська губспілка забезпечила гарячим харчуванням 9 дитячих будинків на 273 особи, а Запорізька губспілка – один дитбудинок на 60 чоловік [32, арк.58–59]. На початок 1923 р. Одеська губспілка відкрила декілька дитячих будинків на 2 тис. чоловік [46, арк.68].

У ряді випадків місцеві органи влади директивним шляхом змушували кооператорів влаштовувати харчування для голодуючих дітей. Так, на засіданні

президії Чернігівського губвиконкому від 29 травня 1922 р. ухвалили прикріпити до Чернігівської губспілки 50, а до Чернігівського ЄСТ – 20 дітей з тим, щоб кооператори забезпечили їх розміщення у дитячих будинках і налагодили гаряче харчування [47, арк.6]. Споживча кооперація Київщини була зобов'язана налагодити гаряче харчування для 500 дітей з голодуючих губерній. Зокрема, 21 травня 1922 р. Липовецьке ЄСТ зобов'язали терміново охопити харчуванням 25 дітей [48, арк.47]. Під тиском місцевих органів влади Подільська губспілка 2 червня 1922 р. ухвалила рішення про утримання за свої кошти дитячого будинку. Водночас губспілка була змушена надати харчування 12 службовцям дитбудинку [49, арк.60].

З метою підтримки голодуючих дітей держава направляла на роботу в південні регіони України кваліфікованих господарників. Серед них були і кооператори. Наприклад, Катеринославську губернську раду захисту дітей очолював працівник ВУКС А.І. Кельмансон. Оскільки продуктових запасів у губернії катастрофічно не вистачало, у січні 1922 р. гарячим харчуванням було забезпечено всього 7% від загальної кількості голодуючих дітей. У повідомленні А.І. Кельмансона до Катеринославського губвиконкому зазначалося, що скрутне становище із забезпеченням підлітків ще більш ускладнилося тим, що з 20 лютого 1922 р. державні їдальні міста на 3 тис. чоловік були зняті з державного забезпечення. Це змусило кооператорів узяти ці заклади під свою опіку. Однак удалося забезпечити харчуванням лише 1 тис. дітей. Щоб врятувати інших дітей від голодної смерті, кооператори відкрили пункти харчування, де голодуючі могли отримувати щодня мізерне харчування – ½фунта хліба та ¼ фунта звареної макухи [50, арк.70].

Протягом 1922 р. у край складною залишалася ситуація із харчуванням голодуючих дітей в інших південних губерніях України. Зокрема, 11 лютого 1922 р. Запорізький губвиконком звернувся з проханням до ЦК Допомоги при ВУЦВК. У документі наголошувалося на тому, що Червоний Хрест відкрив у місті лише одну їдальню, а представник від міжнародної організації допомоги голодуючим АРА (американського комітету допомоги), ознайомившись із

ситуацією, взагалі поїхав. Як указувалося у протоколі засідання президії Запорізького губвиконкому від 26 вересня 1922 р., губернська комісія допомоги голодуючим дітям харчувала їх борошном зі шкірок кавунів і різним сурогатом [51, арк.14]. Посилаючись на те, що груба їжа викликає високу смертність, Запорізький губвиконком звернувся до споживчої кооперації з проханням поліпшити харчування дітей [52, арк.110].

Постійне недоїдання супроводжувалося загальною слабкістю дітей, апатією, різким ослабленням пам'яті. Про це йшлося в інформаційному звіті Одеської губернської комісії допомоги голодуючим до ЦК Допомоги при ВУЦВК від 15 серпня 1922 р. [53, арк.204]. Однак замість необхідної підтримки 1 жовтня 1922 р. РНК УСРР перевів харчування в школах на місцеві кошти. Відтак кількість шкіл, особливо в селах, почала різко скорочуватися [52, арк.110]. За кілька місяців до цього зняли з державного забезпечення гарячим харчуванням учителів. З огляду на це місцевим органам влади доводилося вкотре апелювати до кооператорів, які могли якимось чином підтримати школи.

Малодослідженою сторінкою історії кооперації у голодні 1921–1922 роки залишається питання про роботу щодо забезпечення гарячим харчуванням селян. Так, уже в серпні 1921 р. було зрозуміло, що голод охопив Запорізьку губернію, проте лише в середині жовтня цей факт офіційно визнала держава, а губернію оголосили голодуючою. Лише тоді почали розробляти заходи щодо порятунку селян [54, арк.141]. Фінансово слабка сільська споживча кооперація, виконуючи передусім завдання радянської влади щодо відправки продуктів для голодуючих РСФРР, не мала змоги підтримувати селянські родини. Слід зауважити, що від голоду тоді потерпали не лише південні губернії, але й окремі повіти Полтавської та Кременчуцької губерній, про що наголошувалося на V губернському з'їзді Рад Полтавщини 4 грудня 1921 р. Відтак до надання допомоги селянам шляхом відкриття пунктів харчуванням залучали і споживчі кооперативи [55, арк.95–96].

Звернення Донецького губвиконкому та Донецької губернської комісії допомоги голодуючим до ВУЦВК про допомогу селянам від 30 січня 1922 р. свідчило про те, що у Маріупольському, Гришинському і Таганрозькому повітах

губернії голод набув загрозливих розмірів. За даними обстеження місцевої влади, голодувало близько 500 тис. осіб. «До цього часу із центру не отримано жодного зерна», – говорилося у зверненні губвиконкому [50, арк.66]. Подібні повідомлення, листи та звернення до центральних органів влади УСРР надходили з усіх губерній республіки. Можна, звичайно, дорікнути споживчій кооперації за її бездіяльність щодо надання харчування голодуючим селянам Донбасу, проте не слід забувати, що кооператори стали заручниками складної продовольчої ситуації і були змушені відкривати їдальні насамперед для робітників та безробітних.

У пошуках шляхів надання допомоги голодуючим селянам, 30 червня 1922 р. ВУЦВК зобов'язував споживчу кооперацію активізувати діяльність щодо допомоги голодуючим. При цьому було вказано на недоліки у роботі кооператорів Запорізької та Миколаївської губерній щодо налагодження пунктів харчування для голодуючих селян. Керівництво республіки обіцяло видати споживчій кооперації продовольчий фонд із запасів Наркомпроду для організації харчування селян [50, арк.180]. Однак розмір державної допомоги не міг суттєво допомогти, тому, як і раніше, кооператорам доводилося відшукувати власні джерела продовольчих запасів та грошей.

Хоча влітку 1922 р. в Україні був зібраний непоганий урожай, продовольча проблема вирішена не була. Тому постанова третьої сесії ВУЦВК VI скликання «По доповіді ЦК допомоги голодуючим про форми допомоги потерпілим від голоду губерніям» від 16 жовтня 1922 р. наголошувала на тому, що кооперації необхідно і надалі продовжувати надавати допомогу таким категоріям населення південних губерній: бідняцьким селянським господарствам, інвалідам війни та праці, безробітним, безпритульним дітям. Також кооператори мали віднайти кошти для охоплення харчуванням сімей червоноармійців [56, с.178–179].

Через голод перших років непу перехід підприємств громадського харчування на господарський розрахунок уповільнився. Після певного поліпшення продовольчого забезпечення населення на початку 1923 р. були скасовані карткова система та безкоштовне харчування. Ряд громадських їдалень, не прилаштованих до нових товарно-грошових відносин, припинили

своє існування. Тоді питома вага приватногосподарського сектора в громадському харчуванні досягала 83,4% [57, арк.79]. З огляду на низький рівень забезпечення населення продуктами харчування кооператори робили спроби розширити мережу закладів громадського харчування з тим, щоб допомогти як своїм пайовикам, так і некооперованій частині населення. Водночас протягом 1923 р. робітники активізували роботу щодо контролю за діяльністю кооперативних закладів харчування. Так, у Бахмуті виробничі осередки не лише виявили зайві накладні витрати в їдальнях, які негативно впливали на ціни, але і змусили кооператорів шукати резерви для зниження цін на обіди [3, с.41].

Із переходом підприємств на госпрозрахунок число безробітних почало різко зростати. Кількість некваліфікованих безробітних становила щорічно від 15 до 45% загальної чисельності робітників, а радянських службовців – від 10 до 17% [38, с.50–51]. Оскільки з липня 1923 р. уряд УСРР скасував безкоштовне харчування безробітних за державний кошт, ситуація ускладнилася. Грошової державної допомоги безробітним на продукти харчування не вистачало. Вона становила 7,5–15% від рівня зарплати працюючих робітників, безробітні службовці отримували 3,5–7% від рівня зарплати працюючих службовців [38, с.54]. Тому керівництво УСРР продовжувало залучати споживчу кооперацію до організації дешевого харчування для безробітних і членів їх сімей.

Чільне місце у підтримці безробітних гарячим харчуванням у 1923 р. належало робкоопам. Так, на початку року у віданні Київського Соробкопу у центрі міста перебувало 3 їдальні і 2 чайні. Протягом першої половини року їдальні обслуговували переважно безробітних: так, у січні безробітним було відпущено 72% усіх обідів, у лютому – 78% і у березні – 67%. Лише з середини 1923 р. кількість безробітних, які харчувалися у робітничих їдальнях Києва, почала різко зменшуватися, відповідно у грудні вона становила 6,1% від кількості всіх виданих робітникам та службовцям обідів [58, с.24].

Держава продовжувала залучати споживчу кооперацію до налагодження харчування голодуючих дітей. Кооператори України не могли проігнорувати

звернення комісії ВЦВК СРСР щодо покращення життя дітей від 31 березня 1923 р. «Всі на допомогу дітям», у якому акцентувалося на тому, що існуюча мережа дитячих закладів (де перебувало понад мільйон підлітків), не в змозі вмістити всіх безпритульних, а для відкриття нових не вистачало коштів. ВЦВК звертав увагу господарських організацій на важливість залучення їх коштів до створення дитбудинків та організації в них дієтичного харчування [59, с.321].

Тож протягом 1923 р. допомога харчуванням дітям з боку кооператорів не припинялася. Наприклад, 18 травня 1923 р. Катеринославський губвиконком Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду просив місцеві кооперативи організувати харчування виснажених дітей. На 1 квітня 1923 р. у губернії їх було зареєстровано майже 310 тис., однак харчування від різних організацій отримувало лише 153 тис. Зокрема, у зверненні йшлося про те, що «помічена у дитбудинках Бердянської, Криворізької та Катеринославської округ відсутність повної норми харчування, житнього хліба, чим викликані шлункові захворювання. Медичним оглядом встановлено, що на 1023 чоловіки припадає хворих гострим малокрів'ям – 449, туберкульозом – 137, золотухою – 248 та іншими хворобами – 533» [60, арк.115]. Відтак місцева влада зверталася до кооператорів допомогти у справі поліпшення харчування дитбудинківців.

16 серпня 1923 р. за підписом голови Центральної Комісії допомоги дітям при ВУЦВК Г.І. Петровського та заступника голови правління ВУКС І.І. Фетисова був опублікований циркуляр ВУКС організаціям споживчої кооперації України «Про допомогу безпритульним дітям». У цьому документі зазначалося, що у той період на Україні голодувало 1,5 млн дітей, 100 тис. із них не мали притулку. Проте допомоги держави не вистачало, оскільки вона забезпечувала лише 50% потреби у продуктах харчування та житлі. У зв'язку з цим у директиві акцентувалося на тому, що «органи споживчої кооперації та їх об'єднання не повинні припиняти патронажу над дитячими закладами, які існують завдяки їх підтримці. Припинення цього джерела допомоги загрожує викинути на вулицю не одну сотню дітей» [61, с.60].

Отже, впродовж перших років непу споживча кооперація України розпочала налагодження громадського харчування. Передусім воно було розраховане на підтримку робітників. Через голод 1921–1922 рр. їдальні та пункти харчування, які відкривалися за кошти споживчої кооперації, певною мірою стали порятунком для голодуючих безробітних, біженців, дітей, хворих. Улаштовуючи громадські заклади харчування, кооператори допомагали державі боротися з голодом перших років непу та його наслідками в 1923 р. Практично не можливо підрахувати, скільки чоловік врятували кооператори від голодної смерті у перші роки непу. Загалом споживча кооперація республіки, як і всієї країни, діяла адекватно ситуації і відповідно до своїх можливостей.

5.2. Місце закладів громадського харчування споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення в 1924–1928 рр.

Із середини 1920-х років державна політика щодо кооперативного громадського харчування реалізувалася в контексті відродження економіки країни та забезпечення державних промислових підприємств робочою силою. Основне завдання, яке мала вирішувати споживча кооперація протягом 1924–1928 рр., полягало у пропаганді ідеї громадського харчування та залученні до кооперативних їдалень різних верств населення. Звернення правлячої партії до ідеї організації громадського харчування передбачало не лише прагнення поліпшити матеріальний стан та побут робітників і їх сімей, а й реалізувати інші соціальні завдання. Відтак кооперація мала виконувати місію «звільнення тисяч своїх членів від дрібних домашніх турбот з метою підняття їх культурного рівня і більш повної участі у суспільному житті й виробництві» [62, с.113]. Не випадково тринадцятий з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) акцентував на тому, що споживча кооперація, допомагаючи налагоджувати побут робітників, тим самим сприяє побудові соціалізму [63, с.234].

Липневий (1924 р.) пленум ЦК КП(б)У запропонував губкомам партії приділити особливу увагу громадському харчуванню на місцях. У резолюції пленуму «По доповіді про роботу споживкооперації» підкреслювалося, що

робітнича кооперація ще не підійшла до справи харчування «в усій широті цього питання» [2, с.321]. Відповідно Політбюро ЦК КП(б)У у циркулярі від 8 листопада 1924 р. указало споживчій кооперації на недоліки в організації громадського харчування. Зокрема, Полтавському ЦРК було запропоновано забезпечувати їдальні продуктами шляхом власних заготівель, тим самим уникаючи приватника; від Катеринославського ЦРК вимагали вжити заходи щодо підвищення якості обідів; Подільському губробкоопу належало поліпшити якість випічки хліба для робітничих їдалень [64, арк.72–73]. Хоча громадське харчування залишалося збитковою справою, партійні осередки нерідко ставали ініціаторами організації їдалень. Це засвідчує пленум Ізюмського окрпарткому, який 7 квітня 1924 р. визнав «доцільним організувати громадське харчування» у повіті, залучивши до цього кооператорів [65, арк.71].

Для сприяння громадському харчуванню ВУЦВК 18 листопада 1925 р. затвердив «Положення про Раду допомоги народному харчуванню при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті» [66, с.1359]. Рада мала підтримувати державні і кооперативні організації у вирішенні питань, пов'язаних із діяльністю закладів харчування. На всесоюзних, всеукраїнських та регіональних нарадах з громадського харчування за участю представників пайового товариства «Нархарч», споживчої кооперації та профспілок розглядали питання розвитку громадських їдалень. Так, у січні 1924 р. відбулася всесоюзна конференція з питань громадського харчування, яка ухвалила створити у столицях республік і обласних центрах комітети, а при місцевих радах – осередки сприяння громадському харчуванню. Ці комітети та осередки координували допомогу, яку господарські та громадські організації надавали споживчій кооперації та «Нархарчу» у відкритті їдалень, що свідчило про намагання держави посилити регулювання громадського харчування [3, с.42].

Важливу роль у розробці практичних заходів щодо налагодження громадського харчування в Україні відіграла торговельна нарада робітничих кооперативів (20–24 червня 1924 р., м. Харків). Наголошувалося на тому, що робота кооперативних їдалень має бути беззбитковою. Існували два підходи до

вирішення цього завдання. Перший полягав у дотриманні централізації в організації громадського харчування, тобто обіди мали готуватися в одному великому кооперативі із подальшою їх доставкою на підприємства. Другий напрям, навпаки, передбачав, щоб заклади харчування відкривалися безпосередньо на підприємствах. Організація громадського харчування робітничими кооперативами мала здійснюватися спільно з державними структурами, профспілками, пайовими товариствами та іншими організаціями. Проте у міру фінансового зміцнення споживчої кооперації справу громадського харчування мали передавати безпосередньо у її підпорядкування [67, с.17–18].

Через брак коштів кооператори йшли на співробітництво щодо налагодження громадського харчування з різними структурами. Із середини 1920-х років помітну роль в організації громадського харчування на госпрозрахункових засадах відіграла співпраця кооперативних організацій країни з пайовим товариством «Нархарч». Це товариство було сформоване в Москві за ініціативи РПО РСФРР у січні 1923 р. для вдосконалення системи управління громадським харчуванням, а також для поєднання інтересів населення із госпрозрахунковими принципами діяльності галузі [20, с.133]. До «Нархарчу» перейшло керівництво їдальнями, створеними у ряді міст відділом громадського харчування Центроспілки СРСР, а також їдальнями на транспорті, які належали наркомату шляхів сполучення [3, с.42]. Відтак через «Нархарч» держава боролася з приватним капіталом у галузі харчування, відволікаючи увагу населення нижчими цінами, якістю та асортиментом страв.

На прохання профспілок Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси та Донбасу представники «Нархарчу» були запрошені в Українське бюро ВЦСПС для організації пайових товариств в Україні. Скликана 14 грудня 1923 р. міжвідомча нарада за участю господарських та громадських організацій з метою сприяння розвитку громадського харчування ухвалила рішення утворити на території України пайове товариство «Укрнархарч». Пайовиками товариства стали наркомати УСРР, кооперативні центри, профспілки та радянські заклади. Товариство діяло на засадах госпрозрахунку [68, арк.70]. Протягом 1924 р.

«Укрнархарч» організував у промислових центрах України понад 90 їдалень, які працювали за принципом самоокупності, а до 1926 р. їх уже діяло 117 [3, с.42].

Співпраця споживчої кооперації з «Укрнархарчем» мала як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, кооператори потребували матеріальної підтримки цієї структури, а з другого, їм неодноразово доводилося відстоювати свої права щодо самостійного ведення громадського харчування. Політика взаємовідносин споживчої кооперації з «Укрнархарчем» була визначена у червні 1924 р. на торговій нараді робкоопів. Фінансово спроможні кооперативи, які могли самостійно організувати громадське харчування, мали встановлювати свої взаємозв'язки з «Укрнархарчем» як центральним регулюючим органом. Друга група кооперативів, які не могли самостійно вести громадське харчування, мали укласти угоди з «Укрнархарчем» для того, щоб отримувати від нього відповідне фінансування. Фінансово слабкі кооперативи мусили звертатися до «Укрнархарчу», щоб він узяв на себе відкриття їдалень [67, с.17–18].

Робкоопи спільно з «Укрнархарчем» відкрили ряд їдалень. Зокрема, Одеський ЦРК 27 вересня 1924 р. уклав угоду про співпрацю з «Укрнархарчем», що дозволило за період із листопада 1924 по жовтень 1925 рр. організувати 11 їдалень. У результаті пропускна здатність усіх їдалень Одеського ЦРК за цей період становила 722 тис. обідів [69, арк.51]. У ряді випадків партійно-радянське керівництво республіки зобов'язувало споживчу кооперацію до співпраці з «Укрнархарчем». Так, у директиві Політбюро ЦК КП(б)У від 8 листопада 1924 р. зверталась увага Катеринославського ЦРК на недостатній розвиток громадського харчування в місті і пропонувалося спільно з «Укрнархарчем» зміцнити і розгорнути мережу їдалень [70, арк.47]. До кінця року ЦРК уже мав 6 їдалень, створених спільно з «Укрнархарчем», щоденна пропускна здатність найбільшої їдальні складала 500 чоловік. Протягом 1924 р. робкоопи міста Сталіно організували 6 їдалень за підтримки «Укрнархарчу». Тоді ж у Запоріжжі за участю цієї структури ЦРК відкрив дві заводські їдальні, кожна з яких могла обслуговувати щоденно по 400 чоловік [71, с.46]. Пропускна

спроможність усіх їдалень Донбасу, створених робкоопами та «Укрнархарчем» упродовж 1924 р., щоденно становила 20 тис. чоловік [64, арк.61].

Регулярно відбувалися партійно-радянські перевірки стану закладів харчування, які перебували у підпорядкуванні споживчої кооперації та «Укрнархарчу». Так, за результатами перевірки громадського харчування, яка проходила за розпорядженням Оргбюро ЦК КП(б)У у квітні 1925 р., «Укрнархарч» та споживча кооперація в особі Уцербкоопу отримали ряд вказівок, а саме: звернути увагу на правильну калькуляцію собівартості обідів і внести ясність у справу звітності кожної їдальні. Крім цього, «Укрнархарч», Уцербкооп і профспілки мали активізувати діяльність щодо пропаганди ідеї громадського харчування серед робітників та службовців [64, арк.72].

При співпраці з «Укрнархарчем» на споживчу кооперацію поширювалися податкові пільги що, без сумніву, сприяло господарській ініціативі кооператорів [64, арк.63]. Загалом протягом 1924–1925 рр. у спільних їдальнях «Укрнархарчу» та Уцербкоопу в середньому щоденно харчувалося 50 тис. робітників. Вартість обіду становила від 15 до 50 коп., відповідно сніданку та вечері – від 10 до 25 коп. У листопаді 1925 р. газета «Пролетарий», підбиваючи результати співпраці споживчої кооперації з «Укрнархарчем» щодо організації робітничих їдалень, зазначала: «Громадське харчування тільки починає розвиватися, але вже те, що досягнуто за 1924–1925 рр. у цій важливій галузі покращення побуту, дуже показово» [72].

Однак відносини між споживчою кооперацією й «Укрнархарчем» склалися непросто, виникало ряд суперечливих моментів. На сторінках часопису «Кооперативного бюллетеня» точилася дискусія щодо доцільності ведення кооператорами громадського харчування. На кінець 1925 р. у багатьох працівників «Укрнархарчу» та споживчої кооперації склалася думка, що кооперативні організації повинні відмовитися від справи громадського харчування, відтак єдиною організацією в цій галузі мав бути «Укрнархарч», а участь споживчої кооперації у громадському харчуванні обмежувалася внесенням пайових внесків до цієї структури. Друга точка зору полягала в тому,

що громадське харчування споживчої кооперації потрібно й надалі розвивати, залучаючи кошти нових членів кооперації та розширяти коло відвідувачів кооперативних їдалень. Саме таким шляхом передбачалося вирішити проблему збитковості закладів громадського харчування.

Порівняльний аналіз результатів діяльності споживчої кооперації та «Укрнархарчу» щодо налагодження громадського харчування дає підставу констатувати, що на 1 жовтня 1925 р. відсоток охоплення населення громадським харчуванням з боку «Укрнархарчу» становив у середньому 4%, а споживчої кооперації – 3%. Як бачимо, ні «Укрнархарч», ні споживча кооперація не мали абсолютної першості у налагодженні громадського харчування [73, с.32–33]. Дискусія щодо доцільності функціонування громадського харчування в системі споживчої кооперації завершилася на користь прихильників цієї справи. Більшістю кооперативних організацій було вирішено не відмовлятися від участі у створенні системи громадського харчування. Для розгортання мережі їдалень у споживчій кооперації було ухвалено створити спеціальний фонд – 5–10% від отриманих доходів господарської діяльності кооперативів. Кооперативні організації мали і надалі активно домагатися від держави надання їм гарантованих пільг у галузі громадського харчування, якими користувався «Укрнархарч» [73, с.34].

Укажемо на особливості організації кооперативного громадського харчування в окремих містах та регіонах України. На виконання партійно-радянських директив ЦРК у першу чергу обслуговували робітників промислових центрів. Так, за період з 1 жовтня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. ЦРК України створили ряд їдалень на промислових підприємствах, у яких робітники могли отримати якісну і дешеву їжу. Наприклад, у Харкові було організовано 8 кооперативних їдалень на підприємствах, в Одесі – 3, у Миколаєві – 2, в Сумах – 2 [74, арк.8]. Заводські їдальні, які належали споживчій кооперації, реалізували свою продукцію за пільговими цінами і тому були збиткові. Щоб перекрити збитки таких підприємств і одержати певний доход, кооператори відкривали в промислових центрах міські їдальні для всіх бажаючих.

При організації закладів громадського харчування у Донбасі кооператорам доводилося враховувати той факт, що тут працювали переважно чоловіки-одинаки, відтак громадські їдальні мали забезпечити їх гарячою їжею протягом дня. Тому до 1925 р. практично на всіх рудниках і шахтах Донбасу були створені кооперативні їдальні. Зокрема, журнал «Известия ЦК КП(б)У» відзначав, що кооператорами організовано безперебійне харчування на Щербинівському руднику, їдальня якого щодня забезпечувала обідами 300 чоловік [75, с.34]. Про вдало налагоджену роботу кооперативної їдальні на Рутченківському руднику писала газета «Коммунист», акцентуючи на високій калорійності обідів і помірних цінах [76].

Харківський ЦРК виявився лідером громадського харчування на Україні. На початку 1924 р. був створений спеціальний відділ при Харківському ЦРК, який опікувався організацією нових їдалень [77]. У цей час у віданні відділу громадського харчування Харківського ЦРК перебувало 5 їдалень, розташованих на підприємствах міста. Харківські кооператори залучали до громадського харчування не лише робітників, але й членів їх сімей, тож це позитивно позначилося на товарообігах їдалень. Зокрема, обіг їдальні на канатному заводі збільшився у січні 1924 р. на 43,8% порівняно з груднем попереднього року [58, с.25]. У серпні у Харкові вже діяло 11 їдалень, які належали ЦРК. Вони обслуговували обідами 208 тис. 693 тис. чоловік (порівняно з 89 тис. 707 чоловіками у січні). У серпні 1924 р. товарообіг їдалень порівняно з початком року зріс майже втричі [78, с.46].

З метою залучення нових членів споживчої кооперації до громадських їдалень Харківський ЦРК використовував державні свята. Так, до Міжнародного свята жінок-робітниць 8 березня 1925 р. ЦРК відкрив їдальні на фабриці «Красная нить» і в гуртожитку працівників шкіряного заводу [79], намагаючись задовольняти потреби робітників у гарячій їжі і на виробництві, і за місцем проживання. На підприємства, які не мали своїх їдалень, заклади харчування Харківського ЦРК відправляли гарячі обіди в термосах. У 1924–1925 рр. обіги їдалень Харківського ЦРК істотно зросли: у першому кварталі

вони становили 243 тис. крб, у другому – 288 тис. крб, у третьому – 402 тис. крб, а в четвертому – 360 тис. крб. На 1 грудня 1925 р. у підпорядкуванні цього ЦРК налічувався 41 заклад харчування. Суттєві досягнення Харківського ЦРК дали підставу «Кооперативному бюллетеню» зробити висновок: «Харчування з кожним роком усе більше розвивається і починає займати все більш важливі позиції на фронті боротьби за новий побут» [80, с.48–49].

Громадське харчування набуло поширення і в Києві. У 1924 р. Київський Соробкоп утримував 4 їдальні: на Подолі, Крещатику (500 обідів щоденно), заводі «Арсенал» (250 обідів щоденно) і при Кооперативному технікумі (150 обідів щоденно, з них 25 – безкоштовно для малозабезпечених студентів) [81]. Зважаючи на брак мережі громадського харчування, Соробкоп налагодив співпрацю з «Укрнархарчем». У результаті цього протягом липня-серпня 1924 р. вдалося відкрити три нові їдальні на підприємствах із пропускнуою щоденною здатністю 2 тис. чоловік. Завдяки зусиллям двох партнерів тоді змогли знизити вартість обіду до 30 коп., не вилучаючи з обов'язкового раціону м'ясо [78, с.46].

Налагоджуючи громадське харчування в Одесі, кооператори мали враховувати те, що великих підприємств тут практично не було, проте простежувалася велика міграція населення, зростання чисельності мешканців міста під час літнього сезону. Був узятий курс на організацію районних їдалень відкритого типу не лише для робітників, але й для всіх бажаючих. Протягом року одеські кооператори відкрили чотири їдальні: на Молдаванці, на Пересипі, в районі Чумки і в центрі міста [82, арк.1–2]. Під час літнього сезону 1924 р. ЦРК організували на курортах декілька їдалень для відпочивальників [83].

У березні 1924 р. робкоопом була відкрита кооперативна їдальня на Миколаївському суднобудівному заводі. Вона відпускала робітникам обіди шляхом дрібнокрамничного кредиту. Вартість обіду у середньому не перевищувала 28 коп., проте робітники заводу вважали, що такі ціни високі. Спочатку харчувалося 500 чоловік, але потім кількість тих, хто користувався послугами їдальні, значно скоротилася [84]. Отже, у зв'язку із низькими заробітними платами робітників кооператорам доводилося приділяти серйозну

увагу скороченню організаційних витрат для зниження вартості обідів. У результаті робкоопу вдалося знизити вартість обіду до 20 копійок [75, с.35].

З великими труднощами відбувалося становлення громадського харчування на госпрозрахункових засадах у тих містах України, де не було великих промислових підприємств. Так, чернігівські кооператори неодноразово отримували директиви губпарткому знизити ціни на обіди, які перевищували 40 коп. З огляду на це у листопаді 1924 р. правління Чернігівського ЦРК ухвалило знизити ціни на обіди до 40 копійок. Для цього було вирішено запросити на роботу в їдальню ЦРК досвідчених спеціалістів з організації справи громадського харчування [85, арк.4].

Практично в усіх регіонах України під тиском партійних осередків місцева споживча кооперація спонукала населення до користування послугами громадських їдалень. Так, 7 квітня 1924 р. на засіданні пленуму Ізюмського окрпарткому Харківської губернії визнали доцільною організацію громадського харчування силами райспілки та міського ЄСТ, оскільки для відкриття їдалень коштів у кожної з цих організацій бракувало [86, арк.71]. У селі Рогань Харківської округи діяла державна їдальня на паперовій фабриці. З огляду на те що ціна обіду була високою, кількість відвідувачів зменшилася, що загрожувало закриттям їдальні. Тоді місцевий партійний осередок залучив до громадського харчування споживче товариство. За рахунок активізації роботи їдальні і залучення нових відвідувачів із числа пайовиків споживчої кооперації планували здешевити обіди, що врешті й було зроблено [87].

Усі кооперативні їдальні мали в обов'язковому порядку дотримуватися встановлених державою санітарних норм. Так, постанова РНК УСРР від 12 лютого 1925 р. «Про санітарний догляд за виготовленням, сховом і продажем харчових продуктів, смакових речовин і напоїв» передбачала систематичний нагляд з боку відповідних санітарних органів за їдальнями громадського харчування [88, с.120]. Місцеві регулюючі органи систематично перевіряли санітарний стан кооперативних їдалень. Підтвердженням цього є рішення Київської губернської економічної наради від 6 лютого 1923 р., яке полягало в

тому, що Київському Соробкопу було вказано на неприпустимість закупівлі та використання для їдалень хліба, випеченого в антисанітарних домашніх умовах. Відтак пропонувалося налагодити зв'язок із кооперативними чи державними пекарнями щодо закупівлі у них хлібної продукції для їдалень [89, арк.51].

Вітчизняні кооператори намагалися поширювати досвід громадського харчування РСФРР. Зокрема, вони взяли до уваги досвід кооператорів Іваново-Вознесенська, де у 1924 р. була створена перша в СРСР фабрика-кухня, гарячу їжу з якої розвозили у спеціальних термосах. Восени того ж року в Катеринославі почалося спорудження першої в Україні фабрики-кухні, яка не лише обслуговувала робітників ряду промислових підприємств міста гарячими обідами, але й виготовляла напівфабрикати, що було досить зручно для робітничих сімей [90]. Спорудження таких підприємств знаменувало новий етап у розвитку громадського харчування в країні. Поява фабрик-кухонь мала засвідчити переваги масового приготування їжі, яке забезпечувало необхідну якість і загальнодоступні ціни.

Існують різні дані щодо кількості їдалень споживчої кооперації України на середину 1920-х років. Справа в тому, що в одних випадках ішлося про заклади харчування споживчої кооперації, а в інших – про їдальні, які були створені спільними зусиллями споживчої кооперації та «Укрнархарчу». Згідно з дослідженнями 1920-х років, на 1 жовтня 1925 р. «Укрнархарч» мав 112 їдалень, а у віданні робітничо-міської кооперації налічувалося 74 їдальні [91, с.31]. За підрахунками 1960-х років, на 1 жовтня 1925 р. 57 робітничих товариств здійснювали громадське харчування і мали 105 їдалень [92, с.43]. Тобто пересічно на одне товариство припадало два заклади громадського харчування.

У 1924 р. товарообіг підприємств громадського харчування споживчої кооперації України становив 339 тис. крб [93, с.315]. На кінець 1925 р. він помітно зріс, складаючи лише по робітничо-міській кооперації понад 2 млн крб. Водночас питома вага обігу громадських їдалень у загальному товарообігові споживчої кооперації залишалася низькою: на кінець 1924 р. по республіці вона сягала 2,1% [3, с.43], а на кінець 1925 р. – 3,7% [68, арк.91]. Навіть за умови

збитковості переважної частини закладів громадського харчування припиняти цю справу кооператори не мали права, оскільки керівництво республіки розглядало кооперативні їдальні як засіб поліпшення продовольчого забезпечення населення, передусім робітничого класу. Підтвердженням цього є рішення дев'ятого з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.), який звернув увагу споживчої кооперації на необхідність покращення побутових умов робітників шляхом розвитку громадського харчування [2, с.387].

Отже, загальне зміцнення економіки країни впродовж 1924–1925 рр. сприяло поступовому покращенню харчування населення. Певний внесок у досягнення цих результатів зробили заклади громадського харчування споживчої кооперації. У середині 1920-х років акцент у розбудові закладів громадського харчування був перенесений на промислові підприємства республіки, адже більшовики вимагали продовольчого забезпечення передусім для робітників і членів їх сімей. Нової динаміки розбудові закладів громадського харчування надало залучення фінансово-спроможних ЦРК. У середині 1920-х років райспілки, міські і сільські споживчі кооперативи зробили перші спроби відкриття їдалень. Однак через брак коштів громадське харчування для більшості кооперативів виявилось непідйомною справою.

Індустріалізація країни супроводжувалася різким зростанням чисельності спеціалістів та робітників, які прибули з різних регіонів СРСР, посиленням міграції сільського населення до міст та робітничих селищ. З огляду на це нові завдання мали вирішити і заклади громадського харчування споживчої кооперації. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) указала на недостатній рівень задоволення матеріальних потреб робітників державної промисловості. Тоді було акцентовано на доцільності посилення заходів щодо поліпшення продуктового забезпечення промислових районів і розширення громадського харчування [2, с.438]. Десятий з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) наголосив на важливості влаштування благоустрою робітничих селищ і оздоровлення побутових умов робітників завдяки створенню закладів громадського харчування [2, с.515].

Оскільки значних ресурсів для розширення громадського харчування у період проведення індустріалізації держава не мала, керівництво України активізувало пропаганду ідей громадського харчування з метою залучення до розгортання цієї справи коштів різних організацій, а також населення. Так, у газеті «Комуніст» у березні 1927 р. голова ВУЦВК Г.І. Петровський, звертаючись до державних, господарських, профспілкових і кооперативних організацій, підкреслював: «Ми повинні неухильно працювати над організацією кооперативів, громадських їдалень» [94]. У свою чергу, керівництво споживчої кооперації УСРР запевняло, що населення республіки, особливо у промислових районах, тяжіє до громадського харчування. Не випадково на сторінках газети «Комуніст» один із очільників робітничої споживчої кооперації О. Нурінов зазначав, що «умови для розвитку громадського харчування дуже сприятливі і справу громадського харчування організувати можна і потрібно» [95]. Послуговуючись тезою О. Нурінова, не можемо цілком погодитися з тим, що умови для налагодження цієї справи були сприятливі, оскільки власних коштів на відкриття їдалень у більшості споживчих кооперативів не вистачало, а від держави надходили мізерні кредити.

На середину 1920-х років кооперативне громадське харчування України загалом залишалось збитковою справою. Зокрема, протягом 1925–1926 рр. 56 робітничих їдалень, з них 29 – у Донбасі, працювали зі збитками [96, с.48]. Рентабельних кооперативних підприємств громадського харчування, які належали робітничо-міській кооперації, на той час налічувалося одиниці. Партійне керівництво республіки особливо турбував той факт, що впродовж 1926 р. спостерігалось певне зменшення кількості нерентабельних кооперативних їдалень у Донбасі. Так, негативною була реакція Оргбюро ЦК КП(б)У, коли стало відомо, що в Макіївці робкооп закрит за рік 5 їдалень і тим самим залишив рудники без обідів [97, арк.11] .

Протягом 1926–1928 рр. вплив держави на розвиток кооперативного харчування посилювався. Про це свідчать рішення Першої Всесоюзної наради з громадського харчування (лютий 1927 р.) про потребу у розгортанні

громадського харчування у зв'язку із завданнями індустріалізації країни. Громадське харчування радянська влада розглядала як важливу державну справу і була переконана в її перспективному розвитку. У матеріалах зібрання підкреслювалося, що «справа громадського харчування може стати галуззю народного господарства, особливою самостійною галуззю промисловості» [98, с.5–6]. Основними провідниками цієї галузі нарада визнала робітничу кооперацію і товариство «Нархарч» [98, с.11]. З одного боку, ці дві структури спільними зусиллями намагалися потіснити приватний сектор із галузі харчування, а з другого – продовжували конкурувати між собою.

Арбітром у взаємовідносинах споживчої кооперації й «Укрнархарчу» неодноразово виступали партійні інстанції. Наприклад, питання їх співпраці стало предметом розгляду в ЦК КП(б)У 16 березня 1927 р. Слід зазначити, що в доповідній записці «Укрнархарчу» до ЦК КП(б)У була зроблена спроба перебільшити внесок нархарчівських їдалень у налагодження громадського харчування і водночас акцентувати на недоліках кооперативних їдалень. Без сумніву, така позиція спричинялася конкуренцією між обома структурами. Зокрема, «Укрнархарч» просив ЦК КП(б)У зобов'язати організації споживчої кооперації, які за угодою обох структур проводили заготівлі, відпускати продукти для нархарчівських їдалень за цінами, нижчими від ринкових [68, арк.9]. Оскільки в пайовому капіталі «Укрнархарчу» робітничі кооперативи мали менше 51% паїв, то їх вплив на роботу цього товариства, як зазначалося у журналі «Кооперативне будівництво», був «зовсім недостатній» [99, с.51]. Однак, щоб претендувати на пільги, кооператори були зобов'язані і надалі створювати з «Укрнархарчем» спільні заклади харчування.

До регулювання та перевірки розвитку громадського харчування більшовики систематично залучали профспілкові організації та контролюючі органи. Так, із огляду на постанову ВУРПС (січень 1927 р.) робітнича кооперація республіки була зобов'язана прийняти від «Укрнархарчу» певну кількість державних їдалень та колишні нерентабельні кооперативні заклади харчування. При цьому від кооператорів вимагалось, щоб робота

кооперативних їдалень виконувалася на суто госпрозрахункових засадах, але при дотриманні високої якості та зменшенні вартості обідів [100, с.18]. У березні 1927 р. за розпорядженням президії ВУРПС споживчій кооперації передавалася справа охоплення громадським харчуванням сезонних робітників, будівельників, спорудження кухонь-фабрик, створення їдалень за місцем проживання робітників і службовців при житлових кооперативах. Кооператорам було запропоновано організувати всередині системи спеціальний фонд розвитку громадського харчування, призначення якого полягало в устаткуванні заново відкритих і розширенні вже існуючих їдалень [68, арк.10–11]. Згідно з директивою Уцербсекції ВУКС від 24 вересня 1928 р. «Про фонд поліпшення побуту робітників і службовців» міські споживчі товариства, робкоопи і райспілки (окрспілки) мали виділяти 15% з указанного фонду на заклади харчування, який, у свою чергу, утворювався у результаті відрахування 10% із чистого прибутку кооперативних організацій [101, арк.1].

Одним із першочергових завдань, які вирішували кооператори протягом 1926–1928 рр., було повернення їдалень, визнаних нерентабельними і переданих у попередні роки у підпорядкування «Укрнархарчу». Водночас кооперативні організації мали зупинити процес скорочення нерентабельних їдалень, які перебували у віданні райспілок (окрспілок) та споживчих товариств [101, с.17]. Вони активізували співпрацю з адміністрацією та профспілками підприємств державної промисловості, зацікавленими в регулярному забезпеченні гарячим харчуванням робітників. Керівники промислових підприємств не лише виділяли кооперації приміщення під їдальні, але й споруджували нові. За пропозицією профспілок кооператори активно відкривали на промислових підприємствах не тільки їдальні, але й буфетилотки та чайні. При їдальнях створювали їдальницькі комісії, які контролювали якість їжі, санітарний стан, вартість обідів. Не випадково журнал «Кооперативне будівництво» у 1927 р. підкреслював: «...лише за громадської підтримки громадське харчування може розвиватися й давати свої позитивні наслідки [100, с.21].

Для поповнення фінансування закладів громадського харчування кооператори активізували роботу щодо розширення соціальної бази відвідувачів громадських їдалень. На виконання директиви Оргбюро ЦК КП(б)У від 16 березня 1927 р., де підкреслювалося значення громадського харчування «у розкріпаченні жінки, організації нового побуту та збереженні зарплати робітників особливо нижчої кваліфікації і сезонних робітників», кооперативні організації мали активізувати роботу щодо максимального залучення до закладів харчування жінок [68, арк.8]. Ефективною пропагандистською формою виявилось відкриття громадських закладів харчування до Міжнародного жіночого дня. При цьому кооператори відкривали при їдальнях побутові підприємства, що також мало сприяти залученню до громадського харчування жінок. Так, у Харківському ЦРК до 8 Березня 1928 р. при кількох їдальнях були відкриті механічні пральні [102, с.68].

Залучення до кооперативних їдалень студентів та школярів, на думку керівництва республіки, мало сприяти формуванню колективізму і комуністичного способу споживання. Щоб допомогти студентам та школярам у налагодженні харчування, кооператори встановлювали знижки на обіди, кредити, пільги. Так, 14 лютого 1928 р. президія Чернігівського ЦРК, розглянувши клопотання їдальні місцевого агротехнікуму про кредитування їдальні, ухвалила видавати щомісячно кредити в сумі 400 крб. Тим самим ЦРК намагався зберегти їдальню агротехнікуму від закриття [103, арк.146]. 11 квітня того ж року президія Чернігівського ЦРК ухвалила допомогти кооперативу місцевої школи №4 налагодити харчування школярів. У результаті шкільний кооператив відкрив їдальню й отримав можливість закуповувати продукти для сніданків та обідів у магазинах ЦРК зі знижкою до 7% [103, арк.188].

Згідно з директивами вищих партійних та радянських органів споживча кооперація мала розширити діяльність щодо забезпечення гарячим харчуванням Червоної армії. Про це свідчать рішення Першої Всесоюзної наради з громадського харчування (лютий 1927 р.). Пайове товариство «Нархарч» та споживча кооперація мали приділити більше уваги організації

харчування військовослужбовців [104, с.11]. У свою чергу, ВУКС зобов'язувала свої місцеві організації налагодити громадське харчування у військових частинах. Зокрема, до цього закликала тринадцята сесія ВУКС у жовтні 1928 р. [105, с.43]. На виконання розпоряджень сесії ВУКС Житомирський ЦРК, діючи оперативно, під час табірних зборів київських військових частин восени 1928 р. відкрив дві їдальні та дві чайні, які безперебійно забезпечували червоноармійців гарячою їжею [106, с.80].

Держава залучала споживчу кооперацію до забезпечення харчуванням призовників і демобілізованих із лав Червоної армії. У разі невиконання відповідних розпоряджень радянської влади керівників кооперативних організацій чекала судова, у кращому разі – адміністративна відповідальність. Так, 11 вересня 1928 р. своїм розпорядженням НКВТ УСРР зобов'язав споживчу кооперацію у Лубнах та Черкасах на період із 1 жовтня по 15 грудня, тобто під час масових перевезень призовників та звільнених із лав Червоної армії, відкрити буфети на залізничних станціях і організувати гарячі обіди. При цьому НКВТ встановив, що вартість обіду з двох блюд не мала перевищувати 25 коп [107, арк.122–123]. Забезпечуючи армію гарячим харчуванням, споживча кооперація зазнавала збитків, відтак у ряді випадків це були добродійні акції. Лише 27 грудня 1928 р. Наркомфін УСРР звільнив кооперативи, які обслуговували військовослужбовців, від сплати промислового податку [108, с.60].

Протягом другої половини 1920-х років серед кооператорів тривала дискусія стосовно доцільності фабрики-кухні у контексті розгортання громадського харчування та проведення його механізації. Кооператори намагалися знайти відповідь на питання: що має переважати – фабрика-кухня чи їдальня? З одного боку, фабрика-кухня мала сприяти подоланню збитковості кооперативних закладів громадського харчування; однак їх створення було під силу лише великим робітничим кооперативам. З другого боку, більш реальним було проведення механізації та доукомплектування вже існуючих кооперативних громадських їдалень [109, с.31–32].

Для спорудження фабрик-кухонь і механізованих підприємств громадського харчування залучалися кошти як споживчої кооперації, так і місцевих бюджетів та господарських організацій. Успішно діяла фабрика-кухня у Катеринославі, закладена ще в 1924 р. Протягом 1925–1926 рр. була споруджена фабрика-кухня в Харкові. У 1927–1928 рр. спільно з «Укрнархарчем» кооператори звели п'ять фабрик-кухонь [3, с.45]. Щоб прискорити спорудження такого підприємства в м. Сталіно, 6 березня 1928 р. ЦК КП(б)У дав доручення президії Уцербсекції ВУКС «негайно ввійти в погодження з Південсталлю та іншими господарськими органами щодо оформлення їх матеріальної участі в організації фабрики-кухні» [110, арк.94]. Пересічно одне таке підприємство за рік готувало 235 тис. обідів [111, с.21].

Серйозною проблемою, яка перешкоджала поліпшенню громадського харчування, була відсутність відповідних робітників, здатних суттєво розвивати й удосконалювати цю справу. Відтак загострилася проблема з кухарями. Ця категорія робітників здебільшого прийшла у кооперативні їдальні з приватних ресторанів та їдалень. З огляду на це більшовики вимагали від кооператорів не лише підвищити кваліфікацію працівників їдалень, але й виховувати їх у комуністичному дусі. Тому у березні 1927 р. правління ВУКС та «Укрнархарч» порушили перед Наркоматом освіти питання про включення в кошторис наркомату відповідних коштів для організації шкіл та курсів для підготовки і перепідготовки робітників у галузі громадського харчування [68, арк.9].

Споживча кооперація, виконуючи директиви регулюючих органів щодо якісного забезпечення населення гарячою їжею, надавала велику увагу питанням санітарії в їдальнях. Так, 1 жовтня 1927 р. Центроспілка СРСР надіслала до Цербсекції ВУКС циркуляр «Про заходи охорони їдалень» [112, арк.11]. Робітничо-міську кооперацію зобов'язали терміново виробити ряд заходів щодо поліпшення санітарного стану закладів харчування. Така ухвала була викликана рядом отруєнь у їдальнях. Щодо причин отруєнь робітників існували дві версії: перша – неякісні продукти, друга – шкідництво. За порушення правил санітарії в їдальнях кооператори несли адміністративну відповідальність. Це

підтверджує спільна постанова Наркомздорів'я, Наркомземсправ та НКВТ УСРР від 7 квітня 1928 р. «Тимчасові правила, які регулюють склад і якість зернових продуктів, що підлягають продажу» [113, с.249].

З осені 1928 р. споживча кооперація почала перетворювати заклади громадського харчування на зразкові культурно-просвітні осередки, намагаючись привернути увагу відвідувачів їдалень та буфетів хорошим оформленням, чистотою, наявністю газет, книжок й широким асортиментом страв. Згідно з інструкцією Наркомфіну СРСР від 27 грудня 1928 р. «Про порядок стягнення державного промислового податку» ті їдальні, які відмовилися від продажу спиртних напоїв, звільнялися від промислового податку [108, с.60]

Загалом протягом 1926–1928 рр. споживча кооперація України почала істотно розширювати мережу закладів харчування, створюючи власні, а також отримуючи їдальні, які до цього перебували у віданні «Укрнархарчу». Більш показовою у цьому плані була робота фінансово спроможних ЦРК. Так, у 1927 р. Харківський ЦРК мав 48 закладів громадського харчування, а вже через рік – 90 [114, с.51]. На 1 жовтня 1926 р. 17 робкоопів займалися громадським харчуванням, маючи 56 їдалень [115, с.25]. За іншим джерелом, на 1 жовтня 1927 р. 34 робкоопи здійснювали громадське харчування у 102 їдальнях. Загалом із 78 робкоопів на 1 жовтня 1927 р. громадське харчування могли розгорнути лише 34, що свідчило про здатність до цієї справи передусім фінансово спроможних робітничих кооперативів [116, арк.151].

Якщо проаналізувати динаміку закладів громадського харчування робітничо-міської кооперації України за період від 1 жовтня 1926 по 1 жовтня 1928 рр., маємо показники, відображені в додатку И. При цьому зазначимо, що із 316 одиниць підприємств громадського харчування 159 перебували у спільному підпорядкуванні «Укрнархарчу» і робітничо-міської кооперації, а 157 належали робітничим кооперативам [114, с.51]. Тобто протягом двох років кількість закладів харчування робітничої кооперації України зросла в 3,5 рази [99, с.53]. Крім кооперативних їдалень, почали діяти буфети та чайні, які допомагали зменшувати витрати часу на приготування та вживання їжі зранку та

після робочого дня. Однак потужності кооперативних їдалень були невеликі і в середньому за день одне підприємство відпускало лише 250 обідів [117, арк.32].

За даними обстеження якості харчування населення в громадських їдальнях, яке провело Центральне статистичне управління СРСР, протягом 1925–1926 рр. калорійність їжі в закладах громадського харчування по країні зросла на 3,1%, а по УСРР – на 8% [118, с.11]. Щодо харчування робітників у кооперативних їдальнях зазначимо: по Україні протягом 1926–1927 рр. на одного пайовика робітничо-міської кооперації припадало 46,6 обідів на рік, тоді як по СРСР цей показник становив 24,3, тобто майже вдвічі менше [119, с.35].

Питома вага громадського харчування у загальному обсязі товарообігу робкоопів України зросла з 3% у 1924–1925 рр. до 3,7 % у 1928–1929 рр. По 4 великих ЦРК (Харківський, Катеринославський, Київський та Одеський) питома вага громадського харчування становила 3,6 – 4,3%, а в транспортних споживчих товариствах – близько 8% загального обсягу товарообігу [68, арк.91]. На кінець 1928 р. питома вага продукції громадського харчування серед всієї продукції промисловості споживчої кооперації складала 10,2% [120, с.33–34].

Поступово приватний сектор втрачав свої позиції у галузі громадського харчування. За даними статистичних органів СРСР, у 1926–1927 рр. на державні та кооперативні заклади харчування в товарообігу підприємств громадського харчування припадало 52%, а на приватні – 48%; відповідно у 1927–1928 рр. – 61% і 39% [20, с.153]. Отже, у другій половині 1920-х років кооперативний та державний сектори посіли помітні позиції в громадському харчуванні і потіснили приватний сектор, що зафіксовано в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Динаміка питомої ваги державного, кооперативного та приватного секторів в обороті продукції громадського харчування в СРСР (1925 –1929 рр.) [3, с.46–47]

	Питома вага секторів		
	Державний	Кооперативний	Приватний
1925–1926 рр.	21,8	37,3	40,9
1926–1927 рр.	18,1	33,9	48,0
1927–1928 рр.	17,5	43,5	39,0
1928–1929 рр.	18,3	60,2	21,5

Попри те, що громадське харчування вітчизняної споживчої кооперації не приносило великих доходів, а в ряді випадків було збитковим, у період розгортання індустріалізації країни (1926–1928 рр.) воно розвивалося високими темпами. Помітних результатів у справі налагодження громадського харчування досягла робітнича кооперація, яка мала для цього дещо більше ресурсів порівняно з райспілками (окрспілками) й окремими товариствами. Загалом упродовж другої половини 1920-х років споживчою кооперацією України була закладена потужна матеріально-технічна база громадського харчування, яка допомагала державі успішно вирішувати проблему продовольчого забезпечення населення міст на промислових новобудов.

* * *

Отже, перехід до нової економічної політики сприяв розгортанню господарської ініціативи вітчизняних кооператорів у галузі налагодження закладів громадського харчування. Однак на початку 1920-х років робота кооператорів щодо відкриття громадських їдалень була ускладнена неврожаєм та загальними економічними труднощами. Протягом 1921–1922 рр. споживча кооперація УСРР практично за власні кошти відкриваючи громадські їдальні у промислових центрах, допомагала не лише своїм пайовикам, але й некооперованій частині населення переборювати продовольчу кризу і підтримувати фізичний стан робітничого класу. Водночас кооператори у міру фінансових та продуктивних можливостей намагалися надавати допомогу голодуючим з Поволжя та Півдня України, у тому числі безпритульним дітям, шляхом створення громадських їдалень.

У середині 1920-х років діяльність споживчої кооперації у справі громадського харчування розвивалась виключно в умовах госпрозрахунку, що змушувало регулярно вишукувати нові джерела фінансування. Оскільки необхідних коштів не вистачало, кооператори практикували співпрацю з державними, профспілковими та іншими структурами щодо налагодження громадського харчування. З одного боку, фінансова допомога пайового

товариства «Укрнархарч» стала поштовхом до поживлення громадського харчування кооперативних організацій, проте з другого – спричинила паралелізм у роботі обох структур, іноді нездорову конкуренцію і тертя.

Організаціям вітчизняної споживчої кооперації доводилося враховувати директиви вищих органів влади та управління щодо перетворення громадських їдалень в усупільнені підприємства. Тобто кооперативні заклади громадського харчування почали виконувати не лише своє основне призначення – забезпечення населення гарячими стравами, але й пропагувати новий побут. Відтак із середини 1920-х років кооператорами регулярно проводилися акції щодо ширшого залучення до їдалень як робітників, так і членів їх сімей, молоді. Це мало стимулювати надходження нових коштів до кооперативних їдалень, вивільняти час на громадську діяльність для членів споживчих товариств.

З огляду на розгортання індустріалізації в останні роки непу правляча партія та радянське керівництво країни виявляли виняткову увагу розвитку громадського харчування, особливо в промислових районах та на новобудовах. Хоча держава, профспілки та окремі промислові підприємства надавали певну підтримку споживчій кооперації, основним джерелом фінансування громадського харчування залишалися паї членів кооперативів та відрахування від господарської діяльності кооперативних організацій. Попри інтенсивний розвиток загалом до кінця непу громадське харчування у більшості організацій споживчої кооперації України залишалося збитковим. Це пояснювалося як низькими цінами, які постійно відстежувалися державними регулюючими органами, так і невідповідністю устаткування підприємств громадського харчування реальним потребам часу. З огляду на чергове подорожчання продуктів харчування та запровадження карток на продовольчі товари з середини 1928 р. харчування у громадських їдальнях споживчої кооперації слугувало додатковим джерелом підтримки членів кооперації. Загалом громадське харчування набирало все більшого розвитку, перетворившись в останні роки непу на самостійну галузь промислової діяльності споживчої кооперації України, хоча й суттєво поступалося кооперативному хлібопеченню.

ВИСНОВКИ

Проведений у дисертаційній роботі аналіз господарської діяльності споживчої кооперації України у період непу дозволяє констатувати фрагментарність досліджень із даної проблеми і доцільність її ґрунтовної розробки. На основі узагальненого осмислення наукових досягнень вітчизняної історіографії та виявленого комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, чималу кількість яких уперше було введено до наукового обігу, ми висвітлили досліджувану тему та дійшли до таких висновків.

Історіографічний аналіз досліджуваної проблеми дозволяє констатувати, що від 1920-х років і донині досвід господарської діяльності споживчої кооперації України перебував у сфері наукових інтересів вітчизняних і зарубіжних дослідників кооперативного руху. Встановлено, що вчені передусім приділяли увагу залученню радянською владою споживчої кооперації до забезпечення населення товарами першої необхідності та продовольством. Відтак об'єктом дослідження переважно була торговельна діяльність організацій споживчої кооперації. Однак, як правило, цю проблему висвітлювали в ракурсі боротьби режиму з приватним сектором торгівлі, обминаючи гострі моменти суперництва кооператорів з державною торгівлею.

Проблема залучення споживчої кооперації до централізованих хлібозаготівель в останні роки непу побіжно окреслена в історіографії. Досвід залучення державою промисловості, хлібопечення та громадського харчування споживчої кооперації до усунення продовольчої кризи практично не осмислювався. Лише фрагментарно згадувалася специфіка налагодження міжнародних контактів споживчої кооперації зі світовим ринком у роки непу. Загалом аналіз опрацьованої літератури засвідчує, що донині комплексного дослідження досвіду господарювання споживчої кооперації України в контексті державної політики в роки нової економічної політики, яке б допомогло скласти всебічне уявлення про внесок її галузей у вирішення тодішніх соціально-економічних проблем, зроблено не було.

Виявлена різноманітна джерельна база, яка охоплює відомі, маловідомі або практично не відомі в наукових колах документи, висвітлює різноаспектну господарську діяльність споживчої кооперації України за доби непу. Серед опублікованих джерел охарактеризовано документи вищих партійних і державних органів влади та управління СРСР та УСРР, матеріали з'їздів уповноважених споживчої кооперації, тематичні збірники з питань кооперації, промови і виступи партійних, державних, громадських діячів з проблем кооперативної практики, методично-довідкова література з кооперативної тематики, союзні та республіканські статистичні збірники, періодичні видання. При характеристиці різних груп опублікованих джерел були виявлені розбіжності в статистичних даних, що ускладнювало об'єктивний аналіз здобутків та прорахунків господарської діяльності споживчої кооперації України в роки нової економічної політики. У ході систематизації виокремлено неопубліковані джерела, які значною мірою стали базою дослідження. Складність опрацювання архівних матеріалів полягала в тому, що у ряді випадків вони містять суперечливу інформацію, неточності, що потребують додаткового уточнення. Опрацювання різнопланової джерельної бази, з одного боку, сприяло підтвердженню висвітленої в історіографії означеної проблеми, з другого – виявленню досі малодосліджених фактів, які допомогли скласти об'єктивну картину внеску кооперації у подолання соціально-економічних проблем упродовж 1920-х років.

У ході аналізу досліджуваної проблеми нами бралися до уваги кооперативний доробок марксистсько-ленінського спрямування, напрацювання класичної кооперативної школи, розвідки зарубіжних дослідників, а також сучасна вітчизняна кооперативна думка. Зроблено висновок, що донині у вітчизняних і зарубіжних історичних дослідженнях залишається ряд дискусійних питань теоретичного плану, у тому числі стосовно визнання непу більшовицьким експериментом, еволюції поглядів В.І. Леніна на місце споживчої кооперації в ринковій економіці, наявності так званого «ленінського кооперативного плану», перетворення споживчої кооперації на різновид державної торгівлі, дотримання кооперативних принципів у роки непу тощо.

Дисертантка солідаризується з тими дослідниками, які заперечують наявність у лідера більшовиків глибоко продуманої програми розвитку кооперації в умовах ринку. Однак наявні в літературі обґрунтування з приводу перетворення споживчої кооперації на різновид державної торгівлі ми вважаємо не цілком переконливими. Проблему дотримання кооперативних принципів, на нашу думку, варто розглядати не лише в контексті політики держави, але й з огляду на дії кооператорів і пайовиків. Доцільним є зважене осмислення кооперативних ідей М.І. Бухаріна, чії праці на рубежі 1980–1990-х років були певною мірою ідеалізовані.

У попередніх дослідженнях переважно вживалися терміни «кооперативна торгівля» та «кооперативна промисловість», що потребує уточнення, оскільки в даному разі могли враховуватися підприємства не лише споживчої, але й інших видів кооперації. Відтак точніше було б уживати поняття «торговельна діяльність споживчої кооперації», «промисловість споживчої кооперації», а це дозволяє більш чітко розмежовувати завдання і результати господарської діяльності споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової та інших видів кооперації.

Використання цивілізаційного підходу в методології, дотримання принципів об'єктивності, науковості, системності, діалектики, історизму, всебічності, а також комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних і порівняльно-історичних методів дослідження сприяли всебічному розкриттю аналізованої проблеми і дозволили нам забезпечити науковість і достовірність у висвітленні здобутків та прорахунків споживчої кооперації України в період нової економічної політики, уникнути упередженості.

Радянська держава залучала господарський потенціал споживчої кооперації до вирішення соціально-економічних проблем (продовольча криза 1921–1922 років, нестача товарів першої необхідності, налагодження харчування працівників промислових новобудов в роки індустріалізації, стимулювання селян до вирощення і збуту сільськогосподарської продукції, експортні заготівлі з метою отримання валютних надходжень). Здобутки

споживчої кооперації щодо підтримки як своїх членів, так і некооперованого населення стали можливими не лише за рахунок державної підтримки, на чому наголошували попередні дослідники, але більшою мірою завдяки внутрішнім чинникам – ініціативі кооператорів і пайовим внескам. Виявлений досвід господарювання споживчої кооперації УСРР у конкурентній боротьбі за споживача в роки непу дозволяє стверджувати, що нині держава недооцінює її господарський потенціал. Посилаючись на практику господарювання кооператорів в ринковому середовищі 1920-х років, стверджуємо, що споживчі товариства та їх спілки за гарантованої законодавчої підтримки влади здатні успішно вирішувати складні соціально-економічні проблеми. Налагодження взаємовигідних відносин держави і кооперативних організацій позитивно позначається на добробуті пересічних громадян, які опинилися у сфері впливу кооперативів, у тому числі споживчих.

Ставка більшовиків на споживчу кооперацію, як основного товаропостачальника міського та сільського населення в умовах жорсткої конкуренції на ринку в період непу, виявилася правильною. Досягнення торговельної діяльності споживчої кооперації України протягом 1921–1928 років, без сумніву, є спільним результатом господарської ініціативи кооператорів та підтримки держави. Проте навіть в умовах постійного тиску та контролю з боку влади кооператори ініціювали і провели ряд організаційно-господарських реформ, спрямованих на пристосування торговельного апарату до ринкових умов функціонування. Ідеться про наближення споживчої кооперації до пайовика і спрощення процесу товаропросування, що позитивно вплинуло на розгортання торговельних операцій і дозволило потіснити приватний сектор не лише з оптового, але і з роздрібного ринку. Активізації торговельної галузі споживчої кооперації сприяло повернення системи на добровільне членство, в результаті чого вдалося суттєво розширити соціальну базу кооперативів, а відтак збільшити власні кошти, які були передусім направлені в торговельну галузь та хлібопечення.

Під егідою радянської влади створювався міцний зв'язок між споживчою

кооперацією і підприємствами державної промисловості, що дозволило кооператорам регулярно поповнювати товарні запаси споживчих товариств і налагодити безперебійне забезпечення міського населення, робітників промислових центрів. Завдяки кредитно-податковій підтримці з боку держави споживча кооперація змогла не лише розгалузити свою торговельну мережу, але й збільшити товарообіг і ширше охопити потреби своїх членів. Так, у 1927–1928 рр. питома вага споживчої кооперації в загальному торговельному обігові України вже становила 65,3 %, а наступного року вона зросла до 70 % [1, с.29].

Зрештою, в останні роки непу торговельна галузь вітчизняної споживчої кооперації стала домінуючою на внутрішньому ринку, чому сприяло й систематичне зниження кооператорами цін на товари, яке їм доводилося, попри закони ринку, здійснювати в результаті цінової політики більшовиків. Відтак споживча кооперація привертала увагу своїх членів та інших верств населення дешевшими від приватного сектора товарами, що вона досягала не тільки шляхом зменшення торговельних витрат, але і штучно знижуючи ціни під тиском партійно-державних директив.

З переходом до непу існуюча влада розглядала заготівельну галузь споживчої кооперації як один із найбільш ефективних засобів подолання продовольчої кризи, яка загострилася з огляду на неврожай 1921–1922 років. У той період шляхом заготівель сільськогосподарської продукції кооператори підтримували членів споживчих товариств. Виконуючи централізовані державні заготівельні завдання, споживча кооперація допомагала існуючій владі забезпечувати установи, що перебували на державному утриманні. Істотним був внесок заготівельної галузі вітчизняної споживчої кооперації у забезпечення продуктами харчування не лише промислових центрів УСРР, але й РСФРР. Помітною виявилася допомога споживчої кооперації державній промисловості, для якої вона заготовляла промислову сировину, тим самим забезпечуючи її безперебійну роботу.

У середині 1920-х років. заготівлі споживчої кооперації активізували роботу її власних переробних підприємств і закладів громадського харчування.

Однак держава, прагнучи бути монополістом у галузі заготівель сільгосппродукції, посилила втручання в заготівельну діяльність кооператорів, змушуючи їх дотримуватись встановлених регулюючими органами закупівельних цін, тим самим обмежуючи господарську ініціативу споживчих товариств. Та навіть перебуваючи під посиленням контролем держави, протягом другої половини 1920-х років споживча кооперація України перетворилася на надійну заготівельно-збутову організацію, яка допомагала селянам реалізувати вирощену ними продукцію і забезпечувати внутрішній ринок продуктами. Українську суперечливою вважаємо участь споживчої кооперації у хлібозаготівлях, до яких її все більше залучали більшовики, змушуючи виконувати планові завдання. У 1928 р. через загострення продовольчих труднощів споживча кооперація стала заручницею економічної і політичної ситуації, оскільки виявилася засобом, за допомогою якого більшовики «викачували» зерно із села.

Здійснюючи експортні заготівлі, споживча кооперація допомагала селянам збувати вирощену продукцію за кордоном і за виручені кошти закупляти промислові товари та сільськогосподарський реманент, яких бракувало в Україні. У другій половині 1920-х років експортна діяльність споживчої кооперації забезпечувала проведення індустріалізації країни, оскільки за отриману валюту держава закупляла за кордоном необхідне промислове устаткування. При цьому зазначимо, що споживчі інтереси виробників експортної продукції щодо придбання за кордоном промислових товарів і сільгоспреманенту, яких бракувало тоді в Україні, держава упродовж другої половини 1920-х років все далі відсувала «на задній план».

Загалом, збільшивши обсяги заготівель зерна, м'яса, вершкового масла, яєць, овочів, інших продуктів харчування, промислової сільськогосподарської сировини, вітчизняна споживча кооперація, попри конкуренцію з рядом державних заготівельних структур, інших кооперативних центрів та приватних посередників, зробила значний внесок у забезпечення внутрішнього ринку, підтримку індустріалізації і посилення позицій України на світовому ринку.

Держава, прагматично підійшовши до можливості використання

виробничого потенціалу споживчої кооперації, не заперечувала щодо відновлення діяльності її промислових підприємств, котрі завдяки власному фінансуванню змогли випускати промислові товари, яких тоді бракувало на ринку. Відродивши промислову діяльність в умовах економічного хаосу, при відносному невтручанні існуючої влади кооператори допомагали їй у вирішенні продовольчої проблеми та «товарного голоду». У перші роки непу відродження промисловості споживчої кооперації УСРР загалом відбувалося стихійно. Обмеженість коштів, дисбаланс цін і загальна нестабільність економіки незабаром далися взнаки, відтак у кінці 1922 р. «промислове захоплення» споживчої кооперації почало спадати. Під тиском реалій кооператори були змушені піти на скорочення своїх виробничих галузей, одночасно шукаючи шляхи випуску недорогої, але украй потрібної пайовикам продукції.

Протягом 1923–1925 років вихід щодо збереження промислових підприємств споживчої кооперації був знайдений у відмові від великих і нерентабельних підприємств і зосередженні кооперативного виробництва на місцях. Якщо на початку непу влада практично не заважала відродженню кооперативної промисловості, розглядаючи її як протидію посиленню приватних промислових підприємств, то з середини 1920-х років вона цілеспрямовано витісняла споживчу кооперацію зі шкіряного, будівельного, лісопереробного виробництва, вбачаючи в ній конкурента державної промисловості. З огляду на це кооператорам довелося вибудовувати роботу своїх промислових підприємств таким чином, щоб у першу чергу випускати продукти харчування. Тим самим вони зробили істотний внесок у розвиток переробної промисловості, оскільки підприємства цієї галузі переважно працювали за кошти споживчої кооперації.

Упродовж другої половини 1920-х років зростання масштабів випуску продукції споживчою кооперацією України стало відображенням соціально-економічної політики держави, розрахованої на створення вітчизняної промислової бази у короткі терміни. З одного боку, кооператорам доводилося забезпечувати населення продуктами харчування, а з другого – збільшувати

обсяги продукції переробних галузей для експорту, яка приносила валютні надходження для індустріалізації (м'ясні, рибні, овочеві та фруктові консерви, напівфабрикати, олія, вершкове масло тощо).

З початком індустріалізації кооперативна промисловість усе більше втрачала господарську самостійність, бо влада розглядала її перспективи у контексті виконання промислових п'ятирічних планів. Під тиском держави споживча кооперація була змушена відмовитись від захоплення різноплановими виробництвами і зосередитись переважно на переробних галузях. Найбільший розвиток отримали млинарство, переробка м'яса і молока, олійна, консервна і кондитерська промисловість, миловаріння. На кінець непу споживча кооперація УСРР, згідно з проведеними автором підрахунками, мала 644 промислові підприємства майже 20 галузей виробництва [2], при цьому на харчову промисловість припадало 89,4% [3, с.24].

Більшовики прагнули витіснити приватний сектор з хлібного ринку, тому цій меті мало бути підпорядковане кооперативне хлібопечення. Ця виробнича галузь споживчої кооперації України одержувала істотну фінансову і податкову підтримку більшовиків. Кооператори успішно виконували державне завдання безперебійного забезпечення населення якісною випічкою за цінами, нижчими від приватного виробництва. У числі перших вони змогли оперативно провести механізацію та раціоналізацію хлібопекарської галузі, що дозволило збільшити обсяги випуску хлібної продукції, поліпшити якість і калорійність, знизити ціни. Кооперативне хлібопечення виявилось найбільш рентабельним серед виробничих галузей споживчої кооперації. В останні роки непу пересічно по Україні хлібопекарські підприємства споживчої кооперації на 67% забезпечували міське населення продуктом щоденного споживання [4, с.61]. В окремих робітничо-міських кооперативах цей показник становив 90% [5, с.25].

Кооператори у період продовольчих труднощів перших років непу, створюючи заклади громадського харчування, намагалися підтримувати гарячим харчуванням своїх членів. Крім цього, більшовики залучали продуктивний потенціал кооперації до підтримки громадськими їдальнями голодуючих біженців

з Поволжя та південних губерній України. Якщо розвитку хлібопечення держава допомагала, то організація громадського харчування відбувалася практично за кошти самої системи. Відтак допомога споживчої кооперації голодуючим гарячим харчуванням здебільшого мала добродійний характер.

У середині 1920-х років в умовах запровадження госпрозрахунку та посилення конкуренції з боку приватних закладів громадського харчування, кооператорам довелося шукати нові джерела фінансування, знижувати ціни, приділяти увагу урізноманітненню асортименту, підвищенню калорійності та дотриманню санітарних норм у процесі виробництва їжі. Якщо на початку непу кооперативні громадські їдальні допомагали як членам кооперації, так і голодуючим, то в середині 1920-х років радянська влада намагалася спрямовувати кооперативні заклади громадського харчування на формування комуністичного побуту та забезпечення гарячим харчуванням передусім робітників і членів їх сімей.

Упродовж другої половини 1920-х років кооператори спільно з пайовим товариством «Укрнархарч» забезпечували потреби швидко зростаючого міського населення. Співпраця споживчої кооперації з даним товариством була неоднозначною, маючи як позитивні результати, так і ряд неузгодженостей, викликаних конкурентним змаганням обох структур. Виконуючи державні директиви, споживча кооперація України мусила оперативно розгортати мережу закладів громадського харчування у місцях скупчення робітників, задіяних на промислових об'єктах. Постійне зниження цін у кооперативних їдальнях, яке здійснювалося під тиском радянської влади, призводило до того, що вони до кінця непу залишалися збитковими. Та попри це упродовж 1920-х років вітчизняні кооператори заклали потенційну матеріально-технічну базу громадського харчування. Громадське харчування, переважно створене за кошти кооператорів і пайовиків, хоч і було підпорядковане загальнодержавним планам, однак набирало все більшого розвитку, перетворившись на самостійну галузь споживчої кооперації. На кінець 1928 р на громадське харчування припадало 10,2% від загальної суми промислової продукції споживчої

кооперації УСРР [6, с.33–34].

Загалом результати господарської діяльності вітчизняної споживчої кооперації за часів непу могли б бути вагоміші, проте система була одержавлена і змушена діяти в межах соціально-економічної політики більшовиків. Без сумніву, у ринкових умовах 1920-х років держава, дозволяючи наявність на ринку різних форм власності, віддавала перевагу споживчій кооперації. Це було визнання її потужного потенціалу, який більшовики зуміли прагматично використати, зробивши складовою частиною державно-планової економіки. Однак, погодившись на компроміси із радянською владою і маючи від неї підтримку у вигляді кредитів, податкових пільг, гарантованих постачальників промислових товарів та інших переваг, споживча кооперація, сама того не бажаючи, все більше потрапляла в залежність. У боротьбі за ринок більшовики не могли обійтися без споживчої кооперації, а кооперація, у свою чергу, спиралася на підтримку держави. Усе це обмежувало самостійні дії організацій споживчої кооперації в ринковому середовищі, але навіть за таких умов відбувався неоднозначний, складний, прогресивний рух уперед.

Нині споживча кооперація України, з огляду на жорстку конкуренцію, без сприяння центральної та місцевої влади не зможе прогресивно розвиватися. За таких умов державі доречно надати споживчій кооперації пільги, зокрема, податкові, щодо отримання банківських кредитів. Водночас є сенс у створенні міжкооперативного банку із залученням до нього кількох існуючих в Україні видів кооперації. Через актуалізацію проблеми фінансової безпеки системи споживчої кооперації постає необхідність у залученні нових пайовиків і їх внесків.

Важливо, щоб держава гарантувала споживчій кооперації дотримання її прав на власність і вживала більш рішучі заходи проти рейдерських атак. У свою чергу, керівництво споживчої кооперації має приділити максимум уваги збереженню міських ринків, які традиційно перебували у її власності, а нині все частіше стають об'єктом незаконного привласнення підприємливими ділками.

Органам місцевого самоврядування потрібно активніше залучати інфраструктуру споживчої кооперації України для поповнення позабюджетних

фондів регіонів. Необхідно систематично проводити регіональні наради за участю представників місцевих органів влади, споживчої та інших видів кооперації щодо реалізації програм соціально-економічного розвитку регіону, міста чи району. Сільським і селищним органам самоврядування доцільно ширше практикувати співпрацю зі споживчою кооперацією щодо відродження закритих та відкриття нових торговельних закладів, особливо у віддалених районах. Кооператорам доцільно розширювати на селі надання платних послуг населенню (пошиття і ремонт одягу, перукарні, транспортні послуги, ремонт побутової техніки тощо).

Міністерствам економічного розвитку і торгівлі, аграрної політики і продовольства потрібно законодавчо і шляхом фінансування з державного бюджету підтримувати практику створення і розширення оптових ринків сільгосппродукції, залучаючи до цього кооперацію та інші заготівельні структури.

Доречно було б, з урахуванням запитів держави, відновити закупівлі споживчою кооперацією у населення сільськогосподарської сировини за договірними цінами. Це певною мірою дозволить мінімізувати диспаритет закупівельних і реалізаційних цін, сприятиме вирішенню проблеми збуту продукції селянами, яким доводиться за безцінь продавати вирощене приватним заготовачам. Місцевим органам влади варто підтримати споживчу кооперацію щодо організації пунктів для приймання продукції. Сільським радам і кооператорам доцільно заохочувати збір населенням лісових ягід, горіхів і трав з тим, щоб урізноманітнити асортимент заготівель екологічно чистої продукції. Споживчі товариства як у селі, так і в місті здатні розширити заготівлі макулатури, склобою, іншої вторсировини, залучаючи до цієї справи пенсіонерів, безробітних, школярів, що сприятиме поповненню їх родинного бюджету.

Місцевим органам влади, міським та районним відділам освіти і охорони здоров'я доцільно ширше залучати споживчу кооперацію до заготівель і забезпечення у потрібному асортименті і кількості продуктами харчування навчальних закладів, лікарень, санаторіїв. Укладання договорів між виробниками сільгосппродукції і споживчою кооперацією могло б сприяти налагодженню випуску якісної продукції переробними підприємствами останньої, оскільки у

кооператорів є досвід і кваліфіковані фахівці для того, щоб перевіряти продукцію у лабораторіях, що не завжди спроможний зробити приватний виробник. За підтримки місцевих органів влади кооператори могли б відродити закриті чи здані в оренду виробничі потужності з переробки молока, м'яса, насіння соняшнику, фруктів і овочів, вирощування птиці, грибів, розведення риби, випуску випічки. Активізація переробних галузей споживчої кооперації сприятиме створенню нових робочих місць як у містах, так і в селах.

За умови державної підтримки споживча кооперація спроможна відродити випуск тих товарів повсякденного вжитку, яких нині бракує на селі. Передусім ідеться про товари домашнього вжитку: бідони, відра, миски, решета, діжки, мішки, шпагат, мотузки, сітки для сушіння овочів та фруктів, лійки, марлю, рукавиці, гумові чоботи, сільськогосподарський реманент тощо.

Було б доцільно створити Всеукраїнський міжкооперативний центр дослідження і сприяння розвитку кооперативного руху за участю науковців, практичних працівників споживчої, сільськогосподарської, кредитної, страхової та інших видів кооперації з метою виявлення минулого позитивного досвіду і вироблення пропозицій існуючій владі щодо оптимізації кооперативного сектора економіки. Доцільно проводити щорічні міжнародні чи всеукраїнські науково-практичні конференції з проблем розвитку споживчої кооперації у сучасному суспільстві. До участі у таких конференціях бажано залучати не лише науковців, але й спеціалістів відповідних міністерств і відомств, працівників споживчої кооперації України та зарубіжних кооператорів для обміну досвідом.

Для ознайомлення громадськості з розвитком кооперативної думки, досвідом світової і вітчизняної споживчої кооперації варто здійснити більш масштабне видання праць відомих теоретиків і практиків кооперації, зокрема М. Тугана-Барановського, О.Чаянова, Б. Мартоса, О. Билимовича, П. Височанського, В. Целларіуса, П. Пожарського, І. Витановича та ін. Було б доцільно розгорнути через засоби масової інформації пропаганду з метою ознайомлення населення з кооперативними ідеями. Важливо активізувати пропаганду історичного досвіду споживчої кооперації на сторінках як кооперативних, так і періодичних видань

економічного, аграрного, маркетингового і соціологічного спрямування.

Варто відродити традиції вітчизняної споживчої кооперації щодо створення студентських і учнівських кооперативів, які б певною мірою сприяли вирішенню проблеми якісного харчування і водночас слугували школою управлінського досвіду. Доцільно у навчальних закладах Укоопспілки розширити теоретичну і посилити практичну підготовку студентів із вивчення теорії та історії кооперативного руху, історії світової і вітчизняної кооперації. Для пропаганди кооперативних ідей серед учнів та їх батьків доцільно було б організувати силами кооперації та місцевої влади безкоштовну передплату для сільських шкіл газети «Вісті центральної спілки споживчих товариств України», а також включення до шкільної програми у сільських і районних школах предмету «Історія вітчизняної кооперації» або хоча б виділення годин на нього у рамках навчальної програми з краєзнавства. Під час перепідготовки в обласних інститутах удосконалення кваліфікації педагогічних кадрів слід дати вчителям можливість прослухати ряд лекцій з історії вітчизняного кооперативного руху.

Спільними зусиллями центральних і місцевих органів влади та споживчої кооперації корисно розширити практику залучення кооперативних організацій до розвитку туризму в усіх регіонах України (відкриття кооперативних ресторанів, кафе, міні-готелів у тих місцях, де зберігаються унікальні пам'ятки історії та архітектури). Такий підхід сприятиме популяризації національної культури.

Слід розширювати сучасний формат обслуговування населення – кейтеринг, який передбачає організацію виїзних фуршетів. Підприємства ресторанного господарства споживчої кооперації могли б ширше надавати послуги шляхом доставки обідів у офіси і навчальні заклади. Видається актуальним проведення виставок, де можна проводити дегустацію харчової продукції і демонстрацію промислових товарів підприємств споживчої кооперації. Доречними були б такі виставки, приурочені до Міжнародного дня кооперації (перша субота липня). Важливим фактором поглиблення інтересу до споживчої кооперації з боку ділових партнерів є активізація участі організацій системи в роботі міжнародних, всеукраїнських, регіональних та місцевих ярмарків.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дані про різницю цін споживчої кооперації та приватного ринку України
на 1 червня 1927 р. [1, с.30–32]

Назва продуктів і товарів	Одиниці виміру	Різниця ціни на користь споживчої кооперації*
Сіль дрібкова	фунт	0,2 коп.
Цукор-рафінад	«←»	0,4 коп.
Оселедці астраханські	«←»	3,1 коп.
Олія соняшникова	«←»	7,7 коп.
Мило мармурове**	«←»	1,4 коп.
Гас	«←»	0,4 коп.
Цвяхи	«←»	1,4 коп.
Сокира фабрична	штук	17,0 коп.
Залізо сортове кругле	пуд	38,0 коп.
Залізо сортове бляшане чорне	«←»	39,0 коп.
Залізо сортове шинне	«←»	33,0 коп.
Скло шибкове	лист	12,6 коп.
Ситець	аршин	3,2 коп.
Бумазея***	аршин	4,4 коп.
Чоботи ялові (витяжки)	пара	1 крб 34 коп.
Підощва на пару чобіт		16 коп.

* Вказана різниця між пересічними цінами споживчої кооперації і приватними цінами на ті продукти та товари, яких бракувало на ринку.

** Мило для прання.

*** Міцна бавовняна тканина.

Додаток Б**Дані про асортимент товарів, реалізованих торговельними підприємствами Вукопспілки****за період з 1 жовтня 1927 р. по 1 жовтня 1928 р. [2, арк.4]**

Група товарів	(у млн крб)	у%
Бакалія	165,9	38,7
Мануфактура	155,8	36,4
Готовий одяг	5,8	1,4
Галантерея	29,0	6,8
Шкіряне взуття	34,7	8,1
Залізні товари	24,2	5,6
Лісоматеріали	5,3	1,2
Інші товари	7,8	1,8
Разом	428,5	100

Додаток В**Номенклатура експортної продукції споживчої кооперації
України в 1928 р. [3, с.55]**

- Масло вершкове
- Масло перетоплене
- М'ясо рогатої худоби
- Баранина
- Свинина
- Птиця жива та бита
- Яйця курячі
- Мед липовий
- Мед квітковий
- Мед гречаний
- Картопля технічна
- Картопля столова
- Цибуля городня
- Хрін
- Насіння городніх культур
- Гарбузове насіння (гарбузи, кабаки)
- Часник
- Горіхи волоські
- Мак блакитний
- Мак сивий
- Мак сіро-блакитний
- Консерви рибні та овочеві
- Селянське полотно
- Ганчір'я та дрантя

Додаток Г

Дані про підприємства райспоживспілок України за галузями
виробництва (від 1 січня 1923 по 1 січня 1924 рр.) [4, с.9]

Назва підприємств	На 1 січня 1923 р.		На 1 січня 1924 р.	
	Кількість підприємств	% до загальної кількості підприємств	Кількість підприємств	% до загальної кількості підприємств
Млини	89	43,5	74	51,4
Олійниці	14	6,8	11	7,6
Сушильні овочеві та фруктові	14	6,8	2	1,4
Шкіряні заводи	13	6,3	8	5,5
Крупорушки, просорушки	9	4,4	2	1,4
Миловарні заводи	9	4,4	5	3,5
Ковбасні, копильні, бойні	5	2,4	7	4,8
Механічні майстерні сільськогосподарських знарядь	5	2,4	1	0,6
Електричні станції	5	2,4	7	4,8
Ремонтні майстерні, кузні	4	1,9	2	1,4
Типографії	4	1,9	4	2,8
Сироварні, маслоробні заводи	3	1,5	1	0,6
Заводи винні, пивоварні, фруктових вод	3	1,5	2	1,4
Сукновальні	3	1,5	3	2,6
Цегельні заводи	3	1,5	3	2,6
Смолоскипидарні заводи	3	1,5	1	0,6
Бондарні, столярні мастерні	2	0,9	–	–
Бричкові майстерні	2	0,9	2	1,4
Консервні заводи	1	0,5	–	–
Крохмале-патокові заводи	1	0,5	–	–
Фабрики цукерок	1	0,5	–	–
Кавові фабрики	1	0,5	–	–

Продовження додатку Г

Назва підприємств	На 1 січня 1923 р.		На 1 січня 1924 р.	
	Кількість підприємств	% до загальної кількості підприємств	Кількість підприємств	% до загальної кількості підприємств
Тютюнові фабрики	1	0,5	–	–
Взуттєві фабрики	1	0,5	1	0,6
Лісопильні заводи	1	0,5	1	0,6
Кошикові майстерні	1	0,5	1	0,6
Художньо-промислові майстерні	1	0,5	1	0,6
Черепичні заводи	1	0,5	2	1,4
Жерстяно-штамповочні майстерні	1	0,5	–	–
Сірникові фабрики	1	0,5	–	–
Заводи колісної мазі	1	0,5	1	0,6
Фармацевтичні лабораторії	1	0,5	1	0,6
Палітурно-лініювальні майстерні	1	0,5	–	–
Торф'яні розробки	–	–	1	0,6
Усього	205	100,0	144	100,0

Додаток Д**Список великих маслозаводів споживчої кооперації України
у 1926–1928 рр. [5]**

- Бригадирівський (Харківська округа)
- Василівський (Запорізька округа)
- Верхньорогачівський (Херсонська округа)
- Веселівський (Запорізька округа)
- Високопільський (Херсонська округа)
- Війтовецький (Київська округа)
- Володарський (Білоцерківська округа)
- Ганівський (Кременчуцька округа)
- Глобинський (Кременчуцька округа)
- Городищенський (Черкаська округа)
- Зіньківський (Полтавська округа)
- Іванівський (Мелітопольська округа)
- Красноградський (Полтавська округа)
- Люксембурзький (Маріупольська округа)
- Миргородський (Лубенська округа)
- Остгейський (Маріупольська округа)
- Покровський (Дніпропетровська округа)
- Проскурівський (Кам'янецька округа)
- Путивльський (Глухівська округа)
- Староприлуцький (Вінницька округа)
- Хмільниківський (Вінницька округа)
- Чернігівський (Чернігівська округа)

Додаток Е

Дані про кількість підприємств споживчої кооперації України за галузями виробництва (на 1 жовтня 1927 р.) [6, с.24]

Галузі виробництва	Кількість підприємств	Питома вага серед усіх промислових підприємств споживчої кооперації
Добування та обробка мінералів	31	5,4
Виплавка та обробка металу	5	0,9
Обробка дерева	6	1,1
Хімічна промисловість	8	1,4
Харчова й смакова	516	89,4
Обробка твердих матеріалів тваринного походження	2	0,3
Шкіряна та хутрова	3	0,5
Обробка льону та бавовни	2	0,3
Виробництво одягу	3	0,5
Інші виробництва	1	0,2
Разом	577	100,0

Додаток Ж

**Розподіл промислових закладів сільських споживчих товариств УСРР
за галузями виробництва за період 1926–1928 рр. [7, с.34]**

Галузі виробництва	1.10. 1926 р.	1.10. 1927 р.	1.10. 1928 р.
Млини і крупорушки	97	110	195
Олійниці	19	22	35
Виробництво цукерок	–	–	1
Крохмальний завод	–	–	1
Ковбасні й різниці (бойні)	31	34	39
Овочесушильні	–	–	14
Молочні ферми та сироварні	52	28	28
Цегельні, черепичні та цементно-бетонні вироби	13	40	41
Сукновальні	3	3	3
Електростанції	-	-	1
Ковальсько-слюсарні ремонтні майстерні	6	3	–
Колісне виробництво	–	–	2
Лісорозробки	6	2	1
Парувальні пункти	41	46	30
Виробництво мінеральних вод	–	–	3
Інші	31	28	27
Разом	299	316	421

Додаток 3

Розподіл промислових підприємств робітничо-міської споживчої кооперації УСРР за галузями виробництва (1926–1928 рр.) [8, с.47]

Галузі виробництва	1.10. 1926 р.	1. 10. 1927 р.	1.10. 1928 р.
Млини	17	15	17
Олійниці	1	1	2
Кондитерські фабрики	9	13	12
Оцтове виробництво	1	1	1
Виробництво мінеральних вод	2	2	3
Виробництво ковбасних продуктів	20	30	44
Броварні	-	1	1
Бійні	6	2	12
Інші харчові й смакові підприємства	3	20	10
Милувиробництво	4	3	1
Виробництво взуття	-	1	2
Різні майстерні	7	13	8
Разом	70	102	113

Додаток II

Динаміка мережі підприємств громадського харчування робітничо-міської
споживчої кооперації УСРР

(за період від 1 жовтня 1926 по 1 жовтня 1928 рр.) [9, с.51]

Назва підприємства	1.10. 1926 р.	1.10. 1927 р.	1.10. 1928 р.
Кількість робітничих кооперативів, які здійснювали харчування у Донбасі:	11	10	9
Усього закладів харчування у Донбасі	26	18	118
Великі ЦРК, які здійснювали громадське харчування	2	2	4 *
Усього закладів харчування у підпорядкуванні великих ЦРК	17	20	72
Заклади харчування транспортних споживчих товариств	–	9	27
Загальна кількість робітничо-міських кооперативів, що здійснювали харчування	42	57	75
Загальна кількість їдалень робітничої кооперації	90	124	190
Загальна кількість буфетів робітничої кооперації	–	70	126
Усього закладів громадського харчування робітничо-міської кооперації	90	194	316

* Примітка: Харківський, Катеринославський, Одеський та Київський ЦРК

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Посилання до розділу 1

1. Маркс К. Гражданская война во Франции // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. : В 55 т. [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 17. – С. 317–370.
2. Энгельс Ф. Августу Бебелю 20–23 января 1886 г. // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. : В 55 т. [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1964. – Т. 36 : Письма за апрель 1883 – декабрь 1884 гг. – С. 358–363.
3. Ленін В.І. Телефонограма на ім'я Президії Всеросійської наради в продовольчій справі 1 липня 1920 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 41 : Травень-листопад 1920 р. – С. 146–147.
4. Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Переклад з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 206–207
5. Лежава А.М. О В.И. Ленине // А.М. Лежава: Воспоминания. Выступления. Письма. – М. : Политиздат, 1990. – С. 126–131.
6. Ленін В.І. X Всеросійська конференція РКП (б) 26-28 травня 1921 р. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 296–297.
7. Ленін В.І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 215–216.
8. Ленін В.І. VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 198, 203.
9. Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д.І. Курському від 20 лютого 1922 р. // Повне збір. творів : 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 381–382.

10. Ленін В.І. Лист В.О. Тихомирову і доручення секретареві від 1 березня 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів : 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1975. – Т. 54 : Листи : Листопад 1921–березень 1923 р. – С. 195.
11. Ленін В.І. Записка М.П. Горбунову і пропозиції в питанні про кооперацію від 18 березня 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1982. – Т. 45 : Березень 1922–березень 1923 рр. – С. 50.
12. Ленін В.І. Лист Л.М. Хінчуку від 7 березня 1922 р. // Повне збір. творів : В 55 т. Переклад з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1975. –Т. 54 : Листи : Листопад 1921–березень 1923 рр. – С. 203.
13. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1975. – Т. 45 : Березень 1922–березень 1923 рр. – С. 355.
14. Файн Л.Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861–1930 /Л.Е. Файн. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2002. – 588 с.
15. Горинов М.М. Ленинская концепция нэпа: становление и развитие / М.М. Горинов, С.В. Цакунов // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 37–38.
16. Ленін В.І. Конспект промови на X Всеросійському з'їзді Рад, початок грудня 1922 р. / В.І. Ленін // Повн. збір. творів. : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1975. – Т. 45 : Березень 1922–березень 1923 рр. – С. 418–419.
17. Воцанов П. Возвращение кооперации / П. Воцанов // Комсомольская правда. – 1968. – 26 мая.
18. Целлариус В. Как партия осуществляет кооперативный план Ленина / В. Целлариус. – Харьков : Б.и., 1927. – 83 с.
19. Попов Н.И. Борьба за ленинский кооперативный план / Н.И. Попов. – М.-Л. : Государственное изд-во, 1934. – 71 с.
20. Бухарин Н.И. Экономика переходного периода // Избранные произведения / Предисл., коммент. С.Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990.– С. 81–215.
21. Бухарин Н.И «Новый курс» экономической политики // Избранные произведения / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 240–248.
22. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз // Избранные произведения / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 338–422.

23. Бухарин Н.И. Заметки экономиста (К началу нового хозяйственного года) // Избранные произведения / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 460–487.
24. Сталин И.В. Группа Бухарина и правый уклон в нашей партии. Из выступления на объединенном заседании Политбюро ЦК и Президиума ЦКК ВКП(б) в конце января и в начале февраля 1929 г. // Сочинения. – Т. 11 : 1928 – март 1929 / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 313–326.
25. Бухарин Н.И. Экономика советской страны // Избранные произведения. – М. : Предисл., коммент. С.Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 506–513.
26. Мещеряков Н.Л. Кооперация и социализм / Н.Л. Мещеряков. – М. : Коопсоюз, 1920. – 120 с.
27. Милютин В. Современная кооперация и ее задачи / В. Милютин. – М. : Изд-во НК РКИ, 1924. – 60 с.
28. Лозовий О. Ленін і кооперація / О. Лозовий. – Харків : Державне видавництво України, 1925. – 115 с.
29. Кантор М. Основы кооперативной политики РКП (б) / М. Кантор. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 84 с.
30. Кугач П. Кооперация как форма общественного хозяйства в условиях диктатуры пролетариата / П. Кугач. – Л. : Госиздат, 1926. – 74 с.
31. Севрук П. Кооперация и строительство социализма / П. Севрук. – М.-Л. : Госиздат, 1927. – 80 с.
32. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
33. Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика / С.Н. Прокопович. – М. : Кооперативное издательство, 1918. – 430 с.
34. Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации / В.Ф. Тотомианц. – М. : Кооперативное издательство, 1918. – 370 с.
35. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М. : Кооперативное издательство, 1925. – 77 с.; Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства // Крестьянское хозяйство : Избранные труды / Редкол. Сер. : Л.И. Абалкин (пред.) и др./ А.В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.; Чаянов О.В. Основные идеи и

- формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения / А.В. Чаянов. – М. : Московский рабочий, 1989. – 368 с.
36. Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства / Н.П. Макаров. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 565 с.
37. Челинцев А.Н. Сборник статистических материалов по вопросам организации крестьянского хозяйства Украины и смежных губерний / А.Н. Челинцев. – Одесса : Б.и., 1922.– 135 с.
38. Кондратьев Н.Л. Емкость деревенского рынка фабрикатов в 1923–1924 году / Н.Л. Кондратьев // Социалистическое хозяйство. – Кн. 3. – М. : Б.и., 1924.– С. 176–187.
39. Фигуровская Н. У истоков советской кооперации / Н. Фигуровская // Советская потребительская кооперация. – 1983. – № 4. – С. 34.
40. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М. : Кооперативное издательство, 1925. – 77 с.
41. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства // Крестьянское хозяйство: Избранные труды / Редкол. Сер. : Л.И. Абалкин (пред.) и др./ А.В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
42. Чаянов О.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения / А.В. Чаянов.– М. : Московский рабочий, 1989. – 368 с.
43. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – К. : Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – 108 с.
44. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К. : Червоний шлях, 1925. – 52 с.
45. Сталин И.В. О хозяйственном положении Советского Союза и политике партии. Доклад активу Ленинградской организации о работе пленума ЦК ВКП(б) 13 апреля 1926 г. // Сочинения. – Т. 8 : 1926 (январь-ноябрь) / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 116–148.
46. Сталин И.В. Первые итоги заготовительной кампании и дальнейшие задачи партии : Ко всем организациям ВКП(б), 13 февраля 1928 г. // Сочинения. – Т. 11 : 1928 – март 1929 / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 10–19.

47. Сталин И.В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК. Доклад на собрании актива Московской организации ВКП(б) 13 апреля 1928 г. // Сочинения. – Т : 11. 1928 –март 1929 / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 27–64.
48. Сталин И.В. Об индустриализации и хлебной проблеме. Речь 9 июля 1928 г. на пленуме ЦК ВКП(б) . – Т. 11 : // Сочинения. – Т. 11 : 1928 – март 1929 / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952 . – С. 157– 187.
49. Кантор М.Х. Основы кооперативной политики ВКП(б) / М. Кантор. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 84 с.
50. Целларіус В. Кооперація в системі поглядів правого ухилу / В. Целларіус. – Х. : Книгоспілка, 1930. – 62 с.
51. Гольбрас П. Правая опасность в потребительской кооперации на селе / П. Гольбрас. – М. : Б.и., 1930. – 143 с.
52. Височанський П. Буржуазна та радянська кооперація / П. Височанський. – Х. : Б.в., 1927. – 63 с.
53. Целларіус В. Кооперація і боротьба за соціалізм. – Х.-К. : Книгоспілка, 1924. – 86 с.; Целларіус В. Досягнення української радянської кооперації. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 39 с.; Целларіус В. ВКП(б) и кооперація. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 56 с.; Целларіус В. Індустріалізація та кооперація – шлях до соціалізму. – Х : Книгоспілка, 1928. – 40 с.
54. Целларіус В.М. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В.М. Целларіус. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 77 с.
55. Целларіус В. М. До Міжнародного дня кооперації / В.М. Целларіус. – Х.-К. : Книгоспілка, 1924. – 22 с.; Целларіус В. До Міжнародного дня кооперації / В. Целларіус.– Х. : Книгоспілка, 1925. – 48 с.
56. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Книгоспілка, 1927. – 100 с.
57. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. –Харків : Книгоспілка, 1927. – 43 с.
58. Гречка А. Десятиріччя споживчої кооперації на Україні / А. Гречка // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 13. – С. 13–24.
59. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський. –

К. : Книгоспілка, 1928. – 68 с.

60. Владимиров М. Ударные моменты продовольственной работы на Украине / М. Владимиров. – Харьков : Б.и., 1921.–45 с.; Владимиров М.К. Очередные задачи хозяйственного строительства / М.К. Владимиров [Сб. статей]. – М.-Л. : Б.и., 1925. – 89 с.

61. Чернов М.А. М. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М.А. Чернов. – Х. : Пролетарий, 1927. – 79 с.

62. Хинчук Л.М. Центросоюз в условиях новой экономической политики / Л.М. Хинчук. – М. : Центросоюз, 1922. – 147 с.; Хинчук Л.М. Потребительская кооперация в условиях новой экономической политики / Л.М. Хинчук. – М. : Центросоюз, 1925. – 181 с.

63. Меркулов А.В. Издания Центросоюза за 25 лет /1898–1923 // А.В. Меркулов [Систематический указатель]. – М. : Центросоюз, 1924. – 144 с.

64. Гриценко И.Ф. Систематический указатель русской литературы по кооперации. 1856–1924 / И.Ф. Гриценко, А.В. Меркулов. – М. : Центросоюз, 1925. – 278 с.

65. Любимов И.Е. Два направления в кооперации. Кооперация в системе народного хозяйства СССР. Кооперация в стране Советов и за границей / И.Е. Любимов. – М. : Центросоюз, 1927. – 28 с.; Любимов И.Е. Потребительская кооперация в социалистическом строительстве СССР. – 2 изд. / И.Е. Любимов. – М. : Центросоюз, 1929. – 80 с.

66. Потребительская кооперация за 10 лет Советской власти. Юбилейный сборник. – М. : Центросоюз, 1927. – 272 с.

67. Ветошкин М.К. Современное состояние и задачи потребительской кооперации / М.К. Ветошкин // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 13. – С. 1–6.

68. Генкин А.Б. Кооперация и снижение цен / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 17. – С. 3–9; Генкін О. Споживча кооперація / О. Генкін, О. Гречка. – Харків : Книгоспілка., 1927. – 82 с.; Генкин А.Б. Вопросы рационализации в системе потребительской кооперации / А.Б. Генкин

// Кооперативне будівництво. – 1927. – № 21. – С. 3–7.

69. Шанин Л.Г. Основные вопросы торговой политики / Л.Г. Шанин // Торговля Украины в 1923 г. [Сборник статей]. – Харьков : Б.и., 1924. – С. 3–22; Золотарев А. Регулирование товарооборота / А. Золотарев. – Х. : Пролетарий, 1926. – 34 с.; Микоян А. Итоги снижения цен и кооперация (Доклады на II пленуме ВЦСПС седьмого созыва 10–14 октября 1927 г. / А. Микоян, А. Киссик. – М. : Книгоиздательство ВЦСПС, 1927. – 64 с.; Свищев Ф.И. Регулирование товарооборота. Опыт систематизации и оценки регулирования внутренней торговли СССР / Ф.И. Свищев. – Х. : Госплан УСРР, 1926. – 215 с.; Свищев Ф. Потребительская кооперация и качество обслуживания потребителя / Ф. Свищев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 5. – С. 44–53; Нуринов А. Ближайшие задачи в области регулирования рынка и кооперации / А. Нуринов // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 128.

70. Швецов А.И. Денежная реформа и кооперация / А.И. Швецов. – М. : Центросоюз, 1924. – 35 с.; Карнаухов М.П. Финансы и финансовые условия хозяйственной работы потребительской кооперации. Некоторые итоги и перспективы. Финансовый кризис и меры борьбы с ним / М.П. Карнаухов. – Харьков : Изд-во Вукопспилки, 1924. – 32 с.; Конко В.М. Товарный голод и кооперация / В.М. Конко. – М. : Б.и., 1926. – 28 с.

71. Агуф М. Робітник та кооперація (Популярний нарис) / М. Агуф. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 80 с.

72. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М. : Труд и книга, 1925. – 119 с.

73. Петряков И.П. Рабочая кооперация – путь к новому быту / И.П. Петряков. – М.-Л. : Красный пролетарий, 1927. – 48 с.

74. Балабанов М. История рабочей кооперации в России / М. Балабанов. – К. : Издание «Сорабкопа», 1923. – 240 с.

75. Сарабьянов В. Основные проблемы нэпа (План, регулирование стихии) / В. Сарабьянов. – М.-Л. : Московский рабочий, 1926. – 195 с.; Коломойцев П.И. На путях к обобществленной торговле / П.И. Коломойцев // Хозяйство Украины.

- Харьков, 1927. – № 10. – С. 17–25; Смушков В.В. Экономика товарооборота (Предисловие Л. М. Хинчука) / В.В Смушков. – М. : Заочторгкурсы, 1929. – 290 с.
76. Охотников Т. Индустриализация страны и потребительская кооперация / Т. Охотников. – М. : Государственное издательство, 1929. – 83 с.
77. Коняев А.И. Потребительская кооперация в пятилетке 1928/29–1932/33 [Под ред. и с предисл. Д. Илимского] / А.И. Коняев. – М. : Центросоюз, 1929. – 68 с.
78. Кренкин Г. Борьба с растратами и хищениями в кооперации / Г. Кренкин. – М. : Книгосоюз, 1927. – 94 с.; Лебединский В.Г. Как советская власть борется с преступностью в кооперации [Изд. 2-е справ. и дополн.] / В.Г. Лебединский – М. : Юридическое изд-во НКЮ РСФСР: тип. МКХ ім. Ф.Я. Лаврова, 1927. – 55 с.
79. Токаревський М. Підготовка робітників кооперації / технікум чи курси? / М. Токаревський // Кооперативний бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 20. – С. 12–14.
80. Зимон Л. О кооперативном просвещении и о просвещенных кооператорах / Л. Зимон // Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 39. – С. 21–22.
81. Гончарко М. Кооперативная промышленность / М. Гончарко // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 3. – С. 21–24.
82. Воробьев Н. Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР / Н. Воробьев // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР. – М.-Л. : Б.и., 1927. – 70 с.
83. Литвак М. Состояние арендной промышленности Украины в 1924–25 гг. и перспективы ее развития / М. Литвак // Хозяйство Украины. – 1926. – №7. – С. 79–88.
84. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 5. – С. 31–35.
85. Трабський В. Про розвиток кооперативної промисловості / В. Трабський // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 14. – С. 19–23.
86. Бурштейн Е. Продукция кооперативной промышленности за 1924–25 хозяйственный год / Е. Бурштейн // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. –

С. 21–23.

87. Свищев Ф.И. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации / Ф.И. Свищев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 46–58.
88. Урнов В. Потребительская кооперация в хлебном деле / В. Урнов. – М. : Центросоюз, 1927. – 48 с.
89. Грінберг Є. Про млини споживкооперації УСРР / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 40–45.
90. Дулін Н. Полтавський м'ясокомбінат / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 58–61.
91. Пышнев В. К вопросу о перспективах развития маслобойной промышленности в связи с сырьевыми затруднениями / В. Пышнев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 108–117.
92. Горн М. Консервная промышленность Украины / М. Горн // Хозяйство Украины. – 1928. – № 8–9. – С. 143–148.
93. Кремнев Г. Хлебопечение в истории потребительской кооперации (Краткий очерк) / Г. Кремнев. – Л. : Типография «Лештуков», 1925. – 62 с.
94. Лифшиц И.А. Надо срочно оздоровить кустарное хлебопечение / И.А. Лифшиц // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 1–2. – С. 22–24.
95. Кудря Д.І. Механізація хлібопечення в новому 1926–27 році / Д.І. Кудря // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 34. – С. 31–34.
96. Тимошенко М. За кращу якість хліба, за наукову основу хлібовипікання / М. Тимошенко // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24. – С. 22–24.
97. Коваль В.Д. Жировая и жироперерабатывающая промышленность СССР и УССР в частности / В.Д. Коваль // Хозяйство Украины. – 1926. – № 1. – С. 106–118.
98. Арманд Л. Кооперативная чайная. Организация чайных / Л. Арманд. – М. : Изд. Всер. Центральн. Союза потреб. об-в, 1918. – 24 с.
99. Петраков И.П. Рабочая кооперация – путь к новому быту / И.П. Петраков. – М.-Л : Госуд. изд-во, тип. «Красный пролетарий», 1927. – 48 с.
100. Цедербаум С. Пути рабочей кооперации / С. Цедербаум. – Харьков : Б.и., 1925. – 56 с.

101. Игнатов Е. Организация общественного питания – путь к новому быту / Е. Игнатов. – М.-Л. : Гос. изд-во, 1927. – 63 с.
102. Халатов А. Работница и общественное питание (К 8-му Марта 1924 года) / А. Халатов. – М. : Нарпит, 1924. – 24 с.
103. Халатов А. Общественное питание к десятилетию Октября / А. Халатов. – М. : Нарпит, 1927. – 121 с.
104. Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания) / А. Халатов. – М. : Всенарпит, 1930. – 56 с.
105. Василюк. Из матеріалів про громадське харчування / Василюк // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 23. – С. 51–53.
106. Вараксин И. Кооперативная чайная-столовая. Руководство для работников кооперативных организаций / И. Вараксин. – М. : Центросоюз, 1930. – 79 с.
107. Литвин М. На путях реконструкции быта. Проблемы общественного питания. По материалам обследования НК РКИ [Предисл. В.П. Затонского] / М. Литвин, А. Зименков. – Харьков : Научная мысль, 1930. – 110 с.
108. Плотников И.С. Бюджет рабочей семьи и рабочая кооперация / И.С. Плотников. – М. : Центросоюз, 1928. – 80 с.
109. Островская Н. Для чего нужна кооперация работнице / Н. Островская. – М. : Центросоюз, 1925. – 20 с.
110. Левитов И.А. Женщина и рабочая кооперация / И.А. Левитов. – Харьков : Книгоспилка, 1928. – 23 с.
111. Ершов А. Комсомол и кооперация / А. Ершов. – М. : Изд-во Центросоюза, 1925. – 31 с.; Каблуков Н. Новый строй жизни и кооперация (Почему теперь нельзя обойтись без кооперативов) / Н. Каблуков. – Б.м. и Б. г, 1925. – 26 с.; Дьяков Я. Кооперация и крестьянка / Я. Дьяков. – М.-Л. : Госуд. Изд-во, 1927. – 35 с.; Каганович М. Профсоюзы и кооперация / М. Каганович. – М.-Л. : ГИЗ, 1927. – 31 с.; Давніг Ю. Два вороги – релігія та кооперація / Ю. Давніг. – Х. : Держвидав України, 1929. – 40 с.
112. Александров А.А. Хлебозаготовки потребительской кооперации Украины в 1923–24 гг. / А.А. Александров. – Харьков : Издание ВУКС, 1924. – С. 8–10;

Генкин А.Б. Перед новой хлебозаготовительной кампанией / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 17. – С. 3–9; Гринберг Эм. Хлебозатовки потребкооперации / Эм. Гринберг // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 18. – С. 10; Капитановский Н. Хлебные цены за три года / Н. Капитановский // Хозяйство Украины. – 1928. – № 8–9. – С. 143; Пивоваров Л. Вукопспилка в новой хлебной кампании / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 26–27. – С. 21; Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 39–41; Урнов В. Потребительская кооперация в хлебном деле / В. Урнов. – М. : Центросоюз, 1927. – С. 17; Філіпович М. Споживкооперація України у хлібозаготівлях за час із 23–24 р. по 29–30 рр. / М. Філіпович // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 49; Яковлев А. Торговые и накладные расходы по хлебозаготовкам потребсистемы / А. Яковлев // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 24. – С. 14–78.

113. Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва / Панченко К. – Харків : Книгоспілка, 1924. – 59 с.; Тертус О. Як кооперувати збут продуктів птахівництва / О. Тертус. – Харків : Книгоспілка, 1927. – 110 с.; Колчинський Є. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи / Є. Колчинський // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 75–79.

114. Дудин К.Ф. Производственная контрактация в зерновом хозяйстве / К.Ф. Дудин. – М. : Книгосоюз, 1929. – 93 с.

115. Капітановський Н. Контрактація / Н. Капітановський. – Харків : Державне видавництво України, 1929. – 62 с.

116. Панченко К. Що таке контрактація та яка від неї користь / К. Панченко. – Харків : Книгоспілка, 1929. – 32 с.

117. Шраг М. Зовнішня торгівля УРСР та її ближні перспективи / М. Шраг. – Харків : Червоний шлях, 1924. – 42 с.

118. Василевский Н.М. Наша торговля с границей / Н.М. Василевский. – М. : Госиздат, 1925. – 48 с.

119. Варьяш Э. Международное движение и советская кооперация / Э. Варьяш.

– М. : Город и деревня, 1926. – 98 с.

120. Кабалкин Ю.М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю.М. Кабалкин. – М. : Из-во Центросоюза, 1926. – 95 с.

121. Дулин Н. Задачи экспорта и роль кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 28; Дулін М. Наші досягнення і наші експортні можливості / М. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 37–42.

122. Грінберг Є. Наша експортна номенклатура / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55–61.

123. Каплан Д. Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу / Д. Каплан. – Харьков : Редиздат Укрвнешторга, 1924. – 34 с.

124. Кузьминський О. Наші досягнення і наші експортні можливості. Експорт хмелю / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 40–41; Кузьминський О. М. Збут українського меду та вимоги до нього українських та закордонних ринків / О.М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 63.

125. Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 137–145.

126. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В. Бородаєвський. – Прага : Наша книгозбірня, 1925. – 438 с.

127. Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – К. : Глобус, 1996. – С. 358.

128. Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос. – Подєбради: «Видавництво товариства при УГА» – Ч. 1, 1923. – 248 с.

129. Народне господарство УРСР. – К. : Б.в., 1935. – 351 с.; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Нестеренко А.А., Романенко И.Н., Вирный Д.Ф. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 555 с.; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР : В 3-х томах / П.И. Лященко. – М. : Издательство политической литературы, 1956. – Т. 3. – 645 с.

130. Кистанов Я.А. Торговля в восстановительный период / Я.А. Кистанов // Советская торговля за 30 лет. – М. : Госиздат, 1947. – С. 31–53.

131. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР [Исторический очерк] / Я.А. Кистанов. – М. : Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.
132. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э.Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.
133. Генкина Э.Б. К вопросу о ленинском обосновании новой экономической политики / Э.Б. Генкина // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 1. – С. 67–75.
134. Гамаюнов М.В. Победа ленинского кооперативного плана в СССР / М.В. Гамаюнов. – М. : Знание, 1957. – 38 с.
135. Успенский Ф.Я. Развитие общественного питания / Ф.Я. Успенский. / Сб. : 35 лет советской торговли. 1917–1952 гг. – М. : Госторгиздат, 1952. – 103 с.
136. Бруцкус Б.Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б.Д. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1990. – № 8. – С. 131–151.
137. Билимович А.Д. Марксизм (изложение и критика) / А.Д. Билимович. – Белград, 1936. – 217 с.
138. Билимович А. Д. Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР. Ч. 1–2 / А.Д. Билимович. – Мюнхен, 1959. – 318 с.
139. Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. Серия : русское зарубежье : социально-экономическая мысль / А.Д. Билимович. – М. : Наука, 2005. – 191 с.
140. Билимович А.Д. Экономический строй освобожденной России / А.Д. Билимович. – М. : Наука, 2006. – 476 с.
141. Сціборський М. Україна в цифрах [статистична студія території, населення й народного господарства] / М. Сціборський. – Торонто : Вид-во «Новий шлях», 1940. – 43 с.
142. Голубничий В. Кооперация за доби НЕПу. Більшовицька окупація / В. Голубничий // Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – К. : Глобус, 1996. – С. 1124–1129.
143. Качор А. Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки) / А. Качор. – Вінніпег : Видання Комітету Українців Канади, 1953. – 127 с.

144. Dobb Maurice. Studies in the development of capitalism / Maurice Dobb. – Lnd. : Routledge, 1947. IX. – 396 p.
145. Manning Clarence A. Twentieth-Century Ukraine / A. Clarence Manning. – New York : Bookman Associates, 1951. – 243 p.
146. Сазонов Н.И. В.И. Ленин об изменении социально-экономической природы кооперации в переходный период от капитализма к социализму [1918–1923 гг.] / Н.И. Сазонов – Харьков : Изд-во Харьков. ун-та, 1961. – 267 с.; Трапезников С.П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана / С.П. Трапезников. – М. : Мысль, 1965. – 615 с.; Сергеев И.И. Разработка В.И. Лениным кооперативного плана 1917–1923 гг. / И.И. Сергеев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1966. – 144 с.; Климов А.П. В.И. Ленин и советская потребительская кооперация / А.П. Климов // Советская кооперация на ленинском пути [сборник]. – М. : Экономика, 1970. – 200 с.; Хорин В. Потребительская кооперация и ее роль в коммунистическом строительстве / В. Хорин. – М. : Экономика, 1970. – 98 с.; Файн Л.Е. История разработки В.И. Лениным кооперативного плана / Л.Е. Файн. – М. : Б.и., 1970. – 332 с.; Селунская В.М. Ленинский кооперативный план в советской историографии / В.М. Селунская.– М. : Знание, 1974. – 64 с.
147. Булатов И.Г. Борьба Коммунистической партии за развитие кооперативного движения в СССР (1921–1925 гг.) / И.Г. Булатов. – Пенза : Типография изд-ва «Пензенской правды», 1961. – 362 с.
148. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической / Л.Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.
149. Морозов Л.Ф. Формы и методы партийного руководства кооперацией в восстановительный период (1921–1925 гг.) / Л.Ф. Морозов // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 10. – С. 75–85.
150. Дмитренко В.П. Партия и кооперация / В.П. Дмитренко, Л.Ф. Морозов, В.И. Погудин. – М. : Политиздат, 1978. – 296 с.
151. Бидный Ю.П. Роль потребительской кооперации в экономической связи между городом и деревней в переходный период от капитализма к социализму

- в СССР / Ю.П. Бидный. – Харьков : Харьков. политехн. ин-т, 1958. – 40 с.; Дихтяр Г.А. Советская торговля в период построения социализма / Г.А. Дихтяр. – М. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1961. – 472 с.; Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / Г.Д. Диденко. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – 375 с.
152. Поляков Ю.А. Переход к новой экономической политике / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко. – М. : Знание, 1972. – 48 с.; Поляков Ю.А. Новая экономическая политика : разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. – М. : Политиздат, 1982. – 240 с.
153. Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу. 1921–1924 гг. / В.П. Дмитренко. – М. : Наука, 1971. – 371 с.
154. Каневский Е.М. У истоков советской торговли / Е.М. Каневский, Л.Г. Марголин. – М. : Экономика, 1975. – 162 с.
155. Меліхова М.В. З історії розвитку споживчої кооперації в Українській РСР (1921–1925 рр.) / М.В. Меліхова // Історія нар. господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1975. – Вип. 9. – С. 84–88.
156. Горкіна Л.П. Розробка проблеми організації товарообороту в Українській РСР у відбудовчий період (1921–1925 рр.) / Л.П. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1978. – № 12. – С. 81–88.
157. Белый П.Ф. Межреспубликанская торговля в восстановительный период / П.Ф. Белый // Вопросы истории. – 1981. – № 6. – С. 17–31.
158. Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В.А. Архипов, Л.Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1978. – 263 с.
159. Файн Л.Е. Образование СССР и кооперативное строительство в национальных республиках и областях (1922–1927 гг.) / Л.Е. Файн // История СССР. – 1982. – № 6. С. 32–39.
160. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х томах, 4-х кн. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 2 : Створення соціалістичної економіки (1917–1937) /

Голов. ред. кол. І.І. Лукінов та ін. – 439 с.

161. Меркулова А.С. История потребительской кооперации / А.С. Меркулова. – М. : Экономика, 1970. – 88 с.

162. Советская потребительская кооперация / [Альтшуль Г.Н., Барчук И.Д., Суслов И.Ф.]. – М. : Экономика, 1984. – 352 с.

163. Споживча кооперація України / До 100-річчя виникнення перших споживчих товариств України /. – К. : Політвидав України, 1965. – 191 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967 / [Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Матковський та ін.]. – К. : Экономика, 1967. – 208 с.

164. Споживча кооперація Київщини. 1917–1967. [За ред. П.А. Сажка]. – К. : Урожай, 1967. – 84 с.

165. Кунах Ю.І. Боротьба Комуністичної партії та уряду України за перетворення споживчої кооперації на соціалістичних началах (березень 1921 – грудень 1922) / Ю.І. Кунах // Питання історії СРСР. – 1974. – Вип. 17. – С. 51–58.

166. Кунах Ю.І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. / Ю.І. Кунах // Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 77–84.

167. Очерки истории профсоюзов Украинской ССР [К.В. Бабко, П.Л. Варгатюк, И.Л. Гомуляк и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 663 с.

168. Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х томах. –К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 507 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства 1921–1925 годы : Сб. документов и материалов. – К. : Политиздат Украины, 1964. – 593 с.

169. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг./ Г.Д. Диденко. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – 375 с.

170. Дихтяр Г.А. Советская торговля в период построения социализма / Г.А. Дихтяр. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961.– 472 с.

171. Кондратьев Р.Г. Социально-экономические условия развития и роль массово-организованного питания при капитализме и при социализме / Р.Г. Кондратьев. – Ростов-на -Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1964. – 278 с.

172. Романов А.Т. Развитие общественного питания в Украинской ССР за годы

- Советской власти / А.Т. Романов / Сб. : Общественное питание. Вып. 3. – К. : Техника, 1967.– С. 67–74.
173. Вахитов К. Помощь кооператоров / К. Вахитов, А. Чикалов // Советская потребительская кооперация. – 1977. – № 9. – С. 54–55.
174. Белый П.Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921–1925 гг.) / П.Ф. Белый. – К. : Вища школа, 1976. – 171 с.
175. Чемерисский И.А. Коммунистическая партия – организатор борьбы с голодом (1921–1922 гг.) / И.А. Чемерисский // Вопросы истории КПСС. – 1971. – № 11. – С. 42–53.
176. Мовчан О.М. Братерська взаємодопомога трудящих України і Російської Федерації у боротьбі з голодом (1921–1922 рр.) / О.М. Мовчан // Український історичний журнал.– 1982. – № 10. – С. 79–88.
177. Твердохлебов А.А. Историография материального благосостояния рабочего класса СССР в переходный от капитализма к социализму период / А.А. Твердохлебов // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 113–131.
178. Польский М.П. К истории организации продовольственного снабжения населения в первые годы Советской власти. Общественное питание в 1917–1920 гг. / М.П. Польский // История СССР. – 1974. – № 6. – С. 150–159; Польский М.П. Проблема общественного питания в первые послеоктябрьские годы / М.П. Польский // История СССР. – 1977. – № 5. – С. 126–140; Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся : организация питания населения Советской страны (октябрь 1917–1930-е годы) / М.П. Польский. – М. : Мысль, 1984.– 192 с.
179. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г. Бережной, Л.Г. Голдфарб, В. И. Пшеничный. – Киев : Вища школа, 1980. – 213 с.
180. Крашенников А.И. Международное кооперативное движение / А.И. Крашенников, А.И. Морозов. – М. : Экономика, 1977. – 273 с.; Крашенников А.И. Международный кооперативный альянс / А.И. Крашенников.– М. : Экономика, 1980.– 224 с.

181. Гімельфарб Г.М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) / Г.М. Гімельфарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 60–64.
182. Горбачев М.С. Потенциал кооперации – делу перестройки. Выступление на IV Всесоюзном съезде колхозников 23 марта 1988 года / М.С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – С. 9.
183. «Круглый стол» советских и американских историков 9–11 января 1989 г. // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 97–117.
184. Бордюгов Г.А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина / Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 15–33.
185. Буздалов И. Нэп и современная кооперация / И. Буздалов // Советская потребительская кооперация. – 1988. – № 8. – С. 28–31.
186. Кабанов В.В. Ленинский кооперативный план // Советский Союз в 20-е годы : Материалы «круглого стола» / В.В. Кабанов // Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 53–56.
187. Крухмалев А.Е. Некоторые вопросы ленинской теории социализма / А.Е. Крухмалев // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 1. – С. 18–35.
188. Венжер В.Г. Каким должен быть социализм, который мы строим? / В.Г. Венжер // Кооперация. Страницы истории. – М. : ИЭ РАН, 2010. – Выпуск 15. – С. 41–43.
189. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля : развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Харьков : Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248 с.
190. Винар В. Матеріали до історії економічних досліджень на еміграції (1929–1964) / Винар В. – Мюнхен : Українське історичне товариство. – Ч. 1, 1965. – 119 с.
191. Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
192. Голубничий В. Три лекції про економіку України / В. Голубничий. – Мюнхен–Нью-Йорк : Вид-во «Україна і діаспора», 1969. – 24 с.

193. Kostiuk Hryhory. Stalinism rule in the Ukraine : study of the decade of mass terror (1929–39) / Hryhory Kostiuk. – New York : Frederick A. Pralger, 1960. – 162 p.
194. Melnyk Zinowij Lew. Soviet capital formation in Ukraine, 1928/29–1932 / Zinowij Lew Melnyk. – Munich : Ukrainian Free Univer. Press, 1965. – 182 p.
195. Schapiro Leonard. The communist Party of the Soviet Union / Leonard Schapiro. – N.Y. : Vintage books, 1964. – XIV.– 631 p.
196. Mace James E. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / E. James Mace. – USA : Harvard University press; Harvard Ukrainian research institute; Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., 1983. – 334 p.
197. Chirovsky Nicholas. 1919 – An introduction to Ukrainian history. Vol. III. Nineteen and twentieth century. Ukraine / Nicholas Chirovsky. – New York : Philosophical library, 1986. – 517 p.
198. The foreign office and the famine: british documents on Ukraine and the great famine of 1932–1933. / ed. by Carynnyk Marco, Luciuk Lubomyr, Kordan Bohdan S. – Ontario; New York : Limestone Press, 1988. – Lviv, 493 p.
199. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917– 1929 (Пер. с англ. Л.А. Черняховской / Э. Карр. – М. : Интер-Версо, 1990. – 208 с.
200. Карр Э. История Советской России (Пер. с англ. З.П. Волосная и др.). – Кн. I. Том. 1–2. : Большевицкая революция. 1917– 1923 / Э. Карр. – М. : Прогрес, 1990. – 768 с.
201. Боффа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. – Ленин и Сталин. 1917–1941 / Дж. Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – 629 с.
202. Ноув Алек. О судьбах нэпа / Алек Ноув // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172–176.
203. Nove Alec. An economic history of the U.S.S.R / Alec Nove. – Lnd. etc. : Penguin books, 1990.– IX, 428 p.
204. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 3–10.

205. Леглер В. Уроки кооперації / В. Леглер // Новий мир. – 1991. – № 4. – С. 163–181.
206. Кульчицький С.В. Нова економічна політика : уроки для сьогодення / С.В. Кульчицький // Маршрутами історії. – К. : Політвидав України, 1990. – 665 с.
207. Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3–208; Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1991. – 430 с.
209. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1929) / С.В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 2. – 336 с.
210. Кульчицький С. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
211. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В.І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
212. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації / А.Г. Морозов // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 46–51; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УРСР в роки непу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Морозов – К. : Ін-т історії України АН України. – 1994. – 17 с.
213. Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1996.–204 с.; Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.
214. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.
215. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
216. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.

217. Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях нэпа. 1921–1927 / А.А. Диланян. – К. : КВИРТУ, 1992. – 152 с.
218. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух – Харьков : Основа, 1992. – 192 с.
219. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К. : Б.в., 1996. – 199 с.
220. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-економічні аспекти проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П. Бакуменко. – К. : КГУ ім. Т.Г. Шевченка, 1992. – 26 с.
221. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період НЕПу (історико-економічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / К.В. Лобач. – К. : АН України, Ін-т історії України, 1994. – 17 с.
222. Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах Української РСР (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Мазур. – Харків : Націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с.
223. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація / В.В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – 326 с.
224. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук. – К. : Логос, 1999. – 256 с.
225. Горкіна Л. Нова економічна політика та економічна думка в Україні в її альтернативах / Л. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 28. – К., 1995.
226. Історія кооперативного руху / [Бабенко С.Г., Галюк В.Г., Гелей С.Д. та ін.] – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с.
227. Історія споживчої кооперації України / [Аліман М.В., Бабенко С.Г, Гелей С.Д. та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

228. Споживча кооперація України : історичні та соціально-економічні аспекти [С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Апопій та ін.]. – К. : Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 1996. – 192 с.
229. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків : Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.;
230. Греченко В.А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 352 с.
231. Історія українського селянства : Нариси: в 2-х томах. Т. 2. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2006.– 653 с.
232. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – В 2-х ч. Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
233. Марочко В.І. Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / В.І. Марочко // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Випуск № 4. – С. 90–98.
234. Основи кооперації : навч. посібник / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук, Р.Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2004. – 470 с.
235. Бабенко С.Г. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей. – К. : Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 2003. – 160 с.
236. Нестуля О.О. Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України : історія і сучасність // Споживча кооперація України : історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року / О.О. Нестуля. – Львів : Львівська комерційна академія, 2010. – С. 56–65.
237. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.А. Фареній. – Черкаси :

Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

238. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І.А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

239. Михайло Іванович Туган-Барановський : особистість, творча спадщина і сучасність / Під заг. ред. д-ра екон. наук Шубіна О.О., д-ра екон. наук Садекова А.Л. – Донецьк : Каштан, 2007. – 356 с.

240. Гелей С. Ілля Витанович : науково-педагогічна та громадська діяльність / С. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.

241. Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга 1. – Львів : Вид-во «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга 2. – Львів : Вид-во «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга 3. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 328 с.

242. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні : історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.Г. Коцур. – К. : АН України, Ін-т історії України. – 2001. – 18 с.

243. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика : Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

244. Варнавский В.В. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и нэпа / В.В. Варнавский, Ю.Н. Гавриленко, В.Н. Никольский. – Донецк : ЕАИ – пресс, 1996. – 103 с.

245. Пак В.П., Ленченко Ф.І. Нариси історії споживчої кооперації Київщини / За ред. Ленченка Ф.І. – К. : Ірідіум, 2002. – 200 с.

246. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки XX ст.) / В.В. Голець – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.

247. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Пиріг. – К. : НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – 40 с.

248. Пиріг О.А. НЕП : більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К. : Вид-во КНТЕУ, 2001. – 274 с.
249. Волосник Ю.П. Нова торгова буржуазія України в умовах наступу радянської держави на приватний капітал (1926–1927 рр.) / Ю.П. Волосник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 715: Історія України. – Вип. 8. – С. 70–75.
250. Бакуменко О.П. Споживча кооперація в аграрному секторі економіки Української СРР у 1920–1928 рр. О.П. Бакуменко // Вісник Київського славістичного університету / Редкол. : Ю.М. Алексеєв (голов. ред.) та ін. – К. : КСУ, 2003. – № 14. – С. 17–23.
251. Лантух В.В. Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) : історико-економічне дослідження : монографія / В.В. Лантух, І.В. Лантух, А.О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. – 293 с.
252. Земзюліна Н.І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/1929 господарських років / Н.І. Земзюліна, С.В. Корновенко // Український селянин. – 2002. – № 6. – С.114–116.
253. Подолян В.В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінничини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття / В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.
254. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. : причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В.І. Петренко. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
255. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.) / М.А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74; Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках [Електронний ресурс] / М.А. Журба // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – С. 3. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbuv.gov.ua>.

256. Крамар О. Міжнародні зв'язки української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-ті роки ХХ століття), О. Крамар // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 161–164.
257. Раку Ю.Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю.Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 262–265.
258. Романюк І.М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк, Б. І. Романюк // Український селянин. – 2010. – № 12. – С. 228–230.
259. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Б.І. Хорошун : Київ : ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 35 с.
260. Сушко О.О. Організаційно-господарські форми денационалізації промисловості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / О.О. Сушко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 112–121; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928) : історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К. : Преса України, 2003. – 251 с.
261. Кабанов В.В. Кооперация. Революция. Социализм / В.В. Кабанов. – М. : Наука, 1996. – 206 с.; Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России ХХ века / В.В. Кабанов. – М. : Наука, 1997. – 155 с.
262. Файн Л.Е. Форумы исследователей кооперации в постсоветской России (Исторический очерк) / Л.Е. Файн // Кооперация. Страницы истории. – М. : ИЭ РАН, 2010. – Выпуск 15. – С. 184–215.
263. Файн Л.Е. Отечественная кооперация. Исторический опыт / Л.Е. Файн. – Иваново : Изд-во ИГУ, 1994. – 276 с.
264. Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / ред. В.С. Гавричкин. – М. : Издательский дом Центросоюза, 2001. – 351 с.
265. Вахитов К.И. Потребительская кооперация СССР / К.И. Вахитов. – М. : Экономика, 1991. – 176 с.; Вахитов К.И. Кооперация : теория, история, практика :

- Избранные изречения, факты, материалы, комментарии / К.И. Вахитов. – М. : Дашков и К., 2004. – 557 с.
266. Дмитренко В.П. Четыре измерения непа / В.П. Дмитренко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125–138.
267. Теплова Л.Е. Основы потребительской кооперации : Учебное пособие / Л.Е. Теплова. – М. : Вита-Пресс, 2001. – 160 с.
268. Кочкарлова З.Р. Исторический опыт развития кооперации в 20–40-е годы / З.Р. Кочкарлова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия : История. Политология. Социология. – 2008. – № 1. – С. 12–18.
269. Пришляк Я. Кредитні спілки в контексті історії української кооперації / Я. Пришляк. – Стрий : Видання Української народної каси в Монреалі та кредитної спілки «Вигода» у Стрию. – Стрий, 1994. – 85 с.
270. Українська кооперація діаспори. Історичний огляд 1930–1995. – Чикаго-Київ : Українська світова Кооперативна Рада, 1996. – 304 с.
271. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917– 1991. – 2-изд., испр. и доп. / Дж. Хоскинг. – М. : Вагриус, 1995. – 512 с.
272. Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War : Bolsheviks and peasants, 1917–1933 / Andrea.Graziosi. – Cambr., Mass. : Harvard UP, 1996.– 77 p.
273. Service Robert. Lenin: A biography / Robert Service. – Cambridge, Met : Harvard Univ. Press, 2000. – 561 p.
274. Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. – Львів : Львівська комерційна академія, 2010. – 322 с.
275. Закон України «Про кооперацію» : 10 липня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 28 серпня. – С. 20–21.
276. Съезд 10-й. Москва. 1921. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – 915 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...) /1898–1986/. – Т. 2 : 1917–1922. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат,

- 1983.– 606 с.; КПСС в резолюциях... – Т. 3 : 1922–1925.– [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984.– 494 с.; КПСС в резолюциях... – Т. 4 : 1926–1929. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1984. – 575 с.
277. Отчет Центрального комитета Коммунистической партии большевиков Украины и его отделов за период с VI-й по VII-ю партконференцию / декабрь 1921 – март 1923 гг./ . – Харьков : Изд-во ЦК КП(б)У, 1923. – 163 с.; Звіт ЦК КП(б)У за період з грудня по березень 1923 р. – Харків : Вид-во ЦК КП(б)У, 1923. – 59 с.; Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12–16 мая 1924 г. – Харьков : Типография ЦК КП(б)У «Коммунист», 1924. – 231 с.; Матеріали третьої Всеукраїнської наради радпартшкіл 15–18 вересня 1925 р. Стенографічний звіт і резолюції. – Харків : Державне видавництво України, 1925. – 112 с.; Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины / 6–12 декабря 1925 года / Стенографический отчет. – Харьков : Пролетарий, 1926. – 400 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины.– К. : Политиздат Украины, 1974. – 814 с.; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : В 2-х томах (далі – Компартия Украины в резолюциях...). – Т. 1 : 1918–1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
278. Об очередных задачах работы среди женского пролетариата и крестьянок : Резолюции и тезисы VI Всеукраинского совещания завженотделами (утверждены ЦК КП(б)У 26 декабря 1922 г.) // Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 13–14. – С. 24–26.
279. Об организационном строительстве потребительской кооперации : циркуляр ЦК КП(б)У от 10 февраля 1923 г. // Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 13–14. – С. 54–55.
280. VII Всеукраинский съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г. : Стенографический отчет. Бюллетень. – Харьков : Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1922. – № 3–4. – 141 с.
281. Отчет Полтавского губернского исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VII-му губернскому

съезду советов. – Полтава : Типография им. Октябрьской революции, 1923. – 334 с.; Стан губернії і робота Полтавського губвиконкому за час з 1 жовтня 1923 р. по 1 січня 1925 р. VIII губз'їзду Рад Полтавщини. – Полтава : Полтавський губернський виконавчий комітет : Друкарня «Більшовик Полтавщини», 1925. – 89 с.

282. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – Харків, 1921–1928 рр.

283. Краткий обзор деятельности рабоче-крестьянского правительства Украины за 1925–26 год. – Харьков : ВУЦИК, 1927. – 83 с.; Два года работы правительства УССР. 1926/27–1927/28: Материалы к отчету правительства УССР XI съезду Советов.– Харьков : Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1929. – 245 с.

284. Отчет о работе Центральной Комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе / за время с 1 января по 1 сентября 1922 г. /. – Харьков : ВУЦИК, 1922. – 29 с.; Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе, ноябрь 1922 г. – сентябрь 1923 г. – Харьков : ВУЦИК, 1923. – 47 с.

285. Народне господарство України в 1921 р. Звіт Української економічної ради Раді праці та оборони. – Харків : Б.в., 1921. – 610 с.; Из отчета Украинского экономического совета «Народное хозяйство в 1921 году». – Харьков : Б.и., 1922. – 148 с.; Новое законодательство в области промышленности и торговли. Сборник действующих декретов, постановлений, приказов и инструкций с 15 марта 1921 г. по 5 февраля 1922 г.– М. : Высший совет народного хозяйства, отдел редакционно-издательский, 1922. – 228 с.

286. План работы Народного комиссариата внутренней торговли УССР на 1924–1925 хоз. год. – Харьков : Типография Харьковской товарной биржи, 1924. – 12 с.; Состояние товарооборота на Украине (материалы к докладу Наркомторга УССР на 3-й сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета). – Харьков : Книгоспилка, 1926. – 32 с.; Внутренние рынки Украины в 1924–1925 гг. и их регулирование. Труды Народного комиссариата внутренней торговли Украины. Сборник 1-й. – Х. :

- Пролетарий, 1925. – 380 с.; Законы и правила по внутренней торговле : Сб. действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений / Под. ред. С.Н. Ландкофа. – Х. : НКВТ УССР, 1928. – 136 с.
287. Профсоюзное движение на Украине за 18 месяцев. Май 1923 – ноябрь 1924 г. Отчет Укрбюро ВЦСПС ко второму съезду профсоюзов Украины. – Харьков : Б.и., 1924. – 157 с.; Отчет Укрбюро ВЦСПС к третьему съезду профсоюзов Украины. – Харьков : Изд-во «Украинский рабочий», 1925. – 177 с.
288. Торговельна нарада (19–20 липня 1924 р.). – Х.-К. : Книгоспілка, 1924. – 7 с.; Всесоюзное торговое совещание потребкооперации. Основные материалы, доклады и резолюции. – М. : Центросоюз, 1926. – 128 с.
289. Всесоюзная конференция маслобойной промышленности. Труды Всесоюзной конференции маслобойной промышленности (16–27 января 1925 г.). – Вып. 1. – М. : Новая деревня, 1925. – 221 с.
290. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка». 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции. – Харьков : Вукоопспилка, 1922. – 200 с.; Материалы ко второму собранию уполномоченных «Вукоопспилки». Выпуск 2-й. Отчет и план деятельности организационного отдела. Отчет общеоперативного отдела. – Х. : Вукоопспилка, 1922. – 72 с.; Резолюции 3-й сессии Совета Вукоопспилки. – Харьков : Пролетарий, 1923. – 11 с.; Украинская потребительская кооперация к началу 1924 года. – Харьков : Вукоопспилка, 1924. – 32 с.; Отчет о деятельности Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» за время с 1 января по 1 октября 1924 г. (V отчетный год). – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1925. – 106 с.; Резолюции VII сессии Совета Вукоопспилки (20 августа 1925 г.). – Харьков : Всеукраинский кооперативный союз «Вукоопспилка», 1925. – 16 с.; Краткий отчет Вукоопспилки за 1924–25 год. – Харьков : Вукоопспилка, 1926. – 56 с.; Всеукраїнська кооперативна спілка «Вукоопспілка». Доповідь ревізійної комісії IV зборам уповноважених про роботу Вукоопспілки за 1924–25 рік. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 39 с.

291. Всесоюзное первое совещание по кооперативному просвещению. Резолюции, принятые первым Всесоюзным совещанием по кооперативному просвещению (15–20 сентября 1924 г.). – М. : Центросоюз, 1924. – 13 с.; Первое Всесоюзное совещание рабочей кооперации : Стенографический отчет. – М. : Изд-ние Церабсекции, 1925. – 160 с.; Всесоюзное совещание по работе среди молодежи в потребительской кооперации. Резолюции. – М. : Центросоюз, 1929. – 101 с.
292. Рабочая кооперация Украины за 1923 год. – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1924. – 67 с.; Отчет Всеукраинского Центрального рабочего кооперативного комитета «Уцербкооп» за период с 1 января по 1 октября 1924 г. и торгово-финансовый план Уцербкоопа на 2 и 3 кварталы 1924/25 операционного года. – Харьков : Книгоспилка, 1924. – 45 с.; Краткий отчет Всеукраинского Центрального рабочего кооперативного комитета «Уцербкооп» за 1924–25 операционный год. – Харьков : Харьковская школа печатного дела имени А.В. Бачинского. Укрглавлит, 1926. – 141 с.
293. Відчит про діяльність Полтавського Центрального робітничого кооперативу (ЦРК) за 1924–25 господарський рік. – Полтава : 1-а раддрукарня «Більшовик Полтавщини», 1925. – 124 с.; Десять років існування Полтавської райспілки 1915–1925. З нагоди ювілею. – Полтава : Друкарня райспілки «Друкарь», 1926. – 69 с.; Смілянсько-Кам'янська профспілка споживчих товариств. Відчит за третій (дев'ятий) операційний рік (1 січня 1924 р. – 1 жовтня 1924 р.). – Черкаси, 1925. – 98 с.; Київський Центральний робітничий кооператив «Соробкооп». Звіт за 1927/28 господарський рік, – К. : 4 друкарня Київ-друк, 1929. – 145 с.
294. Андреев А.А. К новым задачам профессиональных союзов / А.А. Андреев. – М. : Госиздат, 1921. – 27 с.; Андреев А. Кооперация в социалистическом строительстве / А. Андреев. – М. : Гудок, 1924. – 71 с.
295. Дзержинский Ф.Э. Роль кооперации и ее взаимоотношения с государственной промышленностью / Ф.Э. Дзержинский // Избранные произведения в 2-х томах. – Т. 2 : 1924–1926. – М. : Политиздат, 1977. – С. 460–464.
296. Калинин М.И. Смычка города и деревни. Доклад на XII съезде РКП(б). Второе издание / М.И. Калинин. – Л. : Госиздат, 1925. – 56 с.; Калинин М.И. О

- борьбе с бюрократизмом. Речь на VI съезде профессионального союза советских и торговых служащих СССР 23 декабря 1924 г. / М.И. Калинин // Избранные произведения. – М. : Политиздат, 1975. – С. 86–90.
297. Квиринг Э.И. Массовый рабочий контроль над торговлей // Избранные речи и статьи / Э.И. Квиринг. – К. : Политиздат Украины, 1988. – С. 162–164.
298. Красин Л.Б. Вопросы об экспорте хлеба за границу / Л.Б. Красин. – М. : Изд-во НКВТ, 1923. – 22 с.; Красин Л.Б. Основные цифры внешней торговли / Л.Б. Красин. – М. : Изд-во Наркомвнешторга, 1925. – 35 с.; Красин Л.Б. Монополия внешней торговли / Л.Б. Красин. – Х. : Пролетарий, 1926. – 40 с.
299. Куйбышев В.В. Задачи внутренней торговли и кооперации (Доклад на собрании активных работников Московской организации РКП 21 апреля 1924 г. / В.В. Куйбышев. – М. : Московский рабочий, 1924. – 55 с.; Куйбышев В.В. Тезисы доклада «Партработа в кооперации» на XII Всероссийской конференции РКП(б) 5 августа 1922 г. / В.В. Куйбышев // Избранные произведения : В 2-х т. – Т. 1 : 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1988. – С. 129–133.
300. Лебедь Д.З. На повороте / Д.З. Лебедь. – Х. : Гос. изд-во, 1921. – 46 с.
301. Лежава А.М. Внутренняя торговля 1923 г. / А.И. Лежава. – М. : Изд-во библиотеки «Экономическая жизнь», 1924. – 32 с.
302. Ленін В.І. Телефонограма на ім'я Президії Всеросійської наради в продовольчій справі 1 липня 1920 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 41. – С. 146–147; Ленін В.І. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 50–64; Ленін В.І. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. Заключне слово по доповіді про заміну розверстки натуральним податком 15 березня // В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 65–74; Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 187–224; Ленін В.І. Про споживчу і промислову кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 229–230; Ленін В.І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 293–307; Ленін В.І. VII Московська губпартконференція 29–

- 31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 185–203; Ленін В.І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 211–219; Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д.І. Курському від 20 лютого 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 380–384; Ленін В.І. Записка М.П. Горбунову і пропозиції в питання про кооперацію від 18 березня 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 50; Ленін В.І. О кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 351–358; Ленін В.І. Лист В.О. Тихомирову і доручення секретареві від 1 березня 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 54. – С. 195–196; Ленін В.І. Лист Л.М. Хінчуку від 7 березня 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 54. – С. 202–203; Ленин В.И. Замечания на книгу Н.И. Бухарина «Экономика переходного периода» 31 мая 1920 г. / В.И. Ленин // Ленинский сборник XL. – М. : Политиздат, 1985. – С. 383–432.
303. Петровский Г.И. Советская Украина в 1925 г. Из речи на X окружном съезде Советов в г. Луганске. 14 апреля 1925 г. / Г.И. Петровский // Избранные произведения. – М. : Политиздат, 1987. – С. 136–148.
304. Рыков А.И. Очередные задачи торговой политики и практики. Речь на I Всероссийском съезде представителей биржевой торговли 11 января 1923 г. // Избранные произведения (Сост. Предис. А.В. Клименко, В.В. Радаев): Редкол. : Л.И. Абалкин отв. ред. и др. / А.И. Рыков. – М. : Экономика, 1990. – С. 232–235; Рыков А.И. Письма в деревню. Письмо второе «О кооперации» // Избранные произведения (Сост. предис. А.В. Клименко, В.В. Радаев) : Редкол. : Л.И. Абалкин. отв. ред.) и др. / А.И. Рыков. – М. : Экономика, 1990. – С. 381–382.
305. Троцкий Л.Д. Моя жизнь : Опыт автобиографии / Л.Д. Троцкий. – М. : Панорама, 1991. – 624 с.
306. Чубар В.Я. Промисловість в умовах непу. Доповідь на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У 11 грудня 1921 р. // Вибрані статті і промови / В.Я. Чубар. – К. : Політвидав України, 1972. – С. 94–108.
307. Шліхтер О. Завдання сільського господарства / О. Шліхтер. – Х. : ДВУ, 1927. – 32 с.; Шлихтер А.Г. Город и деревня в продовольственном вопросе. В кн. :

Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти (сборник) / А.Г. Шлихтер. – М. : Наука, 1975.–С. 424–445.; Шлихтер А.Г. Кооперативно-показательные пункты как школа коммунизма: В кн. : Экономические проблемы строительства фундамента социализма / А.Г. Шлихтер. – М. : Наука, 1982.– С. 168–172.

308. Новое законодательство в области промышленности и торговли. Сборник действующих декретов, постановлений, приказов и инструкций с 15марта 1921 г. по 5 февраля 1922 г.. – М. : Высший совет народного хозяйства, 1922. – 228 с.; Гуревич С. Законы о торговле. Сборник декретов и других постановлений о внутренней и внешней торговле (Под. ред. А.М. Винавера). Издано по соглашению с комиссией по внутренней торговле при Совете труда и обороны. – Т. 2. – М. : Право и жизнь, 1923. – 206 с.; Долматовский А.М. Законы о кооперации. Систематический сборник декретов, постановлений, инструкций, примерных уставов и проч. (Под ред. А.М. Винавера). – М. : Право и жизнь, 1924. – 406 с.; Ашкинезер Ю.С. Новое законодательство о кооперации. Систематический сборник декретов, постановлений, инструкций и циркуляров по кооперации / Ю.С. Ашкинезер. – Х. : Юрид. Изд-во НКЮ УСРР, 1927. – 288 с.; Партия о кооперации. Постановления и резолюции ВКП(б). – М. : Издание газеты «Кооперативная жизнь», 1928. – 332 с.; Библиографический ежегодник по кооперации. Коммунистическая кооперативная литература 1917–1927. – М. : Коммунистическая Академия при ЦИК СССР, 1928. – 119 с.; Бать А.Г. Сборник действующих законоположений, постановлений, инструкций и циркуляров по потребительской кооперации / А.Г. Бать, А.А. Баранов. – М. : Центросоюз, 1928. – 676 с.

309. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства 1921–1925 годы. Сб. документов и материалов. – К. : Политиздат Украины, 1964. – 593 с.; Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 – червень 1941 : Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Л.Д. Бойченко, К.П. Вісич, Л.С. Волошко та ін. – Х. : Прапор, 1984. – 232 с.; История советского крестьянства : В 5-ти т. / Редкол. И.Е. Зеленин и др. – М. : Наука, 1986. – Т. 2. – 448 с.; Хроника социалистического строительства на Украине (1921–1925). – К. :

Наукова думка, 1989. – 232 с.; Колективізація і голод на Україні (1929–1933) : Зб. документів і матеріалів / Упорядники : Г. Михайличенко і Є. Шаталіна, відповід. ред. С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1992. – 734 с.; Голод 1921–1923 рр. в Україні : Зб. документів і матеріалів / НАНУ. Ін-тут історії України / Упоряд. О.М. Мовчан та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 240 с.; Україна. 1920–1939 рр. Документи свідчать : Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.І. Кравченко, П.В. Добров, П.П. Панченко та ін. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 260 с.

310. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. В 4-х томах / Сост. : Малин В.Н., Коробов А.В. и др. – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1957. – 879 с.

311. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. В 5-ти томах. – Т. 1 : 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.

312. Вопросы организации и практики потребительской кооперации (труды 2-го Всеукраинского инструкторского совещания). Выпуск I. – Харьков : ВУКС, 1925. – 39 с.; Збірник статей та матеріалів по кооперативній пропаганді (За ред. проф. Л.Ф. Турчановича та П.І. Могили). – Одеса : Вид-во Одеського кабінету політосвіти, 1926. – 108 с.; Перетц Я.С. Організація і практика споживчої кооперації / Я.С. Перетц. – К. : Книгоспілка, 1928. – 196 с.; Калиновський Я.М. Основні питання планування кооперації / Я.М. Калиновський. – К. : Кооп. ін.-т ім. В.Я. Чубаря, 1928. – 26 с.

313. Власов М.Е. Классы и кооперация в деревне СССР (К вопросу о размежевании потребительской и сельскохозяйственной кооперации в советской деревне) / М.Е. Власов. – М. : Центросоюз, 1925. – 103 с.; Мишко І.І. Як перевіряти касу, крам та майно в споживчому товаристві. Порадник для ревізійних комісій сільських споживчих товариств / І.І. Мишко. – Харків : Книгоспілка, 1927. – 36 с.; Бланк Г. Загальні збори господарського кооперативу / Г.Бланк.– Харків : Книгоспілка, 1928. – 16 с.; Бланк Г. Правління та ревізійна комісія кооперативу / Г. Бланк. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 12 с.; Програма та методичні розробки для сільських шкіл кооперативної грамоти I ступеня на 1928–1929 рік. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 167 с.

314. Календарь-справочник продовольственника на 1921 год.— М. : Изд-во Наркомпрода, 1921. — 25 с.; Законы и правила по внутренней торговле: Сб. действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений, — Харьков : Изд-ние Народного комиссариата торговли УСРР, 1928. — 136 с.
315. Фомицкий В. Как работает хороший кооператив / В. Фомицкий. — М. : Центросоюз, 1925. — 28 с.; Греков М. Как собирать паи / М. Греков. — М. : Центросоюз, 1925. — 20 с.; Устройство кооперативной лавки. — Изд. 3-е. — М. : Центросоюз, 1927. — 32 с.; Апраксин Н. Кооперативный продавец. В помощь работнику прилавка рабочего кооператива / Н. Апраксин. — М. : Город и деревня, 1927. — 80 с. ; Воробьев-Набатов Н. Отчего прогорают кооперативы / Н. Воробьев-Набатов. — М. : Город и деревня, 1927. — 68 с.; Маркін-Конкін О. Як планувати господарську діяльність споживчого товариства? / О. Маркін-Конкін.— Харків : Книгоспілка, 1928. — 124 с.
316. Экспортные ресурсы Украины. — Харьков : Биб-ка «Внешняя торговля Украины», 1923. — 244 с.; Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 25–26 гг. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР. — Харьков : Управление Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР, 1925. — 23 с.; Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. — Том. IV. — Вип. 1. — Серія XII. — Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. — 39 с.; Руководство по организации заготовок и сбыт сельскохозяйственного сырья и продуктов. — Харьков : Народный комиссариат торговли, 1928. — 608 с.; Правила реєстрації та конвенціонування заготовачів на ринках сільськогосподарської сировини та продуктів. — Харків : Вид-во Наркомторгу УСРР, 1928. — 48 с.
317. Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва / К. Панченко. — Х. : Всеукраїнський кооперативно-видавничий торговельний союз, 1924. — 61 с.; Каплан Д. Птица и яйца и подготовка их к вывозу за границу / Д. Каплан.— Харьков : Изд-во Укрвнешторга, 1924. — 34 с.; Інструкція щодо приймання сільськогосподарських продуктів, утильсировини, шкірсировини, хутросировини.

Кондиції, стандарти, конвенційні ціни. – Кам'янець-Подільський : Окрспілка споживчих товариств, 1928. – 62 с.

318. Україна. Статистичний довідник. – Харків : Центральне статистичне управління, 1925. – 516 с. ; Україна : Статистичний довідник. – Харків : ЦСУ УСРР, 1925. – 516 с.; Рух цін на Україні в 1925 р. – Х. : ЦСУ УСРР, 1925. – Серія XII. – Т. 1. – Вип. 4. – № 88. – 47 с.; УСРР у цифрах. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 84 с.; Україна : Статистичний щорічник. – Харків : ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.; Україна в цифрах : 1927. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – 131 с.; Україна : Статистичний щорічник на 1928 рік. – Х. : ЦСУ, 1928. – 387 с.; Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1928. – 387 с.; Україна : Статистичний щорічник. – Х. : ЦСУ, 1929. – 399 с.; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків : ЦСУ УСРР, 1929. – 248 с.; Досягнення Радянської України за сорок років: Стат. зб. / ЦСУ СРСР; Статистичне управління Української РСР. – К. : Держстатвидав, 1957. – 152 с.

319. Статистика обмена, распределения и потребления. Серия V «Статистика Украины». – Т. 1. – Вып. 1 : Питание населения зимой 1920–1921 гг. – Х. : Центральное статистическое управление УССР, 1923. – 38 с.; Состояние питания городского населения СССР 1919–1924 гг. (По данным периодических обследований питания населения, производимых отделом статистики потребления ЦСУ). – М. : Центральное стат. управление, 1926. – 274 с.; Состояние питания городского населения СССР в 1924/25 сельскохозяйственном году / По предварительным данным обследований питания городского населения, произведенных отделом статистики потребления ЦСУ в октябре 1924 г, феврале 1925 г. и июне 1925 г. – М. : Центральное статистическое управление, 1926. – 126 с.; Состояние питания сельского населения СССР 1920–1924 гг. / По данным периодических обследований питания населения, произведенных отделом статистики потребления ЦСУ. – М. : Мосполиграф, 14-я тип, 1928. – 174 с.

320. 5-летний план общественного питания 1928/1929–1932–1933 гг. – М. : Издание Всесоюзного общества «Нарпит», 1929. – 134 с.

321. Кооперация Украины в 1925–26 році. – Харків : Укрголовліт, 1929. – 178 с.

322. Кооперація на Україні в 1926–27 році. – Харків : Друкарня імені Г.І. Петровського, Окрліт. – 1929. – 126 с.
323. Потребительская кооперация на Украине за пять лет 1918–1922. – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1923. – 210 с.; Отчет о деятельности Центросоюза в 1922 году (двадцать четвертый операционный). – М. : Издание Центросоюза, 1923. – 148 с.; Обзор хозяйственной работы потребительской кооперации за 1922–23 хоз. год. – М. : Центросоюз, 1924. – 84 с.; Рабочая кооперация в цифрах. Статистический сборник. 1924/25–1926/27 хоз. гг. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – 136 с.; Потребительская кооперация. Ежегодник за 1924/25 хозяйственный год. – М. : Изд-ние Центросоюза, 1929.– VI–VIII.– 238 с.; Основные показатели деятельности потребкооперации за 1927/28, 1928/29, 1929/30 гг. Особый квартал 1931 г. – М. : Центросоюз, 1930. – 40 с.
324. Лежава Андрей. Новая советская кооперация и ее задачи» // Воспоминания. Выступления. Письма / Андрей Лежава. – М. : Политиздат, 1990.– С. 144–149.
325. Днепровский С. Кооператоры / С.П. Днепровский. – М. : Экономика, 1968. – 383 с.
326. Репина Л.П. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2006. – 288 с.
327. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С. 3–22.
328. Ерасов Б.С. Цивилизации : универсалии и самобытность / Б.С. Ерасов. – М. : Наука, 2002. – 524 с.; Малахов В.П. Методологические и мировозренческие проблемы современной юридической теории / В.П. Малахов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2011. – 431 с.; Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций : учебное пособие для вузов. – Брянск : Курсив, 1999. – 558 с.
329. Яковец Ю. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. Яковец. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
330. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 3–21.
331. Глотов Б.Б. Цивілізаційний підхід до аналізу сучасного історичного процесу / Б.Б. Глотов // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – 2010. – № 54. – С. 3–7.

332. Головка В. Історія повсякденності : історіографія і міждисциплінарні зв'язки / В. Головка // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Колективна монографія. В 2-х ч. Ч.1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 47–66.
333. Зашкільняк Л.О. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л.О. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
334. Кульчицький С. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування // С. Кульчицький // Вища освіта України . – 2003. – № 4. – С. 21–24.
335. Михайльченко М. Україна як нова історична реальність : запасний гравець Європи / М. Михайльченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
336. Мишечкін Г.В. Навчальна література з вітчизняної історії : нові підходи, методологічні новації, характерні риси та особливості (90-ті рр. ХХ – поч. ХХІ ст. / Г.В. Мишечкін // Схід. – 2008. – № 3 (87). – С. 108–111.
337. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації : Соціокультурний розвиток людства : Навч. посіб. / Ю.В. Павленко. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
338. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30–39; 1999. – № 1. – С. 85–91.
339. Удод О.А. Розробка проблеми теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.) / О.А. Удод // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 55– 67.
340. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
341. Кузык Б.Н. Цивилизации : теория, история, диалог, будущее : в 2 т. / Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец. – М. : Институт экономических стратегий. – Т. II : Будущее цивилизаций и геоцивилизационные измерения, 2006. – 648 с.

Посилання до розділу 2

1. Десятый съезд РКП(б) 8–16 марта 1921 г. Резолюция «О кооперации» // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / Далі – КПСС в резолюциях.../ / 1898–1986/. – Т. 2. – 1917–1922. – 9 изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – С. 372.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сборник документов. У 5-ти томах /1917–1967/. – Т. 1. –1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – С. 212–214.
3. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 202–204.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 849, арк. 31.
5. Збірник указів УСРР. – Харків : Б.в., 1921. – № 5. – Ст. 164.
6. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ України). – Х. : Изд-во НК юстиции УССР, 1921. – № 7. – С. 198.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 2, спр. 46, арк. 18.
8. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 46, арк. 13.
9. ЦДАВО України, ф. 2. оп. 2, спр. 33, арк. 102.
10. Ленін В.І. В.И. Вітання з'їздові уповноважених Центроспілки від 16 липня 1921 р. / В.І Ленін // Повне зібр. творів : 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 65.
11. Ленін В.І. План доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції / В.І. Ленін // Повне зібр. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974 : Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр.– С. 455.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 105.
13. Владимиров М. Продовольчий податок та завдання кооперації / М. Владимиров // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 10 квітня.

14. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 131, арк. 49.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 108.
16. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 11, арк. 157.
17. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 59, арк. 129.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 434, арк. 3.
19. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 11, арк. 67.
20. Операции по товарообмену // Коммунист. – 1921. – 5 мая.
21. Товарообмен и кооперация в Донбассе // Всероссийская кочегарка (г. Донецк). – 1921. – 3 июня.
22. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 6, спр. 2, арк. 52.
23. Крамообмін // Більшовик. Видання Київського губернського комітету КП(б)У. – 1921. – 7 червня.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 57.
25. Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / Отв. ред. В.С. Гавричкин. – М. : Издательский дом Центросоюза, 2001. – С. 91.
26. Пункти для товарообміну // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 19 квітня.
27. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / Далі – Компартия Украины в резолюциях.../. У 2-х томах. – Т. 1. – 1918–1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – С. 151–152.
28. СУ Украины. – 1921. – № 9. – С. 299.
29. Обухов Н. О попытках введения прямого товарообмена в начале 20-х годов / Н.О. Обухов // Экономические науки. – 1989. – № 4. – С. 94.
30. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух. – Харьков : Основа, 1992. – С. 18.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1228, арк. 5.
32. СУ Украины. – 1921. – № 10. – Ст. 282. – С. 330–331.
33. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 33, арк. 193.
34. Ленін В.І. VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня / В.І. Ленін // Повне зібр. творів : В 55 т. Переклад з п'ятого російського видання. – К. : Видавництво політичної

літератури України, 1974. – 44 : Червень 1921-березень 1922 рр. – С. 198.

35. Товарообмін // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 5 травня.

36. Потребительская кооперация на Украине за пять лет. 1918–1922. – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1923. – С. 7.

37. Пумпянский Л.М. Новый кризис кооперации / Л.М. Пумпянский // Производсоюз. – 1922. – № 1–4. – С. 13.

38. СУ України. – 1921. – № 11. – Ст. 313. – С. 361.

39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 88.

40. Ан-вич В. Як побороти мішечництво на місцях / В. Ан-вич // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11.– С. 10.

41. Державний архів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 22, арк. 71.

42. Бранденбургский Я. Коммунисты и кооперация / Я. Бранденбургский // Правда. – 1921. – 2 июля.

43. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 247, арк. 192.

44. Нежный Н. Месяц товарооборота / Н. Нежный // Известия Одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета. – 1921. – 14 июля.

45. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 649, арк. 54.

46. Хроника. Месторасположение товарообменных пунктов // Кооператор. Бюллетень Николаевского кооперативного союза.– 1921. – 14 июня.

47. Товарообмен с деревней // Пролетарий. – 1921. – 16 июня.

48. СУ України. – 1921. – № 12. – С. 395–396.

49. СУ України. – 1921. – № 13. – С. 429.

50. Договори с рабочими организациями // Коммунист. – 1921. – 22 июня.

51. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 851, арк. 4.

52. Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ), ф. 484, оп. 1, д. 242, л. 66 об.

53. РГАЭ, ф. 484, оп. 1. д. 341, л. 19.

54. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 319, арк. 4.

55. Задачи партии в области кооперации // Правда. – 1921. – 16 июля.

56. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 33, арк. 290.

57. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 453, арк. 4–6.
58. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 454, арк. 34.
59. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 415, арк. 342.
60. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 364, арк. 172.
61. СУ України. – 1921. – № 21. – Ст. 611. – С. 726.
62. СУ України. – 1921. – № 16. – Ст. 482. – С. 554.
63. Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х рр. : історико-теоретичний аспект / В.І. Марочко // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 146.
64. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1990. – С. 388.
65. СУ України. – 1921. – № 22. – Ст. 631. – С. 750–751.
66. СУ України. – 1921. – № 25. – Ст. 738. – С. 860–862.
67. СУ України. – 1921. – № 26. – Ст. 763. – С. 904–905.
68. СУ України. – 1921. – № 26. – Ст. 788. – С. 928–937.
69. Пиріг О.А. Неп : більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К. : Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2001. – С. 207.
70. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля : развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Харьков : Издательство при Харьковском государственном университете, 1985. – С. 48–49.
71. СУ України. – 1922. – № 1. – Ст. 35. – С. 31–32.
72. СУ України. – 1922. – № 6. – Ст. 92. – С. 103.
73. СУ України. – 1922. – № 12. – Ст. 204. – С. 202.
74. РГАЭ, ф. 484, оп. 1, д. 567, л. 8.
75. СУ України. – 1922. – № 35. – Ст. 547. – С. 583.
76. Попов М. Вукопспілка в житті української кооперації. До 10-річчя існування Вукопспілки / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 26.
77. Сіденко С.Г. Споживча кооперація України / С.Г. Сіденко, М.Д. Лепехов, Ф.М. Майборода та ін. – К. : Політвидав України, 1965. – С. 44.

78. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967. – К. : «Економика», 1967. – С. 43.
79. Ленін В.І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 рр. Політичний звіт Центрального комітету РКП(б) 27 березня / В.І. Ленін // Повне зібр. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України. – Т. 45. – С. 77.
80. Квірінг Е.І. Ленін і селянство / Е.І. Квірінг. – Харків : Б.в., 1925. – С. 22.
81. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 374, арк. 3.
82. СУ України. – 1921. – № 17. – Ст. 517. – С. 587.
83. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // Повне зібр. творів: В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1982. – Т. 45 : Березень 1922–березень 1923 рр. – С. 353.
84. СУ України. – 1922. – № 11. – Ст. 187. – С. 185.
85. СУ України. – 1922. – № 12. – Ст. 213. – С. 208–209.
86. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – Харків : Вид-во НК юстиції УСРР, – 1922.– Ч. 22. – Ст. 356. – С. 381–382.
87. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 484, арк. 36.
88. СУ України. – 1922. – № 37. – Ст. 556. – С. 595.
89. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 22, арк. 127.
90. Кооперативна хроніка // Бюлетень Київської філії Вукопспілки. – 1922. – № 3. – С. 25.
91. Кооперация в СССР за 10 лет. – М. : Б.и., 1928. – С. 213.
92. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2077, арк. 98.
93. Хлеб, обувь, одежда рабочим // Коммунист. – 1922. – 22 октябрь.
94. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1017, арк. 113.
95. Державний архів Київської області, ф. Р-111, оп. 1, спр. 379, арк. 53.
96. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М. : Труд и книга, 1925. – С. 104.
97. Кооперація на місцях // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 7 жовтня.
98. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні /

- П. Височанський. – Харків : Червоний шлях, 1925. – С. 47.
99. СУ України. – 1921. – № 25.– Ст. 738. – С. 860.
100. Державний архів Полтавської області, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 791, арк. 73.
101. Свищев Ф.И. Положение госторговли на Украине к концу 1923 г. / Ф.И. Свищев // Торговля Украины в 1923 г. Труды Госплана УССР. – Харьков, 1927. – С. 72–73.
102. ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр. 65, арк. 97.
103. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1083, арк. 155.
104. Вукопспилка на Московском и Петроградском рынках и Нижегородской ярмарке // Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1922. – 7 сентября.
105. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1427, арк. 4.
106. Бюллетень комитета Киевской контрактной ярмарки. – 1923. – 15 февраля –1 апреля.
107. СУ України. – 1922. – № 35. – Ст. 547. – С. 583.
108. СУ України. – 1922.– № 19. – Ст. 302. – С. 329–330.
109. Оніпко Т.В. Особливості підготовки кадрів для споживчої кооперації України в нових умовах господарювання (1921–1928 рр.) // Наукові праці : Науково-методичний журнал. –Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. – Миколаїв; Venezia : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Са' Foscari, 2008. – С. 192–196.
110. Деятельность Донецкой губернской парторганизации за 1922 год // Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 15–16. – С. 45.
111. Проблемы сельской торговли // Донецкий кооператор. – 1923. – № 6. – С. 9.
112. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукопспилка» 4–8 декабря 1922 г. Стенографический отчет. Резолюции. – Харьков : Вукоопспилка, 1922. – С. 38.
113. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр.745, арк. 55.
114. Майбутнє належить кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 23 березня.
115. Рух цін на Україні в 1922 р. – Харків : Б.в., 1924. – С. 12–13.
116. Третя сесія Ради ВУКС (травень 1923 р.) // Кооперативний бюлетень Вукопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 2–4.

117. Капитановский Н. Рабоче-городская кооперация на Украине / Н. Капитановский // Украинский экономист. Ежедневная газета Экономического совещания УССР. – 1923. – 22 сентября.
118. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 937, арк. 16.
119. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 687, арк. 15.
120. ЦДАГО України., ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 38.
121. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 314.
122. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1743, арк. 78.
123. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 926, арк. 27.
124. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 616, арк. 82.
125. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1743, арк. 82.
126. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 6.
127. Стан та перспективи споживчої кооперації. Розмова з головою ВУКС М.К. Ветошкіним // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 21 листопада.
128. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1743, арк. 122.
129. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 616, арк. 88 зв.
130. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1899, арк. 16.
131. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 662, арк. 18.
132. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1743, арк. 116.
133. ЗУ України. – 1923. – № 23. – Ст. 379.
134. Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских социалистических республик. – 1923. – № 29. – Ст. 335. – С. 510–511.
135. Податкові пільги кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 11 грудня.
136. Итоги и перспективы в развитии потребкооперации // Известия. – 1923. – 31 мая.
137. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 142.
138. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1746, арк. 41.
139. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 37.
140. Кантор М. Кооперация и госпромышленность / М. Кантор // Правда. –

1923. – 17 июля.

141. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 5 листопада.

142. Отдел фабрикатов Вукоопспілки предлагает товары // Коммунист. – 1923. – 2 августа.

143. Бирбраер М. Кооперативную торговлю на кооперативные рельсы / М. Бирбраер // Правда. – 1923. – 11 ноября.

144. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1075, арк. 122.

145. К снабжению рабочих // Коммунист. – 1923. – 18 сентября.

146. С.В. Конкурс на найкращий на Україні сільський споживчий кооператив / В.С. // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 21 жовтня.

147. Фомицький В. Торговельна політика споживкооперації / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 5 жовтня.

148. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1743, арк. 85–85 зв.

149. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 1636, арк. 53 зв.

150. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 1, спр. 939, арк. 4.

151. Целларіус В.М. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В.М. Целларіус. – Харків : Книгоспілка, 1926. – С. 11–13.

152. Оніпко Т.В. Сільська торгівля споживчої кооперації України в 1923 р. : досвід подолання економічної кризи / Т.В. Оніпко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Українська академія наук, 2009. – Вип. 26. – С. 68.

153. КПСС в резолюциях... – Т. 3. – 1922–1925. – [9-е изд., доп. и испр.]. – М. : Политиздат, 1984. – С. 232.

154. Постановление ВЦИК и СНК СССР «О потребительской кооперации» от 20 мая 1924 г. // Известия ЦИК и ВЦИК. – 1924. – № 14. – 21 мая.

155. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923/24 г. – Харьков : Украинский экономист, 1925. – С. 85.

156. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 3492, арк. 36.

157. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2077, арк. 98.

158. Кооперация в СССР за 10 лет. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – С. 213.
159. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – Харків : Вид-во НК юстиції УСРР, – 1924. – № 21–22. – Ст. 187. – С. 490.
160. ЗУ України. – 1924. – № 21–22. – Ст. 188. – С. 492–494.
161. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 1, арк. 164–165.
162. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 20, арк. 141.
163. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1900, арк. 23.
164. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 1096, арк. 50.
165. Состояние товарооборота на Украине / Материалы к докладу Наркомторга УССР на III сессии ВУЦИК. – Харьков : Книгоспилка, 1926. – С. 21.
166. Всеукраїнська торговельна нарада споживчої кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 9 липня.
167. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1899, арк. 71–72.
168. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1898, арк. 120.
169. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 1326, арк. 2.
170. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1899, арк. 7.
171. ЦДАВО України. – ф. 2, оп. 3, спр. 730, арк. 30.
172. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2094, арк. 90.
173. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2094, арк. 64.
174. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 1, арк. 161.
175. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2077, арк. 28 зв.
176. Рабочая кооперация Донбасса // Донецкий кооператор. – 1924. – № 10. – С. 9.
177. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1899, арк. 440.
178. Гай Т. Как работают наши кооперативы / Т. Гай // Пролетарий. – 1924. – 2 февраля.
179. Кооперация // Коммунист. – 1924. – 11 мая.
180. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1828, арк. 213.
181. Рабочее кредитование в Киеве // Пролетарий. – 1925. – 28 февраля.
182. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 144, арк. 9.

183. Підсумки сесії Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 27 червня.
184. Генкин А.Б. Итоги 8-й сессии Совета ВУКС / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. – С. 3.
185. ЗУ України. – 1924. – № 21–22. – Ст. 188. – С. 494.
186. Ган Н. Товарная интервенция в Донбассе / Н. Ган // Донецкий кооператор. – 1924. – № 9. – С. 9.
187. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12–17 мая 1924 г. – Харьков : Типография ЦК КП(б)У «Коммунист», 1924. – С. 146.
188. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 22, арк. 292.
189. ЦДАВО України, ф. 31, оп. 2, спр. 273, арк. 102.
190. Вопросы лесного рынка. – М. : Изд-во Совета труда и обороны СССР, 1926. – С. 22.
191. Нефтяной синдикат СССР «Нефтесиндикат». Товарный отчет за 1924/25 операц. год. – М. : Московский рабочий, 1926. – С. 280.
192. Фомицький В. Торговельна політика кооперації / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 30 вересня.
193. Всеукраїнська центральна спілка «Вукоопспілка». Доповідь ревізійної комісії IV зборам уповноважених про роботу Вукоопспілки за 1924–1925 рік. – Харків : Вид-во Вукоопспілки, 1926. – С. 90.
194. Внутренняя торговля СССР и ее регулирование в 1924/25 г. Материалы к XIV съезду РКП(б). – М. : Б.и, 1925. – С. 8.
195. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 894, арк. 710.
196. Чубарь В.Я. О товарообороте и задачах кооперации / В.Я. Чубарь // Экономическая жизнь. – 1925. – 16 мая.
197. Гендоговори споживчої кооперації з трестами // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 15 листопада.
198. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1900, арк. 24.
199. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2094, арк. 240.
200. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1899, арк. 52–53.

201. Генеральные договоры во взаимоотношениях государственной промышленности и потребкооперации. – М. : Б.и., 1928. – С. 34.
202. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2084, арк. 12.
203. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. – 3-е изд. – Т. 2. / Ф.Э. Дзержинский. – М. : Политиздат, 1977. – С. 247–249.
204. С фабрики в кооператив // Пролетарий. – 1925. – 20 ноября.
205. ЦДАВО України, ф. 3, оп. 3, спр. 359, арк. 13, 16.
206. Свищев Ф.И. Регулирование товарооборота / Ф.И. Свищев. – Харьков : Б.и., 1926. – С. 96.
207. Краткий отчет Вукоопспилки за 1924–25 год. – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1926. – С. 5.
208. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 1326, арк. 16.
209. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 23 червня.
210. Споживча кооперація і реалізація промислової продукції // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 23 вересня.
211. ЗУ України. – 1924. – № 8. – Ст. 72. – С. 172–173.
212. ЗУ України. – 1924. – № 21–22. – Ст. 187. – С. 490.
213. ЗУ України. – 1924. – № 21–22. – Ст. 188. – С. 496.
214. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1823, арк. 30.
215. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1975, арк. 57.
216. Кооператив «Красный химик» на правильном пути // Всесоюзная кочегарка. – 1924. – 6 января.
217. Червинский. Надо поставить работу рабкопа / Червинский // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 33–34. – С. 33.
218. Кооперативная хроника / Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 20. – С. 23.
219. Державний архів Полтавської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 73, арк. 76.
220. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1874, арк. 37.
221. Резолюция торгового совещания рабкоопов 20–24 июня 1924 г. Резолюция по докладу о технике торговли // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 28–29. – С. 16.

222. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 3, спр. 158, арк. 169.
223. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 337, арк. 252.
224. Кельмансон А. Надо избежать ошибок / А. Кельмансон // Кооперативный бюллетень. – 1924. – № 10. – С. 4.
225. Державний архів Київської області, ф. Р-128, оп. 1, спр. 50, арк. 287–288.
226. Хинчук Л.М. Частная торговля и кооперация в деле снабжения потребительскими товарами / Л.М. Хинчук // Экономическая жизнь. – 1924. – 18 мая.
227. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 69, арк. 37.
228. Мартынов И.И. К снижению цен в потребкооперации / И.И. Мартынов // Союз потребителей. – 1924. – №10. – С. 43.
229. Ковалевский Н. Недочеты низовой кооперации / Н. Ковалевский // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 27. – С. 6.
230. Кооперативная хроника // Кооперативный бюллетень. – 1924. – № 42. – С. 41.
231. Конко Н.В. Товарный голод и кооперация / Н.В. Конко. – М. : Центросоюз, 1926. – С. 12.
232. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2088, арк. 13–13 зв.
233. ЗУ України. – 1925. – № 13–14. – Ст. 103. – С. 251.
234. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 1263, арк. 109.
235. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 170, арк. 121–122.
236. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2068, оп. 1, спр. 213, арк. 66.
237. Державний архів Полтавської області, ф. Р-363, оп. 1, спр. 400, арк. 283.
238. ЗУ України. – 1925. – № 91. – Ст. 519. – С. 1198.
239. Регулювання роздрібних цін кооперативно-державної торгівлі // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 12 листопада.
240. Федин Н. Как кооперация на местах снижает цены // Н.Федин // Коммунист. – 1925. – 27 октября.
241. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 214–215.
242. ЗУ України. – 1925. – № 71. – Ст. 403. – С. 850–851.
243. ЗУ України. – 1925. – № 6–7. – Ст. 51. – С. 104–105.

244. Кооперативная хроника. Конкурс на лучшего продавца в Запорожском ЦРК // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 20. – С. 24.
245. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 1, спр. 1218, арк. 25.
246. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 172, арк. 33.
247. Державний архів Полтавської області. ф. П-7, оп. 1, спр. 74, арк. 65.
248. Підсумки праці ХЦРК // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 18 березня.
249. Краткий отчет Всеукраинского Центрального рабочего кооперативного комитета «Уцербкооп» за 1924–1925 операционный год. – Харьков : Изд-во «Харьковская школа печатного дела имени А.В. Бачинского, 1926. – С. 11.
250. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К. : Б.в., 1996. – С. 124.
251. Агуф М. Робітник та кооперація (популярний нарис) / М. Агуф. – Харків : Книгоспілка, 1925. – С. 75–76.
252. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 335, арк. 4.
253. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1902, арк. 47.
254. Кооперація на местах // Коммунист. – 1925. – 12 мая.
255. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – С. 18.
256. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 1326, арк. 16.
257. І.О. Багато зроблено, але треба ще більш / О.І. // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 18 березня.
258. Г.Р. Кооперація стає на ноги / Р.Г. // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 28 січня.
259. Підсумки сесії Ради Вукоопспилки // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 27 червня.
260. ЗУ України. – 1925. – № 13–14. – Ст. 103. – С. 249.
261. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство Української кооперації, 1964. – С. 281.
262. Боротьба за оздоровлення кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 28 жовтня.
263. Каган И. Подрывают доверие к кооперации / И. Каган // Пролетарий. – 1925. – 24 ноября.
264. Хорошие кооперативы и плохие кооперативы // Пролетарий. – 1925. –

18 апреля.

265. Грозный. Работа потребительских кооперативов / Грозный // Кочегарка. – 1925. – 22 октября.
266. Ямпольський М. Знов про розтрата / М. Ямпольський // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 19. – С. 17–19.
267. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 6.
268. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 59.
269. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 109, арк. 44.
270. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 109, арк. 111.
271. ЗУ України. – Харків : Вид-во НК юстиції УСРР. – 1926. – № 13. – Ст. 47. – С. 272.
272. ЦДАВО України, ф. 35, оп. 3, спр. 272, арк. 71.
273. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 85 зв.
274. ЗУ України. – 1926. – № 8. – Ст. 28. – С. 147–148.
275. Державний архів Дніпропетровської області. ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 104.
276. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 4432, арк. 32.
277. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 4.
278. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 94.
279. Резолюції X сесії Ради Вукопспілки // Кооперативний бюллетень. – 1926. – № 31. – С. 17.
280. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20 спр. 2515, арк. 22.
281. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 2025, арк. 6–6 зв.
282. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 2025, арк. 8.
283. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 2025, арк. 13.
284. ЦДАГО України. ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 45 зв.
285. Кооперація на Україні в 1925–26 році. – Харків : Третя друкарня імені Фрунзе. Укрголовліт, 1929. – С. 21.
286. ЗУ України. – 1926. – № 38. – Ст. 271. – С. 600.
287. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3540, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
288. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 173, арк. 12–14.

289. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 173, арк. 22–22 зв.
290. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. – Харків : Книгоспілка. – С. 35.
291. ЗУ України. – 1927. – № 53–54. – Ст. 217. – С. 1033.
292. ЗУ України. – 1928. – № 8. – Ст. 78. – С. 207.
293. Про методи роботи торговельних організацій // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 2. – С. 93–94.
294. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1888, арк. 4.
295. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 2025, арк. 8.
296. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3540, оп. 1, спр. 3, арк. 35.
297. Юношев М. Місцеві джерела капітального будівництва / М. Юношев // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 50.
298. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 45 зв.
299. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1433, арк. 31.
300. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1312, арк. 59.
301. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1888, арк. 15.
302. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1888, арк. 4.
303. Сборник законов Союза Советских социалистических республик. – 1926. – № 68. – Ст. 524.
304. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1744, арк. 4.
305. Оніпко Т.В. Податкова політика держави щодо споживчої кооперації України в період нової економічної політики / Т.В. Оніпко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 168.
306. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 1021, арк. 40–41.
307. КПСС в резолюциях... – Т. 4. – 1926–1929 [9-е изд., доп. и испр.]. – М. : Политиздат, 1984. – С. 146.
308. ЗУ України. – 1926. – № 38. – Ст. 271. – С. 602–604.
309. IV з'їзд уповноважених ВУКС. Про постачання промтоварами // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 12–13. – С. 4.

310. Каненгисер М. Достижения и перспективы рационализации товаропроводящего аппарата на Украине / М. Каненгисер // Советская торговля. – 1927. – № 48. – С. 12.
311. Короткий звіт «Вукоопспілки». 1926–1927. – Харків : Вид-во Вукоопспілки, 1928. – С. 58.
312. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 13, арк. 84.
313. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 13, арк. 122.
314. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 150, арк. 22.
315. XI надзвичайна сесія Ради Вукоопспілки 19–22 лютого 1927 р. // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 4. – С. 2.
316. Потребительская кооперация СССР – основные показатели. – М. : Издание Центросоюза, 1929. – С. 26.
317. ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 611–612.
318. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 110, арк. 97.
319. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 34–35.
320. Про укладання генеральних договорів // Український економіст. – 1927. – 9 червня.
321. Кремнев Г. Развитие кооперации / Г. Кремнев. – Л. : Издательство «Кооперативный строитель», 1928. – С. 165.
322. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1312, арк. 8.
323. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 115, арк. 7 зв.
324. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 1, арк. 314.
325. ЗУ України. – 1926. – № 38. – Ст. 271. – С. 602.
326. Генкин А.Б. О борьбе с высокими розничными ценами / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 15–16. – № 39–41. – С. 5–10.
327. ЗУ України. – 1926. – № 38. – Ст. 271. – С. 605.
328. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 3, арк. 26.
329. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 130.
330. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 14, арк. 131.

331. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3540, оп. 1, спр. 3, арк. 6.
332. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2304, арк. 1.
333. ЗУ України. – 1926. – № 35. – Ст. 129. – С. 628–630.
334. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 91, арк. 27.
335. ЗУ України. – 1926. – № 35. – Ст. 130. – С. 631.
336. ЗУ України. – 1926. – № 35. – Ст. 131. – С. 632–633.
337. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 619, арк. 6.
338. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3540, оп. 1, спр. 3, арк. 68.
339. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 13.
340. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1963, арк. 15.
341. Про зниження роздрібних цін у кооперації // Комуніст. – 1927. – 27, 29 березня.
342. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2514, арк. 26.
343. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1372, арк. 23.
344. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 110, арк. 63.
345. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 13, арк. 24.
346. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 13, арк. 15.
347. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2514, арк. 33.
348. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 6.
349. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2514, арк. 2.
350. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2514, арк. 6.
351. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2514, арк. 124.
352. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2513, арк. 24.
353. ЗУ України. – 1927. – № 53–54. – Ст. 217. – С. 1030.
354. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 19, арк. 24.
355. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3961, арк. 263.
356. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
357. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 12.
358. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 111, арк. 320.
359. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1176, арк. 6.

360. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1199, арк. 20 зв.
361. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 3336, арк. 68.
362. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 22, арк. 130.
363. Десять років споживчої кооперації УСРР. 1920–1930. – Харків : Б.в., 1931. – С. 21.
364. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, арк. 144, арк. 92.
365. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 991, арк. 41.
366. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 188, арк. 30.
367. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925/26–1929/30 рр. – Харків : Б.в., 1931. – С. 8–9.
368. Чернов М.А. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 47.
369. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 221, арк. 7.
370. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1895, арк. 97.
371. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1312, арк. 4.
372. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1425, арк. 33.
373. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 77.
374. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк / Я.А. Кистанов. – М. : Издательство Центросоюза, 1951. – С. 256.
375. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 75 зв.
376. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 4, арк. 48.
377. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 4, арк. 155.

Посилання до розділу 3

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...) / 1898–1986 /. – Т. 2. –1917–1922. – [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1983. – С. 370–371.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сборник документов : В 5-ти томах. – Т. 1 : 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – С. 213.
3. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 530, арк. 5.
4. Державний архів Полтавської області, ф. П-54, оп. 1, спр. 8, арк. 9.
5. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 131, арк. 79.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 105.
7. ЗУ України. – 1921. – № 5. – Ст. 164. – С. 158–159.
8. ЗУ України. –1921. – № 6. – Ст. 180. – С. 176–178.
9. ЗУ України. – 1921. – № 7. – Ст. 193. – С. 199.
10. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / Далі – Компартия Украины в резолюциях.../. У 2-х томах. – Т. 1. – 1918–1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – С. 151–152.
11. ЗУ України. – 1921. – № 9. – Ст. 255. – С. 299.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 850, арк. 81.
13. ЗУ України. – 1921. – № 12. – Ст. 348. – С. 395.
14. ЗУ України. – 1921. – № 16. – Ст. 482. – С. 554.
15. Державний архів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 22, арк. 75.
16. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 247, арк. 192.
17. Кульчицький С. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 195.
18. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 6, арк. 21.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 503, арк. 48.
20. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 124, арк. 45.
21. Державний архів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр.17, арк. 11.

22. В спилке // Известия Полтавского губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1921. – 12 октября.
23. Десять років існування Полтавської райспілки 1915–1925. З нагоди ювілею. – Полтава : Друкарня райспілки «Друкар», 1926. – С. 30.
24. ЗУ України. – 1921. – № 19. – Ст. 545.– С. 632.
25. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 83, арк. 52–55.
26. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 732, арк. 4.
27. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 75, арк. 89.
28. Споживча кооперація Української РСР. – 1917–1967. – К. : «Економика», 1967. – С. 38.
29. ЗУ України. – 1921. – № 23. – Ст. 658. – С. 781–782.
30. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 119, арк. 131 зв.
31. ЗУ України. – 1921. – № 25. – Ст. 730.– С. 851.
32. ЗУ України. – 1921. – № 25. – Ст. 738. – С. 860–862.
33. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 94, арк. 28.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 415, арк. 167.
35. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 119, арк. 166.
36. Державний архів Одеської області, ф. Р-99, оп. 1, спр. 22, арк. 19.
37. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 119, арк. 168.
38. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 59, арк. 18.
39. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 21, арк. 37.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1004, арк. 30.
41. Заготівля хліба ВУКС по договору з НКП // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 19 лютого.
42. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1583, оп. 2, спр. 7, арк. 17–18.
43. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 119, арк. 120.
44. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 21, арк. 70.
45. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 594, арк. 13.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1185, арк. 29.

47. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1583, оп. 2, спр. 3, арк. 14.
48. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 435, арк. 17.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1034, арк. 25.
50. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1361, оп. 1, спр. 36, арк. 73.
51. Организация заготовительных контор // Коммунист. – 1922. – 21 июня.
52. ЗУ України – 1922. – № 10. – Ст. 175. – С. 173.
53. ЗУ України.– 1922. – № 20. – Ст. 323. – С. 348.
54. Кооперація. Заготівлі // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 1 жовтня.
55. ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр. 65, арк. 5.
56. Бюллетень 6-й губернской конференции Полтавской организации КП(б)У. – Полтава : 1-а раддрукарня «Більшовик Полтавщини», 1922. – Январь. – С. 4.
57. Державний архів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 40, арк. 10.
58. ЗУ України. – 1923. – № 1. – Ст. 2. – С. 3–4.
59. Державний архів Харківської області, ф. Р-89, оп. 1, спр. 567, арк. 2.
60. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 9.
61. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 695, арк. 57.
62. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 1, спр. 708, арк. 24.
63. Кооперативна хроніка // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 30 липня.
64. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 850, арк. 90.
65. Кооперація на місцях. Заготівля м'яса // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11. – С. 28.
66. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 124, арк. 45.
67. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернігів : Просвіта, 2006. – С. 47.
68. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 83, арк. 55.
69. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 59, арк. 143.
70. ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр. 65, арк. 5.
71. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3509, оп. 1, спр. 6, арк. 47.
72. Кооперація. Заготівлі // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 1 жовтня.
73. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 83, арк. 9.

74. Стан кооперації на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 11 травня.
75. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 67, арк. 180.
76. Отчет Полтавского губернского исполнительного комитета. 1922 г. – Полтава : Типо-лит. им. Октябрьской революции, 1922. – С. 400.
77. Кооперація на місцях. Заготівля овочів та фруктів // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11. – С. 30.
78. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1033, арк. 32.
79. Попов М. Вукопспілка в житті української споживкооперації (До 10-річчя існування) / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 25.
80. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 370, арк. 16.
81. ЗУ України. – 1921. – № 16. – Ст. 457. – С. 535.
82. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 13.
83. Заготівля насіння Вукоопспілкою // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 11 лютого.
84. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1194, арк. 61.
85. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 33, арк. 324.
86. ЗУ України.– 1922. – № 5. – Ст.89.– С. 99–100.
87. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сборник документов/ : В 5-ти т. – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – С. 231–232.
88. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 119, арк. 4.
89. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-20, оп. 1, спр. 134, арк. 71.
90. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 11, арк. 187.
91. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 313, арк. 7.
92. ЗУ України. – 1921. – № 19. – Ст. 542. – С. 629.
93. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 83, арк. 24.
94. Державний архів Харківської області, ф. Р-90, оп. 1, спр. 93, арк. 39.
95. ЗУ України. – 1921. – № 24. – Ст. 722. – С. 844–845.
96. ЗУ України. – 1921. – № 26. – Ст. 763. – С. 904–905.
97. ЗУ України. – 1922. – № 27. – Ст. 424. – С. 454.
98. Андреев В.Н. Итоги заготовки кооперацией лекарственных растений / А.Н. Андреев // Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1921. – 16 ноября.

99. Потребительская кооперация на Украине за пять лет 1918–1922. – Харьков : Издание Вукоопспилки, 1923. – С. 179.
100. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 119, арк. 141 зв.
101. Фомицький В. Відновлення сільського господарства і споживча кооперація / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 23 травня.
101. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...) / 1898–1986 /. – Т. 3. – 1922–1925. – [9-е изд., доп. и испр.]. – М. : Политиздат, 1984. – С. 66.
103. Шеин И. Сбыт крестьянами хлеба через потребкооперацию // Известия. – 1923. – 31 мая.
104. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 32, арк. 36.
105. Быков А. Государство и кооперация на хлебном рынке А. Быков / Правда. – 1923. – 6 января.
106. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 37.
107. В отделах ВУКС // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 6.
108. В Вукопспилке. Отдел сельхозпродуктов // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 6. – С. 4.
109. В порядке планового задания // Известия ЦК КП/б/У. – 1923. – № 3–4. – С. 1.
110. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 788, арк. 1.
111. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-18, оп. 1, спр. 183, арк. 7.
112. Резолюції третьої сесії Ради Вукопспілки // Кооперативний бюлетень Вукопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 4.
113. ЗУ України. – 1923. – № 45. – Ст. 579.– С. 1257.
114. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1900, арк. 55.
115. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1731, арк. 29.
116. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 152.
117. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1743, арк. 33.
118. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1427, арк. 67.
119. Деятельность Вукопспилки за октябрь-декабрь 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 6. – С. 10.

120. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 706, арк. 83.
121. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 837, арк. 52.
122. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 952, арк. 12.
123. Державний архів Харківської області ф. П-1, оп. 1, спр. 937, арк. 41.
124. Гринберг Эм. Хлебозатовки потребкооперации / Эм. Гринберг // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 18. – С. 10.
125. Фомицький В. Про хлібозаготівлі споживкооперациі / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 31 липня.
126. Эм. Гринберг // Хлебозаготовки потребкооперации / Эм. Гринберг // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 19. – С. 19.
127. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1075, арк. 81.
128. Александров А. Райсоюзы и заготовка сельхозпродуктов / А. Александров // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 13. – С. 17.
129. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 20, спр. 1472, арк. 77.
130. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 19.
131. Селянська правда. Орган Полтавського губкому КП(б)У. – 1923. – 16 грудня.
132. Державний архів Полтавської області, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 791, арк. 73.
133. Державний архів Харківської області ф. П-1, оп. 1, спр. 937, арк. 41.
134. Ф-кий В. Бердичевский райсоюз / В. Ф-кий // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 13–14. – С. 17.
135. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 926, арк. 27.
136. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 19.
137. Всеукраїнська нарада споживкооперациі // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 6 жовтня.
138. Сесія Ради Вукопспілки 5 жовтня 1923 р. // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 10 жовтня.
139. Державний архів Полтавської області, ф. Р-363, оп. 1, спр. 327, арк. 31.
140. Состояние товарооборота на Украине (материалы к докладу Наркомторга УССР на 3-й сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета. – Харьков, 1926. – С. 12.

141. ЗУ України. – 1924. – № 8. – Ст. 72. – С. 172–173.
142. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 20, арк. 39.
143. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 732, арк. 4.
144. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1829, арк. 36.
145. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1473, арк. 132.
146. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1874, арк. 24.
147. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1899, арк. 71–72.
148. Воронин. Денежная реформа и хлебозаготовки / Воронин // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 11–12. – С. 8–9.
149. Низовая кооперация // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 16–17. – С. 24.
150. Александров А.А. Хлебозаготовки потребительской кооперации Украины в 1923–24 гг. / А.А. Александров. – Харьков : Издание ВУКС, 1924. – С. 8–10.
151. Філіпович М. Споживкооперація України у хлібозаготівлях за час із 23–24 р. по 29–30 р. / М. Філіпович // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 49.
152. Державний архів Одеської області, ф. Р-99, оп. 1, спр. 123, арк. 52.
153. ЗУ України. – 1925. – № 13–14. – Ст. 103. – С. 251.
154. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 225–226.
155. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 170, арк. 9–10.
156. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 2052, арк. 44.
157. Державний архів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 126, арк. 101.
158. Краткий обзор деятельности рабоче-крестьянского правительства Украины за 1925–26 год. – Харьков : ВУЦВК, Центральная Избирательная Комиссия, 1927. – С. 40.
159. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1175, арк. 53.
160. Державний архів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 171, арк. 57.
161. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 2, спр. 63, арк. 226.
162. ЗУ України. – 1925. – № 91. – Ст. 519. – С. 1197–1198.
163. Державний архів Одеської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 16, арк. 50.
164. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2094, арк. 6.

165. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1990, арк. 34.
166. Потребительская кооперация за 10 лет советской власти. Юбилейный сборник. – М. : Центросоюз, 1927. – С. 237.
167. Чубар В.Я. Про господарське будівництво. Перероблена стенограма на ІХ з'їзді КП(б)У 10 грудня 1925 р. // Вибрані статті і промови / В.Я. Чубар. – К. : Політвидав України, 1972. – С. 259.
168. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк / Я.А. Кистанов –М. : Издательство Центросоюза, 1951. – С. 242.
169. В Вукопспилке. Заседание правления 10 января 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 2.
170. Кооперативная хроника // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 1–2. – С. 27.
171. По Украине. Кооперативная мясоторговля // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 26. – С. 43.
172. Снабжение рабочего потребителя // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 39. – С. 45–46.
173. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1818, арк. 153.
174. Всеукраїнська кооперативна спілка «Вукоопспілка». Доклад ревізійної комісії ІV зборам уповноважених про роботу Вукоопспілки за 1924–25 рік. – Харків : Книгоспілка, 1926. – С. 33.
175. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 926, арк. 149.
176. Заготівлі Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 26 лютого.
177. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 22, арк. 192.
178. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 337, арк. 252.
179. Б.Я. В отделах ВУКС. Сельскохозяйственный отдел / Я.Б. // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 13–14. – С. 9.
180. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 121.
181. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 727, арк. 28.
182. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 952, арк. 12.
183. Державний архів Одеської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 45, арк. 25.
184. Державний архів Полтавської області, ф. Р-363, оп. 1, спр. 327, арк. 31.

185. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 20, арк. 78.
186. Державний архів Харківської області, ф. Р-1639, оп. 1, спр. 34, арк. 51.
187. По Украине. Кооперативная хроника. Заготовительная работа // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С. 22.
188. Державний архів Київської області, ф. Р-708, оп. 1, спр. 600, арк. 44.
189. По Украине. Потребкооперация и сбыт молочных продуктов // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С. 22.
190. Предварительные итоги работы ВУКС на Крещенской ярмарке 19 января – 10 февраля 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 9–10. – С. 13.
191. В отделах и филиях ВУКС. Сельскохозяйственный отдел // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 12. – С. 5.
192. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 121.
193. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1874, арк. 43.
194. Одесский Цербкооп помнит о зиме // Пролетарий. – 1925. – 18 сентября.
195. Хозяйственная деятельность Вукопспилки за первое полугодие 1923–24 хозяйственного года // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С. 17.
196. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 9, спр. 1220, арк. 73.
197. Державний архів Одеської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 45, арк. 37.
198. Державний архів Одеської області, ф. Р-99, оп. 1, спр. 180, арк. 91.
199. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 2, спр. 71, арк. 50.
200. Херсонский рабкооп // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 33–34. – С. 31.
201. В Харьковском ЦРК // Коммунист. – 1924. – 5 сентября.
202. Одесский Цербкооп помнит о зиме // Пролетарий. – 1925. – 18 сентября.
203. Киевский Цербкооп хорошо подготовился к зиме // Пролетарий. – 1925. – 16 октября.
204. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...). (1898–1986). – Т. 4. – 1926–1929. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1984. – С. 10.
205. Нуринов А. Ближайшие задачи в области регулирования рынка и кооперация / А. Нуринов // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 128.

206. Генкин А. Перед новой хлебозаготовительной кампанией / А. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18–19. – С. 3.
207. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 619, арк. 27.
208. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 2, спр. 63, арк. 221–222.
209. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1563, арк. 118.
210. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 661, арк. 87.
211. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 656, арк. 66.
212. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2300, арк. 40.
213. Пивоваров Л. К подготовке новой хлебной кампании / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 17. – С. 27.
214. Пивоваров Л. Вукопспилка в новой хлебной кампании / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 26–27. – С.21.
215. Яковлев А. Торговые и накладные расходы по хлебозаготовкам потребсистемы / А. Яковлев // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 24. – С. 14.
216. Свищев Ф.И. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации / Ф.И. Свищев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С.55.
217. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 158, арк. 15.
218. Кооперативна хроніка. Про хід хлібозаготівлі в Україні // Кооперативне будівництво. – 1929. – №7-8. – С.44.
219. Венгер А. XIV Сесія Вукопспілки про хлібозаготовчу роботу споживкооперації / А. Венгер // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 4. – С. 12.
220. ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 321.
221. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 114.
222. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 4, арк. 155.
223. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 19, арк. 57.
224. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп.1, спр.991, арк.51.
225. Роль й завдання кооперації в хлібозаготівлях. Тези Вукопспілки для доповідачів на сільському кооперативному активі і на зборах пайовиків // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 9.
226. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 308, арк. 44.

227. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 125, арк. 32.
228. Державний архів Вінницької області, ф. Р- 3540, оп. 1, спр. 3, арк. 64.
229. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3540, оп. 1, спр. 5, арк. 26.
230. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2777, арк. 12–12 зв.
231. Чернов М.А. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М.А. Чернов. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 29.
232. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 125, арк. 38.
233. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2793, арк. 3.
234. Хлібозаготівлі за останню п'ятиденку // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 7 липня. – С. 4.
235. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-7, оп. 1, спр. 871, арк. 1–3 зв.
236. Сталин Й. В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК. Доклад на собрании актива Московской организации ВКП (б) 13 апреля 1928 г. // Сочинения. – Т. 11. 1928–март 1929 / Й.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 44.
237. Шліхтер О.Г. XV з'їзд ВКП(б) та робота на селі // Вибрані твори / О.Г. Шліхтер. – К. : АН УРСР, 1959. – 383 с.
238. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1433, арк. 35.
239. Українська економічна рада про робітничу кооперацію. Постачання м'ясними продуктами // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 12–13. – С. 8.
240. ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 321.
241. ЗУ України. – 1927. – № 63–54. – Ст. 217. – С. 1032.
242. Державний архів Полтавської області, ф. Р-978, оп. 1, спр. 12, арк. 142.
243. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 110, арк. 39 зв.
244. Руководство по организации заготовок и сбыта сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Харьков: Народный комиссариат торговли, 1928. – С. 337.
245. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 114, арк. 125 зв.
246. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп.1, спр. 160, арк. 19.

247. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 158, арк. 46.
248. М'ясозаготовча робота споживкооперації на Україні // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 43.
249. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1434, арк. 1.
250. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 1, арк. 377.
251. Коваленко П. Заготовча діяльність Кременчуцької райспілки / П. Коваленко // Кооперативний бюллетень. – 1926. – № 15–16. – С. 59.
252. Одесский союз кооперативных товариществ. Сельскохозяйственные заготовки // Кооперативный бюллетень. – 1926. – №6. – С. 31.
253. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 4, спр. 185, арк. 36.
254. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – № 113. – Том. IV. Вип. 1. Серія XII. – С. 9.
255. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – С. 284.
256. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 174 зв.
257. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1018, арк. 109.
258. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1722, арк. 59.
259. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 221, арк. 6.
260. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1722, арк. 134.
261. Якубенко І. Осіння заготовча кампанія городини у робітничій кооперації / І. Якубенко // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 2. – С. 10.
262. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1713, арк. 41.
263. ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 325.
264. ЗУ України. – 1927. – № 53–54. – Ст. 217. – С. 1032–1033.
265. Капітановський Н. Контрактація / Н. Капітановський. – Харків : Державне видавництво України, 1929. – С. 10–11.
266. Внешняя торговля Украины 1921–1925 гг. [Под ред. А.О. Золотарева, О.Л. Фридмана, И.М. Браславского]. – Харьков : Тип.-лит. ПУУВО им. Фрунзе, 1925. – С. 5.

267. Гімельфарб Г.М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Г.М. Гімельфарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 61–62.
268. ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 723, арк. 125.
269. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1028, арк. 187–188.
270. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 12.
271. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр. 14, арк. 134 зв.
272. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 6, арк. 51.
273. Кооперация. Работа Вукопсилки за границей // Коммунист. – 1922. – 13 января.
274. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 5.
275. В спилке. Работа по заготовке промсырья // Известия Полтавского губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1921. – 12 октября.
276. Історія споживчої кооперації України / Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та інші. – Львів : Інститут Українознавства НАН України, 1996. – С. 219.
277. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 36, арк. 1.
278. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 119, арк. 127.
279. СУ Украины. – 1921. – № 24. – Ст.722. – С. 844–845.
280. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 85, арк. 12.
281. Внешняя торговля Украины в 1921 г. – Еженедельник НКВТ. – 1922.– № 1. – С. 10.
282. Відрядження комісії ВУКС до Чехословаччини // Вісті ВКЦВК. – 1921. – 26 жовтня.
283. Крамоміна з закордоном // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 20 вересня.
284. Отчет Одесской районной конторы Наркомвнешторга. 1920-V-1922. – Одесса, 1922.– С. 59.
285. Державний архів Полтавської області, ф. Р-363, оп. 1, спр. 327, арк. 8.
286. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1291, арк. 3.
287. ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 1248, арк. 85.

288. Д. Зовнішня торгівля кооперації / Д. // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922. – 13 марта.
289. ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр.13, арк. 5.
290. ЗУ України.– 1922. – № 13. – Ст. 219. – С. 214–215.
291. ЗУ України. Додатковий збірник за 1922 р. Відділ перший. – 1923. – № 1. – С. 10–11.
292. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 1198, арк. 90.
293. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1974, арк. 74.
294. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1074, арк. 16.
295. Связь ХПО с внешним рынком // Жизнь рабочего. – 1922. – 10 ноября.
296. ЗУ України. – 1922. – № 27. – С. 454.
297. ЗУ України. – 1922. – № 28. – Ст. 434. – С. 461.
298. Державний архів Полтавської області, ф. Р-363, оп. 1, спр. 327, арк. 31.
299. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 435. арк. 7.
300. Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках / М.А. Журба [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – №1. – С. 3. – Режим доступу : <http://www.nduv.gov.ua>.
301. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1646, арк. 160.
302. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1975, арк. 56.
303. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 28, арк.43.
304. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1888, арк. 63.
305. ЗУ України. – 1923. – №5. – Ст. 98. – С. 165–168.
306. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 23, арк. 30.
307. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1472, арк. 55.
308. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1829, арк. 56.
309. ЦДАВО України, ф. 34, оп. 9, спр. 1220, арк. 73.
310. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1878, арк. 16.
311. В Вукопспилке, Отдел сельхозпродуктов // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – №6. – С. 4.

312. Деятельность Вукопспилки за октябрь-декабрь 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 6. – С. 9.
313. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 13.
314. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 2112, арк. 7.
315. Державний архів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 1, арк. 185.
316. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1075, арк. 79.
317. Л.И. Современные условия хлебоэкспорта и роль потребкооперации // Кооперативный бюллетень. – 1923. – № 30–31. – С. 16.
318. ЗУ України. – 1925. – №13–14. – Ст. 103. – С. 247.
319. Отчет о деятельности Всеукраинского союза «Вукопспилка» за время с 1 января по 1 октября 1924 г.– Харьков, 1925. – С. 88–89.
320. Два роки закордонної діяльності ВУКС // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1925. – № 1–2. – С. 20.
321. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 850, арк. 8.
322. ЗУ України. – 1925. – № 13–14. – Ст. 103. – С. 247.
323. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 250.
324. Кабалкин Ю.М. Внешняя торговля потребительской кооперации. – М. : Изд-во Центросоюза, 1926. – С. 62.
325. Экспортные ресурсы Украины. – Харьков : Б.и., 1925. – С. 3.
326. Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925–26 году. – Харьков Б.и., 1925. – С. 8.
327. М-ко Л. В отделах ВУКС. Экспортно-импортный отдел // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 7–8. – С. 11.
328. В отделах ВУКС // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 5.
329. Народное хозяйство // Коммунист.– 1925. – 5 февраля.
330. Красин Л.Б. Монополия внешней торговли и нэп / Л.Б. Красин. – Х. : Пролетарий, 1926. – С. 10.
331. Дулин Н. Задачи экспорта и роль кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 28.

332. ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 322–323.
333. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1744, арк. 51.
334. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 9, арк. 26 зв.
335. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 661, арк. 86.
336. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 4, спр. 185, арк. 201.
337. Грінберг Є. Посилення експорту продуктів сільського господарства / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55.
338. Кузьминський О.М. За поліпшення другорядного експорту / О.М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 57–59.
339. ЦДАВО України, ф. 290, оп. 6, спр. 278, арк. 113.
340. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 151, арк. 262.
341. Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 39–41.
342. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 27, арк. 77.
343. Земзюліна Н.І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/1929 господарських років / Н.І. Земзюліна, С.В. Корновенко // Український селянин. – 2002. – №6. – С. 116.
344. Оніпко Т.В. Експорт вітчизняною кооперацією продуктів рослинництва як засіб сприяння індустріалізації країни в останні роки непу / Т.В. Оніпко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 41. – С. 101.
345. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1708, арк. 16.
346. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 5, спр. 516, арк. 4.
347. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 118, арк. 5.
348. ЦДАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 19, арк. 66.
349. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) А.Г. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 81.
350. Колчинський Є. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи / Є. Колчинський // Кооперативне село. – 1927. – № 20. – С. 75.

351. Український яєчний експорт // Коопероване село. – 1927. – № 11–12. – С. 53.
352. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.) / М.А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 70.
353. ЦДАВО України, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 50.
354. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 656, арк. 61.
355. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 149, арк. 57.
356. Кооперативне масло за кордон // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 19. – С. 60.
357. Кузьминський О.М. Питання другорядного експорту. Забута стаття експорту / О.М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 60.
358. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1018, арк. 130.
359. Лейкін. Експорт капусти / Лейкін // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 23. – С. 45.
360. Кооперативна хроніка. Експорт часнику // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 27.
361. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1713, арк. 41.
362. Кузьминський О. Експорт абрикос / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 56–57.
363. Кузьминський О.М. Збут українського меду та вимоги до нього українського і закордонного ринків / О.М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 63.
364. ЦДАВО України, ф. 423, оп. 4, спр. 185, арк. 39.

Посилання до розділу 4

1. Шлихтер А.Г. Город и деревня в продовольственном вопросе / А.Г. Шлихтер // Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти : Сборник. – М. : Наука, 1975. – С. 424.
2. Ленін В.І. Х з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня 1921 р. 1921 г. / В.І. Ленін // Повне зібр. творів : В 55 т. Переклад з п'ятого російського видання.– К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 55–56.
3. Чубар В.Я. Промисловість в умовах непу. Доповідь на VI-й Всеукраїнській конференції КП(б)У 11 грудня 1921 р. / В.Я. Чубар // Вибрані статті і промови. – К. : Політвидав України, 1972. – С. 104.
4. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – Компартия Украины в резолюциях...) : В 2-томах. – Т. 1.– 1918 –1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – С. 162–163.
5. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 372 , арк. 5.
6. СУ України. – 1921. – № 11. – Ст. 320. – С. 366.
7. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 1, спр. 83. арк. 43.
8. ЗУ України. – 1922. – № 7. – Ст. 123. – С. 128–129.
9. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 484, арк. 64.
10. СУ України. – 1922. – № 53. – Ст. 753. – С. 1000–1001.
11. СУ України. – 1921. – № 11. – Ст. 300. – С. 349.
12. СУ України. – 1921. – № 16. – Ст. 476. – С. 550–551.
13. СУ України. – 1921. – № 14. – Ст. 370. – С. 440–442.
14. СУ України. – 1921. – №20. – Ст. 569. – С. 671.
15. СУ України. – 1922. – № 4. – Ст. 61. – С. 75.
16. СУ України. – 1922. – № 12. – Ст. 210. – С. 206–207.
17. СУ України. – 1921. – № 17. – Ст. 521. – С. 592.
18. ЗУ України. – 1922. – Ч. 22. – Ст. 356. – С. 381–382.

19. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – 1917–1928 годы.– М. : Политиздат, 1967. – С. 235.
20. Сборник указов РСФСР. – 1921. – № 53. – Ст. 323.
21. СУ Украины. – 1921. – №14. – Ст. 144.
22. СУ Украины. – 1921. – №15. – Ст. 425. – С. 504.
23. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 24.
24. СУ Украины. – 1921. – № 14. – Ст. 369. – С. 439–440.
25. Кооперация. Рыбные промыслы Вукопспилки // Коммунист. – 1922. – 4 июня.
26. Потребительская кооперация на Украине за пять лет 1918–1922. – Харьков : Издание Вукоопспилки, 1923. – С. 181.
27. СУ Украины. – 1921. – № 16. – Ст. 492. – С. 564.
28. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 93, арк. 7.
29. Сдача предприятий в аренду // Красное знамя (Чернигов). – 1921. – 2 ноября.–С. 2.
30. СУ Украины. – 1921. – № 14. – Ст. 371. – С. 443.
31. Промислові заклади Полтавської губспілки та її райфілій // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11. – С. 48.
32. Промышленность Украины в 1921 году. Из отчета Украинского Экономического Совета «Народное хозяйство в 1921 году». – Харьков : Б.и., 1922. – С. 8.
33. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 717, арк. 11.
34. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 643, арк. 24.
35. Десять років споживчої кооперації РСР (1920–1930). – Харків : Б.в., 1930. – С. 30.
36. Промышленная деятельность губсоюзов // Коммунист. – 1921 – 8 сентября.
37. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1074, арк. 44.
38. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 484, арк. 16.
39. Хроника Харьковского потребительского общества // Жизнь рабочего. – 1922. – 25 октября.

40. Попов М. Вукопспілка в житті української кооперації / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 29.
41. Державний архів Харківської області, ф. Р-89, оп. 1, спр. 437, арк. 12.
42. Отчет Полтавского губернского Исполнительного Комитета 1922 г. – Полтава : Типография Октябрьской революции, 1922. – С. 404.
43. Державний архів Чернігівської області, ф. П-8477, оп. 1, спр. 708, арк. 4.
44. Бюллетень Киевского губернского рабочего кооперативного комитета (губрабкоопа). – 1921.– № 6. – С. 15–16.
45. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года : Стенографический отчет. – Резолюции. – Харьков : Издание Вукоопспилки, 1922. – С. 146–147.
46. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1573, арк. 56.
47. ЗУ України. – 1923. – № 7. – Ст. 118. – С. 221–222.
48. Деятельность ВУКС за октябрь–декабрь 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 6. – С. 15–16.
49. ЗУ України. – 1923. – № 12. – Ст. 209. – С. 395.
50. ЗУ України. – 1923. – № 13. – Ст. 231.– С. 418–419.
51. В Вукопспилке. План промышленной работы ВУКС // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 1–2.– С. 3.
52. В Вукопспилке // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 3–4.
53. В отделах Вукопспилки. Промотдел // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 6. – С. 4.
54. Гончарко М. Промпредприятия райсоюзов в 1924 году / М. Гончарко // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 27. – С. 9.
55. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 958, арк. 94.
56. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 9.
57. Державний архів Одеської області, ф. Р-3, оп.1, спр. 706, арк. 48.
58. Рабочая кооперация – общепролетарское дело // Всероссийская кочегарка. 1923. – 7 октября.

59. Сборник Союза Советских Социалистических республик. – 1923. – № 2. – Ст. 31. – С. 35–36.
60. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1869, арк. 3.
61. Державний архів Одеської області, ф. Р-3, оп. 1, спр. 706, арк. 165.
62. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух. – Харьков : Основа – ХГУ. – 1992. – С. 94.
63. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 6, спр. 2, арк. 87.
64. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1894, арк. 52.
65. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1898, арк. 14.
66. Инструкция «О порядке сдачи в аренду государственных предприятий» // Хозяйство Украины. – 1923. – № 3. – С. 6–7.
67. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 20, арк. 142.
68. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928) : історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К. : Преса України, 2003. – С. 195.
69. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 662, арк. 18.
70. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1850, арк. 6.
71. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі: КПСС в резолюциях...) /1898–1986/. – Т. 3.– 1922–1925. – [9-е изд., доп и испр.] – М. : Политиздат, 1984. – С. 238.
72. ЗУ України.– 1925. – № 48. – Ст. 305. – С. 541.
73. ЗУ України. – 1925. – № 91. – Ст. 519. – С. 1196–1198.
74. Постановление УЭС о промышленной деятельности украинской кооперации и ее перспективах // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 36. – С. 9–10.
75. ЗУ України. – 1925. – № 87. – Ст. 491. – С. 1131–1135.
76. ЗУ України. – 1925. – № 8. – Ст. 61. – С. 119.
77. А.Г. К вопросу о промышленной деятельности кооперации / Г.А. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 11–12. – С. 5.

78. О направлении промышленной деятельности // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 21. – С. 5–7.
79. Отчет о деятельности Всеукраинского Кооперативного Союза «Вукоопспилка» за время с 1 января по 1 октября 1924 г. – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1925. – С. 14–15.
80. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 20. – С. 54.
81. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2094, арк. 15.
82. Трабський В. Про розвиток кооперативної промисловості / В. Трабський // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 14. – С. 21.
83. Краткий отчет Вукоопспилки за 1924–25 год. – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1926. – С. 26.
84. По промпредприятиям ВУКС // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 3. – С. 27.
85. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 647, арк. 7.
86. Кооперация на Украине // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 23. – С. 150.
87. Гончарко М. Кооперативная промышленность / М. Гончарко // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 3. – С. 21.
88. Державний архів Київської області, ф. Р-708, оп. 1, спр. 600, арк. 6–7.
89. Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Монографія / Т.В. Оніпко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – С. 374.
90. ЗУ України. – 1926. – № 28. – Ст. 271. – С. 601.
91. Чернов М.А. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 70–71.
92. ЗУ України. – 1927. – № 20. – Ст. 97. – С. 321.
93. Шліхтер О.Г. Из итогов 14 съезда ВКП(б). Корни вопроса о строительстве социализма / А.Г. Шлихтер // Экономические проблемы строительства фундамента социализма. – М. : Наука, 1982. – С. 23.

94. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1711, арк. 237.
95. Генкин А. Б. Итоги 8-й сессии Совета ВУКС / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. – С. 1–3.
96. Одинадцята надзвичайна сесія Ради Вукоопспілки // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 4. – С. 1–2.
97. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 150, арк. 28.
98. ЗУ України. – 1923. – № 42. – Ст. 181. – С. 848.
99. ЗУ України. – 1927. – № 42. – Ст. 186.
100. ЗУ України. – 1928. – Відділ перший. – № 1. – Ст. 14. – С. 32–33.
101. Свищев Ф.И. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации / Ф.И. Свищев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 56.
102. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1461, арк. 168.
103. Лівотов П. Промислове законодавство / П. Лівотов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 78.
104. ЗУ України. – 1928. – № 8. – Ст. 78. – С. 207.
105. Грінберг Є. Про млини споживкооперації УСРР / Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 20. – С. 41.
106. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 1, арк. 371.
107. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 3, арк. 29.
108. Десята Рада сесії Вукоопспілки // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 31. – С. 17.
109. Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 45.
110. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1372, арк. 154.
111. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 308, арк. 17 зв.
112. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2793, арк. 8.
113. Київський Центральний робітничий кооператив «Соробкоп». Звіт за 1927/28 господарський рік. – К. : Друкарня Київ-друк, 1929. – С. 69.
114. ЗУ України. – 1928. – № 17. – Ст. 102. – С. 553–555.
115. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 158, арк. 15.

116. Промисловість споживкооперації УСРР 1928–29 року. Числові показники // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33.
117. План масловиробництва Вукопспілки на 1926–1927 рр. // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 46–47.
118. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 125, арк. 10.
119. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1312, арк. 62.
120. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 69.
121. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1480, арк. 55.
122. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 9, арк. 25–25 зв.
123. ЗУ України. – 1928. – № 7. – Ст. 44. – С. 249.
124. ЗУ України. – 1928. – № 14. – Ст. 88. – С. 458–461.
125. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1773, арк. 344.
126. Дулін Н. Полтавський м'ясокомбінат / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 58.
127. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 20. – С. 54.
128. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 150, арк. 20.
129. ЗУ України. – 1928. – № 7. – Ст. 44. – С. 249.
130. Горн М. Консервная промышленность Украины / М. Горн // Хозяйство Украины. – 1928. – № 8–9. – С. 148–149.
131. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 5, спр. 1372, арк. 115–116.
132. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1515, арк. 11.
133. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1461, арк. 170.
134. Пышнев В. К вопросу о перспективах развития маслобойной промышленности / В. Пышнев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 113–115.
135. ЗУ України. – 1928. – № 12. – Ст. 71. – С. 390–391.
136. Коваль В.Д. Жировая и жироперерабатывающая промышленность СССР и УССР в частности / В.Д. Коваль // Хозяйство Украины. – 1926. – № 1. – С. 114.
137. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 2040, арк. 11.

138. Кооперація на Україні в 1926–27 році. – Харків : Друкарня ім. Петровського. Окрліт, 1929. – С. 23.
139. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967. – К. : «Економика», 1967. – С. 57.
140. Споживча кооперація України. Основні показчики. 1926–1927. – Б.м., Б.р. – 1928. – С. 25.
141. Промисловість споживкооперації УСРР. Числові показчики // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33–34.
142. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 122, арк. 14.
143. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 91, арк. 33.
144. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 110, арк. 7.
145. Гуревич С. Жінка на кооперативній роботі в Харківському ЦРК / С. Гуревич // Кооперативне будівництво. – 1928. – 1928. – №4. – С. 68.
146. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 124, арк. 11.
147. Державний архів Харківської області, ф. Р-90, оп. 1, спр. 93, арк. 32.
148. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 224, арк. 9.
149. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 104, арк. 7.
150. Первая конференция рабочей кооперации на Украине 23–25 июня 1922 года // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922. – 19 июля.
151. Кооперативная жизнь // Жизнь рабочего. Еженедельное приложение к газете «Пролетарий». – 1922. – 6 сентября.
152. Снабжение рабочих // Рабочая Украина. Приложение к газете «Коммунист». – 1922. – 12 декабря.
153. Хлеб, обувь, одежда рабочим // Коммунист. – 1922. – 22 октября.
154. Борьба за дешевый хлеб // Коммунист. – 1922. – 21 октября.
155. Державний архів Харківської області, ф. Р-1007, оп. 1, спр. 54, арк. 1.
156. Державний архів Київської області, ф. Р-111, оп. 1, спр. 379, арк. 51.
157. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1677, арк. 36.
158. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1975, арк. 117.

159. Рабочая кооперация Украины за 1923 год. – Харьков : Изд-ние Вукопспилки, 1924. – С. 65.
160. На платформу экономики. Сторінки історії кооперації Харківщини // Кооператор Харьковщины. – 2006. – № 3 (7). – С. 45.
161. Резолюции торгового совещания рабкопов 20 июня–24 июня 1924 г. Резолюция «По докладу об участии рабкооперации в общественном питании, хлебопечении и мясоторговле // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 28–29. – С. 18–19.
162. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1902, арк. 47.
163. Кооперативная хроника. Кооперация в борьбе с недородом // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 32. – С. 27.
164. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 928, арк. 5.
165. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 1492, арк. 42.
166. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2088, арк. 134.
167. Кооперативная хроника. Охват хлебного рынка // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 39. – С. 44.
168. Коздо П. Состояние и перспективы кооперативного хлебопечения / П. Коздо // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 36. – С. 18.
169. Кооперативная хроника. Кооперативное хлебопечение // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 26. – С. 44.
170. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернігів : Просвіта, 2006. – С. 122.
171. Херсонский рабкоп // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 33–34. – С. 31.
172. Лифшиц И.В. Надо оздоровить кустарное хлебопечение И.В. Лифшиц // Кооперативный бюллетень. – 1926. – №1–2. – С. 24.
173. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 15, арк. 40.
174. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2300, арк. 1.
175. Где моя выгода // Рабочая кооперация. Орган Екатеринославского губернского совета профессиональных союзов и Екатеринославского Центрального рабочего кооператива. – 1925. – 20 июня.

176. Агуф М. Робітник та кооперація (популярний нарис) / М. Агуф. – Харків : Книгоспілка, 1925. – С. 77.
177. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1194, арк. 38.
178. Эсгер. Рабочая хроника / Эсгер // Коммунист. – 1924. – 11 сентября.
179. Лифшиц И.А. Текущие вопросы хлебопечения / И.А. Лифшиц // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 32–33. – С. 34.
180. Механизация хлебопечения на Украине // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 1–2. – С. 56.
181. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2074, арк. 29.
182. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М. : Труд и книга, 1925. – С. 112.
183. В Уцербкоопі // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 23 вересня.
184. Рост кооперативного хлебопечения на Екатеринославщине // Коммунист. – 1925. – 28 февраля.
185. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 115, арк. 17.
186. Державний архів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 2185, арк. 2.
187. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2086, арк. 47.
188. Лифшиц И.А. Итоги совещаний рабкоопов Украины по хлебопечению / И.А. Лифшиц // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 22–23. – С. 4.
189. Рабочая кооперация Украины в 1925–1926 гг. // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 2. – С. 44.
190. Кооперативная хроника // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 1–2. – С. 50.
191. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 91.
192. К итогам II Всеукраинского совещания потребкооперации // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 22–23. – С. 2–3.
193. Кудря Д. Механізація хлібопечення в новому 1926–27 році / Д. Кудря // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 34. – С. 32.

194. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 5. – С. 35.
195. Державний архів Дніпропетровської області, П-7, оп. 1, спр. 715, арк. 55.
196. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 67.
197. Развитие хлебопекарской промышленности СССР [Электронный ресурс].— Режим доступа : <http://www.borodinsky.com/history/bread-ussr.html>.
198. Тейтель И. Кооперация и хлебопечение / И. Тейтель // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 32–33. – С. 38.
199. Байч. Робота Житомирського ЦРК за 1927–1928 рр. / Байч // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 1–2. – С. 80.
200. Охотников Т. Индустриализация страны и потребительская кооперация / Т.Охотников. – М. : Ценстросоюз, 1929. – С.47.
201. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 916, арк. 78.
202. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 8. – С. 30.
203. Коренков П. Хлебопечение рабочей кооперации Украины (Итоги за 1926–1927 гг.) / П. Коренков // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 31.
204. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 125, арк. 11.
205. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 91, арк. 30.
206. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3540, оп. 1, спр. 4, арк. 37.
207. Промислові заклади. Хлібопечення // Київський Центральний робітничий кооператив «Соробкоп». Звіт за 1927/28 господарський рік. – К. : 4-а друкарня. Київ-друк, 1929. – С. 68.
208. Тимошенко М. За кращу якість хліба, за наукову основу хлібовипікання / М. Тимошенко // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 24. – С. 23–24.
209. ЗУ України. – 1928. – № 14. – Ст. 84. – С. 452–453.
210. ЗУ України. – 1928. – № 24 – Ст. 142. – С. 813–814.
211. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2793, арк. 12.

212. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2792, арк. 83.
213. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 149, арк. 14.
214. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 5, арк. 89.
215. Брон А. Як оцінювати діяльність робітничої кооперації 1927–1928 рр. / А. Брон // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 14. – С. 61.
216. Хлібовипікання. Контрольні цифри // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 50–51.
217. Рабочая кооперация в цифрах. Статистический сборник. 1924/25–1926/27 хоз. гг. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – С. 38–39.
218. П.К. Виробнича діяльність робітничої кооперації / П.К. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 25.
219. Кооперативна промисловість // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33.

Посилання до розділу 5

1. Десятый съезд РКП(б) 8–16 марта 1921 г. Резолюция «О кооперации» // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК /далі – КПСС в резолюциях.../. /1898–1986/. – Т. 2. – 1917–1922 [9 изд., доп. и испр.]. – М. : Политиздат, 1983. – С. 372.
2. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / далі – Компартия Украины в резолюциях.../ В 2-х томах. – Т. 1. – 1918–1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – С. 149.
3. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г. Бережной, Л.Г. Гольдфарб, В.И. Пшеничный. – К. : Вища школа, 1980. – С. 39.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 17.
5. Организация общественного питания на Украине // Союз потребителей. – 1921. – № 8–9. – С. 25.
6. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 530, арк. 5.
7. Кооперация Харьковщины // Коммунист. – 1921. – 5 апреля.
8. Кооперативная хроника // Коммунист. – 1921. – 2 апреля.
9. Державний архів Харківської області, ф. Р-90, оп. 1, спр. 93, арк. 29.
10. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 104, арк. 7.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 124, арк. 11.
12. ЦДАВО України, ф. 296, оп.1, спр. 454, арк. 29.
13. Кооперация – голодающим // Кооперативный бюллетень. Издание Харьковского потребительского общества. – 1921.– 30 ноября.
14. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1583, оп. 2, спр. 7, арк. 18.
15. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Резолюции.– Харьков : Вукоопспилка, 1922. – С. 187.
16. ЦДАВО України, ф. 2606, оп. 1, спр. 553, арк. 13
17. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 119, арк. 75.
18. ЦДАВО України, ф. 257, оп. 1, спр. 29, арк. 79.
19. В комиссии помощи голодающим // Коммунист.– 1921.– 30 июля.

20. Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся : организация питания населения Советской страны (октябрь 1917–1930-е годы) / М.П. Польский. – М. : Мысль, 1984. – С. 138.
21. Положение об отделе общественного питания // Союз потребителей. – 1921.– № 8–9. – С. 39.
22. Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / Ред. В.С. Гавричкин. – М. : Издательский дом Центросоюза, 2001. – С. 96–97.
23. СУ Украины. – 1921. – № 16. – Ст. 475. – С. 550.
24. СУ Украины. – 1921. – № 17. – Ст. 520. – С. 591–592.
25. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 328, арк. 21.
26. Кооперация – голодающим // Кооперативный бюллетень. Издание Харьковского потребительского общества. – 1921. – 30 ноября.
27. Варнавский В.В. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и нэпа / В.В. Варнавский, Ю.Н. Гавриленко, В.Н. Никольский. – Донецк : ЕАИ – пресс, 1996. – С. 47.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1034, арк. 45.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1111, арк. 2.
30. Голод 1921–1923 років в Україні : Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / [Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева : Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 11–12.
31. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 702, арк. 49.
32. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 1074, арк. 85.
33. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 128, арк. 164.
34. ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр. 59, арк. 95.
35. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 13, арк. 24.
36. ЦДАВО України, ф. 218, оп. 1, спр. 15, арк. 45.
37. Рабочая кооперация // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922.– 24 июня.
38. Нікольський В.М. Безробіття в Донбасі часів непу / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 53.

39. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 7, арк. 3.
40. СУ України. – 1921. – № 22. – Ст. 632. – С. 752–753.
41. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 239, арк. 446.
42. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 10, арк. 6.
43. СУ України. – 1921. – № 20. – Ст. 591. – С. 701–702.
44. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 456, арк. 187.
45. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 16.
46. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 706, арк. 68.
47. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1583, оп. 2, спр. 6, арк. 6.
48. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3509, оп. 1, спр. 6, арк. 47.
49. Державний архів Вінницької області, ф. Р-779, оп. 2, спр. 51, арк. 60.
50. ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 8, арк. 70.
51. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 130, арк. 14.
52. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 897, арк. 110.
53. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 40, арк. 204.
54. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 29, арк. 141.
55. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 41, арк. 95–96.
56. ЗУ України. – 1922. – № 45. – Ст. 662. – С. 178–179.
57. ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 1993, арк. 79.
58. Чак И. Постановка общественного питания. Киевский Соробкоп / И. Чак // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С. 24.
59. Все на помощь детям: Обращение комиссии ВЦИК по улучшению жизни детей от 31 марта 1923 г. // В кн. : Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. В 2-х томах. – Т. 1. 1897–1923. – Изд. 3-е. перераб. доп. – М. : Политиздат, 1977. – С. 321.
60. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 275, арк. 115.
61. Про допомогу безпритульним дітям : Циркуляр Вукопспілки від 16 серпня 1923 р // Донецький кооператор. – 1929. – № 8–9. – С. 60.
62. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М. : Труд и книга, 1925. – С. 113.

63. КПСС в резолюциях...– Т. 3.– 1922–1925.– [9-е изд., доп и испр.] – М. : Политиздат, 1984. – С. 234.
64. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2074, арк. 72–73.
65. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 1113, арк. 71.
66. ЗУ України. – 1925.– № 97.– Ст. 531.– С. 1359.
67. Резолюции торгового совещания робкопов 20–24 июня 1924 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924.– № 28–29. – С. 17–18.
68. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2516, арк. 70.
69. Державний архів Одеської області, ф. Р-3, оп. 1, спр. 1492, арк. 51.
70. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1902, арк. 47.
71. Кооперативная хроника // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 39. – С. 46.
72. Год улучшения быта // Пролетарий. – 1925. – 6 ноября.
73. Ямпольский. Кооперация и общественное питание / Ямпольский // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18–19.– С. 32–34.
74. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 2, спр. 1171, арк. 8.
75. Степанков Л. Партячейки и кооперация / Л. Степанков // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 6. – С. 34.
76. Киреев. Дешево и сытно / Киреев // Коммунист. – 1925.– 18 июля.
77. Хозяйственная деятельность Харьковской рабочей кооперации // Коммунист. – 1924. – 11 мая.
78. Кооперативная хроника // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 39. – С. 46.
79. Рабочая кооперация к Международному дню работницы. Однодневная газета-листочка Харьковского Центрального рабочего кооператива. – 1925. – 8 марта.
80. И.Л. Общественное питание – освобождение женщины от домашнего рабства / Л.И. // Кооперативный бюллетень. – 1926.– № 6. – С. 48–49.
81. Организация общественного питания // Рабочий кооператор. – 1924. – 19 января.
82. Державний архів Одеської області. ф. П-3, оп. 1, спр. 928, арк. 1–2.
83. Эсгер. Рабочая кооперация растет / Эсгер // Пролетарий. – 1924.– 29 июня.

84. Кожанов. Имеем сытные и дешёвые обеды / Кожанов // Пролетарий. – 1924. – 4 октября.
85. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 15, арк. 4.
86. Державний архів Харківської області, ф. П-1, оп.1, спр. 1113, арк. 71.
87. Никитнов. Столовой угрожает закрытие / Никитнов // Коммунист.– 1925.– 18 июля.
88. ЗУ України. – 1925.– № 8.– Ст. 61. – С. 120.
89. Державний архів Київської області, ф. Р-111, оп. 1, спр. 379, арк. 51.
90. О борьбе против товарного голода // Пролетарий. – 1925. – 28 октября.
91. Ямпольский. Кооперация и общественное питание / Ямпольский. // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18–19.– С. 31.
92. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967 / Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Матковський та ін. – Київ : Экономика, 1967. – С. 43.
93. Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Монографія. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – С. 315.
94. Петровський Г.І. Перспективи громадського харчування / Г.І. Петровський // Комуніст. – 1927. – 8 березня.
95. Нурінов О. Громадське харчування / О. Нурінов // Комуніст. – 1927. – 28 січня.
96. Рабочая кооперация Украины в 1925–1926 гг. // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 2. – С. 48.
97. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2307, арк. 11.
98. Речи и доклады на Первом Всесоюзном совещании по общественному питанию (февраль 1927 года). – М. : Б.и., 1927. – С. 5–6.
99. Василюк. Из матеріалів про роботу харчування / Василюк // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 23. – С. 51.
100. Якубенко І. Робітнича кооперація й громадське харчування / І. Якубенко // Кооперативне будівництво.– 1927. – № 9. – С. 18.
101. Державний архів Вінницької області, ф. Р-122, оп. 1, спр. 150. арк. 1.

102. Гуревич С. Жінка на кооперативній роботі в Харківському ЦРК / С. Гуревич // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 68.
103. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 114, арк. 146.
104. Речи и доклады на Первом всесоюзном совещании по общественному питанию (февраль 1927 года). – М. : Б.и., 1927. – С. 11.
105. Тринадцята сесія Вукопспілки. Перспективи господарської діяльності // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 11–12. – С. 43.
106. Байч. Робота Житомирського ЦРК за 1927–1928 рр. / Байч // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 1–2. – С. 80.
107. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2178, оп. 1, спр. 4, арк. 122–123.
108. Лівотов П. Промислове оподаткування споживчої кооперації / П. Лівотов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 60.
109. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 8. – С. 31–32.
110. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2797, арк. 94.
111. Основные показатели деятельности потребкооперации за 1927/28, 1928/29, 1929/30 гг. Особый квартал 1931 г. – М. : Центросоюз, 1930. – С. 21.
112. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-1367, оп. 1, спр. 150, арк. 11.
113. ЗУ України. – 1928. – № 7. – Ст. 4. – С. 249.
114. Кооперативна промисловість у 1927–1928 господарському році // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 23. – С. 51.
115. П.К. Колективізація побуту населення / К.П. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 25.
116. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 441, арк. 151.
117. ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 7791, арк. 32.
118. Труды Центрального Статистического Управления. Состояние питания городского населения СССР в 1925/26 хозяйственном году. – М. : Центральное статистическое управление, 1927. – С. 11.

119. Рабочая кооперация в цифрах. Статистический сборник. 1924/–1926/27 хоз. год. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – С. 35.
120. Промисловість споживкооперації УСРР у 1928–1929 рр. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33–34.

Посилання до висновків

1. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925/26–1929/30 рр. – Харків : Б.в., 1931. – С. 29.
2. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 20. – С. 54; Споживча кооперація України. Основні показчики. 1926–1927. – Б.м., Б.р. – 1928. – С. 25; Промисловість споживкооперації УСРР. Числові показчики // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33–34.
3. Кооперація на Україні в 1926–27 році. – Харків : Друкарня ім. Петровського. Окрліт, 1929. – С. 24.
4. Брон А. Як оцінювати діяльність робітничої кооперації 1927–1928 рр. / А. Брон // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 14. – С. 61.
5. П.К. Виробнича діяльність робітничої кооперації / П.К. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 25.
6. Промисловість споживкооперації УСРР у 1928–1929 рр. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33–34.

Посилання до додатків

1. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – С. 30–32.
2. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1312, арк. 4.
3. Грінберг Є. Наша експортна номенклатура Є. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55.
4. Гончарко М. Промпредприятия райсоюзов в 1924 году / М. Гончарко // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 27. – С. 9.

5. ЦДАВОУкРАЇНИ, ф. 296, оп. 2, спр. 2244, арк. 62; оп. 3, спр. 1480, арк. 60, 83, 99–110.
6. Кооперація на Україні в 1926–27 році. – Харків : Друкарня ім. Петровського. Окрліт, 1929. – С. 24.
7. Промисловість споживкооперації УСРР. Числові показники // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 34.
8. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 2. – С. 47.
9. Кооперативна промисловість у 1927–1928 господарському році // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 23. – С. 51

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВО України) м. Київ

Ф 1. Верховна Рада Української РСР, Харків Київ. 1917–1991 рр.

оп 2.

1. Спр. 119. Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР про оподаткування промисловим податком промислових і торговельних підприємств, утворення Української економічної ради. Протоколи засідань Української економічної ради (копії), 26.08.1921–30.12.1921 рр., 32 арк.
2. Спр. 364. Декрети і постанови ВУЦВК про затвердження закону про Комітети незаможних селян, організацію роботи наркоматів УСРР, комісії при ВУЦВК та про порядок застосування амністії (копії), 4.01.1921–30.11.1921 рр., 358 арк.
3. Спр. 434. Матеріали про діяльність Вукопспілки (протоколи засідань, доповіді, інформаційні зведення про роботу відділів, проекти доповідей), 7.02.1921–2.11.1921 рр., 163 арк.
4. Спр. 435. Матеріали про діяльність Вукопспілки (положення, протоколи засідань, інформаційні зведення), 7.12.1921–18.01.1924 рр., 283 арк.
5. Спр. 702. Листування з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом і наркоматами РСФРР про вжиття заходів щодо боротьби із наслідками голоду на Україні, 3.01.1922–22.06.1922 рр., 177 арк.
6. Спр. 897. Протоколи 7-го Надзвичайного пленуму і засідань президії Запорізького губернського виконкому і його комісій (копії). Щорічний звіт і зведення про політичний стан губернії в березні 1922 р. Загальні висновки щодо обстеження Запорізької й Миколаївської губерній під час поїздки Україною голів ЦВК РСФРР і ВУЦВК, 4.01.1922–23.11.1922 рр., 184 арк.

7. Спр. 3961. Стенограма і протоколи засідань президії Бердичівського окрвиконкому (копії), 25.06.1925–15.01.1926 рр., 28 арк.
оп. 3.
8. Спр. 111. Листування з наркоматами внутрішніх справ і освіти УСРР, прокуратурою УСРР, окрвиконками та Харківським відділом комунального господарства про розгляд скарг громадян про припинення виселення їх з квартир, переселення трудового населення в інші квартири та про повернення націоналізованих будинків, 25.10.1926 –24.12.1927 рр., 420 арк.
9. Спр. 1176. Протоколи засідань пленумів Дніпропетровського окрвиконкому та президії Верхньодніпровської селищної ради (копії), 9.01.1926–31.10.1926 рр., 54 арк.
10. Спр. 1199. Протоколи засідань президії Запорізького окрвиконкому (копії) й матеріали до них, 2.01.1926 –25.05.1926 рр., 317 арк.
11. Спр. 1744. Стенограма доповіді голови ВУЦВК на X Всеукраїнській раді про роботу рад 6 квітня 1927 р. Тези доповідей про стан і перспективи розвитку промисловості і радянської торгівлі в УСРР. Порядок денний засідань з'їзду та списки членів президії і мандатної комісії, квітень 1927 р., 62 арк.
12. Спр. 1888. Виписки з протоколу засідання Раднаркому УСРР про збільшення кооперативного паю в робітничій кооперації і в сільських споживчих товариствах та листування з ЦВК СРСР з цього ж питання, 2.01.1926–26.01.1927 рр., 6 арк.
13. Спр. 1963. Матеріали про проведення кампанії щодо зниження цін на промислові товари в Україні (виписки з протоколів, циркуляри, доповідні записки, телеграми, статистичні відомості), 19.04.1927–28.08.1928 рр., 74 арк.
14. Спр. 2025. Доповідна записка ВУЦВК до ЦВК СРСР про скасування постанов Раднаркому та Ради праці й оборони СРСР від 19.11.1926 р. щодо вилучення довготермінових позик із кооперації, листування з Раднаркомом УСРР з цього ж питання, 14.07.1927–7.01.1928 рр., 14 арк.
15. Спр. 3336. Протоколи засідань президії Київського окрвиконкому і Київської міськради IX і X скликання (копії), 3.01.1927–15.06.1927 рр., 229 арк.

оп. 4.

16. Спр. 1021. Доповідь та статистичні відомості про роль приватного капіталу у народному господарстві УСРР за 1925/26–1927/28 рр., 1928 р., 109 арк.

Ф. 2. Рада Міністрів Української РСР, Харків Київ. 1918–1988 рр.

оп. 2.

17. Спр. 6. Витяги з протоколів засідань Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У про експортний фонд для України, 19.01.1921–28.11.1921 рр., 70 арк.

18. Спр. 11. Протоколи засідань Раднаркому УСРР №№ 20–33 (оригінали) та матеріали до них, 2.05.1921–31.05.1921 рр., 232 арк.

19. Спр. 32. Постанови Ради Народних Комісарів УСРР (копії), 16.08.1921–30.12. 1921 рр., 73 арк.

20. Спр. 33. Постанови Раднаркому УСРР (копії) та проект постанови Української економічної наради про заготівлю кооперацією концентрованих кормів для неврожайній губерній, 15.01.1921–28.12.1921 рр., 327 арк.

21. Спр. 36. Документи про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (інструкції, протоколи, доповідній записки, статті та ін.), листопад 1921 –13.11.1922 рр., 108 арк.

22. Спр. 46. Довідковий покажчик декретів і постанов ВУЦВК та Раднаркому УСРР про роботу продовольчих органів УСРР, 11.01.1921–15.10.1921 рр., 19 арк.

23. Спр. 85. Витяги з протоколів засідань Ради зовнішньої торгівлі про листування з Наркомзовнішторгом УСРР щодо закупівлі за кордоном сільськогосподарських машин і заготівлю експортного фонду зерна, 25. 01.1921 – 23.11.1921 рр., 14 арк.

24. Спр. 86. Справа про налагодження торгового зв'язку між українською та румунською кооперацією при посередництві Вукоопспілки та кооперативів. Протоколи наради румунської делегації з представниками Вукоопспілки і листування з Уповноваженим Народного комісаріату зовнішньої торгівлі про торговельні зносини з іноземними державами, 26.01.1921–9.09.1921 рр., 79 арк.

25. Спр. 313. Інформаційне зведення Управління товарообміну Всеукраїнської кооперативної спілки (Вукоопспілки) про його діяльність (копії), 22.06.1921–14.12. 1921 рр., 20 арк.

26. Спр. 319. Довідки губвиконкомів УСРР про підготовку до весняного посіву та ін. Протоколи засідань губвиконкомів, повітових військових комісаріатів Харківської губернії, лютий 1921–листопад 1921 рр., 44 арк.
27. Спр. 453. Документи про укладання торговельних угод з іноземними фірмами (циркуляри, доповідні записки, тарифні угоди, листування та ін.), грудень 1922–22.07.1923 рр., 56 арк.
28. Спр. 454. Листування з Уповнаркомпоштелем СРСР при Раднаркомі УСРР про використання радіозв'язку та налагодження телеграфного зв'язку, 23.11.1922–3.11.1923 рр., 129 арк.
29. Спр. 484. Листування з Вукоопспілкою про її кредитування, сплату податків і страхових внесків кооперативними установами та з інших питань, 20.01.1922–березень 1923 рр., 75 арк.
30. Спр. 616. Протоколи засідань Раднаркому УСРР (копії), 4.01.1923–14.12.1923 рр., 96 арк.
31. Спр. 662. Протоколи засідань ВУЦВК і Головного Кооперативного Комітету при Раднаркомі УСРР (копії), 22.08.1923–22.12.1923 рр., 34 арк.
32. Спр. 788. Листування з Вукоопспілкою про утворення при Раднаркомі УСРР комісії про передачу кооперації переборів та лишків по натуральному податку, 10.08.1923 р., 2 арк.
33. Спр. 926. Листування з Вукоопспілкою про кредитування, постачання робітників Донецького басейну, 29.01.1923–29.11.1923 рр., 31 арк.
- оп. 3.
34. Спр. 727. Доповідна записка Вукоопспілки про методи обчислення обігу споживчої кооперації УСРР на 1924 р., 16.02.1924 р., 28 арк.
35. Спр. 730. Справа про розгляд постанови адміністративно-фінансової комісії при Раднаркомі УСРР в справі прохання НКФ УСРР про відпуск 87795 крб. Вукоопспілці в рахунок майбутніх асигнувань українській кооперації, 30.12.1924–8.01.1925 рр., 38 арк.
36. Спр. 732. Листування з Наркомвнугоргом УСРР і «Уцербкоопом» про надання робкоопам коштів на хлібозаготівлю, 22.07.1924.–20.08.1924 рр., 7 арк.
37. Спр. 1096. Справа про розгляд доповідної записки ВРНГ УСРР «Про

запровадження в системі споживчої кооперації кооперативного кредиту», 30.04.1924 – 5.05.1924 рр., 6 арк.

Ф. 3. Постійне представництво Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, м. Москва. 1921–1977 рр.

оп. 3.

38. Спр. 359. Постанови ВУЦВК і РНК УСРР про затвердження статутів і порядок реєстрації акціонерних товариств та листування з цього питання, 5.10.1923–17.09.1925 рр., 86 арк.

Ф. 4. Народний комісаріат закордонних справ Української СРР, м. Київ. 1918–1925 рр.

оп. 1.

39. Спр. 1248. Протоколи засідань різних комісій, постанови, інструкції і листування щодо кошторису Наркомату закордонних справ УСРР і його представництв на 1922–1923 рр., 19.03.1922–24.07.1923 рр., 258 арк.

40. Спр. 723. Положення про уповноважених комітету і комісій із зовнішньої торгівлі. Протоколи засідання комітету із зовнішньої торгівлі УСРР і листування про реалізацію пуху, пера і щетини датській фірмі, 16.04.1921–25.06.1921 р., 126 арк.

Ф. 20. Центральна рада захисту дітей при РНК УСРР, м. Харків. 1920–1922 рр.

оп. 1.

41. Спр. 8. Циркуляри, інструкції комісії ВЦВК щодо поліпшення умов життя дітей. Наказ ВЦВК щодо надання допомоги дітям і бюлетень Центральної комісії надання допомоги голодуючим при ВУЦВК, 28.09.1921–18.02.1922 рр., 79 арк.

Ф. 34. Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР), м. Харків. 1918–1933 рр.

оп. 4.

42. Спр. 1198. Документи про регулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, діяльність товарних бірж, організацію ярмарок на Україні, торговельну діяльність губраднаргоспів і оподаткування промислових підприємств

республіки (постанови, накази, циркуляри, протоколи, звіти, доповідні записки, листування), 22.05.1922–16.11. 1922 рр., 514 арк.

оп. 9.

43. Спр. 1220. Документи про регулювання кооперативної торгівлі на Україні, діяльність кооперативних організацій і скликання засідань Головнокооперкому при РНК УСРР (постанови, накази, виписки з протоколів, план, звіти, доповіді, листування), 1.10.1922 –21.12.1924 рр., 253 арк.

Ф. 35. Українська республіканська контора Державного банку СРСР, м. Харків. 1921–1992 рр.

оп. 3.

44. Спр. 272. Огляд діяльності українських закладів Держбанку. 6-й рік діяльності 1926/27 рр. Дані на 1.01.1928 р., 79 арк.

Ф. 218. Центральний робітничий комітет України (Уцербкооп), м. Харків. 1922–1926 рр.

оп. 1.

45. Спр. 13. Протоколи засідань Президії Уцербкоопу за 1922 р., 93 арк.

46. Спр. 15.Циркуляри оргвідділу Уцербкоопу за 1922 р., 41 арк.

47. Спр. 59. Цербкоопи. Листування з центром за 1922 р., 43 арк.

48. Спр. 65. Листування з Центроспілкою СРСР за 1922 р., 93 арк.

Ф. 257. Всеукраїнський Центральний комітет незаможних селян, м. Харків. 1920–1933 рр.

оп. 1.

49. Спр. 29. Протоколи з'їздів і конференцій повітових і волосних КНС України (копії), 2.01.1921–лютий 1922 рр., 326 арк.

Ф. 258. Ліквідаційна комісія Всеукраїнської центральної комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків. 1921–1923 рр.

оп. 1.

50. Спр. 8. Протоколи засідань комісії по сільському господарству з питань відродження сільського господарства, листування з НК земельних справ щодо

відродження сільського господарства, дані про стан тваринництва в неврожайних губерніях, 26.12.1921–1.1.1922 рр., 59 арк.

51. Спр. 29. Матеріали про надання допомоги голодуючому населенню губерній, що постраждали від неврожаю (протоколи, звітні доповіді, плани, листування та ін.), 15.08.1921–20.06.1922 р., 195 арк.

52. Спр. 40. Матеріали про надання допомоги населенню в Одеській губернії : протоколи, звіти, плани, доповідні записки, 18.08.1921.–19.11.1922 рр., 210 арк.

53. Спр. 41. Матеріали про надання допомоги населенню в Полтавській губернії, 1921 р., 157 арк.

54. Спр. 128. Матеріали про надання допомоги голодуючому населенню в Донецькій губернії, 16.01.1922 –1.07.1922 рр., 270 арк.

55. Спр. 130. Матеріали про надання допомоги населенню в Запоріжжі : протоколи, звіти, угоди, акти, листування, 13.01.1922–23.10.1922 рр., 188 арк.

56. Спр. 239. Виписки із газет «Правда», «Известия», «Экономическая жизнь», плани роботи видавництва ЦК Допомоги голодуючим, звіти ЦК Допомоги голодуючим з питань продовольства та грошової допомоги, 1922 р., 476 арк.

57. Спр. 275. Матеріали про діяльність Катеринославської комісії допомоги голодуючим з питань надання допомоги голодуючим населенню Катеринославської губернії : протоколи, звітні доповіді, плани, 1923 р., 179 арк.

Ф. 271. Головний кооперативний комітет при РНК УСРР, м. Харків. 1921–1931 рр.

оп. 1.

58. Спр. 1. Документи про створення єдиної окружної кредитно-ощадної каси робітників кооперації, з'їзд Харківської окружної сільськогосподарської спілки кооперативів, взаємини між окружними сільськогосподарськими кооперативами (фонди, списки, баланси, листування), 11.07.1918–19.10.1925 рр., 171 арк.

59. Спр. 13. Книга реєстрації входної документації, 20.10.1921–12.10.1922 рр., 48 арк.

Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» , м. Харків. 1921–1930 рр.

оп. 4.

60. Спр. 19. Добробут, Кооптах, Укрсільцукр, Плодоспілка, 4.01.1925–18.09.1926 рр., 220 арк.

61. Спр. 31. Доповідь «Сільського господаря» урядові УРСР про стан сільськогосподарської кооперації, 7.07.1926 р., 75 арк.

оп. 6.

62. Спр. 278. Протоколи ревізійної комісії. Листування з ВУКС щодо спільних заготівель яєць та стажування за кордоном, 7.10.1927–27.09.1928 рр., 292 арк.

Ф. 296. Українська республіканська спілка споживчих товариств (Укоопспілка), м. Київ. 1920–1985 рр.

оп. 1.

63. Спр. 3 Декрети Раднаркому УСРР про об'єднання всіх видів кооперації, склад Кооперативного комітету УРСР. Договори Вукопспілки з організаціями споживкооперації на постачання товарів і листування з ними про організацію промислових виробництв на місцях, 10.08.1920–20.08.1921 рр., 25 арк.

64. Спр. 20. Листування з Укрцукропромбюро, Харківським губстатбюро, Південною округою шляхів сполучення та іншими організаціями про розгляд питань і плану робіт, особовий склад Вукопспілки, оренду приміщень, надання транспорту, списки відповідальних співробітників Вукопспілки, 4.08.1920–22.12.1921 рр., 196 арк.

65. Спр. 59. Постанова РНК УСРР про залучення споживчої кооперації до виконання товарообмінних і заготівельних операцій (копії). Циркуляри і розпорядження Вукопспілки губспілкам споживкооперації і листування з ними про проведення заготівельних і товарообмінних операцій, 9.08.1920–31.12.1921 рр., 44 арк.

66. Спр. 75. Листування з Наркомпродом УСРР про поставку продуктів і сировини губерніям, які потерпіли від неврожаю, налагодження постачання співробітникам та з інших питань, 10.09.1920–30.12.1921 рр., 227 арк.

67. Спр. 131. Протоколи та виписки з протоколів засідань правління та президії правління Вукопспілки, 6.09.1920–14.12.1921 рр., 24 арк.

68. Спр. 328. Протоколи засідань Президії правління Вукопспілки, 25.08.1921–30.1.1921 рр., 85 арк.
69. Спр. 372. Матеріали про хід роботи щодо скликання I з'їзду уповноважених Вукопспілки (циркуляри, протоколи), 5.08.1921–21.08.1921 рр., 34 арк.
70. Спр. 454. Матеріали I зборів уповноважених Вукопспілки (положення, порядок денний, доповіді та відомості про склад уповноважених), 26.07 1921 – 21.08.1921 рр., 89 арк.
71. Спр. 456. Протоколи засідань правління Вукопспілки та матеріали до них, 25.08. 1921–21.12.1921 рр., 213 арк.
72. Спр. 643. Матеріали про стан насінневого господарства на хуторі П'ятигорськ Зміївського повіту Харківської губернії (доповідь про обстеження, план, листування), 25.04.1921–21.10.1921 рр., 102 арк.
73. Спр. 717. Протоколи нарад відділу фабрикатів Наркомпроду УСРР з питань розверстки плану на виробництво тютюнових виробів та додатки до них, 8.02.1921– 8.03.1921 рр., 93 арк
74. Спр. 1074. Протоколи засідань президії правління Вукопспілки (копії) та матеріали до них 3.01.1922 –28.12.1922 рр., 217 арк.
75. Спр. 1075. Протоколи засідань президії правління Вукопспілки (копії), 11.12. 1922–31.12.1923 рр., 154 арк.
76. Спр. 1372. Виписки з протоколів засідань правління Вукопспілки. Анкети та заявки співробітників, 13.01.1922 – 11.12. 1922 р., 84 арк.
77. Спр. 1427. Протоколи засідань правління Вукопспілки № 1–83 за 1923 р. (копії), 2.01.1923 –28.12.1923 рр., 149 арк.
78. Спр. 1850. Циркуляр Центроспілки СРСР про постачання населенню лісоматеріалів та матеріали Вукопспілки про передачу нею Святогірських лісорозробок пайовому товариству Лівобережної України «Укрліспаливо» (протоколи), угода, відомості, акти), 7.03.1923–12.12.1923 рр., 65 арк.
79. Спр. 1869. Виробничо-фінансові плани промислових підприємств Вукопспілки на липень-серпень 1923 рр. та технічні характеристики на них і листування з Українбанком про прийняття та видачу грошових сум, 19.02.1923

– 31.12.1923 рр., 195 арк.

80. Спр. 1894. Протоколи засідань правління, співробітників промислового відділу Київської контори Вукопспілки (копії). Звіт промислових підприємств Київської контори за першу третину 1923 р., листування з трикотажною фабрикою Вукопспілки в Києві про ввіз з-за кордону млинів та сировини, 21.02.1923–29.12.1923 рр., 91 арк.

81. Спр. 1898. Протоколи технічної наради при Київській сірниковій фабриці «Блискавка» і листування з нею та Київською конторою ВУКС про зниження вартості ящика сірників, закриття фабрики, 25.09.1923–20.05.1925 рр., 142 арк.

82. Спр. 1974. Відомості, виписки з рахунків, акти, квитанції Укрзовнішторгу на прийом, відпуск і збереження товарів, 26.03.1923–5.09.1927 рр., 135 арк.

83. Спр. 1975. Виписки з рахунків ВУКС, Українського торгового представництва Центроспілки СРСР. Листування з Валківською сільгоспспілкою кооперативів та Харківським райробкоопом з питання розрахунків по угодах, 8.02.1923 – грудень 1923 рр., 104 арк.

оп. 2.

84. Спр. 20. Протоколи засідань президії правління Вукопспілки (копії) та матеріали до них, 2.01.1924–20.11.1924 рр., 162 арк.

85. Спр. 22. Протоколи засідань правління Вукопспілки (копії) та матеріали до них, 7.01.1924–29.09.1924 рр., 395 арк.

86. Спр. 647. Протоколи засідань місцевої контрольно-розціночної комісії кондитерської фабрики «Лена» (копії), колективна угода Вукопспілки з Харківським губвідділом Всеросійської профспілки робітників харчової й смакової промисловості та матеріали до неї, 10.01. 1924–3.02. 1926 рр., 66 арк.

87. Спр. 850. Матеріали про діяльність Вукопспілки, її відділів, контор і підприємств за 1924/25 операційний рік (плани, протоколи, висновки, доповідні записки й листування), 26.01.1925–28.08.1925 рр., 167 арк.

88. Спр. 894. Доповіді організаційного відділу Вукопспілки про торговельну діяльність і мережу кооперативних організацій на Україні, 31.10.1924–12.12.1924 рр., 199 арк.

89. Спр. 1083. Акт ревізії Первомайської райспоживспілки за період з 1 січня до 1 жовтня 1924 рр. і матеріали до нього, 3.01.1925 р., 38 арк.
90. Спр. 1171. Матеріали про діяльність робітничих кооперативів України за 1924–1925 рік (звіти, баланси; баланси основного і біжучого обліку, списки членів правління), 3.1. 1925–28.12.1925 рр., 309 арк.
91. Спр. 1318. Протоколи засідань правління Вукопспілки (копії) і матеріали до них, 1.10. 1924– 24.09. 1925 рр., 256 арк.
92. Спр. 1372. Протоколи засідання Президії правління Вукопспілки (№№ 12–24) і матеріали до них, 25.09.1926–31.03.1927 рр., 325 арк.
93. Спр. 2040. Протоколи засідань виробничої наради Київського миловарного заводу Вукопспілки та листування з Київською конторою Вукопспілки про повернення Київським Харчотрестом миловарного заводу Вукопспілки та про затвердження виробничої програми Київського миловарного заводу, 16.05.1926–28.09.1927 рр., 257 арк.
94. Спр. 2244. Циркуляри ВУКС про збільшення виробництва вершкового масла, перевірку рухомого майна на маслозаводах, своєчасне надходження звітності та з інших господарських питань, 13.09.1926–30.09.1927 рр., 268 арк. оп.3.
95. Спр. 109. Матеріали про довготермінове кредитування споживчої кооперації України по лінії Держбанку (постанови, положення, протоколи, доповідні записки. відомості та ін.), 16.10.1926–9.07.1927 рр., 144 арк.
96. Спр. 656. Постанови, циркуляри та виписки з протоколів засідань Раднаркому СРСР, Ради праці й оборони СРСР, Раднаркому УСРР, ВУЦВК, Наркомторгу УСРР, Укрдержплану та УЕР про хлібозаготівельну роботу споживчої кооперації, 1.03.1927–1.08.1928 рр., 250 арк.
97. Спр. 661. Постанова Комісії Наркомторгу СРСР про основні положення щодо утворення державного хлібного фонду в 1927–28 році (копії). Циркуляри Наркомторгу УСРР і хлібного відділу Вукопспілки про зміну надбавки до конвенційних цін під час заготівлі зерна на зсипні пункти та з інших питань хлібозаготівлі, 16.09.1927–31.10.1927 рр., 149 арк.

98. Спр. 916. Листування з Розівським млином при станції Розівка Дніпропетровської залізниці, відправку ним борошна згідно нарядів Вукопспілки, 2.12.1926–28.02.1927 рр., 202 арк.
99. Спр. 1018. Циркуляри та інструкції продуктово-сировинного відділу Вукопспілки про заготівлю сільгосппродукції, листування з райспоживспілками з інших питань, 22.08.1927–29.09.1928 рр., 159 арк.
100. Спр. 1312. Таблиці річного звіту Вукопспілки за 1927/28 рр., вересень 1928 р., 37 арк.
101. Спр. 1425. Проект плану робіт Раднаркому УСРР на 2-е півріччя 1927/28 господарського року та відомості про виконання Вукопспілкою постанов Української економічної ради, квітень, 1928–12.12.1918 рр., 67 арк.
102. Спр. 1433. Основні показники торговельної роботи Вукопспілки за 1927/28 рр., 1.10.1927–20.10.1928 рр., 104 арк.
103. Спр. 1434. Плани роботи правління Вукопспілки на 1928/29 рр. та матеріали про їх виконання, 20.05.1928–1.12.1928 рр., 87 арк.
104. Спр. 1461. Контрольні цифри п'ятирічного плану будівництва промислових підприємств Вукопспілки, 5.01.1928–27.02.1929 рр., 172 арк.
105. Спр. 1480. Протоколи нарад при маслозаводах про закінчення ремонтних робіт, акти прийому і передачі збудованих в 1928/29 рр. маслозаводів Вукопспілки, 28.06.1928–20.03.1929 рр., 139 арк.
106. Спр. 1515. План реконструкції та переустаткування Одеської консервної фабрики Вукопспілки на 1927/28–1929/1930 рр. та матеріали до нього, 1.02.1926–1.03.1928 рр., 29 арк.
107. Спр. 1563. Листування з Наркомторгом УСРР про виконання хлібозаготівельного плану, складання й виконання угод на постачання зерна та з інших питань, 11.12.1927–31.12.1927 рр., 164 арк.
108. Спр. 1708. Заявки Вукопспілки до Наркомторгу УСРР на експорт та імпорт товарів, 5.10.1927–20.09.1928 рр., 118 арк.
109. Спр. 1711. Інструкція продуктово-сировинного відділу Вукопспілки про ведення рахівництва і звітності на маслозаводах та матеріали обстеження

фінансового стану маслозаводів (довідні записки, акти, рахунки), 16.01.1928–20.11.1929 рр., 73 арк.

110. Спр. 1713. Плани та відомості про заготівлю та відвантаження сільськогосподарських продуктів та фруктів райспілками, Київським агентством Вукопспілки за 1928 р., 5.09.1928–27.12.1928 рр., 73 арк.

111. Спр. 1722. Протокол наради при Наркомторзі УСРР від 5.10.1928 р. про постачання населення сільськогосподарською продукцією, листування з Наркомземом про хід заготівлі сільськогосподарських продуктів і спорудження сховищ для них, 9.08.1928–28.12.1928 рр., 343 арк.

112. Спр. 1773. Щомісячні відомості про якість масла, що випускалось на внутрішній і зовнішній ринки, за жовтень 1927 р. та січень-серпень 1929 р., жовтень 1927–серпень 1929 рр., 89 арк.

113. Спр. 1895. Стенограма V Всеукраїнської наради уповноважених Вукопспілки, 16.08.1929–17.08.1929 рр., 67 арк.

оп. 6.

114. Спр. 2. Витяги з протоколів засідання контрольно-розціночної комісії профспілки працівників шкіряної промисловості при промисловому відділі ВУКС. Листування з Гамбурзькою спілкою споживчих товариств про приїзд на Україну німецьких спеціалістів, 13.01.1923–10.12.1923 рр., 124 арк.

115. Спр. 1326. Листування з правлінням та управліннями Вукопспілки про фінансування перевезення товарів, надходження відомостей, переміщення та звільнення співробітників, 2.01.1922–10. 06.1922 рр., 95 арк.

Ф. 337. Державний плановий комітет Ради Міністрів УРСР (Держплан УРСР), м. Київ. 1921–1991 рр.

оп. 1.

116. Спр. 745. Доповідь Укрдержплану про розвиток приватної торгівлі та відомості губернських управлінь комунального господарства про передачу приміщень в орендне користування, 5.05.1923– 29.05. 1923 рр., 134 арк.

117. Спр. 1636. Протоколи постійної сировинної наради при комітеті внутрішньої торгівлі Укррекономнаради й засідань торгової секції Укрдержплану та план заготівлі

сільськогосподарської сировини на 1924–1925 рр. й пояснювальна записка до нього, 3.03.1924–10.11. 1924 рр., 143 арк.

118. Спр. 3492. Огляд діяльності кредитних установ на Україні за 1924/25 рр., 1925 р., 45 арк.

119. Спр. 4432. Доповідна записка Наркомторгу УСРР про довготермінове робітниче кредитування на Україні в 1926/27 рр. та матеріали щодо її розгляду, 25.08.1926–3.11. 1926 рр., 48 арк.

Ф. 340. Народний комісаріат продовольства Української СРР, м. Харків. 1919–1924 рр.

оп. 2.

120. Спр. 1993. Листування із продкомгубами про забезпечення продовольством закладів громадського харчування, 14.07.1921–30.08.1921 рр., 98 арк.

121. Спр. 7791. Протоколи наради при Укрбюро ВЦСПС про організацію громадського харчування для робітників України, листування з Біржею праці про відрядження на роботу спеціалістів, жовтень 1923–квітень 1924 рр., 47 арк.

Ф. 423. Міністерство торгівлі України та його попередники : наркомати і уповноважений внутрішньої і зовнішньої торгівлі та постачання УРСР (об'єднаний фонд). 1922–1988 рр.

оп.2.

122. Спр. 63. Документи про стан хлібозаготівлі і хлібного ринку, наявність борошна і встановлення цін на нього. Аналіз стану зерна на заготівельних пунктах і відвантаження його в різні райони СРСР та роботу акціонерного товариства «Хлібопродукт», 1.08.1924–19.02.1926 рр., 516 арк.

123. Спр. 71. Документи про заготівлю сільськогосподарської сировини і продуктів, стан сировинного ринку та приватно-торговельного капіталу на Україні і політика його регулювання, 1.10.1924–107.1929 рр., 313 арк.

оп. 4.

124. Спр. 185. Документи про розвиток і перспективи зовнішньої торгівлі та діяльність зовнішньо-торговельних організацій України (постанови,

положення, протоколи, кон'юнктурні огляди, доповідні записки, довідки, листування), 1926–1927 рр., 440 арк.

оп. 5.

125. Спр. 516. Листування з Держторгом УСРР, Вукопспілкою, Укрм'ясотрестом, акціонерним товариством «Бекон» та іншими організаціями про заготівлю, зберігання і експорт м'яса і м'ясопродуктів, 8.06.1928–14.01.1929 рр., 347 арк.

Ф. 539. Міністерство державного контролю Української РСР. 1918–1957 рр., м. Київ, 1918–1957 рр.

оп.1.

126. Спр.119. План роботи НК РСІ СРСР на 1927 р., 26 арк.

127. Спр. 441. Документи про обстеження, планування звітності, фінансову діяльність і особовий склад Українського центрального робітничого кооперативу, 1.10.1926–31.10.1929 рр., 233 арк.

Ф. 2605 Українська республіканська Рада професійних спілок (Укрпрофрада), м. Київ. 1919–1990 рр.

оп. 1.

128. Спр. 553. Матеріали про діяльність Українського робітничого сільськогосподарського і продовольчого бюро (Укрробсільгосппродбюро) (положення, доповіді, звіти, накази, інструкції, відомості, листування), 13.07.1921–18.01.1922 рр., 88 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

(ЦДАГО України), м. Київ

Ф. 1. Центральний Комітет комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У). 1917–1991 рр.

оп.1.

129. Спр. 308. Матеріали до пленуму ЦК КП(б)У (про стан Південсталі і її найближчі перспективи, стенограми повідомлень уповноважених ЦК КП(б)У

щодо хлібозаготівель на нараді 1 листопада 1928 р., цифровий матеріал про недорід, завдання розвитку сільського господарства, листопад 1928 р., 88 арк.
оп. 6.

130. Спр. 14. Протоколи №№ 5, 6, 11–62 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 2.01.1921 – 30.06.1921 рр., 145 арк.
оп. 7.

131. Спр. 28. Протоколи №№ 70–86, 1–10, 12–42 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У, 6.01.1923–25.12.1923 рр., 187 арк.
оп. 20.

132. Спр. 415. Листування з губкомами КП(б)У, народними комісаріатами України про скорочення штатів у зв'язку з новою економічною політикою, посилення відділу праці партійними працівниками, збір продовольства і натурального податку, зовнішню торгівлю, 1.11.1921–31.12.1921 рр., 343 арк.

133. Спр. 635. Виписки з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У про організацію Всеукраїнського і губернських комітетів допомоги голодуючим. Протоколи пленумів, засідань президії, робочого комітету Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим. Звіти, політдовідки, циркуляри губернських і повітових комісій допомоги голодуючим, Наркомату продовольства УСРР і губернських комітетів продовольства про боротьбу з голодом, хід посівної і заготівельної кампаній, збір продподатку, 18.02.1921–31.12.1921 рр., 382 арк.

134. Листування з ЦК РКП(б), губкомами партії, радянськими органами і організаціями про переміщення і призначення комуністів, 30.12.1920–15.08.1921 рр. 194 арк.

135. Спр. 849. Протоколи засідань кооперативної комісії при ЦК КП(б)У і губкомах партії, циркуляри, тези ЦК КП(б)У, губкомів партії, 28.02.1921–19.11.1921 рр., 42 арк.

136. Спр. 850. Листування з губкомами КП(б)У, губспілками, споживчими товариствами про роботу кооперативних спілок, участь комуністів у кооперативній роботі, проведення зборів і нарад кооперативних працівників,

просування по службі. Анкети губернських кооперативних працівників, 1.01.1921–12.11.1921 рр., 116 арк.

137. Спр. 851. Звіти кооперативних відділів губкомів КП(б)У про роботу в кооперації, склад правлінь губспілок, список складу правлінь губспілок і працівників кооперації. Схема організації кооперативів селянських спілок, 1.02.1921–25.06.1921 рр., 51 арк.

138. Спр. 1004. Листування з ЦК РКП(б), губкомами партії, народним комісаріатом продовольства та іншими організаціями про виконання продподатку, забезпечення продовольством. Дані про виконання угоди між Вукопспілкою і народним комісаріатом продовольства на заготівлю хліба, 2.01.1922–20.12.1922 рр., 155 арк.

139. Спр. 1017. Листування з РНК УСРР про утворення комісії РНК щодо справ Червоної армії, організації кредиту для забезпечення робітників та з інших питань, 23.01.1922–19.12.1922 рр., 123 арк.

140. Спр. 1028. Листування з торговельними представництвами УСРР за кордоном про організацію і роботу закордонних представництв Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР при Раднаркомі УСРР. Протокол наради про взаємовідносини торговельних представництв РСФРР і УСРР у Берліні, 17.01.1922–22.1.1922 рр., 188 арк.

141. Спр. 1033. Протокол наради комісії при ЦК КП(б)У з питань кооперації. Листування з Центральною міжкооперативною фракцією України про стан робітничої і сільськогосподарської кооперації, взаємовідносини між робітничою і загальногромадянською кооперацією, соціальний і партійний склад керівних органів єдиних споживчих товариств і райспілок кооперації та інших питань, 17.01.1922–4.01.1922 рр., 60 арк.

142. Спр. 1034. Листування Центральної комісії допомоги голодуючим при ЦК КП(б)У, президії Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, уповноважених представників УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим з партійними і радянськими організаціями про надання допомоги голодуючим, діяльність Американського комітету допомоги голодуючим на

Україні та з інших питань. Резолюції II Міжнародної конференції щодо надання допомоги голодуючим і доповідь української делегації на ній, 28.01.1922–30.12.1922 рр., 156 арк.

143. Спр. 1111. Телеграма і листи Катеринославського губкому КП(б)У до ЦК КП(б)У про посилення партійного апарату, проведення губерньської наради завідувачів агітаційно-пропагандистськими відділами, склад і роботу сільських осередків, стан сільськогосподарських спілок, кооперативів, проведення гарнізонних червоноармійських конференцій, результати перевиборів до сільрад, 3.01.1922–21.12.1922 рр., 88 арк.

144. Спр. 1185. Довідки для членів губкомів і повітових комітетів. Інформація Полтавського губкому КП(б)У про діяльність повітових комітетів партії, проведення тижня зміцнення осередків, надання допомоги голодуючим, проведення пайової кампанії та з інших організаційно-партійних питань, 21.01.1922–20.07.1922 рр., 37 арк.

145. Спр. 1194. Протоколи пленумів, засідань бюро Констянтиноградського і Миргородського повітових комітетів КП(б)У Полтавської губернії, загальноміських партійних зборів. Доповіді, звіти повітових комітетів партії про економічний і політичний стан повітів, роботу в кооперації, проведення продподаткової кампанії та з інших організаційно-партійних і агітаційно-пропагандистських питань, 6.01. 1922–25.01.1923 рр., 66 арк.

146. Спр. 1228. Протоколи засідань бюро, організаційно-інструкторського відділу Чернігівського губкому КП(б)У. Протоколи і резолюції нарад завідувачів відділами, інструкторів повітових комітетів партії, 10.01.1922–29.12.1922 рр., 197 арк.

147. Спр. 1291. Протоколи пленумів, засідань бюро. Положення про Центральну міжкооперафракцію. Протоколи засідань комфракції Вукоопспілки і Українкустрспілки, 5.01.1922–29.12.1922 рр., 54 арк.

148. Спр. 1573. Постанови ВУЦВК, інструкції, циркуляри Центрального робітничого комітету допомоги голодуючим при Південбюро ВЦСПС, радянських органів про організацію роботи щодо боротьби з голодом,

вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим, проведення тижня допомоги голодуючим дітям, 22.01.1922–29.12.1922 рр., 58 арк.

149. Спр. 1646. Циркуляри, інструкції, положення, тези ЦК КП(б)У щодо організаційно-партійних, агітаційно-пропагандистських, культурно-просвітніх, господарських та інших питань. Дані про циркуляри ЦК КП(б)У, видані за період з січня 1922 по березень 1923 рр., 3.07.1923–22.12.1923 рр., 198 арк.

150. Спр. 1665. Протоколи комісії ЦК КП(б)У щодо організації 3-го Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян, наради робітничих організацій щодо роботи серед жінок. Дані Центрального статистичного управління УСРР до ЦК КП(б)У про результати обстеження КНС Харківської губернії. Довідка про підсумки обстеження комітетів незаможних селян України, 20.05.1923–31.10.1923 рр., 42 арк.

151. Спр. 1677. Протоколи, виписки з протоколів та звіти оргінструкторського відділу про його діяльність за період з грудня 1922 по червень 1923 рр., 21.01.1923–22.12.1923 рр., 110 арк.

152. Спр. 1731. Виписки з протоколів засідання комісії з внутрішньої торгівлі при Українській економічній раді про стан внутрішньої торгівлі за період з листопада 1921 по 1 серпня 1923 рр., результати проведення ярмарок, зниження цін на сіль, про закупівельні ціни на жито та з інших питань, 13.09.1923–28.12.1923 рр., 120 арк.

153. Спр. 1743. Доповідь Всеукраїнської спілки кустарно-промислової кооперації до ЦК КП(б)У про роботу кустарно-промислової кооперації України. Листування з Центральною міжкооперативною фракцією КП(б)У при «Вукораді», Всеукраїнською спілкою сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», про стан споживчої кооперації, затвердження складу правління, заготівлі у Донбасі, фінансовий стан та з інших питань, 18.01.1923–29.12.1923 рр., 143 арк.

154. Спр. 1746. Протоколи засідань президії Державного планового комітету при Українській економічній раді (Укрдержплану). Листування з Укрдержпланом про посилення складу президії, проведення конференції з

питань розвитку продуктивних сил України, робітничого забезпечення, стану сільського господарства Волині і Подільської губернії, експортного плану України на 1923–1924 рр. та з інших питань, 20.03.1923–28.12.1923 рр., 61 арк.

155. Спр. 1818. Листування з губкомами КП(б)У, радянськими закладами про діяльність губернських партійних комітетів, взаємовідносини між споживчою і сільськогосподарською кооперацією, роботу комісії із заробітної плати при ЦК КП(б)У та з інших питань, 2.01.1924–30.06.1924 рр., 215 арк.

156. Спр. 1823. Листування з Радою Народних Комісарів УСРР про створення молдавського кооперативного банку, зауваження до проекту бюджету СРСР на 1924–1925 рр., скорочення мережі вищих навчальних закладів, робітниче кредитування та з інших питань, 4.06.1924–29.12.1924 рр., 245 арк.

157. Спр. 1828. Тези для доповідей про роботу ЦКК і РСІ, циркуляри, інструкції Центральної контрольної комісії РКП(б) і КП(б)У до ЦК КП(б)У про перевірку непролетарського складу партії, доповідні записки. Довідки Центральної контрольної комісії Наркомату робітничо-селянського державного контролю УСРР до ЦК КП(б)У щодо проведення чистки державного апарату, обстеження Катеринославської робітничої кооперації, 2.01.1924–18.12.1924 рр., 218 арк.

158. Спр. 1829. Протоколи комісії при ЦКК КП(б)У щодо перевірки торговельної діяльності Всеукраїнської кооперативної спілки. Протоколи, виписки з протоколів засідань Президії, Секретаріату, Партійної колегії, ЦКК КП(б)У і Колегії Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР, 3.01.1924–30.12.1924 рр., 87 арк.

159. Спр. 1878. Протоколи наради Політбюро ЦК КП(б)У щодо затвердження резолюції 2-го Всеукраїнського з'їзду робітників промисловості, торгівлі і транспорту, 28.06.1924–7.07.1924 рр., 37 арк.

160. Спр. 1888. Доповідні дані Держплану УСРР при Українській економічній раді до ЦК КП(б)У про його діяльність. Вихід української кооперації на зовнішній ринок. Листування з Держпланом про фінансовий стан Донвугілля, стан кредитно-грошової сфери народного господарства УСРР та сільське господарство України в 1921–1923 році, 10.01.1924–11.12.1924 рр., 170 арк.

161. Спр. 1898. Протоколи кооперативних нарад при ЦК КП(б)У, губкомах партії і додатки до них. Документи комісії ЦК КП(б)У, Всеукраїнської кооперативної спілки (ВУКС) і Союздонбасейну до ЦК КП(б)У щодо обстеження споживчих товариств, 11.02.1924–31.12.1924 рр., 140 арк.
162. Спр. 1899. Протоколи засідань комфракції, ревізійної комісії, інструкторів оргінструкторського відділу Всеукраїнської спілки (ВУКС). Доповідні записки, довідки ВУКС до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про стан і діяльність робітничої і споживчої кооперації України, 1.01.1924–23.12.1924 рр., 176 арк.
163. Спр. 1900. Листування з Всеукраїнською кооперативною спілкою (ВУКС) про стан зовнішньої торговельної діяльності, фінансовий стан кооперації, райспілок та з інших питань, 4.01.1924–19.12.1924 рр., 114 арк.
164. Спр. 1902. Протокол засідання представників робітничої кооперації України за участю Всеукраїнського робітничого комітету (Уцербкоопу), господарських органів, банків, резолюції наради представників райспілок, ЦРК і робкоопів України. Документи, огляди, таблиці, листи Уцербкоопу про його роботу, дані з доповіді інспекції Наркомату РСІ про обстеження торговельної діяльності Уцербкоопу, 15.01.1924–12.12.1924 рр., 107 арк.
165. Спр. 1975. План роботи організаційно-розподільчого відділу ЦК КП(б)У на жовтень-грудень 1925 р., заходи до ІХ з'їзду КП(б)У, звіт і довідка про проведену роботу, травень 1925–грудень 1925 рр., 28 арк.
166. Спр. 2074. Листування з партійними, радянськими, господарськими організаціями, доповідні записки, справки про хлібозабезпечення і організацію громадського харчування робітників і службовців, діяльність українського пайового товариства громадського харчування «Укрнархарч», 21.12.1921–19.11.1925 рр., 89 арк.
167. Спр. 2077. Доповідні записки, довідки, інформація радянських, господарських, фінансових органів та закладів, листування з ними про діяльність державних банків республіки, 3.01.1925–25.11.1925 рр., 120 арк.
168. Спр. 2084. Листування з Наркоматом внутрішньої торгівлі УСРР, партійними, радянськими органами і господарськими закладами з питань стану

і розвитку внутрішньої торгівлі республіки, огляди, статистичні дані, зведені дані рішень ВРНГ УСРР, Наркомату внутрішніх справ, Економічної наради УСРР з торгово-фінансових питань, 3.01.1925–25.11.1925 р., 197 арк.

169. Спр. 2086. Матеріали до доповіді комісії ЦК РКП(б) щодо розробки заходів про кооперацію. Справки, огляди, статистичні дані про кооперативну справу на Україні, перевибори органів правління і контролю низової споживчої кооперації, 1925 р., 183 арк.

170. Спр. 2088. Виписки з протоколів засідань Політбюро, Секретаріату ЦК КП(б)У, листування з партією, радянськими, профспілковими органами і закладами з питань роботи кооперації і перспективи її подальшого розвитку, 30.12.1924–18.12.1925 рр., 160 арк.

171. Спр. 2094. Листування з Вукопспілкою, партійними, радянськими органами з питань діяльності низової мережі кооперативних органів та райспілок. Витяги з протоколів засідання Політбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У щодо кооперативної роботи, 3.01.1925–18.12.1925 рр., 155 арк.

172. Спр. 2300. Постанови Оргбюро ЦК КП(б)У, звіти Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР до ЦК КП(б)У про кон'юнктуру хлібного ринку і стан хлібозаготівель на Україні, 20.01.1926–18.10.1926 рр., 74 арк.

173. Спр. 2304. Протоколи засідань конференції правління Всеукраїнської кооперативної спілки (ВУКС), звіти, доповідні записки, листи комфракції правління ВУКС, Українського Центрального робітничого кооперативу (УЦРК) до ЦК КП(б)У про партійний склад і діяльність правління ВУКС, злиття ВУКС і УЦРК та з інших питань, 1.06.1926–23.12.1926 рр., 49 арк.

174. Спр. 2307. Доповідні записки, тези доповіді Українського пайового товариства «Народне харчування» (Укранархарч) до ЦК КП(б)У про стан громадського харчування, 15.11.1926–13.12.1926 рр., 18 арк.

175. Спр. 2514. Протоколи засідань комісії Політбюро ЦК КП(б)У, циркулярні листи ЦК КП(б)У, довідки, статистичні дані партійних і радянських органів, проекти резолюцій і матеріали до пленуму ЦК КП(б)У, листування про хід роботи і підсумки кампанії щодо зниження роздрібних цін на промислові і

сільськогосподарські вироби, 28.02. 1924–21.11.1927 рр., 159 арк.

176. Спр. 2515. Зведення, доповідні записки Державного Політичного Управління УСРР до ЦК КП(б)У про настрої української і російської інтелігенції, стан сільського господарства Бесарабії, заробітну плату вчителів та з інших питань 25.01.1926–8.01.1926 рр., 79 арк.

177. Спр. 2516. Доповідні записки, довідки радянських і профспілкових органів, листування з ними з питань робітничого забезпечення, роботу споживчої кооперації. Положення про крамничні комісії, 4.01.1927–21.12.1927 рр., 96 арк.

178. Спр. 2777. Листи, телеграми Наркомторгу СРСР, довідки, доповідні записки, статистичні дані ВУЦВК, РНК УСРР, Наркомторгу УСРР з питань хлібозаготівельної кампанії, забезпечення України хлібом, організацію хлібозаготівельного апарату, 4.01.1928–19.12.1928 рр., 131 арк.

179. Спр. 2792. Доповідні записки, довідки, інформація партійних і радянських органів, листування з Наркоматом торгівлі СРСР з питань забезпечення України, забезпечення робітників сільськогосподарськими продуктами і промисловими товарами, 25.01.1928–19.12.1928 рр., 150 арк.

180. Спр. 2793. Доповідні записки, довідки, листування з Наркоматом торгівлі УСРР, окружками партії, ЦК КП(б)У про забезпечення України хлібом, врегулювання цін на хліб, 11.02.1928–24.12.1928 рр., 80 арк.

181. Спр. 2797. Доповідні записки, довідки, листування, протоколи засідань Всеукраїнської спілки споживчої кооперації «Вукопспілки», листування з партійними і радянськими організаціями з питань роботи споживчої кооперації в місті і на селі, 7.01.1928–19.12.1928 рр., 123 арк.

Ф. 7. Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ). Документи з'їздів, конференцій, пленумів, Бюро і Секретаріату ЦК ЛКСМУ та його відділів. 1919–1937 рр.

оп. 1.

182. Спр. 7. Циркуляри ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ про допомогу голодуючим дітям Поволжя, 10.08.1921–19.11.1921 рр., 18 арк.

183. Спр. 23. Виписки з протоколу № 32 засідання Політбюро ЦК КП (б)У про

хід хлібозаготівель та план заходів ЦК КП(б)У на жовтень-листопад 1923 р. щодо політики зниження цін, 4.10.1923–12.10.1923 р., 37 арк.

184. Спр. 173. Виписки з протоколів засідань Секретаріату ЦК ЛКСМУ, інформації, резолюції та інші матеріали про участь молоді та жінок у роботі кооперації, 14.02.1926–8.12.1926 рр., 46 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р-122. Вінницький Центральний робітничий кооператив (Церобкооп). 1923–1935 рр.

оп.1.

185. Спр. 67. Протоколи засідань Проскурівського райвідділення Подільської губспілки і доповіді про його діяльність, січень, 1921–17.01.1922 рр., 186 арк.

186. Спр. 91. Протоколи засідання правління Церобкоопу, 5.01.1926–21.12.1926 рр., 52 арк.

187. Спр. 125. Протоколи засідань правління Всеукраїнської кооперативної спілки, президії Вінницького окрвиконкому, 13. 08.1927–30.07.1928 рр., 86 арк.

188. Спр. 144. Збори уповноважених та звітні доповіді про річну діяльність. Матеріали до річного звіту за 1925/26 рр. (тези до доповіді, відомості), 24.005.1927–7.06.1927рр., 37 арк.

189. Спр. 149. Циркуляри, інструкції Наркомату торгівлі СРСР, Української Центральної робітничої секції, протоколи наради Вінницького окружного торгового відділу і листування з Всеукраїнською кооперативною спілкою, окрторгвідділом, окружним виконкомом та іншими організаціями про порядок забезпечення дефіцитними товарами, 3.10.1928–29.06.1929 рр., 187 арк.

190. Спр. 150. Циркуляри Народного комісаріату фінансів СРСР, Всеукраїнської кооперативної спілки, Центральної робітничої секції, Вінницького окружного відділу ДПУ, 12.01.1928–26.09.1929 рр., 120 арк.

191. Спр. 158. Протоколи наради конвенцбюро заготовачів сільськогосподарських продуктів при Церобкопі, 16.07.1928–14.08.1928 рр., 210 арк.

192. Спр. 160. Кон'юнктурні огляди, відомості робітничої кооперації на Україні

і кон'юктурний огляд за 9 місяців по Вінницькому округу, 15.10.1928–30.09.1929 рр., 84 арк.

Ф. Р-779. Подільська губерньська спілка споживчих товариств (губспілка). 1920–1925 рр.

оп. 1.

193. Спр. 83. Протоколи засідань правління губспілки, 3.02.1921–11.12.1921 рр., 88 арк.

194. Спр. 94. Листування з Всеукраїнською спілкою споживчих товариств з питання забезпечення, 27.03.1921–11.08.1925 рр., 97 арк.

оп. 2.

195. Спр. 51. Подільська губерньська спілка споживчих товариств. Протоколи першого кооперативного з'їзду уповноважених губерньської районної спілки і відділень. Доповідь по роботу губспілки, 1.08.1921–20.11.1922 рр., 87 арк.

оп. 6.

196. Спр. 2. Декрет РНК УСРР про контроль над кооперативними організаціями, наказ Наркомату продовольства про норми харчування населення промислових центрів, 22.12.1920–14.12.1921 рр., 82 арк.

Ф. Р-3508. Жмеринська контора Вінницької райспоживспілки, м. Жмеринка Жмеринського району Вінницької округи Подільської губернії. 1921–1924 рр.

оп. 1.

197. Спр. 21. Постанова РНК УСРР Української економнаради, обіжники губерньської ради, губспілки, інструкція НКВС УСРР, накази повітового продовольчого комітету і губвиконкому, 20.10.1922–21.06.1922 рр., 78 арк.

198. Спр. 32. Обіжники Всеукраїнської кооперативної спілки, губфінвідділу, Вінницького споживчого товариства, оборотні відомості, рахунки, баланси, фінзвіти Жмеринської контори; протокол наради технічної колегії, 20.01.1923–24.01.1924 рр., 493 арк.

Ф. 3509. Липовецьке районне відділення Київської губернської спілки споживчих товариств, с. Липівці Липовецького повіту Київської губернії. 1921–1923 рр.

оп. 1.

199. Спр. 6. Протоколи засідання комісії Липовецького відділення Київської губспілки, засідання правління райспоживтовариств, наради представників ЄСТ та ін., 11.01.1922–12.10.1922 рр., 100 арк.

Ф. 3540. Ямпільський робітничо-селянський кооператив, м. Ямпіль Могилівського району Могилів-Подільської округи. 1926–1928 рр.

оп. 1.

200. Спр. 3. Циркуляри, інструкції Могилів-Подільського районного споживчого товариства про кредитування, заготівлю зерна, торгівлю 1.10.1926–1.10.1927 рр., 92 арк.

201. Спр. 4. Ямпільський робітничо-селянський кооператив. Постанови Ямпіль-Подільського окрвиконкому, протоколи засідання Ямпільського робітничого кооперативу, 6.12.1926–9.08.1927 рр., 231 арк.

202. Спр. 5. Постанови, циркуляри, протоколи засідань Наркомату торгівлі УСРР, Могилів-Подільського окрвиконкому, райспоживспілки про хлібзаготівлю, 5.07. 1927–17.07.1928 рр., 102 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. П-1. Катеринославський губернський комітет компартії (більшовиків) України (Катеринославський губком КП(б)У). 1920–1925 рр.

оп. 1.

203. Спр. 594. Копії протоколів засідань бюро губкому КП(б)У, 2.01.1922–25.12. 1922 рр., 185 арк.

204. Спр. 958. Протоколи засідань бюро губміжкооперативної фракції і комісії щодо визначення потужності кооперативної організації. Акт ревізії Катеринославської спілки споживчих товариств, 7.06.1922–6.09.1923 рр., 104 арк.

205. Спр. 1472. Копії протоколів засідань бюро і звіти Катеринославської міжкооператфракції, 20.01.1923–5.05.1924 рр., 105 арк.

206. Спр. 1473. Копії протоколів засідань комфракції губковиконкому, 22.03.1923–4.05.1924 рр., 159 арк.

207. Спр. 1874. Матеріали (протоколи засідань комфракцій, звіти і доповіді) райспоживспілки, сільгоспкооперації, Церобкоопу і транспортного споживчого товариства, 1.05.1924–1.01.1925 рр., 235 арк.

208. Спр. 1990. Звіт губкому КП(б)У про роботу, 24.11.1925–24.11.1925 рр., 137 арк.

209. Спр. 2052. Матеріали до звіту губкому КП(б)У (промисловість, сільське господарство, кооперація, партробота). Календарні плани роботи райкомів КП(б)У і профспілок. Списки селян, висунутих на радянську керівну роботу, 20.06.1925–25.11.1925 рр., 51 арк.

210. Спр. 2112. Протоколи засідання кооператнаради Олександрійського окружкому КП(б)У. Протокол наради щодо проведення кооперативних курсів, 21.04.1925–13.05.1925рр., 23 арк.

211. Спр. 2185. Протоколи засідань комфракції Церобкоопу і райспоживспілки. Звіти, дані про роботу Катеринославського Церобкоопу і райспоживспілки, 5.06.1925–24.11.1925 рр., 74 арк.

Ф. П-7. Катеринославський (з 1926 р. Дніпропетровський) окружком КП(б)У. 1923–1930 рр.

оп. 1.

212. Спр. 619. Листування окружкому КП(б)У з уповнаркомвнуторгом із питань торгівлі, 2.02.1926–29.12.1926 рр., 31 арк.

213. Спр. 715. Протоколи засідань комфракції правління транспортного споживчого товариства (ТСТ) Катеринославської залізниці, комфракції правління Катеринославського ЦРК. Протоколи засідань фракції правління райспоживспілки, 16.01.1926–29.01.1927 рр., 369 арк.

214. Спр. 871. Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 березня 1928 р. «Про перші підсумки заготівельної кампанії і подальші завдання партії». Виписки з

протоколів Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі. Директиви окружному КП(б)У про хлібозаготівлі і дані про хід хлібозаготівель, 19.11.1927–19.12.1928 рр., 234 арк.

215. Спр. 991. Протоколи осередку КП(б)У при ЦРК (Центральному робітничому кооперативі м. Дніпропетровська), 24.10.1927–19.03.1928 рр., 109 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-111. Київський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком). 1919–1925 рр.

оп. 1.

216. Спр. 379. Положення та інструкції про роботу й функції губернської комісії щодо розподілу продуктів. Накази губпродкому та протоколи засідань президії губвиконкому та губекономнаради, 15.12.1922 –27.04.1923 рр., 249 арк.

Ф. Р-128. Макарівський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (райвиконком). 1922–1930 рр.

оп. 1.

217. Спр. 50. Інструкції окружного статистичного бюро. Звіт про роботу районного статистичного бюро. Відомості про базарні та ярмаркові ціни, хлібні запаси. Акт статистичного обстеження торговельних установ та анкети сільських статистиків, 4.01.1924–30.10.1924 рр., 411 арк.

Ф. Р-708. Київська гуфпрофрада. 1920–1925 рр.

оп. 1.

218. Спр. 600. Протоколи засідань правління Київської ради робітничих і селянських товариств споживачів, 16.01.1924–16.08.1924 рр., 226 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. П-3. Одеський губком КП (б)У. 1920–1925 рр.

оп. 1.

219. Спр. 247. Телеграми, листування Одеського губкому КП(б)У з радянськими, господарськими організаціями про скликання партконференції,

внутріпартійні питання, продрозверстку, товарообмін. Протокол Покровського повітового з'їзду комнезамів (КНС), 2.01.1921–17.11.1921 рр., 194 арк.

220. Спр. 374. Протокол та резолюції 2-го пленуму губкому КП(б)У, 5.02.1922–26.04.1922 рр., 108 арк.

221. Спр. 687. Протоколи бюро міжкооперативної фракції, 26.01.1923–8.12.1923 рр., арк.

222. Спр.706. Огляди про діяльність Одеського губвиконкому та його відділів, січень 1923–грудень 1923 рр., 165 арк.

223. Спр. 926. Протоколи кооператнаради при оргінструкторському відділі Одеського губкому КП(б)У (том 2), 14.06.1924–6.10.1924 рр., 153 арк.

224. Спр. 928. Матеріали до протоколів кооператнаради Одеського губкому КП(б)У (друга частина), 23.08.1924–12.12.1924 рр., 202 арк.

225. Спр. 1263. Протоколи бюро Одеського губкому КП(б)У, 7.01.1925–31.10.1925 рр., 193 арк.

226. Спр. 1492. Акт обстеження Одеського Центрального робітничого кооперативу (Церобкоопу), жовтень 1925–жовтень 1925 рр., 114 арк.

Ф. Р-99. Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1920–1922 рр.

оп. 1.

227. Спр. 22. Протоколи засідань президії Одеського губвиконкому, грудень 1921–23.01.1923 рр., 150 арк.

228. Спр. 123. Протоколи засідань президії Одеського губвиконкому, звіти і доповіді про діяльність відділів губвиконкому і зведені дані про хід землеупорядних робіт, січень 1924–грудень 1924 рр., 143 арк.

229. Спр. 180. Протоколи засідань президії Одеського губвиконкому, квітень 1925–червень 1925 рр., 106 арк.

Ф. Р-525. Одеський губвідділ внутрішньої торгівлі. 1924–1925 рр.

оп. 1.

230. Спр. 16. Фінансовий план на III квартал 1924–1925 рр. Одеського відділення Укрдержбуду, списки державних і кооперативних закладів м. Одеси, листування з фінансових питань та ін., 2.01.1924–23.05.1925 рр., 500 арк.

231. Спр. 45. Квартальні фінансові плани і зведені баланси Одеської спілки кооперативних товариств, довідки про заготівлю сировини Тираспольською конторою райспілки та ін., 26.01.1925–30.06.1925 рр., 58 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. П-7. Іспарт Полтавського окружного комітету КП(б)У. 1919–1930 рр.

оп. 1.

232. Спр. 73. Копії документів центральних архівів про діяльність партійних організацій Полтавщини у відбудовчий період, 6.01.1924–грудень 1924 рр., 178 арк.

233. Спр. 74. Копії документів центральних органів про діяльність парторганізацій Полтавщини у відбудовчий період, 9.02.1924–14.08.1924 рр., 201 арк.

Ф. П-12. Полтавський міський комітет Компартії України. 1922–1925рр, 1929–1939 рр.

оп. 1.

234. Спр. 1. Протоколи засідань бюро міськпаркома, 1.11.1922–2.12.1922 рр., 19 арк.

Ф. П-54. Пирятинський райком компартії України 1926–1962 рр. 1926–1962 рр.

оп. 1.

235. Спр. 8. Протоколи засідань бюро Пирятинського райкому партії, 16.01.1927–24.10.1927 рр., 184 арк.

Ф. Р-363. Полтавський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком), м. Полтава, Полтавська округа. 1924–1926 рр.

оп. 1.

236. Спр. 327. Річні звіти про діяльність окрвиконкому, судово-слідчих органів, кустарно-промислових артілей та інших установ Полтавської округи за 1923–1924 рр., 1.10.1923–1.03.1925 рр., 250 арк.

237. Спр. 400. Протоколи засідань президії Опішнянського райвиконкому за січень-грудень 1925 року (копії). Акти обстеження сільських рад району, 2.07.1924–14.01.1926 рр., 310 арк.

Ф. Р-978. Інспектура внутрішньої торгівлі Полтавського окрвиконкому, червень 1925–вересень 1926 рр. Полтавське управління уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої і внутрішньої торгівлі при окрвиконкомі, м. Полтава, Полтавська округа. Травень–червень 1928 рр.
оп. 1.

238. Спр. 12. Листування з Народним комісаріатом торгівлі УСРР, місцевими та районними торговельними організаціями і іншими установами про заготівлю і реалізацію продуктів широкого вжитку та з інших питань, 4.01.1926–27.12.1927 рр., 237 арк.

239. Спр. 13. Листування з місцевими та іногородніми торговельними організаціями про заготівлю та реалізацію промкрану, 4.01.1927–29.12.1927 рр., 133 арк.

240. Спр. 14. Листування з центральними, місцевими та районними організаціями про діяльність хлібного ринку, 11.01.1927–31.12.1927 рр., 460 арк.

241. Спр. 19. Обіжні розпорядження Народного комісаріату торгівлі СРСР і УСРР про передачу кустарної мануфактури приватникам у разі відмови від неї сільської та робітничої кооперації, регулювання відправки залізницею хлібних вантажів, купівлю імпортованих товарів, боротьбу зі спекуляцією на хлібному ринку та з інших питань. Списки засуджених по Полтавському окрторгвідділу 2.01.1928–1.12.1928 рр. – 163 арк.

242. Спр. 22. Листування з Полтавським окрвідділом ДПУ, окрпрокуратурою та іншими установами про реєстрацію патентів на торговельні підприємства, засореність апарату окремих адміністративно-господарських установ

соціально- ворожим елементом, боротьбу зі спекуляцією на хлібному ринку та з інших питань, 3.01.1928–29.09.1928 рр., 154 арк.

Ф. Р-1503. Полтавський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком). 1920–1925 рр.

оп. 1.

243. Спр. 10. Протоколи №№ 1–4 пленарних засідань 5-го Полтавського з'їзду рад за грудень 1922 р. і засідань президії Полтавського губвиконкому №№ 1–49 за грудень 1921–грудень 1922 рр. (копії), 7.12.1921–29.12.1922 рр., 193 арк.

244. Спр. 104. Листування з торговельними організаціями про охорону млинів, закріплення приміщень, відпуск товарів та з інших питань, 3.02.1922–27.12.1922 рр., 202 арк.

245. Спр. 224. Доповіді про діяльність губвиконкому за 1923 рік, січень 1923–30.12. 1923 рр., 430 арк.

246. Спр. 335. Квартальні звіти про діяльність трестів, радгоспів, банків, кооперативних і кредитних товариств і спілок Полтавської губернії за жовтень 1924 р., 3.01.1924–22.12.1924 рр., 191 арк.

247. Спр. 337. Квартальні плани і звіт про роботу, протоколи засідань президії окрвиконкому і відомості про особовий склад окружної і районних ревізійних комісій по Полтавській окрузі, 4.01.1924–24. 07.1924 рр., 295 арк.

Ф. Р-2068. Лубенський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Лубни. 1923–1930 рр.

оп. 1.

248. Спр. 213. Протоколи пленуму і засідань президії Хорольського райвиконкому з 1.1. по 25.12.1925рр., 5.01.1925–15.03.1926 рр., 287 арк.

Ф. Р-2178. Уповноважений губернської комісії внутрішньої торгівлі по Лубенській окрузі. Торговий відділ Лубенського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Лубни. 11.07. 1924–1930 рр.

оп. 1.

249. Спр. 1. Обіжники і розпорядження Народного комісаріату внутрішньої

торгівлі УСРР про порядок таємного листування із хлібозаготівельниками, відомості про хід хлібних заготівель по Україні, листування з хлібозаготівельниками, установами і підприємствами м. Лубен про хлібозаготівлю та з інших питань, 25.08.1925–27.04.1926 рр., 378 арк.

250. Спр. 3. Обіжники і розпорядження Народного комісаріату внутрішньої торгівлі УСРР про організацію борошномельної промисловості, скасування економрегулювання на велику швидкість, розторгнення умов з приватними особами на заорендовані ними державні і кооперативні млини та з інших питань. Протоколи засідань комісії Наркомторгу УСРР про стан сільськогосподарського машинопостачання, 10.03.1926–28.06.1926 рр., 78 арк.

251. Спр. 4. Обіжники Народного комісаріату торгівлі УСРР про заходи в справі обмеження участі щодо використання олійного насіння приватно-кустарною та орендною олійною промисловістю, зниження заготівельних цін на худобу, посилення хлібозаготівельної кампанії та боротьбу із спекуляцією на хлібному ринку, 7.07.1928–28.12.1928 рр., 161 арк.

252. Спр. 5. Розпорядження Народного комісаріату торгівлі УСРР про угоди на імпорتنі товари, заходи щодо посилення хлібозаготівель і листування з райвиконкомами Лубенської округи, торговельними організаціями і установами м. Лубен, про боротьбу із зловживаннями у справі хлібозаготівель, боротьбу із спекуляцією борошном, плани скерованих заготівель та з інших питань, 4.05.1928–28.12.1928 рр., 98 арк.

253. Спр. 9. Копії протоколів засідань Центральної наради сприяння експорту, 6.02.1928–17.12.1928 рр., 35 арк.

Ф. Р-3872. Відділ управління Полтавського губерньського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Полтава. 1920–1924 рр.

оп. 1.

254. Спр. 791. Річні звіти про діяльність Красноградського, Прилуцького, Кременчуцького, Роменського і Золотоніського повітів та окружних виконавчих комітетів з 1 жовтня 1922 по 1 жовтня 1923 рр., 1.10.1922–

22.10.1923 рр., 124 арк.

Ф. П-9032. Полтавський губком КП(б)У. 1919–1925 рр.

оп. 1.

255. Спр. 17. Протоколи VI губернської партійної конференції, 29.11.1921–4.12.1921 рр., 14 арк.

256. Спр. 22. Протоколи засідань президії і бюро губкому КП(б)У (оригінали), 3.01.1921–29.12.1921 рр., 132 арк.

257. Спр. 40. Протоколи пленумів, губернських партійних нарад, засідань відповідальних працівників, тези доповідей, резолюції та інші матеріали, 6.01.1922–28.12.1922 рр., 106 арк.

258. Спр. 126. Протоколи засідань бюро губкому КП(б)У і матеріали до них, 10.04.1925–15.06.1925 рр., 133 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. П-1. Харківський губернський комітет комуністичної партії (більшовиків) України. 1919–1925 рр.

оп. 1.

259. Спр. 93. Копії листів губпартшколи в губрадзабезпечення, губвиконком та інші радянські організації про надання матеріальної допомоги комуністам та їх сім'ям. Листування з особливим відділом Південно-Західного фронту про видачу продуктів, 1.06.1920–30.07.1921 рр., 309 арк.

260. Спр. 370. Протоколи бюро Харківського губпарткому, 1.01.1921–2.12.1921 рр., 123 арк.

261. Спр. 530. Резолюції III губернського продз'їзду, протоколи засідань комісії щодо поліпшення побуту робітників, надання допомоги Донбасу, організації їдальні для членів сімей загиблих комуністів. Звіт про роботу Вукопспілки, 28.02.1921–27.12.1921 рр., 73 арк.

262. Спр. 649. Довідкові листи інформаційно-видавничого відділу Харківського продовольчого відділу про забезпечення робітників та з інших питань. Інформаційна довідка відділу забезпечення Харківської губспілки і відомість

про рух зерна на млинах, 20.01.1921–30.08.1921 рр., 62 арк.

263. Спр. 837. Протоколи засідань президії губкому КП(б)У, 4.01.1923–26.07.1923 рр., 71 арк.

264. Спр. 937. Політичні доповіді про стан в Ізюмській окрузі, березень 1923–грудень 1923 рр., 67 арк.

265. Спр. 952. Політичні доповіді Куп'янського окружкому про стан на місцях, березень 1923–грудень 1923 рр., 35 арк.

266. Спр. 1113. Протокол X окружної Ізюмської партконференції. Протоколи загальних зборів комуністів Ізюмського окружкому. Протоколи кооператнаради, засідання колегії оргінстра і агітпропа, 2.01.1924–20.05.1924 рр., 121 арк.

267. Спр. 1175. Протоколи, резолюції і матеріали Харківського губкому КП(б)У для райкомів партії, фінансової, сільської і кооперативної комісії щодо питання хлібозаготівель, 14.01.1925–29.10.1925 рр., 87 арк.

268. Спр. 1194. Політдовіді Куп'янського окрпарткому про стан в окрузі. Виписки з протоколів засідань пленуму і бюро окрпарткому. Статистичні бюлетені про роботу комосередків. Протокол засідання кооперативної комісії, січень 1925–3.08.1925 рр., 40 арк.

Ф. Р-89. Валківський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Валки Харківської губернії. 1919–1923 рр.

оп. 1.

269. Спр. 437. Звіти про діяльність Валківського районного відділення спілки робітничо-селянських споживчих товариств, 1.11.1921–7.06.1922 рр., 21 арк.

270. Спр. 567. Листування повітового єдиного споживчого товариства з повітовою економічною радою з питань розвитку кооперативної торгівлі, відновлення млинів та ін., 21.09.1922–10.10.1922 рр., 5 арк.

Ф. Р-90. Зміївський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (повітвиконком), м. Зміїв Харківської губернії. 1919–1923 рр.

оп. 1.

271. Спр. 93. Листування Зміївського повітвиконкому із спілкою споживчих товариств, 15.01.1921–7.12.1921 рр., 40 арк.

Ф. Р-1007. Харківський губернський відділ профспілки працівників харчової і смакової промисловості (Харчосмак), м. Харків. 1920–1925 рр.

оп. 1.

272. Спр. 54. Листування з 4-ї хлібопекарнею Харківського споживчого товариства. Протоколи засідань місцевого комітету та загальних зборів робітників і службовців пекарні, 1922 р., 46 арк.

Ф. Р-1639. Ізюмський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Ізюм, Харківська губернія. 1922/23–1929/1930 рр.

оп. 1.

273. Спр. 34. Місячні звіти та доповіді про діяльність Ізюмського окрвиконкому і його відділів, 10.02.1921–31.07.1921 рр., 323 арк.

Ф. Р-2762. Балаклійський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, с. Балаклія, Харківська губернія. 1923–1934 рр.

оп. 1.

274. Спр. 4. Листування із сільськими радами про надання допомоги погорільцям, видачу лісоматеріалів населенню, державне страхування майна. Заяви про зарахування на роботу і звільнення, списки направлених на сільськогосподарську виставку в Москву, 22.06.1923–14.01.1924 рр., 446 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. П-10. Партійний архів Чернігівського обкому Компартії України. Чернігівський окружний комітет КП(б)У. 1923–1930 рр.

оп. 1.

275. Спр. 69. Звіти про роботу Чернігівського окружного комітету КП(б)У, березень 1924–лютий 1925 рр., 105 арк.

276. Спр. 170. Протоколи кооперативних нарад при окрпарткомі КП(б)У,

інструкторської колегії Чернігівської райспілки. Дані про стан райспілок Чернігівщини, акти їх обстежень. Торговий план округи. Листування з окружними і районними організаціями про роботу кооперативів, 2.01.1925–30.12.1925 рр., 159 арк.

277. Спр. 171. Протоколи районних і сільських зборів кооперативів, 16.01.1925–9.12. 1925 рр., 86 арк.

278. Спр. 172. Звіти про роботу і акти обстежень кооперативних товариств, січень, 1925–21.11.1925 рр., 85 арк.

Ф. Р-15. Чернігівський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком), м. Чернігів. 1918–1925 рр.

оп. 1.

279. Спр. 119. Наказ Чернігівського губвиконкому і протоколи засідань комісії допомоги Донбасу (копії), 7.01.1921–24.01.1921 рр., 6 арк.

280. Спр. 124. Циркуляр Уповнаркомфіну про правила видачі кредиту кооперативним організаціям, організацію бюро Всеукраїнського Центрального робітничого кооперативного комітету (бюро Церобкоопу). Виписка з протоколу засідання правління губспілки. Листування з Чернігівським і Городнянським єдиними споживчими товариствами про реєстрацію статутів кооперативних організацій та ін., 25.01.1921–2.12.1921 рр., 160 арк.

Ф Р-18. Виконавчий комітет Городнянської повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (повітвиконком), м. Городня, Чернігівська губернія. 1919–1923 рр.

оп. 1.

281. Спр. 183. Доповіді і звіти про діяльність Городнянської заготконтори і податкового відділу повітового продовольчого комітету, 4.01.1923–4.02. 1923 рр., 18 арк.

Ф. Р-20. Виконавчий комітет Остерської повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Остер, Чернігівська губернія. 1919–1924 рр.

оп. 1.

282. Спр. 134. Матеріали про проведення місяця допомоги Донбасу в Остерському повіті (протоколи, листування, телеграми і телефонограми), 10 січня 1921–7.03.1921 рр., 72 арк.

Ф. Р-1361. Чернігівський губернський робітничий кооперативний комітет (губробкооп), м. Чернігів. 1922–1923 рр.

оп. 1.

283. Спр. 36. Звіт про господарську діяльність Чернігівського губробкоопу по Ніжинському повіту, доповідь між Чернігівським губробкоопом і Вересоцьким сільським споживчим товариством про товарообмін, протокол наради уповноваженого Чернігівського губробкоопу з представниками Харківського споживчого товариства і листування з уповноваженими із господарських питань, 7.03.1922–31.05.1922 рр. – 81 арк.

Ф. Р-1367. Чернігівський Центральний робітничий кооператив (ЦРК). 1921–1935 рр.

оп. 1.

284. Спр. 15. Протоколи правління ЦРК. 17.10., 1924–26.09.1925 рр., 43 арк.

285. Спр. 110. Протоколи засідань президії Чернігівського ЦРК, 3.06.1926–11.10. 1927 рр., 99 арк.

286. Спр. 114. Протоколи засідань президії Чернігівського Центрального робітничого кооперативу, 10.12.1926–12.06. 1928 рр., 209 арк.

287. Спр. 115. Протокол III зборів уповноважених Чернігівського ЦРК 6–7 лютого 1926 р., 6.02.1926–1.10.1926 рр., 24 арк.

288. Спр. 150. Циркуляри Українського Центрального робітничого кооперативу, 1.10.1927–28.03.1928 рр., 247 арк.

289. Спр. 188. Циркуляри Всеукраїнської Центральної секції робітничої кооперації, 2.04.1928–29.06.1928 рр., 170 арк.

290. Спр. 221. Основні показники діяльності Чернігівського ЦРК, пояснювальна Записка до торгового плану на 1928 рік та ін., 9.11.1928 р., 8 арк.

Ф. Р-1583. Чернігівська губернська спілка споживчих товариств.

Правління Чернігівського єдиного робітничо-селянського споживчого товариства (ЧЄСТ). 1920–1925 рр.

оп. 2.

291. Спр. 3. Доповідна записка до губспілки про видачу кредиту для заготівель хліба і листування з губспілкою про роздрібний продаж населенню товарів, відпуск товарів, господарських питань, 14.12.1921–30.05.1922 рр., 14 арк.

292. Спр. 6. Положення про злиття Чернігівського губробкоопу і ЧЄСТ, протоколи і виписки з протоколів засідань президії губвиконкому, губекономнаради, правління ЧЄСТ і президії губробкоопу, 24.02.1922–22.05.1922 рр., 12 арк.

293. Спр. 7. Протоколи засідань правління ЧЄСТ, списки членів правління і співробітників ЧЄСТ, 1.01.1922–2.06.1922 рр., 133 арк.

Ф. П-8477. Чернігівський губернський комітет КП(б)У. 1918–1925 рр.

оп. 1.

294. Спр. 708. Звіти про діяльність Чернігівської губернської спілки кооперативних товариств, 21.04.1922–28.11.1922 рр., 62 арк.

295. Спр. 939. Протоколи засідань Чернігівської губернської кооператнаради, 23.12.1923–10.03.1924 рр., 17 арк.

296. Спр. 1218. Протоколи губернських кооператнарад і директивні вказівки губкому КП(б)У про кооперативну роботу, 1.05.1924–4.12.1924 рр., 63 арк.

оп. 3.

297. Спр. 158. Протоколи засідань бюро Чернігівського губернського комітету КП(б)У, 19.03.1923–27.12.1923 рр., 188 арк.

Российский государственный архив экономики

Ф. 484. Центральный союз потребительских обществ СССР (Центросоюз СССР), г. Москва. 1917–1991 гг.,

оп. 1.

298. Д. 242. Товарообменный фонд Центросоюза (эквиваленты, недельные и месячные сводки, таблицы, переписка с Вукопспилкой и рабочими кооперативами УССР). Статистика внешнего товарооборота конторы

Центросоюза в Данциге за период апрель 1921–декабрь 1922 гг., 28.05.1921–26.03.1922 гг., 391 л.

299. Д. 341. Товарообменные операции рабочих потребительских кооперативов РСФСР на Украине (переписка, договора, сводки, таблицы, отчеты и. т. д.), товарообменная деятельность бакинской рабочей делегации в Харькове, июнь 1921–17 марта 1922 гг., 287 л.

300. Д. 567. Договора Московского союза потребительских обществ (МССП) и рабочей кооперации Петрограда на заготовку Вукопспилкой мясных продуктов в феврале 1922 г. Сведения о заготовительных конторах Центросоюза РСФСР на Украине (записки, сводки, таблицы), февраль 1922 – март 1923 гг., 294 л.

Опубліковані видання

Збірники документів і матеріалів

301. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12–17 мая 1924 г. – Харьков : Типография ЦК КП (б)У «Коммунист», 1924. – 231 с.

302. Бюллетень 6-й губернской конференции Полтавской организации КП(б)У. – Полтава : 1-а раддрукарня «Більшовик Полтавщини», 1922. – Январь. – 38 с.

303. Закон України : 10 квітня 1992 р. «Про споживчу кооперацію». – К., 1992. – 15 с.

304. Закон України : 10 липня 2003 р. «Про кооперацію» // Голос України. – 2003. – 28 серпня. – С. 20–21.

305. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків : Вид-во НК юстиції УСРР, 1921–1928 рр.

306. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...) / 1898–1986 /. – Т. 2. – 1917–1922. – [9-е изд., доп. и испр.]. – М. : Политиздат, 1983. – 606 с.

307. КПСС в резолюциях... / 1898–1986 /. – Т. 3. – 1922–1925. – [9-е изд., доп. и испр.]. – М. : Политиздат, 1984. – 494 с.

308. КПСС в резолюциях... / 1896–1986 /. – Т. 4. – 1926–1929. – [9-е изд., доп. и

испр.]– М. : Политиздат, 1984. – 575 с.

309. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : В 2-х т. – Т. 1. – 1918–1941. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.

310. Отчет Полтавского губернского исполнительного комитета. 1922 г. – Полтава : Типо-лит. им. Октябрьской революции, 1923. – 334 с.

311. Сборник законов Союза Советских социалистических республик. – 1923. – № 2. – Ст. 31. – С. 35–36.

312. СЗ СССР. – 1926. – № 68. – Ст. 524.

313. Сборник указов РСФСР. – 1921. – № 53. – Ст. 323.

314. Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских социалистических республик. – Х. : Из-во НК юстиции УССР, 1921–1928 гг.

Тематичні збірники документів та матеріалів

315. Библиографический ежегодник по кооперации. Коммунистическая кооперативная литература 1917–1927. – М. : Коммунистическая Академия при ЦИК СССР, 1928. – 119 с.

316. Вопросы организации и практики потребительской кооперации (труды 2-го Всеукраинского инструкторского совещания). – Выпуск I.– Харьков : Вукопспилка, 1925.– 39 с.

317. Голод 1921–1923 років в Україні : Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / [Упоряд. : О. М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева : Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 1993. – 204 с.

318. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов : В. 4-х т. / Сост. : Малин В. Н., Коробов А.В. и др.– Т. 1. – 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1957. – 879 с.

319. Збірник статей та матеріалів по кооперативній пропаганді) за ред. проф. Л.Ф. Турчановича та П.І. Могили). – Одеса : Вид-во Одеського кабінету політосвіти, 1926. – 108 с.

320. Колективізація і голод на Україні (1929–1933 рр.) : Зб. Документів і матеріалів / Упорядники – Г. Михайличенко і Є. Шаталіна, відповід. ред. С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1992. – 734 с.
321. Об очередных задачах работы среди женского пролетариата и крестьянок : Резолюции и тезисы VI Всеукраинского совещания завженотделами (утверждены ЦК КП(б)У 26 декабря 1921 г.) // Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 13. – С. 24–26.
322. Партия о кооперации. Постановления и резолюции ВКП(б). – М. : Издание газеты « Кооперативная жизнь », 1928. – 332 с.
323. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сборник документов : В 5-ти т. /1917–1967/. – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.

Промови та виступи партійних і громадських діячів

324. Бухарин Н.И. Экономика переходного периода // Избранные произведения / Предисл., коммент. С. Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 81–215.
325. Бухарин Н. И «Новый курс» экономической политики // Избранные произведения / Предисл., коммент. С.Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 240–248;
326. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз // Избранные произведения / Предисл., коммент. С.Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 338–422.
327. Бухарин Н.И. Заметки экономиста (К началу нового хозяйственного года) // Избранные произведения / Предисл., коммент. С. Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 460–487.
328. Бухарин Н.И. Экономика советской страны / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – М. : Предисл., коммент. С.Л. Леонова / Н.И. Бухарин. – М. : Экономика, 1990. – С. 506–513.
329. Ветошкин М.К. Современное состояние и задачи потребительской

- кооперации / М.К. Ветошкин // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 13. – С. 1–6.
330. Владимиров М. Продовольчий податок та завдання кооперації / М. Владимиров // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 10 квітня.
331. Все на помощь детям: Обращение комиссии ВЦИК по улучшению жизни детей от 31 марта 1923 г. // В кн. : Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения : В 2-х т. – Т. 1 : 1897–1923. – Изд. 3-е. перераб. доп. / Ф.Э. Дзержинский. – М. : Политиздат, 1977. – С. 321.
332. Генкин А.Б. Итоги 8-й сессии Совета ВУКС / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. – С. 1–3.
333. Генкин А.Б. Кооперация и снижение цен / А.Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 17. – С. 3–9.
334. Генкин А. Перед новой хлебозаготовительной кампанией / А. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18–19. – С. 3–4.
335. Генкін О. Споживча кооперація / О. Генкін, О. Гречка. –Х. : Книгоспілка, 1927. – 82 с.
336. Дзержинский Ф.Э. Роль кооперации и ее взаимоотношения с государственной промышленностью / Ф.Э. Дзержинский // Избранные произведения : В 2-х т. – Т. 2 : 1924–1926. – М. : Политиздат, 1977. – С. 460–464.
337. Квиринг Э.И. Массовый рабочий контроль над торговлей / Э.И. Квиринг // Избранные речи и статьи / Э.И. Квиринг. – К. : Политиздат Украины, 1988. – С. 162–164.
338. Красин Л.Б. Монополия внешней торговли / Л.Б. Красин. – Х. : Пролетарий, 1926. – 40 с.
339. Куйбышев В.В. Ленин и кооперация. Доклад, сделанный на активе Московской организации РКП (большовиков) : Январь 1924 г. / В.В. Куйбышев // Избранные произведения: В 2-х т. – Т. 1: 1917–1928 гг.– М. : Политиздат, 1988. – С. 222–250.
340. Лежава А.М. Внутренняя торговля 1923 г. / А.И. Лежава. – М. : Изд-во библиотеки «Экономическая жизнь», 1924. – 32 с.

341. Ленін В.І. Постанова Політбюро ЦК РКП(б) у питанні про спробу Антанти почати торгові відносини з Росією через російську кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 40 : Грудень 1919–квітень 1920 рр. – С. 51.
342. Ленін В.І. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 50–64.
343. Ленін В.І. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. Заключне слово по доповіді про заміну розверстки натуральним податком 15 березня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 65–74.
344. Ленін В.І. Про споживчу і промислову кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 229–230.
345. Ленін В.І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43 : Березень-червень 1921 р. – С. 293–307.
346. Ленін В.І. Привітання з'їздові уповноважених Центроспілки від 16 липня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921 – березень 1922 рр. – С. 65–66.
347. Ленін В.І. VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 185–203.
348. Ленін В.І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921 – березень 1922 рр. – С. 211–219.
349. Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики.

Лист Д.І. Курському від 20 лютого 1922 р. / В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 380–384.

350. Ленин В.І. План доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції / В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44 : Червень 1921–березень 1922 рр. – С. 454–456.

351. Ленин В.І. Записка М. П. Горбунову і пропозиції в питанні про кооперацію від 18 березня 1922 р. В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 45 : Березень 1922 – березень 1923 рр. – С. 50.

352. Ленин В.І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 г. Політичний звіт Центрального комітету РКП(б) 27 березня / В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 45 : Березень 1922–березень 1923 рр. – С. 65–109.

353. Ленин В.І. Про кооперацію / В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1982. – Т. 45 : Березень 1922–березень 1923 рр. – С. 351–358.

354. Ленин В.І. Лист В.О. Тихомирову і доручення секретареві від 1 березня 1922 р. / В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1975. – Т. 54. : Листи : Листопад 1921–березень 1923 рр. – С. 195–196.

35. Ленин В.І. Лист Л.М. Хінчуку від 7 березня 1922 р. / В.И. Ленин // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1975. – Т. 54 : Листи : Листопад 1921–березень 1923 рр. – С. 202–203.

356. Маркс К. Гражданская война во Франции / Маркс К., Энгельс Ф. // Сочинения : В 50 т. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 17. – С. 317–370.

357. Рыков А.И. Очередные задачи торговой политики и практики. Речь на I Всероссийском съезде представителей биржевой торговли 11 января 1923 г. // Избранные произведения (Сост. Предис. А.В. Клименко, В.В. Радаев) : Редкол. : Л.И. Абалкин отв. ред. и др. / А.И. Рыков. – М. : Экономика, 1990. – С. 232–235.

358. Рыков А.И. Письма в деревню. Письмо второе «О кооперации» // Избранные произведения (Сост. предис. А.В. Клименко, В.В. Радаев) : Редкол.: Л.И. Абалкин. отв. ред. и др. / А.И. Рыков. – М. : Экономика, 1990. – С. 381–383.
359. Сталин И.В. Первые итоги заготовительной кампании и дальнейшие задачи партии : Ко всем организациям ВКП(б), 13 февраля 1928 г. // Сочинения : В 13 т. / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 11 : 1928 – март 1929. – С. 10–19.
360. Сталин И.В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК. Доклад на собрании актива Московской организации ВКП(б) 13 апреля 1928 г. // Сочинения : В 13 т. / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 11 : 1928–март 1929. – С. 27–64.
361. Сталин И.В. Об индустриализации и хлебной проблеме. Речь 9 июля 1928 г. на пленуме ЦК ВКП(б) // Сочинения : В 13 т. / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 11 : 1928–март 1929. – С. 157–187.
362. Сталин И.В. Группа Бухарина и правый уклон в нашей партии. Из выступления на объединенном заседании Политбюро ЦК и Президиума ЦКК ВКП(б) в конце января и в начале февраля 1929 г. // Сочинения : В 13 т. / И.В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 11 : 1928–март 1929. – С. 313–326.
363. Троцкий Л.Д. Моя жизнь : Опыт автобиографии / Л.Д. Троцкий. – М. : Панорама, 1991. – 624 с.
364. Хинчук Л.М. Частная торговля и кооперация в деле снабжения потребительскими товарами / Л.М. Хинчук // Экономическая жизнь. – 1924. – 18 мая.
365. Хинчук Л.М. Потребительская кооперация в условиях новой экономической политики / Л.М. Хинчук. – М. : Центросоюз, 1925. – 181 с.
366. Чернов М.А. Торговля УССР. К. X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М.А. Чернов. – Харьков : Пролетарий, 1927. – 79 с.
367. Чубарь В. О товарообороте и задачах кооперации / В.Чубарь // Экономическая жизнь. – 1925. – 16 мая.

368. Чубар В.Я. Про господарське будівництво. Перероблена стенограма на ІХ з'їзді КП(б)У 10 грудня 1925 р. // Вибрані статті і промови / В.Я. Чубар. – К. : Політвидав України, 1972. – С. 259.
369. Чубар В.Я. Промисловість в умовах непу. Доповідь на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У 11 грудня 1921 р. // Вибрані статті і промови / В.Я. Чубар. – К. : Політвидав України, 1972.– С. 94–108.
370. Шліхтер О.Г. XV з'їзд ВКП(б) та робота на селі // Вибрані твори / О.Г. Шліхтер. – К. : АН УРСР, 1959. – С. 371–410.
371. Шлихтер А.Г. Город и деревня в продовольственном вопросе. В кн. : Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти (сборник) / А.Г. Шлихтер.–М. : Наука, 1975. – С. 424–445.
372. Шлихтер А.Г. Из итогов 14 съезда ВКП(б). Корни вопроса о строительстве социализма / А.Г. Шлихтер // Экономические проблемы строительства фундамента социализма. – М. : Наука, 1982. – С.23–26.
373. Шлихтер А.Г. Кооперативно-показательные пункты как школа коммунизма : В кн. : Экономические проблемы строительства фундамента социализма / А.Г. Шлихтер. – М. : Наука, 1982.– С. 168–172.
374. Энгельс Ф. Августу Бебелю 20–23 января 1886 г. // Маркс К., Энгельс Ф. – Сочинения : В 50 т. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1964. –Т. 36 : Письма за апрель 1983 – декабрь 1984 гг. – С. 358–363.

Статистичні видання

375. Внешняя торговля Украины в 1921 г. / Внешняя торговля. Еженедельник Наркомвнешторга РСФСР. – 1922.– № 1. – С. 9 –11.
376. Внешняя торговля Украины (1921–1925 гг.) [Под ред. А.О. Золотарева, О.Л. Фридмана, И.М. Браславского]. – Харьков : Тип.-лит. ПУУВО им. Фрунзе, 1925. – 127 с.
377. Внутренняя торговля СССР и ее регулирование в 1924/25 г. Материалы к XIV съезду РКП(б). – М. : Наркомвнуторг СССР, 1925. – 226 с.
378. Всеукраїнська центральна спілка «Вукоопспілка». Доповідь ревізійної

- комісії IV зборам уповноважених про роботу Вукоопспілки за 1924–1925 рік. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 39 с.
379. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4–8 декабря 1922 года : Стенографический отчет. – Резолюции. – Харьков : Издание Вукоопспилки, 1922. – 200 с.
380. Десять років споживчої кооперації УСРР. 1920–1930. – Харків : Вукоопспілка, 1930. – 144 с.
381. Десять років існування Полтавської райспілки 1915–1925. З нагоди ювілею. – Полтава : Друкарня райспілки «Друкар», 1926. – 69 с.
382. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925/26–1929/30 рр. – Харків : Держвидав «Господарство України», 1931. – 124 с.
383. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923/24 г. – Харьков : Украинский экономист, 1925. – 256 с.
384. Київський Центральний робітничий кооператив «Соробкоп». Звіт за 1927/28 господарський рік. – К. : Друкарня Київ-друк, 1929. – 145 с.
385. Кооперация в СССР за 10 лет. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – 413 с.
386. Кооперация на Україні в 1925–26 році. – Харків : Третя друкарня імені Фрунзе. Укрголовліт, 1929. – 178 с.
387. Кооперация на Україні в 1926–27 році. – Харків : Друкарня імені Петровського. Окрліт, 1929. – 126 с.
388. Краткий обзор деятельности рабоче-крестьянского правительства Украины за 1925–26 год. – Харьков : ВУЦВК, 1927. – 87 с.
389. Краткий отчет Вукоопспилки за 1924–25 год. – Харьков : Вукоопспилка, 1926. – 56 с.
390. Краткий отчет Всеукраинского Центрального рабочего кооперативного комитета «Уцербкооп» за 1924–1925 операционный год. – Харьков : Харьковская школа печатного дела имени А.В. Бачинского. Укрглавлит, 1926. – 141 с.
391. Короткий звіт «Вукоопспілки». 1926–1927. – Харків : Вид-во Вукоопспілки, 1928. – 183 с.
392. Материалы ко второму собранию уполномоченных «Вукоопспилки».

- Выпуск 2-й. Отчет и план деятельности организационного отдела. Отчет общеоперативного отдела. – Х. : Вукоопспилка, 1922. – 82 с.
393. Отчет Одесской районной конторы Наркомвнешторга УССР. 1920-V-1922.– Одесса : Народный комиссариат внешней торговли, 1922.– 72 с.
394. Отчет о деятельности Всеукраинского союза «Вукопспилка» за время с 1 января по 1 октября 1924 г. (V отчетный год). – Харьков : Изд-во Вукоопспилки, 1925. – 106 с.
395. Отчет Полтавского губернского Исполнительного Комитета 1922 г. – Полтава : Типография Октябрьской революции, 1922. – 445 с.
396. Основные показатели деятельности потребкооперации за 1927/28, 1928/29, 1929/30 гг. Особый квартал 1931 г.– М. : Центросоюз, 1930. – 40 с.
397. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, Книгоспілка, 1927. – № 113. – Том. IV. Вип. 1. Серія XII. – 39 с.
398. Потребительская кооперация за 10 лет советской власти. Юбилейный сборник. – М. : Центросоюз, 1927. – 272 с.
399. Потребительская кооперация на Украине за пять лет. 1918–1922. – Харьков : Издание Вукоопспилки, 1923. – 209 с.
400. Потребительская кооперация СССР – основные показатели. – М. : Издание Центросоюза, 1929. – С. 317 с.
401. Промышленность Украины в 1921 году. Из отчета Украинского Экономического Совета «Народное хозяйство в 1921 году». – Харьков : Украинский совет народного хозяйства, 1922. – 200 с.
402. Рабочая кооперация в цифрах. Статистический сборник. 1924/25–1926/27 хоз. гг. – М. : Изд-во Центросоюза, 1928. – 136 с.
403. Рабочая кооперация Украины за 1923 год. – Харьков : Изд-ние Вукопспилки, 1924. – 67 с.

404. Всесоюзное совещание по общественному питанию. Речи и доклады на Первом всесоюзном совещании по общественному питанию (февраль 1927 года). – М. : Нарпит СССР, 1927. – 90 с.
405. Рух цін на Україні в 1922 р. // Статистика України. Серія XII. Статистика торгівлі. – Вип. 1. – Т. 1. – Харків : Держкомстат України, 1924. – 311 с.
406. Состояние питания городского населения СССР в 1925/26 хозяйственном году. – М. : Центральное статистическое управление СССР, 1927. – 95 с.
407. Состояние товарооборота на Украине (материалы к докладу Наркомторга УССР на 3-й сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета (ВУЦИК). – Харьков : Книгоспилка, 1926. – 32 с.
408. Споживча кооперація України. Основні показчики. 1926–1927. – Х. : Вукопспілка, 1928. – 27 с.
409. Споживча кооперація України. Основні показчики. 1927–1928 . – Х. : Вукопспілка, 1928. – 164 с.

Методично-довідкові посібники

410. Александров А.А. Хлебозаготовки потребительской коперации Украины в 1923–24 гг. / А.А. Александров. – Харьков : Издание Вукопспилки, 1924. – 43 с.
411. Вопросы лесного рынка. – М. : Изд-во Совета труда и обороны СССР, 1926. – 142 с.
412. Вопросы организации и практики потребительской кооперации (труды 2-го Всеукраинского инструкторского совещания). – Выпуск I.– Харьков : Вукопспилка, 1925. – 39 с.
413. Генеральные договоры во взаимоотношениях государственной промышленности и потребкооперации. – М. : Центросоюз, 1928. – 176 с.
414. Капітановський Н. Контрактація / Н. Капітановський. – Харків : Державне видавництво України, 1929. – 62 с.
415. Нефтяной синдикат СССР «Нефтесиндикат». Товарный отчет за 1924/25 операц. год. – М. : Московский рабочий, 1926. – 327 с.

416. Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва / К. Панченко. – Х. : Всеукраїнський кооперативно-видавничий торговельний союз, 1924. – 61 с.
417. Перетц Я. Організація і практика споживчої кооперації / Я. Перетц. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 196 с.
418. Руководство по организации заготовок и сбыту сельскохозяйственного сырья и продуктов. – Харьков : Народный комиссариат торговли, 1928. – 608 с.
419. Экспортные ресурсы Украины. – Харьков : Биб-ка «Внешняя торговля Украины», 1923. – 244 с.
420. Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 25–26 гг. Материалы к докладу Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР. – Харьков : Управление Уполномоченного НКВТ СССР при СНК УССР, 1925. – 23 с.

Мемуари

421. Лежава А.М. Воспоминания. Выступления. Письма / А.М. Лежава.– М. : Политиздат, 1990. – 269 с.
422. Днепровский С. Кооператоры / С. Днепровский. – М. : Экономика, 1969.– 383 с.

Періодичні видання : часописи

423. А.Г. К вопросу о промышленной деятельности кооперации / Г.А. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 11–12. – С. 5–8.
424. Александров А. Райсоюзы и заготовка сельхозпродуктов / А. Александров // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 13. – С. 17–19.
425. Ан-вич В. Як побороти міщечництво на місцях / В. Ан-вич // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11.– С. 10–11.
426. Андреев В.Н. Итоги заготовки кооперацией лекарственных растений / А.Н. Андреев // Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1921. – 16 ноября.
427. Байч. Робота Житомирського ЦРК за 1927–1928 рр. / Байч // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 1–2. – С. 80–83.

428. Брон А. Як оцінювати діяльність робітничої кооперації 1927–1928 рр. / А. Брон // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 14. – С. 61–61.
429. Бюллетень Киевского губернского рабочего кооперативного комитета (губрабкоопа). – 1921. – № 6. – С. 15–16.
430. Б.Я. В отделах ВУКС. Сельскохозяйственный отдел / Я.Б. // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 13–14. – С. 9–10.
431. Василюк. Из матеріалів про роботу харчування / Василюк // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 23. – С. 51–53.
432. В Вукопспилке. Заседание правления 10 января 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 3. – С. 2–3.
433. Векслерчик С. Текущие вопросы кооперативной промышленности и промышленного строительства / С. Векслерчик // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 8. – С. 29–30.
434. Венгер А. XIV Сесія Вукопспілки про хлібозаготовчу роботу споживкооперації / А. Венгер // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 4. – С. 12–15.
435. В отделах и филиях ВУКС. Сельскохозяйственный отдел // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 12. – С. 4–6.
436. В порядке планового задания // Известия ЦК КП/б/У. – 1923. – № 3–4. – С. 1–5.
437. Воронин. Денежная реформа и хлебозаготовки / Воронин // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 11–12. – С. 8–9.
438. Ган Н. Товарная интервенция в Донбассе / Н. Ган // Донецкий кооператор. – 1924. – № 9. – С. 9–10.
439. Гончарко М. Промпредприятия райсоюзов в 1924 году / М. Гончарко // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 27. – С. 7–11.
440. Горн М. Консервная промышленность Украины / М. Горн // Хозяйство Украины. – 1928. – № 8–9. – С. 148–149.
441. Гринберг Эм. Хлебозаготовки потребкооперации / Эм. Гринберг // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 19. – С. 17–21.

442. Грінберг Е. Посилення експорту продуктів сільського господарства / Е. Грінберг // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 53–56.
443. Гуревич С. Жінка на кооперативній роботі в Харківському ЦРК / С. Гуревич // Кооперативне будівництво. – 1928. – №4. – С. 67–68.
444. Д. Зовнішня торгівля кооперації / Д. // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922. – 13 марта.
445. Два роки закордонної діяльності ВУКС // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1925. – № 1–2. – С. 20–25.
446. Деятельность ВУКС за октябрь-декабрь 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 6. – С. 3–17.
447. Деятельность Донецкой губернской парторганизации за 1922 год // Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 15–16. – С. 45.
448. Дулин Н. Задачи экспорта и роль кооперации / Н. Дулин // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 22. – С. 25–28.
449. Дулін Н. Полтавський м'ясокомбінат / Н. Дулін // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 58–61.
450. И.Л. Общественное питание – освобождение женщины от домашнего рабства / Л.И. // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. – С. 48–49.
451. Инструкция «О порядке сдачи в аренду государственных предприятий» // Хозяйство Украины. – 1923. – № 3. – С. 6–7.
452. Каненгисер М. Достижения и перспективы рационализации товаропроводящего аппарата на Украине / М. Каненгисер // Советская торговля. – 1927. – № 48. – С. 11–13.
453. Кельмансон А. Надо избежать ошибок / А. Кельмансон // Кооперативный бюллетень. – 1924. – № 10. – С. 2–4.
454. К итогам II Всеукраинского совещания потребкооперации // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 22–23. – С. 2–6.
455. Ковалевский Н. Недочеты низовой кооперации / Н. Ковалевский // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 27. – С. 6–7.

456. Коваль В.Д. Жирова и жироперерабатывающая промышленность СССР и УССР в частности / В.Д. Коваль // Хозяйство Украины. – 1926. – № 1. – С. 106–112.
457. Коздо П. Состояние и перспективы кооперативного хлебопечения / П. Коздо // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 36. – С. 18–20.
458. Колчинський Є. Кооптах, його робота та перспективи розвитку птахівничої справи / Є. Колчинський // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 72–76.
459. Кооперативна промисловість // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33–34.
460. Кооперативная хроника. Конкурс на лучшего продавца в Запорожском ЦРК // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 20. – С. 24.
461. Кооперативная хроника. Кооперация в борьбе с недородом // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 32. – С. 27.
462. Кооперативна хроніка. Про хід хлібозаготівлі в Україні // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 7–8. – С. 44–46.
463. Кооперативна хроніка. Экспорт часнику/ Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 26–27.
464. Кооперативне масло за кордон // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 19. – С. 60.
465. Кооперація на місцях. Заготівля овочів та фруктів // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11. – С. 30–31.
466. Коренков П. Хлебопечение рабочей кооперации Украины (Итоги за 1926–1927 гг.) / П. Коренков // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 31–33.
467. Кузьминський О. Экспорт абрикос / О. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 1–2. – С. 55–57.
468. Кузьминський О.М. За поліпшення другорядного експорту / О.М. Кузьминський // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 58–61.
469. Кудря Д. Механізація хлібопечення в новому 1926–27 році / Д. Кудря // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 34. – С. 31–34.
470. Л.И. Современные условия хлебоэкспорта и роль потребкооперации / И.Л. // Кооперативный бюллетень. – 1923. – № 30–31. – С. 16–18.

471. Лівотов П. Промислове оподаткування споживчої кооперації / П. Лівотов // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 55–61.
472. Лифшиц И.А. Итоги совещаний рабкоопов Украины по хлебопечению / И.А. Лифшиц // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 22–23. – С. 4–6.
473. Мартынов И.И. К снижению цен в потребкооперации / И.И. Мартынов // Союз потребителей. – 1924. – № 10. – С. 43–44.
474. М-ко Л. В отделах ВУКС. Экспортно-импортный отдел / Л. М-ко // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 7–8. – С. 9–16.
475. М'ясозаготовча робота споживкооперації на Україні // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 3. – С. 43–45.
476. На платформу економіки. Сторінки історії кооперації Харківщини // Кооператор Харківщини. – 2006. – № 3 (7). – С. 45–47.
477. Нуринов А. Ближайшие задачи в области регулирования рынка и кооперации / А. Нуринов // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 126–132.
478. Одесский союз кооперативных товариществ. Сельскохозяйственные заготовки // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 6. – С. 30–31.
479. Одинадцята надзвичайна сесія Ради Вукоопспілки // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 4. – С. 1–2.
480. Организация общественного питания на Украине // Союз потребителей. – 1921. – № 8–9. – С. 25.
481. П.К. Виробнича діяльність робітничої кооперації / П.К. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 25–26.
482. Первая конференция рабочей кооперации на Украине 23–25 июня 1922 года // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1922. – 19 июля.
483. Пивоваров Л. Вукопспилка в новой хлебной кампании / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 26–27. – С. 20–22.
484. Пивоваров Л. Об элеваторном хозяйстве потребительской кооперации на Украине / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 37. – С. 35–41.
485. Положение об отделе общественного питания // Союз потребителей. – 1921. – № 8–9. – С. 39.

486. Попов М. Вукопспілка в житті української кооперації / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 24–46.
487. Постановление УЭС о промышленной деятельности украинской кооперации и ее перспективах // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 36. – С. 9–10.
488. Предварительные итоги работы ВУКС на Крещенской ярмарке 19 января – 10 февраля 1923 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1923. – № 9–10. – С. 10–12.
489. Проблемы сельской торговли // Донецкий кооператор. – 1923. – № 6. – С. 9–111.
490. Про допомогу безпритульним дітям : Циркуляр Вукопспілки від 16 серпня 1923 р // Донецький кооператор. – 1929. – № 8–9. – С. 60–61.
491. Промисловість споживкооперації УСРР у 1928–1929 рр. Числові показники // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С. 33–34.
492. Пышнев В. К вопросу о перспективах развития маслобойной промышленности / В. Пышнев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 108–117.
493. Резолюції X сесії Ради Вукопспілки // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 31. – С. 3–17.
494. Резолюции торгового совещания рабкопов 20 июня–24 июня 1924 г. Резолюция «По докладу об участии рабкооперации в общественном питании, хлебопечении и мясоторговле // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 28–29. – С. 11–21.
495. Резолюції третьої сесії Ради Вукопспілки // Кооперативний бюлетень Вукопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 4–7.
496. Роль й завдання кооперації в хлібозаготівлях. Тези Вукопспілки для доповідачів на сільському кооперативному активі і на зборах пайовиків // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21. – С. 8–12.
497. Свищев Ф.И. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации / Ф. И. Свищев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 46–58.
498. Степанков Л. Партячейки и кооперация / Л. Степанков // Известия ЦК КП(б)У. – 1925. – № 6. – С. 34.

499. Тимошенко М. За кращу якість хліба, за наукову основу хлібовипікання / М. Тимошенко // Кооперативне будівництво. – 1928. – №24. – С. 23–24.
500. Третя сесія Ради ВУКС (травень 1923 р.) // Кооперативний бюлетень Вукопспілки. – 1923. – № 13–14. – С. 2–4.
501. Тринадцята сесія Вукопспілки. Перспективи господарської діяльності // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 11–12. – С. 43–46.
502. Українська економічна рада про робітничу кооперацію. Постачання м'ясними продуктами // Кооперативний бюлетень. – 1926. – № 12–13. – С. 6–9.
503. Український яечний експорт // Коопероване село. – 1927. – № 11–12. – С. 51–54.
504. Філіпович М. Споживкооперація України у хлібозаготівлях за час із 23–24 р. по 29–30 р. / М. Філіпович // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11–12. – С. 49–56.
505. Херсонский рабкоп // Бюллетень Вукопспілки. – 1924. – № 33–34. – С. 31.
506. Хозяйственная деятельность Вукопспілки за первое полугодие 1923–24 хозяйственного года // Бюллетень Вукопспілки. – 1924. – № 20. – С. 15–17.
507. Чак И. Постановка общественного питания. Киевский Соробкоп / И. Чак // Бюллетень Вукопспілки. – 1924. – № 20. – С. 24–25.
508. IV з'їзд уповноважених ВУКС. Про постачання промтоварами // Кооперативний бюлетень. – 1926. – № 12–13. – С. 2–6.
509. Юношев М. Місцеві джерела капітального будівництва / М. Юношев // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 9–10. – С. 50–52.
510. Яковлев А. Торговые и накладные расходы по хлебозаготовкам потребсистемы / А. Яковлев // Кооперативний бюлетень. – 1926. – № 24. – С. 14–16.
511. Якубенко І. Осіння заготовча кампанія городини у робітничій кооперації / І. Якубенко // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 2. – С. 9–11.
512. Ямпольский. Кооперация и общественное питание / Ямпольский // Кооперативний бюлетень. – 1926. – № 18–19. – С. 32–34.

Періодичні видання : газети

513. Бирбраер М. Кооперативную торговлю на кооперативные рельсы / М. Бирбраер // Правда. – 1923. – 11 ноября.
514. Быков А. Государство и кооперация на хлебном рынке / А. Быков / Правда. – 1923. – 6 января.
515. Боротьба за оздоровлення кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 28 жовтня.
516. Борьба за дешевый хлеб // Коммунист. – 1922. – 21 октября.
517. Бранденбургский Я. Коммунисты и кооперация / Я. Бранденбургский // Правда. – 1921. – 2 липня.
518. Бюллетень комитета Киевской контрактной ярмарки. – 1923. – 15 февраля – 1 апреля.
519. Відрядження комісії ВУКС до Чехословаччини // Вісті ВКЦВК. – 1921. – 26 жовтня.
520. В комиссии помощи голодающим // Коммунист. – 1921. – 30 июля.
521. Всеукраїнська торговельна нарада споживчої кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 9 липня.
522. В спилке. Работа по заготовке промсырья // Известия Полтавского губернского исполнительного комитета совета рабочих, селянских и красноармейских депутатов. – 1921. – 12 октября.
523. В Уцербкоопі // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 23 вересня.
524. В Харьковском ЦРК // Коммунист. – 1924. – 5 сентября.
525. Гай Т. Как работают наши кооперативы / Т. Гай // Пролетарий. – 1924. – 2 февраля.
526. Где моя выгода // Рабочая кооперация. Орган Екатеринославского губернского совета профессиональных союзов и Екатеринославского Центрального рабочего кооператива. – 1925. – 20 июня.
527. Гендоговори споживчої кооперації з трестами // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 15 листопада.
528. Грозный. Работа потребительских кооперативов / Грозный // Кочегарка. – 1925. – 22 октября.

529. Заготівля хліба ВУКС по договору з НКП // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 19 лютого.
530. Итоги и перспективы в развитии потребкооперации // Известия. – 1923. – 31 мая.
531. Кантор М. Кооперация и госпромышленность / М. Кантор // Правда. – 1923. – 17 июля.
532. Капитановский Н. Рабоче-городская кооперация на Украине / Н. Капитановский // Украинский экономист. Ежедневная газета Экономического совещания УССР. – 1923. – 22 сентября.
533. Кооператив «Красный химик» на правильном пути // Всесоюзная кочегарка. – 1924. – 6 января.
534. Кооперативная жизнь // Жизнь рабочего. Еженедельное приложение к газете «Пролетарий». – 1922. – 6 сентября.
535. Кооперация – голодающим // Кооперативный бюллетень. Издание Харьковского потребительского общества. – 1921. – 30 ноября.
536. Кооперация на місцях. Заготівля м'яса // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11. – С. 28.
537. Кооперация. Работа Вукопспилки за границей // Коммунист. – 1922. – 13 января.
538. Кооперация. Рыбные промыслы Вукопспилки // Коммунист. – 1922. – 4 июня.
539. Майбутнє належить кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 23 березня.
540. Нежный Н. Месяц товарооборота / Н. Нежный // Известия Одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета. – 1921. – 14 июля.
541. Никитнов. Столовой угрожает закрытие / Никитнов // Коммунист. – 1925. – 18 июля.
542. Нурінов О. Громадське харчування / О. Нурінов // Комуніст. – 1927. – 28 січня.
543. О борьбе против товарного голода // Пролетарий. – 1925. – 28 октября.
544. Одесский Цербкооп помнит о зиме // Пролетарий. – 1925. – 18 сентября.

545. Операции по товарообмену // Коммунист. – 1921. – 5 мая.
546. Организация заготовительных контор // Коммунист. – 1922. – 21 июня.
547. Организация общественного питания // Рабочий кооператор. – 1924. – 19 января.
548. Петровський Г.І. Перспективи громадського харчування / Г.І. Петровський // Комуніст. – 1927. – 8 березня.
549. Підсумки праці ХЦРК // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 18 березня.
550. Підсумки сесії Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 27 червня.
551. Податкові пільги кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 11 грудня.
552. Постановление ВЦИК и СНК СССР «О потребительской кооперации от 20 мая 1924 г. // Известия ЦИК и ВЦИК. – 1924. – № 14. – 21 мая.
553. Про зниження роздрібних цін у кооперації // Комуніст. – 1927. – 27, 29 березня.
554. Про укладання генеральних договорів // Український економіст. – 1927. – 9 червня.
555. Пункти для товарообміну // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 19 квітня.
556. Рабочее кредитование в Киеве // Пролетарий. – 1925. – 28 февраля.
557. Рабочая кооперация к Международному дню работницы. Однодневная газета-листовка Харьковского Центрального рабочего кооператива. – 1925. – 8 марта.
558. Регулювання роздрібних цін кооперативно-державної торгівлі // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 12 листопада.
559. Рост кооперативного хлебопечения на Екатеринославщине // Коммунист. – 1925. – 28 февраля.
560. С.В. Конкурс на найкращий на Україні сільський споживчий кооператив / В.С. // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 21 жовтня.
561. Связь ХПО с внешним рынком // Жизнь рабочего. – 1922. – 10 ноября.
562. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 23 червня.
563. Сесія Ради Вукоопспілки 5 жовтня 1923 р. // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 10 жовтня.

564. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 5 листопада.
565. Снабжение рабочих // Рабочая Украина. Приложение к газете «Коммунист». – 1922. – 12 декабря.
566. Споживча кооперація і реалізація промислової продукції // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 23 вересня.
567. Стан та перспективи споживчої кооперації. Розмова з головою ВУКС М.К. Ветошкіним // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 21 листопада.
568. С фабрики в кооператив // Пролетарий. – 1925. – 20 ноября.
569. Товарообмен и кооперация в Донбассе // Всероссийская кочегарка (г. Донецк). – 1921. – 3 июня.
570. Федин Н. Как кооперация на местах снижает цены // Н. Федин // Коммунист. – 1925. – 27 октября.
571. Фомицький В. Відновлення сільського господарства і споживча кооперація / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 23 травня.
572. Фомицький В. Торговельна політика кооперації / В. Фомицький // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 30 вересня.
573. Хорошие кооперативы и плохие кооперативы // Пролетарий. – 1925. – 18 апреля.
574. Хроника Харьковского потребительского общества // Жизнь рабочего. – 1922. – 25 октября.
575. Шеин И. Сбыт крестьянами хлеба через потребкооперацию // Известия. – 1923. – 31 мая.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, наукові статті, матеріали конференцій, навчальні посібники, брошури

576. Агуф М. Робітник та кооперація (Популярний нарис) / М. Агуф. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 80 с.
577. Бабенко С.Г. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей. – К. : Редакція газети «Вісті Центральної

спілки споживчих товариств України», 2003. – 160 с.

578. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г. Бережной, Л.Г. Гольдфарб, В.И. Пшеничный. – К. : Вища школа, 1980. – 213 с.

579. Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. Серия : русское зарубежье : социально-экономическая мысль / А.Д. Билимович. – М. : Наука, 2005. – 191 с.

580. Бордюгов Г.А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина / Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 15–33.

581. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В. Бородаєвський. – Прага : Наша книгозбірня, 1925. – 438 с.

582. Боффа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. – Ленин и Сталин. 1917– 1941 / Дж. Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – 629 с.

583. Бруцкус Б.Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б.Д. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1990. – № 8. – С. 131–151.

584. Буздалов И. Нэп и современная кооперация / И. Буздалов // Советская потребительская кооперация. – 1988. – № 8. – С. 28–31.

585. Варнавский В.В. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и нэпа / В.В. Варнавский, Ю.Н. Гавриленко, В.Н. Никольский. – Донецк : ЕАИ – пресс, 1996. – 104 с.

586. Вахитов К.И. Кооперация : теория, история, практика : Избранные изречения, факты, материалы, комментарии / К.И. Вахитов. – М. : Дашков и К., 2004. – 557 с.

587. Венжер В.Г. Каким должен быть социализм, который мы строим? / В.Г. Венжер // Кооперация. Страницы истории. – М. : ИЭ РАН, 2010. – Выпуск 15. – С. 43–46.

588. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К. : Червоний шлях, 1925. – 52 с.

589. Височанський П. Буржуазна та радянська кооперація / П. Височанський. – Х. : Б.в., 1927. – 63 с.

590. Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
591. Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / Ред. В.С. Гавричкин. – М. : Издательский дом Центросоюза, 2001. – 351 с.
592. Волошкевич Г.А. Споживча кооперація України в умовах кризи хлібозаготівель 1927–1929 рр. / Г.А. Волошкевич // Український селянин. – 2004. – Випуск 8. – С. 237–240.
593. Гелей С.Д. Ілля Витанович про традиції українського кооперативного руху // Споживча кооперація України : історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року / С.Д. Гелей. – Львів : Львівська комерційна академія, 2010. – С. 66–81.
594. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля : развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Харьков : Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248 с.
595. Гімельфарб Г.М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Г.М. Гімельфарб // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 60–64.
596. Глотов Б.Б. Цивілізаційний підхід до аналізу сучасного історичного процесу / Б.Б. Глотов // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – 2010. – № 54. – С. 3–7.
597. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / Голець В.В. – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.
598. Головка В. Історія повсякденності : історіографія і міждисциплінарні зв'язки / В. Головка // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Кол. монографія. В 2-х ч. Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 47–66.
599. Голубничий В. Кооперація за доби НЕПу. Більшовицька окупація / В. Голубничий // Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – К. : Глобус, 1996. – С. 1124–1129.

600. Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War : Bolsheviki and peasants, 1917–1933 / Graziosi Andrea. – Cambr., Mass. : Harvard UP, 1996.– 77 p.
601. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків : Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
602. Греченко В.А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 352 с.
603. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
604. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – 100 с .
605. Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях нэпа. 1921–1927 / А.А. Диланян. – К. : КВИРТУ, 1992. – 152 с.
606. Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу. 1921–1924 гг. / В.П. Дмитренко. – М. : Наука, 1971. – 371 с.
607. Дмитренко В.П. Партия и кооперация / В.П. Дмитренко, Л.Ф. Морозов, В.И. Погудин. – М. : Политиздат, 1978. – 296 с.
608. Dobb Maurice. Studies in in the development of capitalism. – Ind. : Routledge, 1947. IX.– 396 p.
609. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр.ХХ ст.) / М.А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74.
610. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. – Харків : Книгоспілка, 1927. – 43 с.
611. Зашкільняк Л.О. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л.О. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
612. Земзюліна Н.І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/1929 господарських років / Н.І. Земзюліна, С.В. Корновенко //

Український селянин. – 2002. – № 6. – С. 114–116.

613. Історія кооперативного руху / [Бабенко С.Г., Галюк В.Г., Гелей С.Д. та ін.] – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с.

614. Історія споживчої кооперації України / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

615. Історія українського селянства : Нариси: в 2-х томах. Т. 2. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2006. – 653 с.

616. Кабалкин Ю.М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю.М. Кабалкин. – М. : Изд-во Центросоюза, 1926. – 95 с.

617. Кабанов В.В. Ленинский кооперативный план // Советский Союз в 20-е годы : Материалы «круглого стола» / В.В. Кабанов// Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 53– 56.

618. Кабанов В.В. Кооперация. Революция. Социализм / В.В. Кабанов. – М. : Наука, 1996. – 206 с.

619. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века / В.В. Кабанов. – М. : Ин-т российской истории РАН, 1997. – 155 с.

620. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.

621. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.

622. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917– 1929 (Пер. с англ. Л.А. Черняховской / Э. Карр. – М. : Интер-Версо, 1990. – 208 с.

623. Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 137–145.

624. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР [Исторический очерк] / Я. А. Кистанов. – М. : Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.

625. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М. : Труд и книга, 1925. – 119 с.

626. Конко Н.В. Товарный голод и кооперация / Н.В. Конко. – М. : Центросоюз, 1926. – 28 с.

627. Кочкарова З.Р. Исторический опыт развития кооперации в 20–40-е годы / З.Р. Кочкарова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия : История. Политология. Социология. – 2008. – № 1. – С. 12–18.
628. Крамар О. Міжнародні зв'язки української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-ті роки ХХ століття), О. Крамар // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 161–164.
629. Крашенников А.И. Международное кооперативное движение / А.И. Крашенников, А.М. Морозов. – М. : Экономика, 1977. – 273 с.
630. Кремнев Г. Хлебопечение в истории потребительской кооперации (Краткий очерк) / Г. Кремнев. – Л. : Типография «Лештуков», 1925. – 62 с.
631. «Круглый стол» советских и американских историков 9–11 января 1989 г. // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 97–117.
632. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 3–10.
633. Кульчицький С.В. Нова економічна політика : уроки для сьогодення / С.В. Кульчицький // Маршрутами історії. – К. : Політвидав України, 1990.– 665 с.
634. Кульчицький С.В. Концепція кооперативного соціалізму» / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 3–14.
635. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1991. – 430 с.
636. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1929) / С.В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 2. – 336 с.
637. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
638. Кульчицький С. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування // С. Кульчицький // Вища освіта України . – 2003. – № 4. – С. 21–24.
639. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух – Харьков : Основа, 1992. – 192 с.

640. Лантух В.В. Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті– початок 30-х рр. ХХ ст.) : історико-економічне дослідження : монографія / В.В. Лантух, І.В. Лантух, А.О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. – 293 с.
641. Леглер В. Уроки кооперації / В. Леглер // Новый мир. – 1991. – № 4. – С. 163–181.
642. Лях С. Селянин як економіст / С Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – В 2-х ч. Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 138–149.
643. Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос. – Подєбради : «Видавництво товариства при УГА» – Ч. 1. – 1923. – 248 с.
644. Мовчан О. Товаропостачання й споживання / О. Мовчан // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – В 2-х ч. Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 313–344.
645. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – К. : Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – 108 с.
646. Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х рр. : історико-теоретичний аспект / В.І. Марочко // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 144–146.
647. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В.І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
648. Марочко В.І. Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / В.І. Марочко // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Випуск 4. – С. 90–98.
649. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації / А.Г. Морозов // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 46–51.

650. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) А.Г. Морозов // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С. 76–87.
651. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической / Л.Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.
652. Нестуля О.О. Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України : історія і сучасність // Споживча кооперація України : історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року / О.О. Нестуля.– Львів : Львівська комерційна академія, 2010. – С. 56–65.
653. Ноув Алек. О судьбах нэпа / Ноув Алек // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172–176.
654. Оніпко Т.В. Вплив державних органів влади на кадрову політику системи споживчої кооперації в 20–30-ті рр. ХХ ст. / Оніпко Т.В. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. – Випуск 21. : Збірник наукових праць. – Львів : ЛКА, 2006. – С. 289–295.
655. Оніпко Т.В. Особливості підготовки кадрів для споживчої кооперації України в нових умовах господарювання (1921–1928 рр.) / Т.В. Оніпко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. –Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. – Миколаїв; Venezia : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca' Foscari, 2008. – С. 192–196.
656. Оніпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) : Монографія / Т.В. Оніпко. – Полтава : РСС ПУСКУ, 2010. – 345 с.
657. Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) : Монографія / Т.В. Оніпко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.
658. Основи кооперації : навч. посібник / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук, Р.Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2004. – 470 с.

659. Пак В.П., Ленченко Ф.І. Нариси історії споживчої кооперації Київщини / За ред. Ленченка Ф.І. – К. : Ірідіум, 2002. – 200 с.
660. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика : Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
661. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. : причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В.І. Петренко. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
662. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К. : Б.в., 1996. – 199 с.
663. Пиріг О.А. НЕП : більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К. : Вид-во КНТЕУ, 2001. – 274 с.
664. Подолян В.В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінничини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття / В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.
665. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1928. – 68 с.
666. Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся : организация питания населения Советской страны (октябрь 1917–1930-е годы) / М.П. Польский. – М. : Мысль, 1984. – 192 с.
667. Пришляк Я. Кредитні спілки в контексті історії української кооперації / Я. Пришляк. – Стрий : Видання Української народної каси в Монреалі та кредитної спілки «Вигода» у Стрию. – Стрий, 1994. – 85 с.
668. Раку Ю.Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу / Ю.Г. Раку // Український селянин. – 2008. – № 11. – С. 262–265.
669. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–22.
670. Рекрут В.П. Роль та місце споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення України в 1928–1934 рр. / В.П. Рекрут // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.,

2010. – Вип. 42. – С. 55–64.

671. Романюк І.М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Коопштах» у середині 20-х років ХХ ст. / І.М. Романюк // Український селянин. – 2010. – Випуск. 12. – С. 228–230.

672. Свищев Ф.И. Регулирование товарооборота. Опыт систематизации и оценки регулирования внутренней торговли СССР / Ф.И. Свищев. – Х. : Госплан УСРР, 1926. – 215 с.

673. Селунская В.М. Ленинский кооперативный план в советской историографии / В.М. Селунская. – М. : Знание, 1974. – 64 с.

674. Сергеев И.И. Разработка В.И. Лениным кооперативного плана (1917–1923 гг.) / И. И. Сергеев. – Саратов, 1966. – 144 с.

675. Service Robert. Lenin: A biography / Robert Service. – Cambridge, Met : Harvard Univ. Press, 2000. – 561 p.

676. Споживча кооперація України / С.Г. Сіденко, М.Д. Лепехов, Ф.М. Майборода та ін. – К. : Політвидав України, 1965. – 191 с.

677. Споживча кооперація України : історичні та соціально-економічні аспекти [С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Апопій та ін.]. – К. : Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 1996. – 192 с.

678. Споживча кооперація України : історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. – Львів : Львівська комерційна академія, 2010. – 322 с.

679. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967. – К. : «Економика», 1967. – 208 с.

680. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928) : історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К. : Преса України, 2003. – 251 с.

681. Сціборський М. Україна в цифрах [статистична студія території, населення й народного господарства] / М. Сціборський. – Торонто : «Новий шлях», 1940. – 43 с.

682. Теплова Л.Е. Основы потребительской кооперации : Учебное пособие /

- Л.Е. Теплова. – М. : Вита-Пресс, 2001. – 160 с.
683. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М .И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
684. Українська кооперація діаспори. Історичний огляд 1930–1995. – Чикаго-Київ : Українська світова Кооперативна Рада, 1996. – 304 с.
685. Файн Л. Е. История разработки В.И. Лениным кооперативного плана / Л.Е. Файн. – М. : Политиздат, 1970. – 332 с.
686. Файн Л.Е. Российская кооперація : историко-теоретический очерк. 1861–1930 / Л.Е. Файн – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2002. – 588 с.
687. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.
688. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І.А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
689. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991.– 2-изд., испр. и доп. / Дж. Хоскинг. – М. : Вагриус, 1995. – 512 с.
690. Целларіус В. Досягнення української радянської кооперації / В. Целларіус. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 39 с.
691. Целларіус В.М. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В.М. Целларіус. – Харків : Книгоспілка, 1926. – 77 с.
692. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М. : Кооперативное издательство, 1925. – 77 с.
693. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства // Крестьянское хозяйство : Избранные труды / Редкол. Сер. : Л.И. Абалкин (пред.). и др./ А.В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
694. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения / А.В. Чаянов. – М. : Московский рабочий, 1989. – 368 с.
695. Schapiro Leonard. The communist Party of the Soviet Union / Schapiro Leonard – N.Y. : Vintage books, 1964. – XIV.– 631 p.

696. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

Дисертації та автореферати

697. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-економічні аспекти проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П. Бакуменко. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1992. – 26 с.

698. Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Голець. – Х. : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 20 с.

699. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні : історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г.Г. Коцур. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001. – 18 с.

700. Лантух В.В. Торгівля в Україні в 1921–1932 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Лантух. – Харків : Харківський державний ун-т ім. В.Н. Каразіна, 1995. – 36 с.

701. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період НЕПу (історико-економічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / К.В. Лобач. – К. : АН України, Ін-т історії України, 1994. – 17 с.

702. Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах Української РСР (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Мазур. – Харків : Націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 20 с.

703. Пантелеймоненко А.О. Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина ХІХ-початок ХХІ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.01 «Економічна

- теорія та історія економічної думки» / А.О. Пантелеймоненко . – М. : Київ. нац. економ. ун-т, 2009 . – 36 с.
704. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Пиріг. – К. : НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – 40 с.
705. Сидорович О.С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст.– на початку ХХ ст. : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О.С. Сидорович. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2006. – 20 с.
706. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А. Фареній. – Запоріжжя : Запорізький держ. ун-т, 2000. – 19 с.
707. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 – «Історія України» / І.А. Фареній. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – 39 с.
708. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках : автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б.І. Хорошун. – Київ : Київський університет імені Т. Шевченка, 1999. – 35 с.

Ресурси Internet

709. Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках / М.А. Журба [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – №1. – С. 3. – Режим доступу : <http://www.nduv.gov.ua>.
710. Развитие хлебопекарской промышленности СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.borodinsky.com/history/bread-ussr.html>.
711. Соловьева Г.М. Наследие Александра Билимовича (1876–1963 гг.) : «Будущая кооперация освобожденной России» / Г.М. Соловьева [Электронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.virtass.ru/admin/pics>.